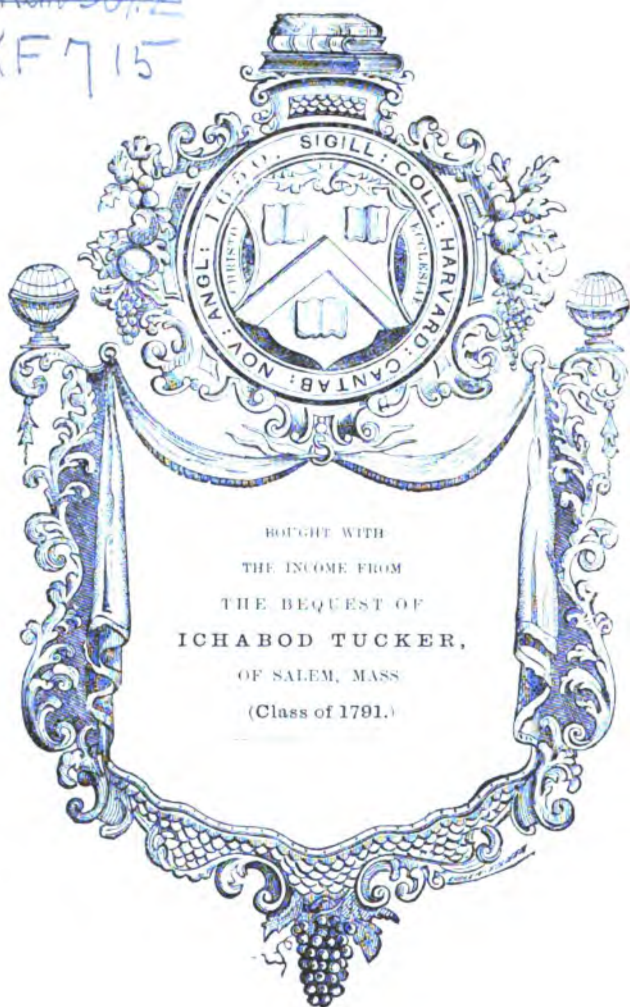

SIGILL : COLL : HARVARD : CANTAB : NOV : ANGL : 1650
CHRISTO ECCLESIAE

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN
EN WETENSCHAPPEN,

ONDER REDACTIE VAN

Dr. J. BRANDES

EN

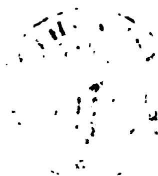
Mr. J. H. ABENDANON.

DEEL XXXII.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

's HAGE.
M. NIJHOFF.

1889.

INHOUD.

Bladz.

DE FEESTDAGEN DER CHINEEZEN

DOOR

TSHOÀ TSOE KOÀN.

Naar den Maleischen tekst bewerkt

DOOR

J. W. YOUNG,

TOLK VOOR DE CHINEESCHE TAAL.

VOORWOORD.

Daartoe aangezocht van wege de Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, heb ik met genoegen mijne medewerking verleend om „de feestdagen der Chineezen" van Tshoà Tsoe Koàn te Soerakarta van kleed te doen verwisselen, en het Genootschap in de gelegenheid te stellen naast een uitgave in de Maleische, een andere in de Nederlandsche taal onder het bereik van het publiek te brengen.

Gelijk de lezer ontwaard zal hebben, wordt er niet gesproken van een *vertaling*, maar van een *bewerking* van den Maleischen tekst.

Ik acht het noodig hierop de aandacht te vestigen omdat mijn bewerking hier en daar afwijkt van de door den schrijver geleverde beschrijving. Deze afwijkingen heb ik gemeend in het werk te moeten brengen, deels omdat ik wel eens opgaven vond, welke in verband met uit andere werken geputte gegevens wijziging behoefden, deels omdat op enkele plaatsen de Maleische tekst minder gemakkelijk te begrijpen was, of de volgorde der feiten verbetering eischte.

Waar dus de lezer, die den Maleischen tekst met mijn bewerking vergelijken mocht, die verschillen opmerkt, worde door hem niet gedacht aan mindere zorg bij de bewerking, maar worde door hem in het oog gehouden, dat ik mij bij de behandeling van den tekst eenige vrijheid veroorloofd heb.

Het stelsel van transcriptie der Chineesche woorden en de wijze van aangeven der toonteekens, door mij gevolgd, vindt de lezer hieronder verklaard.

Transcriptie.

De g uit te spreken als de duitsche g.
〃 e als de 1e e in être.
〃 e 〃 〃 1e e in lezen.
〃 o 〃 〃 o in kok.
〃 i 〃 〃 ie 〃 zien.
〃 ïi 〃 〃 ei 〃 being (Engelsch).
〃 ië 〃 〃 ië 〃 Diëng (gebergte).
〃 n rechts boven een woord geeft aan, dat het met den neusklank moet worden uitgesproken evenals de Fransche woorden eindigende op -ion.

Toonteekens.

1e toon: zonder teeken bijv: kim (iets hoog uitspreken).
2e 〃 : ´ 〃 : kím (kort en als gebiedend uitspreken).
3e 〃 : \ 〃 : kìm (met een diepe stem uitspreken).
4e 〃 : zonder teeken 〃 : kip (kort en met een diepe stem uitspreken).
5e 〃 : ^ 〃 : kîm (vragend uitspreken).
6e 〃 : – 〃 : kīm (lang gerekt uitspreken).
7e 〃 : ´ 〃 : kíp (kort en met een hooge stem uitspreken).

Mogen in het werk van Tshoà Tsoe Koàn de feestdagen der Chineezen niet zoo uitgebreid behandeld zijn als reeds in andere boeken is gedaan, in menig opzicht worden door hem nieuwe gezichtspunten geopend en nieuwe verklaringen gegeven van het ontstaan

der feestdagen en van de legenden en verhalen, welke daarop betrekking hebben.

Als zoodanig zal de bewerking in de Nederlandsche taal door de Nederlandsche Sinologen zeker met dankbaarheid van het Genootschap worden ontvangen, terwijl de uitgave in de Maleische taal ongetwijfeld zeer zal worden gewaardeerd door de niet Chineesch lezende Chineezen in onze bezittingen.

Met dit voorwoord zij deze bewerking van Tshoà Tsoe Koàn's feestdagen den lezer aangeboden.

Batavia, 29 Mei 1886. J. W. YOUNG.

INLEIDING.

In de laatste jaren zijn door onze landgenooten te Batavia, Semarang en Soerabaia met ònvermoeiden ijver vertalingen gemaakt in de Maleische taal van legenden en verhalen betreffende het Chineesche rijk.

Deze vertalingen vonden niet alleen in de drie genoemde hoofdplaatsen grooten aftrek, maar werden ook elders in ruimen kring verspreid.

Het schijnt ons toe dat een opsomming en beschrijving onzer nationale feestdagen op dezelfde wijze tot nut kan strekken en bij onze landgenooten een gelijksoortig welwillend onthaal zal vinden.

De geschiedenis dier feestdagen hebben wij geput uit de boeken, waarin zij beschreven is, en bovendien zal de lezer in dit werkje een beschrijving vinden van de feesten, zooals deze door onze landgenooten op de plaats onzer inwoning gevierd worden.

Wij besluiten deze inleiding met den wensch, dat de inhoud van dit werk moge bijdragen tot vermeerdering der kennis onzer lezers van de zeden en gewoonten der Chineezen.

Soerakarta, 1 October 1885. TSHOA TSOE KOAN.

蔡 珠 貫

GOAN TAN ([1]).

Nieuwjaarsdag.

In den beginne toen hemel en aarde van elkander gescheiden werden, was Phoân Kó [2]) de eerste mensch, die in de wereld bestond.

Later trad op het geslacht der Thiēn hông [3]) (hemelvorsten), dat begon met aan de jaren namen te geven.

Daarna kwamen de Tē Hông [4]) (aarde-vorsten), die de plaatsen van zon, maan en sterren regelden, de verdeeling van dag en nacht maakten, en instelden dat iedere dertig dagen een maand zoude vormen.

Hierop traden op de Djîn Hông [5]) (mensch-vorsten), die een scheiding daarstelden tusschen land en water.

Nu kwam het tijdperk der Ioé Tsâo [6]) (nest-bouwers), waarin den menschen, die tot dusver te zamen met de dieren in holen schuilplaatsen gezocht hadden en door deze wel eens bedreigd of aangevallen werden, onderwezen werd zich in de boomen nesten te bouwen om er in te wonen.

In dien tijd was het vuur nog niet bekend en wisten de menschen het land niet te bebouwen; hun voedsel bestond uit gras en wilde vruchten, en hun drank was dierlijk bloed; terwijl zij dierenvellen bezigden voor hun kleeding.

Eerst in het tijdperk Soēi Dzjîn [7]) (vuur-wrijvers) kreeg men de kennis om vuur uit hout te wrijven en begon men de kookkunst te verstaan.

In dien tijd verstond men de schrijfkunst nog niet, en drukte men zich uit door knoopen in een touw te leggen; gold het een zaak van gewicht dan was de knoop groot; was de zaak onbeduidend dan werd er een kleine knoop gelegd.

---

[1]) 元旦 Goân tàn. [2]) 盤古 [3]) 天皇 [4]) 地皇
[5]) 人皇 [6]) 有巢 [7]) 燧人

Eindelijk trad de vorst Hók Hi [1]) op, ook bekend onder den naam Thài Hō [2]). Dit had plaats 2953 jaar vóór de geboorte van Christus, dus 4838 jaar geleden. Hók Hi onderwees den menschen de dieren aan zich te onderwerpen, en de visschen in de wateren te vangen.

Om een einde te maken aan het leven der menschen op de wijze der dieren, zoodat zij alleen hun moeder, doch niet hun vader kenden, en ook geen afscheiding erkenden tusschen mannen en vrouwen, stelde hij het huwelijk in. Daar er nog geen geweven stoffen waren, droeg men dierenvellen als kleeding. De muziekinstrumenten Khîm [3]) (viool met 27 snaren) en Siïk [4]) (viool met 36 snaren) zijn toen het eerst vervaardigd.

In dien tijd kwam uit het water een dier te voorschijn met een paardekop en het lichaam van een draak, en voorzien van vleugels, terwijl het op den rug een figuur droeg, waaraan de vorst Hók Hi de Pat Kòa [5]) (8 diagrammen) ontleende.

---

[1]) 伏羲 [2]) 太昊 [3]) 琴 [4]) 瑟 [5]) 八卦

Deze Pat kòa (8 diagrammen) bestaan uit de volgende figuren:

1. Khiên (乾) in den vorm ☰ samengesteld uit drie strepen (乾三連).

2. Khoen (坤) in den vorm ☷ samengesteld uit zes afgebroken streepjes (坤六斷).

3. Lî (離) in den vorm ☲ met een afgebroken streep in het midden (離中虛).

4. Khám (坎) in den vorm ☵ in het midden vol (niet afgebroken) (坎中滿).

5. Tsín (震) in den vorm ☳ gelijkende op een bord (震仰盂).

Men begon toen de schrijfkunst te leeren kennen, en verving het touw met de knoopen, hiervoren bedoeld, door verschil-

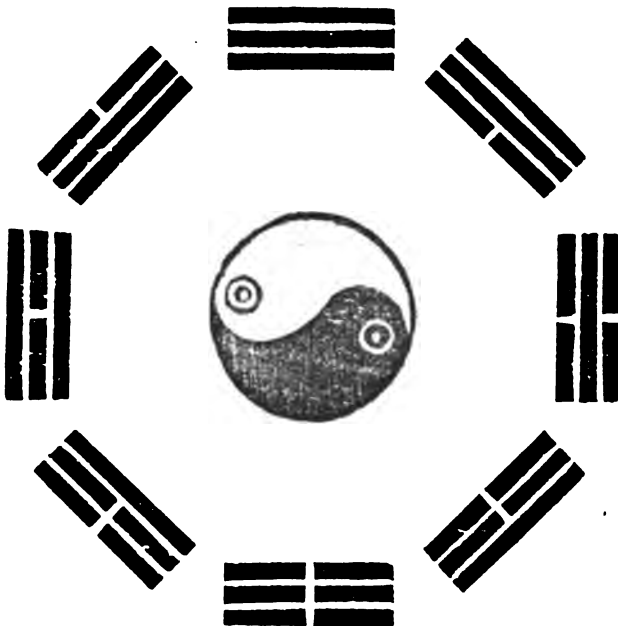
6. Kìn (艮) in den vorm gelijkende op een omgekeerd kopje (艮覆碗).

7. Tôë (兌) in den vorm boven gespleten (兌上缺).

8. Sòen (巽) in den vorm van beneden afgebroken (巽下短).

Met deze figuren nu stelde Hòk Hi een stelsel van berekening samen, dat is nedergelegd in de kanonieke boeken, genaamd Ik Küng of Iáh Küng (易經), en sints de grijze oudheid tot op den huidigen dag aan allen, die de geheimen der natuur trachten te doorgronden, tot vraagbaak of wegwijzer heeft gestrekt.

De hiervoren beschreven acht diagrammen (pat kòa) worden gewoonlijk voorgesteld in het volgende figuur.

lende schrijfteekens, welke door zekeren Tshong Khiët [1]) werden vermeerderd en uitgebreid.

Ook begon men het jaar op twaalf maanden te stellen en de vier windstreken: oost, west, zuid en noord te leeren kennen.

Toen Hók Hi overleden was, werd hij vervangen door Sîn Lông [2]), ook wel genoemd Iâm Tè [3]). Dit had plaats 2838 jaar voor de geboorte van Christus, dus 4723 jaar geleden. In zijn tijd kende men den landbouw nog niet, en daarom liet Sîn Lông allerlei gereedschappen vervaardigen als: ploegen, harken en spaden, en onderwees hij zijn volk het gebruik daarvan, benevens de wijze waarop men de granen zaaiën moest.

In dien tijd kende men ook de geneeskunde nog niet, en daarom verzamelde Sîn Lông een honderdtal kruiden, van welke hij de geneeskrachtige hoedanigheden liet onderzoeken en opteekenen in een medicijn-boek.

Hij stelde in dat men op gezette dagen in de morgenuren zich tot een markt vereenigen zou, waar koopers en verkoopers gelegenheid zouden hebben te negotiëeren.

Deze pat kòa worden door onze natie gebezigd als bezwering en, op een rood doek geschilderd, geplakt aan den nokbalk der huizen. Ook wordt het figuur op een plankje geschilderd, en dit bevestigd aan den balk boven de huisdeur. Ook wordt het, in goud gegoten, aan het halssnoer van kinderen gehangen. Zoo ook wordt op den trouwdag van een echtpaar, wanneer vuurklappers (kó phào 鼓炮) worden afgestoken, welke men bewaart in een mand, waarin afbeeldingen van de 8 dewa's (八仙 pat siën) en anderen gelegd zijn, dat figuur met de pat kòa op het vuurwerk geplakt. Ook op mutsen, zoo gewone als van zijden garen vervaardigd, worden de pat kòa aangebracht. Een en ander wordt gedaan ten einde de pat kòa als bezwering te doen dienen, en om daarmede alle booze invloeden verwijderd te houden of wel onzichtbare kwelgeesten af te weren.

[1]) 蒼頡 [2]) 神農 [3]) 炎帝

Sîn Lông werd bij zijn overlijden vervangen door vorst Iôe Hîm of Hiën Oân [1]), ook wel genoemd Oêi^{n} Tè [2]). Dit had plaats 2698 jaar voor de geboorte van Christus, dus 4583 jaar geleden. Men begon toen gebruik te maken van wapens: speren, schilden enz. Ook leerde men toen mutsen en kleedingstukken vervaardigen.

Allerlei aardewerk werd gemaakt; vaartuigen werden gebouwd en woningen opgezet. Men begon de grenzen der verschillende nederzettingen te bepalen, en oefende zich in de rekenkunde en de meetkunde, terwijl men het gewicht der verschillende voorwerpen op de weegschaal leerde vaststellen, en ook begon den almanak aan te leggen.

Na den dood van Oêi^{n} Tè, werd hij vervangen door zijn zoon Kim Thiën [3]) of Siào Hō [4]). Dit gebeurde 2598 jaar vóór de geboorte van Christus, dus 4483 jaar geleden.

Kim Thiën werd vervangen door Ko Jâng [5]) of Tshoán Hiok [6]) omstreeks 2514 jaar vóór Christus, dus 4399 jaar geleden. De almanak werd veranderd en het karakter „în" [7]) werd aangenomen als beginpunt der nieuwe jaartelling.

Toen Ko Jâng stierf, werd hij vervangen door Ko Sin of Tè Khók [8]) circa 2436 jaar v. Chr., dus thans 4321 jaar geleden. Bij den dood van Ko Sin werd hij opgevolgd

---

[1]) 有熊或軒轅 [2]) 黃帝 [3]) 金天 [4]) 少昊

[5]) 高陽 [6]) 顓頊 [7]) 寅 De Chineezen tellen hun jaren bij e n cyclus van 60 jaar. Zij duiden de jaren in dien cyclus aan door de karakters eener serie van twaalf schriftteekens te verbinden met die eener serie van tien andere, van daar dat hier gesproken wordt van een *begin* karakter van telling. Ook de twaalf maanden des jaars worden op die wijze genoemd, en zoo wordt het duidelijk hoe, wanneer men een ander karakter uit de serie van twaalf als begin-karakter aanneemt, de tijdrekening geheel gewijzigd kan worden.

[8]) 高辛或帝嚳

door zijn zoon Tè Tsì [1]) circa 2366 jaar v. Chr. dus thans 4251 jaar geleden. Deze regeerde 9 jaar en werd toen door de hoofdambtenaren van den troon gestooten, waarop zij een jongeren broeder van Tè Tsì, genaamd Tông Tè Giâo [2]) plaatsten. Dit had plaats 2357 jaar v. Chr. en is thans 4242 jaar geleden. Deze vorst ging door met het bezigen van het schriftteeken „în" als beginpunt van jaartelling, en deed na iedere drie jaar een maand inlasschen.

Gedurende de regeering van dezen vorst vertoonde zich een soort van gras, genaamd bîïng-kiap [3]), hetwelk de eigenschap had dat van af den 1[en] dag der maand tot op den 15[en] er iederen dag een blaadje uit sproot, terwijl van af den 15[en] dag der maand er dagelijks een blaadje af viel. Het blaadje, dat echter op den 29[en] overbleef, viel niet af, zoodat men zich daarnaar kon richten ten aanzien der dagteekening.

Later deed deze vorst Giâo afstand van den troon ten behoeve van zijn schoonzoon, die bekend is onder den naam Gî Tè Soèn [4]). Dit had plaats 2255 jaar v. Chr., dus thans 4140 jaar geleden. Deze vorst ging voort met het schriftteeken „în" te bezigen als beginpunt van jaartelling.

Soèn Tè gaf de regeering over aan Taī I [5]), die ook wel genoemd wordt Hē Hō I, [6]) en met wien de Hē [7]) dynastie een aanvang nam. Dit had plaats 2205 jaar v. Chr. en is thans dus 4090 jaar geleden. Ook deze vorst ging voort het karakter „în" als beginpunt van telling te bezigen.

Met den vorst Sîïng Thong [8]) nam de Siang [9]) dynastie een aanvang, omstreeks 1766 jaar v. Chr. dus thans 3651

---

[1]) 帝摯 [2]) 帝堯陶唐氏 [3]) 蓂莢 [4]) 帝舜有虞氏 [5]) 大禹 Taī-í [6]) 夏后禹 [7]) 夏朝 [8]) 成湯 [9]) 商朝

jaar geleden. Deze vorst veranderde het karakter voor de jaartelling en bezigde het schriftteeken thióe [1]), zoodat de 12e maand nu gemaakt werd tot het begin van het jaar.

Later trad Bóe-Ong [2]) op, die de eerste vorst was van de Tsioe [3]) dynastie. Dit gebeurde 1122 jaar v. Chr. en is dus 3007 jaar geleden. Door dezen vorst werd het karakter „tsóe" [4]) gebezigd als begin van telling, zoodat de elfde maand tot het begin van het jaar gemaakt werd.

Circa 246 jr. v. Chr., dus thans 2151 jaar geleden, kwam Tsîn Sî Hông [5]) aan de regeering. Deze bezigde als begin-karakter het schriftteeken hāi [6]), zoodat het nieuwe jaar reeds in de 10e maand viel.

Circa 104 jr. v. Chr. dus thans 1989 jaar geleden, trad Hàn Bóe Tè [7]) op.

Deze liet in zijn 37ste regeeringsjaar een nieuwe tijdrekening aanleggen. Hij bezigde weder het karakter „în" voor het begin des jaar's.

Toen het tijdperk der Sam Kok [8]) aanbrak, kwam de vorst van het rijk Gōei [9]), genaamd Dzōë [10]) aan het bestuur.

Deze veranderde in zijn 13de regeeringsjaar de 3e in de 4e maand en bezigde als jaar-letter het schriftteeken „thióe", doch het duurde geen 3 jaar of men bezigde weder het karakter „în".

Toen de Tông [11]) dynastie op den troon kwam, maakte zich een vorstin daaruit meester van de regeering. Zij heette Tsioe Bóe Hō [12]) of Bóe Tsi̍k Thiën [13]) en werd ook wel genoemd Bóe Tsiào [14]). In het 6e jaar nadat zij zich van den troon had meester gemaakt veranderde zij de oude jaar-letter

---

[1]) 丑 [2]) 武王 [3]) 周朝 [4]) 子 [5]) 秦始皇
[6]) 亥 [7]) 漢武帝 [8]) 三國 [9]) 魏 [10]) 叡
[11]) 唐朝 [12]) 周武后 [13]) 武則天 [14]) 武曌

en bezigde het karakter „tsóe", zoodat de 11e maand gemaakt werd tot eerste maand van het nieuwe jaar; elf jaar later werd echter weder het oude jaar-karakter „în" gebezigd.

Ook vorst Tông Siok Tsong [1]), (761 n. Chr.) verwisselde in zijn 5^{e} regeeringsjaar het jaar-karakter „în", en bezigde de letter „tsóe", zoodat de 11^{e} maand weder de eerste maand van het jaar werd; doch het duurde geen jaar of het karakter „în" werd weder in gebruik gebracht.

Dit is zoo voortgegaan tot op den huidigen dag, en thans wordt het nieuwe jaar aangeduid door het karakter „în".

Het nieuwe jaar wordt jaarlijks aan het hof van China feestelijk gevierd. Alle staatsdienaren begeven zich in galacostuum naar het paleis Bān Siōe kiong [2]) (tien duizend jaren paleis) waar zij volgens hun ambtelijken rang bij den keizer worden toegelaten om hun hulde te brengen. Het gebruik bepaalt dat hiertoe gelegenheid bestaat tot den 5^{en} dag der eerste maand, terwijl de 3^{e} dag uitgezonderd wordt, omdat op dien datum keizer Ko tsong Sôen [3]) ook wel geheeten Khîën Liông Koen [4]) overleden is.

In den nacht van den 29^{en} of 30^{en} van de 12^{e} maand (het einde des jaars) tegen het uur tsóe (11 — 1 uur 's nachts) wordt het oude jaar geacht te eindigen en het nieuwe een aanvang te nemen. Het is de gewoonte onder de Chineezen te Soerakarta tegen 2 of 3 uur 's nachts met kwistige hand vuurwerk te ontsteken ten blijke van vreugde en blijdschap en om daarmede hulde te brengen aan het nieuwe jaar.

Welke rol men dat vuurwerk toeschrijft wordt in de volgende regelen uiteengezet.

---

1) 唐肅宗 2) 萬壽宮 3) 高宗純皇帝
4) 乾隆君

In vroegeren tijd was er in het westen van het Chineesche rijk een man, die meer dan 10 voet hoog was en een buitengemeen vreesverwekkend voorkomen had, waarom hij dan ook werd genoemd San So [1]) (booze geest). Een ieder, die hem te zien kreeg, werd zwaar ziek. Men zocht daarom een middel om hem onschadelijk te maken, en vond dit in het geluid dat de ontploffing van een in het vuur geblakerde bamboe veroorzaakte, waarvoor San So [2]) zoo bevreesd was, dat hij op het vernemen daarvan zich onmiddelijk in zijn schuilhoek terugtrok.

Ook was er in den ouden tijd een zekere Lí Tîën [3]) die op een berg woonde en wiens buurman door een boozen geest geplaagd werd. Ten einde nu dien boozen geest vrees aan te jagen, leerde Lí Tîën hem des nachts een bamboe in het vuur te blakeren. Het knappend geluid, dat daardoor veroorzaakt werd, deed den duivel in zijn schuilplaats vluchten, en verloste Lí Tîën's buurman van den kwelgeest. Dit blakeren van de bamboe noemt men Phók tiok [4]).

In latere jaren heeft men dit blakeren van bamboe tot verdrijving van kwelgeesten vervangen door de zoogenaamde Phåo [5]) (fire-crackers) welke in Midden- en Oost- Java worden genoemd „mĕrtjon" en te Batavia „pĕtasan".

Had het afschieten der pĕtasan oorspronkelijk alleen ten doel zich te vrijwaren voor de kwellingen der booze geesten, later werd daarmede ook beoogd een huldebetoon aan den Almachtige en de goede en booze geesten bij het verrichten der eeredienst, zoowel als een vreugdeblijk bij het vieren van verjaardagen of het sluiten van huwelijken.

---

[1]) 山臊 [2]) Ook wel San Siao 山魈. Dit is de eenbeenige duivel, afkomstig uit Thiïng Tsioe 汀州, die de grootte heeft van een klein kind en er op uit is des nachts de menschen te kwellen, maar onmachtig wordt, zoodra men hem bij den naam noemt.

[3]) 李畋 [4]) 爆竹 [5]) 炮

In China is het de gewoonte op den nieuwjaarsmorgen fire-crackers af te steken en siōe mīn [1]) (lang-leven meel-draden) te eten, waarmede men zich voorstelt een lang leven te beërven. Ook worden er in de verschillende huisgezinnen vijf soorten groenten rondgediend, welke eenigzins sterk van smaak zijn, en waarmede men meent de ingewanden te versterken. Als drank wordt daarbij den huisgenooten aangeboden zekere wijn, genaamd Tó So Tsióe [2]), welke de eigenschap moet bezitten den drinker voor ziekte te vrijwaren. Deze gewoonte dagteekent uit den tijd van Kiïng Tè uit de Hàn dynastie, (156 jaar v. Chr.) en is voortgesproten uit de volgende legende.

In den ouden tijd was er iemand, die op elken oudejaarsavond de lieden uit zijne buurt een dosis geneesmiddelen aanbood, welke in den put moest worden geweekt. Op den nieuwjaarsmorgen moest de medicijn uit den put gehaald worden, en aangelengd met water en wijn [3]) gedronken. Men meende daarmede zich gevrijwaard te hebben, tegen ziekten.

Dit mengsel is de Tó So Tsióe.

Gedurende de Tông [4]) dynastie woonde er op den berg

---

[1]) 壽麵 [2]) 屠蘇酒 [3]) De eerste, die bekend geworden is met het stoken van drank (酒) is Gî tiïk (儀狄) Hij leefde ten tijde van keizer I (禹) circa 2205 jaar vóór Chr. Gedurende de Tsioe dynasie (周朝) was Tō Khong (杜康) een bekwaam drankstoker. Tō Khong stierf op een dag, welke in de tijdrekening wordt aangeduid door ióe (酉日) van daar dat wanneer men tegenwoordig een feestmaal wil aanrichten, waarbij drank gebruikt wordt, zorgvuldig vermeden wordt een ioe dag te kiezen. Men wil den sterfdag van Tō Khong daarmede heiligen.

[4]) 唐朝

Thài pīk san [1]) een bovennatuurlijk mensch met name Soen Soe Biáo, [2]) die op iederen oudejaarsdag een uitdeeling hield als hiervoren beschreven is.

Nadat de hiervoren beschreven allereerste formaliteiten op den nieuwjaarsmorgen doorloopen zijn, gaat men over tot het brengen van godsdienstige hulde aan de Sîn-Bîng [3]) (de geesten der afgestorvenen) en de asch der voorouders [4]). Daarbij wordt overeenkomstig de gewoonte een offerformulier [5]) gelezen van den volgenden inhoud:

„De lente is thans aangebroken. De natuur en alle schepselen zijn verjongd en het nieuwe jaar heeft zijn intrede gedaan. Het past ons jongeren, kinderen en kindskinderen, onze ouderen te gedenken, hetzij zij nog in het leven zijn, hetzij zij reeds overleden zijn. Wij bieden daarom in alle nederigheid aan U, voorouders en ouders, eenige offerwaren aan, als bewijs onzer erkentelijkheid voor hetgeen door U voor ons gedaan werd, en in de hoop dat ge U zult willen vernederen daarvan een proefje te nemen".

Is de hulde aan de geesten gebracht, dan wenscht men met een kopje Chineeschen wijn zijne verwanten geluk, en begeeft zich daarna naar zijn kennissen om ook deze nieuwjaarswenschen aan te bieden.

In ouden tijd had men in China op den nieuwjaarsmorgen de plechtigheid Bôë Tjè [6]). Deze formaliteit werd doorloopen buiten de stad en had ten doel nakomelingschap uit te lokken. De legende zegt daarvan het volgende:

---

[1]) 太白山 [2]) 孫思邈 [3]) 神明 [4]) Met die asch wordt niet bedoeld het stoffelijk overschot dier voorouders, maar de in het wierookvat overgebleven asch van de wierookstokjes, waarmede hun hulde gebracht wordt

[5]) 祝文 [6]) 禖祭

„Omstreeks 2436 jaar voor de geboorte van Christus, dus thans 4321 jaar geleden, was eens de tweede vrouw van vorst Ko Sin of Tè Khok, eene dochter uit de familie Iôe Dsiông [1]) met name Kán Tiïk [2]) buiten de stad om de plechtigheid bôë tjè te vieren. Daar deed zich op eens het zonderling geval voor dat er een zwarte vogel [3]) verscheen, die een ei achterliet. Kán Tiïk raapte het op en at het. Niet lang daarna ontwaarde zij dat zij zwanger was en ten slotte baarde zij een zoon, aan wien men den naam Siët [4]) gaf, en die de stamvader werd van het vorstenhuis, dat het predikaat Siang voerde."

De gelukkige vondst van het kinder-wekkend ei gaf nu den stoot tot het gebruik dat alle kinderlooze vrouwen op den nieuwjaarsmorgen zich buiten de stad begaven om hun geluk eens te beproeven.

Te Soerakarta wordt op den nieuwjaarsmorgen tusschen 4 en 5 uur door de Chineezen hulde gebracht aan de Sîn bîïng (geesten der afgestorvenen) en aan de voorouders. Men trekt daartoe staatsiekleederen aan en doorloopt de gebruikelijke ceremoniën bij een offertafel, waarop zijn geplaatst: een bord met ti^n kóë [5]) (zoete koek), een bord met hoat kóë, [6]) (gestoomde koek), een bord met pisang's en een bord met sinasappelen. Deze offerartikelen zijn beplakt met rood papier [7]), en kunstbloemen aan dunne stokjes zijn daarin gestoken. In het midden van de offertafel staan confituren en thee, terwijl aan den voorkant twee roode kaarsen branden.

De ceremoniën bestaan in het ontsteken van wierookstokjes [8]), waarmede men eenige buigingen maakt en welke

---

[1]) 有娀 [2]) 簡狄 [3]) 玄鳥 [4]) 契 [5]) 甘粿

[6]) 發粿 [7]) Rood is in China de kleur voor vreugde en geluk.

[8]) In ouden tijd bezigde men in China bij offerplechtigheden welriekende kruiden, welke met vet tot een deeg werden gevormd en verbrand. Eerst later,

men daarna in het wierookvat [1]) steekt, en het schenken van thee in drie kopjes, welke men onder vier kniebuigingen en met het hoofd tot op den vloer voorover gebogen aan de vereerden wijdt. Daarop wordt buiten vuurwerk afgestoken, onder welks knetteren en knappen vroolijke groepen rondgaan met trommen en muziek om bij de vrienden nieuwjaar te wenschen.

In het receptie-vertrek staan gewoonlijk op dien morgen eenige stoelen om een tafel, waarop gebak, confituren, sigaren en dranken geplaatst zijn, welke dienen om de feestgenooten en belangstellenden te onthalen.

Bij sommige gezinnen wordt het nieuwjaarsfeest gevierd onder gamĕlan-spel, tandak en dergelijken.

Het gebruik brengt mede dat men in de morgenuren van 5 tot 9 uur de nieuwjaarsbezoeken maakt. Te voet of per rijtuig begeeft men zich dan, getooid in de zwarte staatsiejas en een zijden broek, en met de kegelvormige Chineesche muts op het hoofd en staatsieschoenen aan de voeten, naar zijn verwanten of kennissen. Hier aangekomen is het eerste werk neder te knielen voor den offerstanderd der voorouders, waarop de hulde aan de aanwezige familieleden volgt. Daarbij wordt de ouderdom gebezigd voor de rangschikking. De oudere vrouwelijke familieleden worden in hare vertrekken opgezocht en begroet. Aan de kinderen, die aan de formaliteiten deelnemen, worden roode pakjes in de handen gestopt, waarin twee tot vijf gulden gewikkeld zijn.

De gasten, die het nieuwjaarsbezoek afleggen, worden door den gastheer ontvangen en binnengeleid. Zij begeven

---

toen het rijk Oát Siâng 越裳 (Annam) wierook naar China zond als schatting, zijn de wierookstokjes (香) in gebruik gekomen.

[1]) 香爐

zich onder het uitspreken van den nieuwjaarswensch: Sin Tshoen Kiong [1]) (geluk in de nieuwe lente) naar de offertafel der huisgoden, waar zij wierookstokjes ontsteken en de gebruikelijke kniebuigingen maken. Is aan deze étiquette voldaan, dan neemt de gastheer hem de wierookstokjes uit de handen en steekt die in het wierookvat, waarop men gezamenlijk aan de receptietafel plaats neemt.

Bestaat er bij den gastheer geen gelegenheid om aan de huisgoden hulde te brengen, en is in het ontvang-vertrek slechts het wierookvat voor de voorouders aanwezig, dan wordt den gasten, wanneer zij daarop in oprechtheid aandringen, toegestaan voor de afgestorvenen wierookstokjes te ontsteken, zij mogen daarbij evenwel niet nederknielen [2]), en het zou den gastheer tot oneer strekken, wanneer hij niet zorgde dat de gelegenheid daartoe werd weggenomen, door het in tijds verwijderen van het knielkleed vóór de offertafel.

Aan de receptietafel gezeten, wordt den gasten thee geschonken, en nadat men eenigen tijd met elkander heeft zitten praten, wordt de wijn rondgediend, waarop ieder zijn glas omhoog heft en men gezamenlijk drinkt op elkanders voorspoed in het nieuw-ingetreden jaar. Men wenscht elkander daarbij toe een lang leven, het bezit van nakomelingschap, gezondheid en voorspoed in het huisgezin. Ten slotte bedankt de gastheer en bekrachtigt dit met eenige buigingen.

Wanneer degeen, wien men zijn nieuwjaarswensch brengt, nog ouders bezit, wil het gebruik dat men voor dezen het eerst eenige woorden van lof doet hooren en wenschen uitspreekt voor hun gezondheid en heil.

Voor het geval de gastheer niet te huis mocht gevonden worden, brengt men een visitekaartje mede, dat men achterlaat. Op deze visitekaartjes staan zegenwenschen, welker variatiën legio zijn. Zoo staat er wel eens:

---

[1]) 新春恭 [2]) 跪 koēi.

Kiong Hō Sin Hi [1]) „Eerbiedig zij u geluk gewenscht in het nieuwe jaar"; of Kiong Hō Sin Tshoen Láp Hok [2]): „Met het nieuwe jaar zij u eerbiedig geluk gewenscht"; of Kiong Hō Sin Tshoen Láp Hok, Khap Hóe Kiët Khiïng [3]) „Eerbiedig zij u geluk gewenscht met het nieuwe jaar, en uw gezin geluk en voorspoed", of Kiong Hō Sin Tshoen Láp Hok Hôan Sōe Dsî I [4]) „Eerbiedig zij u geluk gewenscht in het nieuwe jaar en u toegedacht dat alles u naar wensch moge gaan."

Aan den voet staat de naam van den bezoeker en daaronder het woord „paï" [5]) (buigen, groeten). De visitekaartjes zijn gedrukt of geschreven.

Voor verwanten, die elders gevestigd zijn, maakt men nieuwjaarsbrieven gereed van ongeveer den volgenden inhoud:

„Het oude jaar is thans voorbij, en het nieuwe aangebroken. Ik kan niet nalaten in deze uren aan u te denken en u en uw gezin van harte geluktewenschen. Hoe gaarne zou ik mij persoonlijk tot u begeven hebben ten einde u van mijn gevoelens te doen blijken, doch een groote afstand scheidt ons van elkander en er is veel werk dat gedaan moet worden. Ik weet daarom niet beter te doen dan penseel en papier te bezigen om u mijn wenschen te doen toekomen.

„Heilwenschend eindig ik dezen brief".

Aan
. . . . ouderen broeder.

Jaar. . . . 1e maand, 1e dag.

. . . .

Met eerbiedigen groet.

. . . .

---

[1]) 恭賀新禧 [2]) 恭賀新春納福 [3]) 恭賀新春納福闔府吉慶 [4]) 恭賀新春納福凡事如意 [5]) 拜

Op den nieuwjaarsmorgen doen zich ook de muzikanten [1]) hooren. Eerst begeven zij zich naar den Kapitein, den Luitenant en de wijkmeesters, en wanneer zij daar hun opwekkende muziek hebben doen hooren als een hulde bij het nieuwe jaar, trekken zij rond en spelen bij de overige ingezetenen.

De rijtuigen rijden in de Chineesche wijken in grooten getale vroolijk rond, en daar er veel vraag naar is wordt gewoonlijk de huur verhoogd. Betaalt men in gewone tijden voor het gebruik van een rijtuig gedurende vier uur drie gulden, op den nieuwjaarsmorgen is men verplicht vier à vijf gulden te geven voor twee à drie uur rijden.

Allerlei inlandsche spelen, als topèng, rejok, wajang klitik en allerlei tandak-meiden, zijn in overvloed aanwezig, en ook verneemt men de toonen van angkloeng en gamëlan.

Sedert in 1871 Semarang met de Vorstenlanden door den spoorweg verbonden is, komt ieder jaar een troep barong Sai [2]) naar Soerakarta over, om den Chineeschen ingezetenen al zwaaiënde, kruipende en kronkelende den nieuwjaarsgroet te brengen.

Deze troep bestaat uit 8 à 10 mannen, die op trommen en bekkens slaan en onder een vervaarlijk geraas den dans van den nagebootsten leeuw begeleiden.

In het begin was deze troep voor ons, lieden van Soerakarta, een groot vermaak, en wij betaalden dan ook met genoegen *f* 2 tot *f* 5 om een voorstelling in onze woningen te hebben. Langzamerhand echter hebben zich meer

---

[1]) 粗幼吹 tso ide tshe;

[2]) 弄獅 De barong Sai is de nabootsing van een leeuw. Een groote leeuwenkop aan een gevlekt kleed bevestigd, wordt door een viertal mannen gedragen en op allerlei wijzen gekronkeld en gedraaid. Daarmede gaat men in optocht rond en ontvangt voor de vertooning een belooning in kaarsen van ieder huis.

van die troepen gevormd, zoodat er nu wel eens 5 of 6 zijn, en men, zooals het gewoonlijk gaat, er geen aardigheid meer in heeft.

In de Chineesche wijken wemelt het op den nieuwjaarsmorgen van bedelaars, en men doet wijs een groot aantal centen gereed te houden om de armen te bevredigen.

Volgens de ouderen van dagen moet het vroeger hier gebruikelijk geweest zijn bij het nieuwjaar niet eerder dan op den 15[en] de winkels weder te openen. Thans opent men de toko's reeds op den tweeden dag van het nieuwe jaar, maar blijft de feestviering toch voortzetten tot op den 15[en] dag.

TSI NI IM [1]).

of

THAO GE [2])

De eerste offerdag

Op den 2[en] dag der 1[e] maand wordt een offerande gebracht aan de voorouders, welke genoemd wordt Tsi Nî[n] Im. Men bezigt daartoe gevogelte en visch, dat rood gekleurd wordt, en onder het voorlezen van den „tsiok bôen" (offerformulier) den afgestorvenen in allen eerbied wordt aangeboden. Zulk een offerformulier is van den volgenden inhoud:

„De lente is thans weder met al haar glorie teruggekeerd, en strekt alle schepselen ten zegen. Bij het nieuwe jaar, dat zich daarbij aansluit, gevoelen wij ons (*volgen de namen*) kinderen en kindskinderen gedrongen u eerbiedig deze offerspijzen te bieden, daarbij voor ons en onze nakomelingen afsmekende: voorspoed en een lang leven."

De instelling dezer offerplechtigheid wordt toegeschreven aan de volgende gebeurtenis.

---

[1]) 紫泥飯 Tsí Nî[n] Im [2]) 頭芽 Thaô Gê.

Tông Bïïng Hông [1]) of Tông Hîën Tsong [2]), een keizer, die van 713—750 n. Chr. in China regeerde, zond met nieuwjaar, zijn oudere familieleden en staatsdienaren eeregerechten ten geschenke, welke overdekt waren met goudpapier. Degenen, die de eer hadden met zulk een geschenk begiftigd te worden, offerden dit eerst aan de afgestorven voorouders, en daarna werd het gerecht door de huisgenooten opgegeten, en betoonde men zich hoogst vereerd en verheugd over de keizerlijke gunst.

Zoo ontstond de gewoonte om op den 2^en^ dag der 1^e^ maand te offeren, en heeft men later, ook zonder dat het keizerlijk gerecht werd aangeboden, het gebruik aangenomen op dien dag aan de voorouders te offeren.

Op den 2^en^ dag van de 1e maand wordt door de Chineezen te Soerakarta ook een offerande gebracht aan de geestenwereld. Daarbij worden koeken, pisang's, varkensvleesch, eenden, kippen, wijn en thee geofferd. Men verbrandt daarbij offerpapier en steekt vuurwerk af. Deze offerplechtigheid heet „Thâo-Gé" (eerste offerande).

Het gebruik wil dat men der geestenwereld op den 2^en^ en 16^en^ dag van iedere maand offeranden brengt. Men is echter in den loop der jaren daarvan afgeweken en offert nu slechts op den 2^en^ der eerste maand en op den 16^en^ dag der twaalfde maand

De eerste offerdag wordt „Thâo Gé" (eerste offerdag), de laatste „Bóë Gé" [3]) (laatste offerdag) genoemd.

De 2e dag der 1e maand is de dag, waarop de Chineesche dames te Soerakarta hunne nieuwjaarsbezoeken afleggen. Sierlijk getooid in zijden kleederen en pronkende met allerlei bijouteriën begeven zij zich in rijtuigen of draagstoelen naar hunne kennissen, waar zij in de binnenvertrekken op verschillende versnaperingen worden onthaald, en

---

[1]) 唐明皇 [2]) 唐玄宗 [3]) 尾芽

onder het kauwen van de onmisbare sirih-pruim eenige oogenblikken in elkanders gezelschap doorbrengen. Deze bezoeken zijn slechts kort van duur, daar men meestal verder moet, en de bezoeken gereciproceerd dienen te worden, waartoe slechts gelegenheid wordt gegeven tot op den 5^{en} dag der 1^{e} maand.

NGIA SIN of NGIA ANG [1])

Ontvangst of nederdaling der huisgoden.

De 14^{e} dag der eerste maand is de dag voor het nederdalen en het ontvangen der huisgoden, die van den hemel terugkomen, waarheen zij geacht worden op den 24^{en} der 12^{e} maand te zijn vertrokken.

Voor deze gelegenheid worden dezelfde offer-artikelen gereed gemaakt als voor den 2^{en} te voren. Het offeren heeft reeds plaats op den middag van den 13^{en} en daarbij worden papiertjes verbrand met afbeeldingen van paarden, draagstoelen en andere vervoermiddelen, waarmede de huisgoden geacht worden de reis van den hemel naar de aarde te maken.

TAH DSI GOAN [2]).

Opsporing van Dsî Goān.

Bij den 5^{en} dag der eerste maand staat in de kalender genoteerd: „Táh Dsî Goān." De legende aan deze woorden verbonden, wordt in de volgende regelen opgegeven.

Op zekeren dag begaf zich zekere Au-Bîïng [3]) naar het meer Phîïng Tïïk [4]), ten einde van den watergeest Tshiïng Hông Koen (青洪君) de vervulling zijner wenschen af te smeken.

Als verhooring van zijn gebed gaf de watervorst hem een slavin mede, genaamd Dsî-Goān [5]). Au-Bîïng voerde

---

[1]) 迎神 Ngiâ^{n} Sîn of 迎尪 Ngiâ^{n} Ang [2]) 踏如愿
[3]) 歐明 [4]) 彭澤湖 [5]) 如愿

haar met zich mede naar huis. Bij het eerstkomende nieuwjaar evenwel, terwijl de slavin bij een vergaderplaats van vuilnis liep, was men op eens haar spoor bijster. Au-Bîïng was hierdoor zeer verschrikt, en zijn gemoed was gedurende eenige dagen geheel in verwarring. Op den 5en dag nu verplaatste hij de vuilnishoop naar den openbaren weg, opdat de menschen er op zouden kunnen treden en zoo misschien de verdwenen slavin weder te voorschijn zouden doen komen.

Van daar wordt bij den 5en dag der 1e. maand gezegd: Tàh Dsî Goān = Dsî Goān treden [1]).

DZJIN DZJIT [2]).

Menschendag.

De 7e dag der eerste maand wordt genoemd: Dzjîn Dzjit (menschendag).

Tong Hong Sok [3]), die de eerste dagen der eerste maand aan dieren geeigend heeft, noemt

den	1en	dag	kippen-dag,	
„	2en	„	honden	„ ,
„	3en	„	varkens	„ ,
„	4en	„	geiten	„ ,
„	5en	„	buffel	„ ,
„	6en	„	paarden	„ ,
„	7en	„	menschen	„ .

[1]) In een ander werk wordt de legende van Dsî Goān op de volgende eenigszins afwijkende wijze verhaald: Nadat namelijk Au-Bîïng Dsî Goān gekregen had, werd hij binnen eenige jaren zeer rijk. Op zekeren nieuwjaarsdag nu was de slavin wat lang blijven slapen en had zij daar door den toorn van Au-Bîïng opgewekt. Deze sloeg haar nu duchtig met een zweep, waarop zij in een vuilnishoop vluchtte en verdween. Van nu af aan werd Au-Bîïng arm, en dit strekt tot op den huidigen dag allen tot waarschuwing om het vuil der eerste dagen van het nieuwe jaar niet vóór den 5en dag der 1e maand te verwijderen, opdat de slavin Dsî Goān daarmede ook niet worde prijsgegeven.

[2]) 人日 Dzjîn Dzjít. [3]) 東方朔

Van daar dat men op den 7^en dag een brief schrijvende bij den datum niet zegt „tshe tshit" (den 7^en dag) maar „dzjîn dzjit" (menschendag).

GIOK HONG SIANG TE SIOE TAN [1]).

Verjaardag van den Hemelheer.

De 9^e dag der eerste maand is de verjaardag van den Almachtige, van daar dat die dag zoo in China als te Soerakarta bijzonder gevierd wordt.

Allen, die aan de godsdienstige vereering op dien dag wenschen deel te nemen, beginnen zich van af den 1^en voor te bereiden: zij onthouden zich in de eerste negen dagen van het nieuwe jaar van het gebruik van vleesch en voeden zich uitsluitend met groente; zij trachten een gelijkmatige gemoedsstemming te behouden en zich vrij te houden van toorn of drift; zij bedrijven niets wat ongeoorloofd is en zorgen de reinheid te betrachten door zich behoorlijk te doen scheren en het lichaam te wasschen. In hunne huizen wordt reeds op den 8^en alles schoongemaakt, terwijl de meubels van stof ontdaan worden.

Ten 7 ure des avonds van den 8^en dag worden alle lampen in huis opgestoken, en bij enkelen wordt de godsdienstige plechtigheid opgeluisterd door gamĕlan of wajang koelit.

In het ontvang-vertrek staat op vier stoelen de offertafel. Deze tafel is aan den voorkant omhangen met een stuk rood laken, en rechts en links zijn aan de pooten bevestigd twee steelen suikerriet, waaraan de bladeren gelaten zijn, en waaraan lange reepen offerpapier hangen.

Op de tafel staan: een of twee paar roode kaarsen, een wierookvat, drie theekopjes en twaalf stukken suikerwerk, voorstellende: draken, olifanten, phoenixen, enz. Ook plaatst men daarop twaalf offerschotels als:

---

[1]) 玉皇上帝壽旦 Giók Hông Siāng Tè Siōe Tàn.

Een kopje met zes daarin gestoken houtjes met confituren,
„ bord „ lang-leven-schildpad-gebak [1]),
„ „ „ lang-leven-perzik-gebak [2]),
„ „ „ roode meelballetjes [3]),
„ „ „ gegiste rijsttaart [4]),
„ „ „ rijstkoekjes [5]),
„ „ „ granaatappels,
„ „ „ pisang,
„ „ „ sinasappels.

Twee of vier paar glazen met bloemen, zooals de Siën Tan, (Tavetta incarnata, mal. kĕmbang santĕn) [6]), Bān Siōe Kiok (goudsbloem of Tagetes patula) [7]) en Goåt Laî Hiang (lelie) [8]), of ook kunstbloemen.

Tegen middernacht, den tijd waarop de 9e dag gerekend wordt te zijn aangebroken, worden de kaarsen op de offertafel ontstoken, en allerlei welriekende houtsoorten gebrand; degenen, die aan de vereering wenschen deel te nemen, kleeden zich in staatsiekostuum en plaatsen zich achter de offertafel, ontsteken wierookstokjes (lang-leven-wierookstokjes) [9]) en smeken onder het buigen der knieën, om geluk voor het huisgezin, een levendigen en winstgevenden handel, een lang leven, een groote nakomelingschap en nog vele andere zegeningen.

Is dit afgeloopen, dan worden de wierookstokjes in het wierookvat gestoken, drie theekopjes met thee gevuld en twaalf kniebuigingen gemaakt.

Hebben de hoofdpersonen in de familie deze formaliteiten volbracht, dan komen de jongeren aan de beurt.

Tegen dat de wierook uitgebrand is, omstreeks tegen twee à drie uur in den morgen, wordt de plechtigheid besloten met het afschieten van vuurwerk, dat in lange rissen wordt afgestoken.

---

[1]) 壽龜 [2]) 壽桃 [3]) 紅圓 [4]) 發粿 [5]) 米
[6]) 仙丹 [7]) 萬壽菊 [8]) 月來香 [9]) 長壽香

GOAN SIAO [1])

TJAP GO ME [2])

15e dag der 1e Chineesche maand.

Op den 15en dag der maand eindigt de feestviering van het nieuwe jaar. Die dag wordt beschouwd als de geboortedag van den Thiën Koan [3]) of Hemelheer, en wordt genoemd Goân Siao. Hij wordt steeds feestelijk gevierd en de oorkonden zeggen, dat ten tijde van Dsōë Tsong uit de Tông-dynastie [4]) (710—712 n. Chr.) op den 15en der eerste maand voor de poort van het vorstelijk paleis een mast werd geplant van honderd voet lang, waaraan kleine lampjes bevestigd waren, welke des avonds werden aangestoken, en ten getale van 50.000 een vroolijk effect maakten. Het paleis, waartoe op gewone dagen het volk geen toegang had, werd op dien dag, krachtens keizerlijk bevel, opengesteld om der menigte gelegenheid te geven de feestelijkheid daarbinnen in oogenschouw te nemen.

Het volk in China neemt aan de feestviering deel door het aansteken van papieren lantaarns, de zoogenaamde Kî An Pó Siōe Tiïng [5]) (lantaarns tot afsmeking van voorspoed en lang leven). Degenen echter, die kortelings door een sterfgeval in rouw gedompeld zijn, mogen aan de feestvreugde geen deel nemen. Zij, die een goede opvoeding gehad hebben en bekend zijn met de literatuur, houden zich op dien dag bezig met raadsels, terwijl anderen, meer gestemd voor andere genoegens, zich vermaken bij het tooneel en met andere volksamusementen.

Ik herinner mij levendig, dat ook te Soerakarta in vroeger tijd de gewoonte bestond, dat de kinderen op den 15en met lantaarns speelden en rondliepen. Tegen mijn

---

1) 元宵 Goân Siao 2) 十五夜 Tjap Gō Mé 3) 天官
4) 唐睿宗 5) 祈安保壽燈

10e jaar echter verminderde het gebruik, en sedert is het geheel opgehouden. Ik ben thans 25 jaar oud en heb sedert 15 jaar het lantaarnspel niet meer gezien.

Een gewoonte is het echter te Soerakarta op den Goân Siao dag, de deurposten links en rechts, met strooken rood papier te beplakken met opschriften als:

Siāng Gôan Thiĕn Koan Sòe Hok [1]): „De opperste Hemelheer schenke geluk", en Kî Kiôe Hâp Ke Pĭng An [2]) „Moge het gansche gezin voorspoed ondervinden".

Dit wordt gedaan, op grond der meening dat op den 15en der eerste maand, de Hemelheer zijn gunsten onder de menschen uitdeelt.

'sAvonds worden de huizen helder verlicht en amuseert men zich met gamĕlan en wajang. De hier woonachtige Chineezen, uit Hok Tsioe [3]) afkomstig, steken een groot aantal kaarsen op de offertafel aan, en vermaken zich op dien avond met allerlei muziekinstrumenten. De Indo-chineesche jongelingschap zoowel als de vrouwen en meisjes rijden in nette wagens en feestelijk uitgedoscht rond.

Voor den tempel van Koan Im [4]) (de godin der genade) wordt gewoonlijk de Chineesche poppenkast [5]) vertoond, terwijl het inwendige van het bedehuis met lampen en kaarsen schitterend verlicht wordt. Het is op dezen avond dat de geloovigen zich beijveren door middel der wichelblokken en wichelstokjes het welmeenen der godin te ontraadselen ten aanzien hunner wenschen of voornemens. Degenen die daartoe tot den tempel zijn opgegaan, gaan op de volgende wijze te werk. Na zich driemaal voor Koan Im gebogen te hebben, vatten zij met beide handen den koker aan, waarin de wichelstokjes [6]), ten getale van zestig, gestoken zijn

---

1) 上元天官賜福 2) 祈求合家平安

3) 福州 Een stad in de provincie Hok-Kièn. 4) 觀音亭

5) 布袋戲 pò té hì 6) De wichelstokjes zijn smalle reepen

en trachten nu door voortdurend schudden te bewerken, dat een daarvan er uitsteekt of op den grond valt. Dat stokje wordt apart gehouden en nu moeten de wichelblokken [1]) beslissen of de godin werkelijk dàt en geen ander stokje verlangt aan te wijzen. De beide blokken worden nu geworpen, en wanneer de platte zijde van het eene naar boven en van het andere naar beneden ligt, is het antwoord bevestigend.

Gebeurt dit niet, dan moet men trachten een ander stokje aangewezen te krijgen, wat dan met de wichelblokken op nieuw wordt beproefd. Is eindelijk door Koan Im het stokje duidelijk aangewezen, dan wendt de geloovige zich tot den dienstdoenden priester om dezen te verzoeken uit een in den tempel staand kastje het briefje [2]) te halen, dat met het wichelstokje correspondeert. Dit briefje geeft dan een antwoord op de vraag van den vromen tempelganger.

Anderen stellen zich op een andere wijze in verbinding met de godin. Voor haar nedergeknield, deelen zij haar het voornemen mede om eenig gebak,— op dezen dag worden allerlei offerwaren voor Koan Im opgedischt,— eenige confituren of wel een kleine som uit de tempelkas mede te nemen onder verplichting tot teruggave in twee- of drievoud tegen het aanstaande jaar, wanneer de godin een kenbaar gemaakten wensch vervult. De priester houdt van deze geloften en voorwaarden aanteekening in het register der godin.

---

bamboe, gemerkt met twee karakters, welke genomen zijn uit een verbinding van een serie van twaalf en een andere van tien karakters, waarmede de Chineezens gewoon zijn zaken te determineeren, zooals hiervoren reeds gezegd is o. a. de jaren en maanden.

[1]) De wichelblokken zijn twee ovale stukken hout, aan den eenen kant bol en aan den anderen plat. Zij worden op den grond geworpen en uit de wijze waarop zij komen te liggen wordt vastgesteld wat het verlangen van de om uitspraak aangeroepen godheid is. Vallen de blokken beiden met de platte zijde naar boven gekeerd, dan is het antwoord ongunstig; valt er een met de platte en het ander met de bolle zijde naar boven, dan is het bevestigend.

[2]) Deze briefjes zijn op dezelfde wijze gemerkt als de wichelstokjes. Zij bevatten eenige regels schrift, welke zoo algemeen gesteld zijn, dat men naar verkiezing er iederen zin uit kan lezen.

SIAO HO DZJIT. [1])

Uitwerping van kwade invloeden.

De 16e der eerste maand is de dag tot uitwerping van kwade invloeden. Op dien dag worden in China alle werkzaamheden gestaakt, en tegen zonsondergang begeven de vrouwen zich op weg om zich buiten onder het geboomte te vermeiën. Zij moeten tevens trachten over eenige bruggen te loopen, daar dit, in het stelsel van het bijgeloof der Chineezen, het middel is om zich gedurende het komende jaar voor alle booze invloeden te vrijwaren en tegelijk die kwade inwerking der natuur uit te werpen, waarmede zij reeds mochten bezocht zijn.

SO TIN DZJIT. [2])

Wegvegen van het stof.

In ouden tijd was het in China gebruikelijk op den 29en der eerste maand vuil en stof in de huizen aan te vegen en te verzamelen in een wagentje of schuitje van vlechtwerk, dat daarna in het water werd geworpen.

Thans heeft men echter den dag verschoven en gesteld tegen het einde van het jaar.

TIONG HO TSEH. [3])

De midden gelijkmatige feesttermijn.

Op den 1en dag der tweede maand maakt men, naar oud gebruik, een groenen zak gereed, waarin padi, tarwe, gierst, en meloenpitjes gedaan worden. Men vereert elkander zulk een zak als symbolischen wensch voor een groote nakomelingschap.

---

[1]) 消耗日 Siao Hò^{n} Dzjít [2]) 掃塵日 Sò Tîn Dzjít

[3]) 中和節 Tiong Hô Tseh

Dit gebruik is zijn ontstaan verschuldigd aan Tiı̆k Tsong [1]), een vorst uit de Tông-dynastie (620—907 n. Chr.), die op raad van zijn minister Lí Pì [2]) op den 1en dag der tweede maand de Tiong Hô Tseh: „de midden gelijkmatige feesttermijn", uitschreef, omdat de tweede maand valt op de helft der lente, wanneer de natuur frisch en de lucht aangenaam is, en dus de meest geschikte tijd voor vermenigvuldiging daar is.

Behalve het toezenden van den groenen zak met zich snel vermenigvuldigende producten uit de plantenwereld als wensch om talrijke nakomelingen, is men nog gehouden op dien dag een wijnoffer [3]) te brengen aan de goden der granen om een ruimen oogst aftesmeken.

NGIA HOE DZJIT. [4])

Het inhalen van den rijkdom.

Op den 2en dag der tweede maand viert men in China de verjaring van den geboortedag van den aardgod: Thó Tē Tjı̆ı̆ng Sîn [5]). Het volk begeeft zich dan buiten de stad of het dorp, en er worden feestmalen aangericht, waarbij geofferd wordt aan den aardgod, wien men smeekt om voorspoed [6]) te doen nederdalen op de biddende schare. Men vermaakt zich met drank en muziek, en keert 's avonds bij fakkellicht huiswaarts. Men zegt dan „den rijkdom te hebben binnengehaald".

HOA TIAO TSEH. [7])

Op den 15en der tweede maand wordt in China bij de

---

[1]) 唐德宗 [2]) 李泌 [3]) 宜春酒

[4]) 迎富日 Ngiân Hòe Dzjít [5]) 土地正神 [6]) 做福

[7]) 花朝節 Hoa Tiaô Tseh

mindere standen geofferd aan den Siā Kong [1]) of Siā Sîn [2]) (land-god) om voorspoed uit te lokken. Deze landgod is de tot godheid verheven Sioe Tsiang [3]), en het offerfeest wordt genoemd: „Tshoen Kî Hok" [4]) = „bidden om geluk in de lente".

HAN SIT TSEH. [5])

De tijd van het koude eten.

Op dit tijdstip (3 April) is het verboden vuur aan te maken om het eten te kooken; het valt drie dagen voor Tshiīng Bīīng [6]) (het graven-feest) en honderd vijf dagen voor Tang Tseh [7]) (het feest van het wintersolstitium). Het verbod wordt gezegd zijn ontstaan te danken te hebben aan de volgende legende.

Gedurende de Tsioe [8]) dynastie (1122—249 v. Chr.) regeerde in het rijk der Tsīn [9]) de oude Tsìn Hiĕn Kong [10]).

Onder zijn concubines was Lê Ki [11]) zijn uitverkorene. Zij had hem een zoon geschonken, dien zij gaarne als troonsopvolger zag optreden, ter bereiking van welk doel zij allerlei plannen beraamde.

Op zekeren dag deed zij Sè Tsóe Sin Siïng [12]) den oudsten zoon van haar vorstelijken gemaal tevens troonopvolger, mededeelen, dat zij gedroomd had dat er noodzakelijk een offer-feest moest plaats vinden voor Tsê Kiang [13]), wijlen de moeder van den kroonprins. Deze, geen kwaad vermoedende, deed offeranden gereed maken en offerde aan de schim zijner moeder. Na afloop der plechtigheid deed hij de offerspijzen aan het paleis zijns vaders aanbieden,

---

[1]) 社公 [2]) 社神 [3]) 修章 [4]) 春祈福
[5]) 寒食節 Hân Sít Tseh [6]) 清明 4 April in schrikkeljaren, 5 April in gew nejaren. [7]) 冬節 11e Chin. maand [8]) 周
[9]) 晉 [10]) 晉獻公 [11]) 驪姬 [12]) 世子申生
[13]) 齊姜

waar ze volgens de gewoonte op den vorstelijken disch moesten geplaatst worden.

Tsin Hiën Kong was echter niet thuis, hij had zich sedert eenige dagen op de jacht begeven. Zes dagen later keerde hij in het paleis terug, en in dien tijd waren al de offerspijzen door Lê Ki met vergif vermengd. Toen nu de vorst zich aan tafel zette, zeide zij: „daar de u voorgediende spijzen van buiten komen, is het wenschelijk ze eerst te onderzoeken". Zij stortte daarop den wijn op den grond uit, en ziet! er werd een sterke gisting waargenomen. Het eten werd aan honden voorgezet en deze bezweken binnen korten tijd. Nu barstte Lê Ki in een luid snikken uit en riep: „O, Prins Sin Siïng! dit rijk is u immers verzekerd, waarom wenscht ge door naar het leven uws vaders te staan, u zelf zoo veel spoediger tot vorst verheven te zien!"

Tsin Hiën Kong vond in het gebeurde aanleiding zijn zoon te verdenken van een poging om hem te vergiftigen, en besloot den kroonprins te doen ter dood brengen. Prins Sin Siïng zag in, dat hij slechts een onderzoek had te doen bewerkstelligen om zich van alle verdenking schoontewasschen en als ware schuldige de schoone Lê Ki, de lieveling zijns vaders, te doen aanwijzen. Liefde voor zijn vader evenwel, die zeker zeer verdrietig zou worden, wanneer het bleek dat juist zijn uitverkorene de schuldige was, weêrhield hem van een onderzoek, en hij besloot een einde aan zijn leven te maken, hetgeen hij met den strop bewerkstelligde.

Toen nu Prins Sin Siïng overleden was, ontstond bij Kong Tsóe Tiōng Dsi [1]), den tweeden zoon van Tsin Hiën Kong de vrees, dat ook hij ter zake der troonsopvolging in moeielijkheden zou geraken, weshalve hij besloot het land te verlaten. Vergezeld van een vijftal volgelingen, waaronder zich zekere Kài Tsi Tshoei [2]) bevond, trok hij het land uit.

---

[1]) 公子重耳 [2]) 介之推

Op weg naar het rijkje Oë 1) begon men langzamerhand gebrek te krijgen aan leeftocht, en het duurde niet lang of men was verplicht zich met boschkruiden te voeden. Kong Tsóe Tiōng Dsí echter viel het moeielijk dit plantaardig voedsel te nuttigen en zoo geraakten ten opzichte van hem zijn volgelingen in groote bezorgdheid. Kài Tsi Tshoei den nood opmerkende, besloot zich zelf op te offeren; hij sneed een stuk van zijn kuit af en zette dit gekookt den vorstenzoon voor. Deze nuttigde zijn maal met meer smaak dan anders en vroeg, daarover bijzonder tevreden, waar men de hem voorgedischte lekkernij bekomen had? Kài Tsi Tshoei antwoordde daarop, dat het vleesch, dat zijn meester zoo smakelijk gevonden had, afkomstig was van zijn kuit, en dat hij er toe gekomen was zich zulk een opoffering te getroosten, daar hij uit de plicht der kinderen om voor hun ouders zelfs hun lichaam veil te hebben, meende te moeten besluiten, dat ook landsdienaren voor hun vorst goed en bloed ten offer moesten brengen.

Bij deze mededeeling kon Kong Tsóe Tiōng Dsí zijn tranen niet weerhouden en met een van aandoening trillende stem zeide hij: „ik verliet mijn land om mij voor moeielijkheden te vrijwaren! En thans wordt ik gesteld voor het feit dat een mijner volgelingen zelfs zijn lichaam voor mij beschikbaar stelt, en daarmede voor mij een verplichting der dankbaarheid schept, waaraan ik noode zal kunnen beantwoorden"! Geloof echter, dat ik voor uw welzijn doen zal, wat in mijn vermogen zal zijn".

Kài Tsi Tshoei antwoordde daarop: „Mijn vorst, ik verlang van u geen vergelding! Mijn éénige wensch is dat gij spoedig met ons zult kunnen terugkeeren naar het rijk van Tsìn"!

Eerst negentien jaar later lieten de omstandigheden het toe dat Kong Tsóe Tiōng Dsí in zijn vorstendom terug kwam; en

1) 衛國

dat hij de regeering aanvaardde. Zijn eerste werk was zijn dankbaarheid te toonen aan de dienaren, die hem op zijn vlucht vergezeld, en daarmede hun eigen geluk en vrijheid op het spel gezet hadden. Doch hetzij dat door het verloop der jaren de opoffering van Kài Tsi Tshoei uit zijn geheugen geraakt was, hetzij dat andere omstandigheden haar invloed hadden doen gelden, wie een vorstelijke onderscheiding of belooning bekwam, Kài Tsi Tshoei niet.

Deze miskenning hinderde den trouwen volgeling zoo zeer, dat hij besloot zich uit het ambtelijke leven terugtetrekken en verder als kluizenaar in de bosschen te gaan wonen.

Met zijn moeder trok hij naar het Biên gebergte [1]), waar hij veilig meende te zijn voor verdere teleurstellingen van den kant zijns vorsten.

Een zijner vrienden schreef daarop de volgende regelen, en deed ze bevestigen aan een der poorten van het vorstelijk paleis:

Een dappere, moedige draak [2]),
Eensklaps uit zijn verblijfplaats verjaagd,
Zwierf, de wereld rond,
Door vijf slangen gevolgd.

De draak werd hongerig, doch er was niets te eten;
Een der slangen sneed een stuk van zijn vleesch;
De draak keerde terug in zijn poel,
En gevoelde zich gelukkig in zijn woonplaats.

---

[1]) 綿山

[2]) 有龍矯矯 龍飢乏食 四蛇入穴
頓失其所 一蛇刲股 皆有處所
五蛇從之 龍返於淵 一蛇無穴
周流天下 安其壤土 號於中野

Vier van de slangen kropen in haar holen,
Allen hadden zij een onderkomen,
Slechts één slang was van een hol verstoken,
Zij bleef weenende achter in het midden der wildernis *).

Toen Kong Tsóe Tiōng Dsí deze regelen gelezen had, ontstelde hij hevig, en riep zuchtend uit: „Zie! dit is nu mijn schuld!" Hij gaf onmiddelijk last Kài Tsi Tshoei op te roepen, doch het gelukte zijn dienaars niet den uitgewekene te vinden, en zij keerden terug met het bericht dat hij naar het Biên-gebergte gevlucht was.

De vorst, over middelen peinzend om zich weder met den verongelijkte in betrekking te stellen, herinnerde zich dat Kài Tsi Tshoei zijn moeder hartstochtelijk lief had, en zeker niet zou toelaten dat haar een ongeluk overkwam, wanneer hij dit kon voorkomen. „Wanneer ik, — zoo redeneerde hij met zijn hovelingen, — het geboomte op het Biên-gebergte in brand doe steken, zal Kài Tsi Tshoei ter wille zijner moeder zeker de wildernis moeten verlaten en bij ons terugkomen"! Dit denkbeeld vond bijval en er werd last gegeven de bosschen in brand te steken. De brand duurde drie dagen, en er bleef geen boom staan, Welke verwachtingen men echter ook gekoesterd had, Kài Tsi Tshoei kwam niet te voorschijn, en toen eenige lieden uitgezonden waren om hem op te sporen, bleek dat hij zich met zijn moeder had laten verbranden. Arm in arm lagen daar de doodsbeenderen van moeder en zoon!

Kong Tsóe Tiōng Dsí begaf zich naar de plaats, waar de beenderen lagen, en op het gezicht daarvan werd hij zóó ontroerd, dat hij zijn tranen niet kon weerhouden. Hij gaf last

*) Deze regelen worden in verscheidene boeken gevonden met enkele varianten. De bovenstaande zijn uit de Kong Kàm (綱鑑) overgenomen. De lezer zal begrijpen, dat met den draak, het symbool van het vorstelijke bij den Chinees, de vorst Kong Tsóe Tiōng Dsí bedoeld wordt, terwijl de slangen de volgelingen voorstellen.

de beenderen op het Biên-gebergte te begraven, en op het graf een tempel te bouwen, waarin de schim van Kài Tsi Tshoei zou worden vereerd. De opbrengst der omliggende rijstvelden stelde hij tevens beschikbaar voor het onderhoud van den tempel en de kosten der periodieke offerdienst. De naam van het gebergte: Biên, werd door hem veranderd in Kài [1]), d. w. z. gebergte van Kài Tsi Tshoei.

Een en ander heeft plaats gehad 636 jaar v. Chr.

De brand op het Biên-gebergte had plaats op den 5-n dag der derde maand, d. i. de tijd van Tshiïng Biîng (graven feest). Van daar dat men, indachtig aan den vuurdood van Kài Tsi Tshoei, drie dagen te voren geen vuur ontsteekt en ook geen eten kookt, terwijl in sommige streken van China tegen Tang Tseh (het feest van het wintersolstitium in de 11e Chineesche maand), d. i. 105 dagen voor den „tijd van het koude eten" door de bevolking gekookte rijst wordt te droogen gelegd, welke dan gedurende de dagen van het vuurverbod wordt gebruikt. Dit verbod of juister het gebruik om geen vuur aan te leggen, heeft aanleiding gegeven den „tijd voor het koude eten" te noemen „kìm hóë" [2]) of „kìm iën" [3]) d. i. „vuurverbod" of „rookverbod", en men zegt dat gewoonte om tijdens de Tshiïng Bîïng (gravenfeest) bij het offeren aan de graven geen vuur aantemaken en slechts tehuis gekookte eetwaren te bezigen, in verband staat met de legende van Kài Tsi Tshoei; en de daaruit ontstane vrees om in het gebergte, waar meestal de graven gebouwd zijn, vuur aan te leggen.

In enkele streken van China plant men ter herinnering aan de legende van Kài Tsi Tshoei een denneboom voor de deur. Aan zulk een boom moet hij zich bij den boschbrand met zijn moeder vastgeklemd hebben.

---

1) 介 2) 禁火 3) 禁烟

SIANG TSI DZJIT [1]) of SIANG TSI SIN. [2])

Op den 3en dag der derde maand hebben de Chineezen het feest Siăng Tsī. Het bestaat daarin dat men bij groepen een bad neemt in een nabijzijnden stroom, aldus afwasschende alle booze invloeden welke nog aan het lichaam mochten kleven. Mannen en vrouwen, de door het decorum voorgeschreven afscheiding zorgvuldig bewarende, verfrisschen zich in het water, en versieren zich na het bad met de Lân Hoa [3]) (epidendrum, de om haar geur zoo geliefkoosde bloem). Deze eigenaardige feestviering wordt besloten met een offerande aan de geesten.

TSHIING BIING. [4])

Het gravenfeest.

Het Tshiïng Biîng- (Tjing Bing volgens den almanak) of gravenfeest valt nu eens in de tweede, dan eens in de derde Chineesche maand. In gewone jaren valt het op 5 April, in schrikkeljaren, dus eens in de vier jaar, op 4 April.

In China bestaat het gravenfeest daarin dat men zich begeeft naar de graven der afgestorven familiebetrekkingen en daarbij offert. De graven worden dan ontdaan van gras en onkruid, op nieuw met kalk bestreken en ten bewijze dat men aan zijn plichten heeft voldaan en den grond zijner graven niet wenscht aangemerkt te zien als teruggegeven aan het publiek domein, belegd met witte papiertjes, welke tegen het wegwaaiën gevrijwaard worden door daarop steentjes te leggen. Deze graf-werkzaamheden moeten worden verricht tuschen den tienden dag vóór en den tienden dag na Tshiïng Biîng.

---

1) 上巳日 Siăng Tsī Dzjit 2) 上巳辰 Siăng Tsī Sin

3) 蘭花 4) 清明 Tshiïng Biîng.

Te Soerakarta worden de grafplechtigheden niet alleen door ieder gezin afzonderlijk in acht genomen, doch wordt bovendien een algemeene offerande gebracht en een ieder in de gelegenheid gesteld door inteekening het zijne te geven voor die vereering der dooden.

Na afloop van het later te beschrijven Rĕboetan-feest in de 7e maand wordt een verkiezing gehouden, waarop dan voor het eerstkomende gravenfeest worden verkozen de president der offer-commissie, de zoogenaamde Ló Tsóe [1]), en tien commissarissen, de zoogenaamde Thaô Ke [2]), allen behoorende tot de notabelen der plaats.

Aan deze commissie is opgedragen het gravenfeest te regelen. Zij doet daartoe een inteekenlijst circuleeren, waarop ieder naar zijn vermogen kan inteekenen. Ten einde evenwel een belangrijke inteekening uit te lokken, wordt den inteekenaren verzekerd, dat allen die *f* 12 inteekenen, voor het eerstkomende Aller-zielenfeest in de 7de maand niet zullen worden in aanmerking gebracht bij de verkiezing van een president (Ló Tsóe) van de ook alsdan samentestellen offer-commissie. Dat de functie van voorzitter dier commissie niet zoo gemakkelijk te vervullen is als men oppervlakkig oordeelende, zou denken, blijkt uit dezen uitlokkenden maatregel.

De ingeteekende gelden, welke doorgaans circa *f* 1500 beloopen, worden toevertrouwd aan den president, die aan elk der commissarissen *f* 40 ter hand stelt, ten einde te zorgen voor de, in de hem aangewezen afdeeling van het offerfeest benoodigde artikelen. Het resteerende wordt besteed voor huur van muzikanten, zoo Chineesche als inlandsche, en gamĕlan, voor de benoodigdheden der algemeene offertafels, voor wagenhuur enz.

Het offerfeest wordt gevierd in een gebouw te Djebrès

---

[1]) 爐主 [2]) 頭家

in 1857 daartoe opgericht op circa $1^1/_2$ paal afstand van de Chineesche wijk, en den naam dragende van Thióng Tiîng [1]) d. i. graf-loods.

Op den dag Tshiing Biîng begeeft zich een onafzienbare menigte nieuwsgierigen zoowel als vrome offeraars, naar die loods. En waarlijk er is alle reden om nieuwsgierig te zijn, want de uitgestalde offerwaren zijn een bezichtiging overwaard. Volgen wij dan de belangstellende volksmassa naar de loods en de verschillende hulpgebouwen daaromheen opgetrokken.

De eigenlijke Thióng Tiîng is ingericht als receptievertrek voor de hoofden onzer natie te Soerakarta; daarin staan stoelen en een tafel, voorzien van allerlei ververschingen, dranken, sigaren, enz.

Aan den westkant der Thióng- Tiîng zijn twee loodsen gebouwd, waarin matjes zijn uitgespreid, waarop de eetwaren en confituren worden uitgestald, welke door de tien commissarissen zijn gereed gemaakt. Deze loodsen dienen tot receptie-vertrekken voor de bevolking.

Ten noorden van de Thióng tiîng is een andere loods opgericht ter vereering van den waren geest „van deugd en geluk" Hok Tiïk Tsiïng Sîn [2]). Deze Chineesche karakters zijn te lezen, op een groot stuk rood papier aan den wand der loods bevestigd. Ook is daarin een offertafel gereed gemaakt, waarop de volgende artikelen prijken.

een wierook-vat van den in den tempel te Soerakarta aangebeden Toä-Peh-kong;

een paar brandende roode kaarsen;

drie theekopjes en een theepot;

drie glazen en een arakpot;

twaalf offer-kopjes gevuld met allerlei confituren uit China;

---

[1]) 塚亭 [2]) 福德正神

vijf borden, inhoudende de vijf offer-artikelen t. w. een varkenskop, een heele kip, een heele eend, krabben, en mosselen, alles in gekookten toestand;

drie borden met koek;

een Tsiok Boên (offer-formulier).

Naast deze loods staat een andere ter vereering van de overledenen, daarin staan twaalf tafels met offerwaren als de hiervoren opgegevene, en daarbij is gelegd een tsiok-bôen of offerformulier voor de dooden.

Onder deze offertafels zijn gelegd: een chineesche pijp met bijbehoorende tabak, een opiumpijp met eene hoeveelheid opium, een zakdoek, een kam en andere benoodigdheden voor den Chinees onmisbaar, al verkeert hij ook in den toestand van schim.

s'Morgens ten 8 ure op den dag van het gravenfeest, begeeft zich de feestcommissie in staatsie naar de officieren onzer natie, om dezen medetedeelen dat alles voor het offerfeest gereed is, en om hen uittenoodigen in de Thióng Tîng te verschijnen.

Tegen 9 uur begeeft zich de feestcommissie in plechtstatigen optocht derwaarts. Vooruit worden eenige dozijnen roode vlaggen gedragen en een paar tempel-lantaarns; dan volgen muziekanten en gamĕlan, allerlei artikelen van papier als: huizen, kleedingstukken enz., bestemd om verbrand te worden, geslachte varkens en geiten op tafels enz., enz. Daarachter komen twee commissarissen, die op bekkens slaan en dan volgen de overige commissarissen en allen, die aan de regeling van het feest deelgenomen hebben. Eindelijk volgt de president onder een zijden, met goud gestikte staatsiepajong, een wierookvat uit den tempel dragende.

Muziek, gamĕlan en bekkens worden zonder ophouden gehoord, en bij de graf-loods gekomen, nemen de muzikanten en gamĕlanspelers de voor hen bestemde plaatsen in, en worden de vlaggendragers ter linker- en ter rechterzijde van het terrein in gelid opgesteld.

Ten 10 uren verschijnen de hoofden. Zij zijn in gala-kostuum en rijden in staatsiekoetsen. De koetsiers en palfreniers zijn in livrei, en de staatsie-pajoeng, het teeken van ieders waardigheid, wordt door een oppasser — mede in livrei — op den bok omhoog gehouden. Aan de graf-loods worden zij ontvangen door de feest-commissie, en alle aanwezigen scharen zich om hen heen. Muziek en gamĕlan laten zich hooren, en verkondigen de aankomst der hoofden. De stoet begeeft zich naar de receptie-loods en de hoofden nemen daar plaats, gebruiken een kopje thee, en proeven van de lekkernijen. Daarop wordt door den president aan den kapitein medegedeeld dat het feest beginnen kan; deze begeeft zich daarop met de overige hoofden naar de loods van „den waren geest van deugd en geluk", ten einde met een godsdienstige plechtigheid de offervereering te openen.

In deze loods aangekomen plaatst de kapitein zich op een voor de offer-tafel uitgespreid tapijt, en maakt hij met brandende offerstokjes in de hand twee gewone kniebuigingen en zes buigingen waarbij het hoofd tot bij den grond komt. Daarop wordt door iemand, mede in gala-kostuum, het offerformulier voorgelezen, dat voor het gravenfeest 1885 op het volgende neerkwam:

„In den morgen van den 1^en^ dag der tweede Chineesche maand, van het 11^e^ regeeringsjaar van den keizer Kong Sōe [1]) der Tshiïng [2]) dynastie, hebben wij (volgen de namen en titels der officieren, van den president en de commissarissen der feestcommisie) ons vereenigd om met den diepsten eerbied onze hulde te brengen aan U, den waren geest van deugd en geluk. Als blijk van deze onze hulde strekke de voor ons staande offertafel met de daarop aangeboden offer-artikelen, welke wij ootmoedig aan U, o Geest! opdragen. Bewust van uwe macht over de dooden, zijn wij

---

[1]) 光緒 [2]) 淸

voor U gekomen om van U af te smeken de offeranden te zegenen, welke wij hebben gereedgemaakt voor de schimmen onzer afgestorvenen, zoowel voor degenen, die afstammelingen nalieten als voor degenen die zonder nakomelingen stierven en onverzorgd voortleven."

„Wil, o machtige Geest! onze onbeduidende offerhande aanvaarden, als blijk onzer vereering, en Uwe zegeningen op ons in ruime mate doen nederdalen."

Na de voorlezing van dit offerformulier wordt er op de bekkens geslagen en doen de muzikanten zich hooren; de kapitein maakt nog eenige buigingen, verlaat het tapijt en geeft de aanwezigen gelegenheid één voor één te knielen en wierook te branden voor „den waren geest van deugd en geluk". Is de vereering afgeloopen, dan worden tot besluit eenige pakjes offerpapier verbrand en eenige rissen vuurwerk afgestoken.

Nu begeeft men zich naar de loods voor de vereering van de schimmen der afgestorvenen. De kapitein is daar weder de voorganger, en nadat door hem met kniebuigingen en wierook hulde is gebracht aan de schimmen, wordt het offerformulier voorgelezen. Dit is ten naastenbij van den volgenden inhoud.

„In den morgen van den 1en dag der 2e maand van het 11e regeeringsjaar van keizer Kong Sōe der Tshiïng-dynastie hebben wij (volgen de namen van de officieren, president en commissarissen der feestcommissie) ons hier vereenigd ten einde aan u, vereerde schimmen onzer geliefde afgestorvenen, onze hulde te brengen. Wilt als blijk van onze gehechtheid en als bewijs dat onze zorg voor u niet opgehouden heeft, al werden wij ook door u verlaten, de offeranden aanvaarden, welke wij met vromen ijver voor u gereed maakten. Immers het leven is niet in onze hand, en zoovelen werden onverwacht weggerukt, en lieten niemand na om voor hun schimmen te offeren. Ook voor

deze erbarmelijke, onverzorgde schimmen zorgden wij. Aan worden onze offer-schotels opgedragen."

„Daalt dan neder, onzichtbare schimmen onzer beminde dooden, en wilt daardoor blijk geven dat ge onze offeranden niet versmaadt!

„Doet ons en ons nageslacht ruimschoots uwe zegeningen deelachtig worden"!

Na de voorlezing maakt de kapitein weder eenige buigingen, en treedt hij op zijde om de overige aanwezigen gelegenheid te schenken hunne godsdienstplichten te vervullen. Hebben allen de formaliteiten vervuld, dan worden de papieren huisjes, meubels, kleedingstukken en andere voorwerpen verbrand en zoo langs den weg der vernietiging in handen der schimmen gebracht. Met de verbranding van eenige pakjes offerpapier en het afsteken van vuurwerk wordt ook deze plechtigheid besloten.

Daarna wordt aan de orde gesteld de verkiezing van de offer-commissie voor het Allerzielenfeest (Rĕboetan feest volgens den almanak) in de 7e Chineesche maand. Voor president dier commissie kan men niet in aanmerking worden gebracht, wanneer geen volle drie jaren verloopen zijn sedert de aftreding als zoodanig. Voor de commissarissen is de termijn gesteld op twee jaar. De verkiezing moet bevestigd worden door de uitspraak der geesten, welke geraadpleegd worden met de wichelblokken, op pag. 28 genoemd. Van den afloop der verkiezing wordt nauwkeurig aanteekening gehouden.

Is de commissie samengesteld, dan begeeft men zich naar de receptie-loods voor de bevolking, om daar onder het genot van gamĕlan en muziek te zien tandakken en mĕngibing.

Eerst tegen 12 uur zet men zich aan den disch, en doet zich te goed aan de lekkernijen, terwijl de arak de eetlust en de vroolijke stemming opwekt.

Zoo blijft men bij elkander tot 2 uur in den middag, wanneer de plechtstatige optocht van 's morgens weder wordt

opgesteld, en men zich onder begeleiding van bekkenslag, muziek en gamëlan huiswaarts begeeft.

De stoet houdt telkens eenige oogenblikken stil voor de woningen der verkozenen voor de commissie der 7e maand, en onder gejoel en muziek wordt een rood papier achter gelaten waarop de naam van den verkozene geschreven is. Daarbij wordt een paar roode kaarsen gevoegd.

Nadat het wierookvat van den tempel bij den nieuwen president in bewaring is gegeven, en men de vlaggen, lantaarns, etc. in den tempel heeft teruggebracht, gaat de stoet uiteen.

Tusschen den tienden dag vóór en den tienden dag na het Tshiïng Biîng feest wordt er door onze landgenooten te Soerakarta geofferd bij de graven der afgestorven familiebetrekkingen. Sommigen, die niet in de gelegenheid zijn om zich naar de graven te begeven, offeren thuis.

Wordt er bij het graf geofferd, dan worden er gewoonlijk zeilen gespannen om het graf en de offeraars tegen de verzengende zonnestralen te beschermen.

De offeranden worden tweeledig gebracht: eerst aan „den waren geest van deugd en geluk", en daarna aan de schimmen der afgestorvenen. De offerbenoodigdheden zijn ten naasten bij dezelfde als die, welke bij de hiervoren beschreven groote bevolkings-offeranden in de graf-loodsen gebracht worden. Ook worden de plechtigheden evenals daar besloten met het verbranden van offerpapier [1]) en het afsteken van vuurwerk. Bovendien wordt daar nog het plengoffer gebracht, welke formaliteit daarin bestaat dat men, nadat de wierook stokjes zijn uitgebrand, eenige kopjes wijn plengt bij de offeranden.

---

[1]) In ouden tijd werden bij de graven ten behoeve der afgestorvenen allerlei zijden stoffen, huisraad etc. verbrand De zuinigheid leerde evenwel al spoedig, dat men even goed kon volstaan met papieren-afbeeldingen van dezelfde artikelen, en zoo is men er dan toe gekomen om offerpapier te maken en bij de graven te verbranden.

Is door zoons en kleinzoons de offer-plechtigheid volbracht, dan vereenigt men zich aan het grafmaal. Wat er van de offerande of het maal overblijft wordt naar huis medegenomen, en voor zoo ver de voorraad strekt onder de familie verdeeld.

Bij zulk een familie-graf-offerande, worden ook offerformulieren voorgelezen. Dat voor „den waren geest van deugd en geluk" luidt ten naasten bij als volgt:

„Op den . . . . dag van de . . . . maand van het . . . . regeeringsjaar van keizer . . . van de . . . . dynastie heb ik (naam van den oudsten offeraar) eerbiedig deze offeranden voor uw aangezicht doen plaatsen, o, Geest!

„Gij allééu zijt het, die gebiedt over deze grafheuvelen en die aan de schimmen onzer dierbare afgestorvenen zóóveel weldaden bewezen hebt!

„Bij de Tshiing Biîng periode werd dit graf door ons schoongemaakt en hopen wij de tevredenheid onzer afgestorvenen daarmede te verwerven.

„Wil, o Geest! U verwaardigen van onze offerspijzen te gebruiken, en uwe zegeningen in ruime mate op ons doen nederdalen!

Een model voor een offer-formulier voor de afgestorvenen luidt als volgt:

„Op den . . . . dag van de . . . . maand van het . . . . regeeringsjaar van keizer . . . . uit de . . . . dynastie, hebben wij (volgen de namen der familiebetrekkingen) ons aan uw graf vereenigd om U eerbiedig onze offeranden op te dragen.

„Het jaargetijde is weder veranderd en de Tshiing-Biîng periode aangebroken! In ons hart ontstond de behoefte uw graf te bezoeken, te restaureeren, en daarbij te offeren. Moge het ons vergund zijn de voldoening te smaken, dat onze offerspijzen door u worden aanvaard, ten bewijze dat gij nog steeds een wakend oog houdt op uw kroost en uw na-

komelingen, die gij voortdurend met uwe zegeningen hebt willen overladen".

LIP HE DZJIT [1])

Intrede van den zomer.

De intrede van den zomer heeft in China plaats op den 5^{en} Mei; slechts in schrikkeljaren geschiedt zulks een dag vroeger.

Op dien dag doet men zich te goed aan pruimen, welke naar Chineesch bijgeloof, een weldadigen invloed op het geheugen uitoefenen.

Ook wendt men tegen de zomerhitte amuletten aan, bestaande uit stukjes rood papier, welke beschreven zijn met seriën van karakters, genomen uit de cyclus-karakters, in noot op bladz. beschreven.

Zooals men weet, vormen deze letterteekens twee seriën; een van tien en een van twaalf karakters, welke beurtelings met elkander verbonden worden en het jaar determineeren, Nu neemt men één uit de serie van tien, en vereenigt dat teeken zes maal met de teekens uit van twaalf, telkens één verspringende. Van de serie van twaalf houdt men nu zes karakters over. Deze worden nu nogmaals met een der teekens uit de serie van tien vereenigd. De combinatiën worden op het strookje rood papier geschreven, en als amulet gebezigd;

Zij heeten „Liók Koeì [2]) Liók Djim [3])": zes Koeì-karakters en zes Djim-karakters. Koeì en Djim zijn uit de serie van tien karakters.

---

[1]) 立夏日 Líp Hē Dzjít [2]) 六癸 [3]) 六壬

TOAN NGO [1])

Pê Tsôen [2])

5^{e} dag der 5^{e} chineesche maand.

Het feest der Drakenbooten.

Het is op den 5^{en} dag der 5^{e} Chineesche maand dat volgens de kalender der Chineezen, het Iang [3]) of mannelijke beginsel in de natuur, het beginsel van licht en leven, zegeviert over het Im [4]) of vrouwelijke beginsel, het beginsel van duisternis en dood. Op dien datum bereikt de zomer zijn juiste midden, zijn hoogste punt.

In de almanakken vindt men op dien datum, aangegeven het feest der Drakenbooten: Pê Lîng Tsôen [5]).

Dit feest bestaat in China uit spelevaren en roeiwedstrijden met booten, welke aan den voorsteven voorzien zijn van een drakenkop. Met allerlei muziek-instrumenten begeeft men zich in die booten en onder het op- en nedervaren werpt men offeranden van rijstkoeken „Ki^{n} Tsàng" [6]) en „Pêh Tsàng" [7]) in het water.

De booten, welke voor den roeiwedstrijd bestemd zijn, worden met een groot aantal roeiers bemand, aan wie door het slaan op een bekken en een trom de maat bij het roeien wordt aangegeven.

In dolle vaart roeien deze booten heen en weer, terwijl de vlugsten als prijzen: stukken zijde, beurzen, waaiers of andere artikelen, ook wel geld erlang.

Verder brengt het gebruik mede dat men des voormiddag's tusschen 11 en 1 uur een glas wijn druikt, waarin eenig kalmus en een roodachtig poeder genaamd Hiông Hóng [8])

---

[1]) 端午 Toan Ngó [2]) 爬船 [3]) 陽 [4]) 陰
[5]) 爬龍船 [6]) 鹼粽 [7]) 白粽 [8]) 雄黃

vermengd zijn, waarmede men meent alle booze invloeden van het warme jaargetij te bezweren. Voor hetzelfde doel wordt ook wel eens aanbevolen een bad in warm water waarin eenige welriekende bloemen (epidendrum) [1]) gelegd zijn.

Een ander gebruik van den 5^{en} der 5^{e} Chineesche maand is het hangen van kalmus en artemisia aan de deurposten. De kalmus-bladeren worden aangebracht in den vorm van een zwaard en de artemisia krijgt den vorm van een vlag. Het volgende gedicht maakt den zin dezer figuren duidelijk:

De Artemisia wuift als een vlag het geluk toe!
De Kalmus snijdt als een zwaard de booze
invloeden af! [2])

Bovendien voorziet men zich van allerlei amuletten, welke op de borst gedragen worden en dienen om de ziekten en ongemakken der warmte tegen te gaan.

Den kinderen bindt men roodzijden draden om de polsen in de meening, dat hun daardoor een lang leven verzekerd wordt.

Wij komen thans aan het roeien met de drakenbooten. De instelling van dit watervermaak moet volgens de overlevering aan de volgende gebeurtenis worden toegeschreven.

Gedurende de Tjioe [3]) dynastie (740 — 330 v. Chr.) was er in het rijkje Tshó [4]) zekere Khoet Goân [5]), die de aanzienlijke betrekking van Tsó Tô [6]) „linker-minister" vervulde, en als zoodanig belast was met het bestuur der hofhouding van de drie takken der vorstelijke familie: Tsiào Sì [7]), Khoet Sì [8]) en Kiïng Sì [9]) was hem door het opdragen dezer betrekking door den vorst groot vertrouwen betoond, zijn kunde, loyaliteit en ondervinding maakten hem die onderscheiding volkomen

---

1) 蘭花 2) 艾草如旗鍾吉慶菖蒲似劍斬妖精 3) 周 4) 楚 5) 屈原 6) 左徒 7) 昭氏 8) 屈氏 9) 景氏

waardig. Doch hoezeer door zijn vorstelijken heer vertrouwd en geacht, het gelukte de intrigue vat op hem te krijgen, en een ander hoog geplaatst ambtenaar, zekere Kīn Siāng [1]) wist hem te verdringen, zich zelf op den voorgrond te stellen, en zijne adviezen te doen verkiezen boven die van Khoet Goân.

Deze toestand heeft echter niet lang geduurd, want de bewijzen der oneerlijke bedoelingen van Kīn Siāng werden geleverd en het werd duidelijk, dat hij zijn vorst en zijn land door zijne heillooze raadgevingen in groote ongelegenheid had gebracht.

Het rijk Tsîn [2]) namelijk vaardigde een zijner grootwaardigheidbekleeders Tio^n Gî [3]) af om den vorst van Tshó, Hoâi Ong [4]) over te halen zijn bondgenootschap met het rijkje Tsê [5]) aftebreken, en daarvoor een vergoeding aantenemen, bestaande in de teruggave van het vroeger aan Tshó toebehoorende, maar door Tsîn geannexeerde terrein Siang O [6]), dat een oppervlakte besloeg van circa 600 □ mijlen.

Hoâi Ong liet zich spoedig overhalen, verbrak de vriendschap met het rijkje Tsê, en zich in het bezit wenschende te stellen van de hem toegezegde streek, zond hij een gemachtigde met den commissaris Tio^n Gî naar het gebied van Tsîn. Doch toen men het landschap Siang O bereikt had gaf de geslepen diplomaat van Tsîn een ruimere uitlegging aan zijne woorden, en beweerde geen ander getal te hebben genoemd dan zes mijlen, en nooit van zes honderd te hebben gesproken.

Op het bericht dezer misleiding ontstak Hoâi Ong in toorn, en besloot het rijk Tsîn gevoelig te straffen. Met een groote legermacht trok hij tegen Tsîn op, doch werd door de vereenigde strijdkrachten van Tsîn en Tsê, welke beide rijken zich weder verbonden hadden, verslagen.

---

1) 靳尙 2) 秦 3) 張儀 4) 懷王 5) 齊
6) 尙於

Ten einde raad bood hij den vrede aan onder afstand van twee vestingen aan den overwinnaar. De vorst van Tsîn nam met dit aanbod echter geen genoegen; hij wenschte de streek Khiêm Tiong [1], in het grondgebied van Tshó, in ruil te ontvangen voor het landschap Bóe Koan [2]) in zijn eigen rijk. Alleen op deze voorwaarde was hij bereid vrede te sluiten.

Hoâi Ong gaf hierop te kennen, dat hij zich aan het voorgestelde terrein niets gelegen liet liggen: hij zou tevreden zijn wanneer men hem in ruil voor het verlangde grondgebied in zijne handen overleverde den ambtenaar Tio^{n} Gî, den diplomaat, die hem om den tuin had geleid en oorzaak was van al de verwikkelingen.

Tio^{n} Gî, in wetenschap gesteld met den eisch van Tshó, liet zich daardoor niet bevreesd maken, en vertrouwende op zijn vriendschap met Kīn Siāng, den vertrouweling van Hoâi Ong, en overwegende dat de nederlaag door dezen vorst geleden hem er wel voor zou doen terugdeinzen jegens Kīn Siāng gewelddadigheden te plegen, richtte hij tot den vorst van Tsîn het verzoek, dat hij naar Tshó mocht worden gezonden.

De vorst van Tsîn, aangemoedigd door het zelfvertrouwen van zijn dienaar, gaf daartoe zijne toestemming en zoo trok dan Tio^{n} Gî naar Tshó.

Daar aangekomen moest hij evenwel al dadelijk ondervinden, dat Hoâi Ong zich niet bijzonder stoorde aan de kans op een wraakoefening door Tsîn, of aan het protest van zijn vertrouweling Kīn Siāng; hij werd in verzekerde bewaring genomen.

Spoedig echter gelukte het Kīn Siāng hem te bevrijden; Tīing Sīoe [3]), een der lievelingsvrouwen van Hoâi Ong, werd hiertoe gebezigd. Haar werd medegedeeld, dat de ge-

---

1) 黔中 2) 武關 3) 鄭袖

vangen Tio^n Gî bij den vorst van Tsîn hoog in achting stond en deze zeker alles zou willen opofferen voor de invrijheidstelling van zijn dienaar. Zoo zou dan reeds het plan bij hem in overweging zijn Hoâi Ong een zestal vestingen en eenige schoone vrouwen aan te bieden voor de vrijheid van Tio^n Gî. En, — zoo maakte men haar bevreesd, — wanneer die schoone vrouwen van Tsîn eens mochten komen, dan was er veel kans dat zij door haren heer zou worden verstooten.

De ijverzucht der uitverkorene aldus gaande gemaakt, strekte haar ten spoorslag middelen te beramen om de invrijheidstelling van Tio^n Gî te bewerken, voordat aan de plannen van den vorst van Tsîn uitvoering zou kunnen worden gegeven. Eindelijk dan was bij haar een plan gerijpt en begaf zij zich tot Hoâi Ong ten einde hem medetedeelen, dat zij in groote bezorgdheid verkeerde, uit vrees dat de gevangenhouding van Tio^n Gî wellicht een poging van het rijk Tsîn zou uitlokken om hem te ontzetten, als wanneer ook zij groot gevaar liep in ongelegenheid te geraken. Zij verzocht daarom naar een andere streek te mogen vertrekken ten einde zich in veiligheid te stellen.

De roerende taal der schoone vrouw en de daarbij geplengde tranen vermurwden het hart van Hoâi Ong, en toegevende aan den drang zijner lieveling, schonk hij Tio^n Gî de vrijheid.

Deze vertrok al ras naar zijn rijk en peinsde, gegriefd door zijn onverwachte gevangenhouding, op plannen om zich te wreken. Als uitvloeisel zijner overpeinzingen ontving Hoâi Ong spoedig een vleiënd schrijven van den vorst van Tsîn, waarin deze hem uitnoodigde hem met een bezoek te vereeren ten einde de vriendschapsbanden nauwer aantehalen en omtrent de belangen der beide rijken in overleg te treden. Bij wijze van beleefdheid zou dan het vroeger door Tshó afgestane grondgebied aan dat rijk worden teruggegeven.

Hoâi Ong beraadslaagde met zijne staatslieden over het

voorstel van Tsîn. Men vreesde bij eene weigering voor ongenoegen met dat rijk, terwijl aan den anderen kant de kans daar gevangengehouden te worden Hoâi Ong tot voorzichtigheid aanspoorde.

Khoet Goân gaf in overweging voor de uitnoodiging te bedanken. Hij voerde aan, dat men zich steeds in acht moest nemen voor Tsîn en het, met het oog op de oorlogzuchtige neigingen van dat rijk, geraden was de verdediging van het land te verbeteren ten einde steeds op een aanval voorbereid te zijn. Hij meende, dat men reeds te dikwerf door dat rijk misleid was geworden om geen argwaan te koesteren, en gaf onbewimpeld als zijne overtuiging te kennen, dat de uitnoodiging niet anders was dan een poging om Hoâi Ong in den val te lokken.

Kīn Siāng adviseerde tot aanneming der invitatie, en overwoog dat het geen pas gaf een zoo vereerend verzoek zonder aanneembare redenen van de hand te wijzen.

En eindelijk drong ook Tsóe Lân [1]), de jongste zoon van Hoâi Ong, die gehuwd was met een prinses van Tsîn, er op aan, dat zijn vader het uitgelokte bezoek zou brengen.

Na rijp beraad besloot Hoâi Ong te gaan; vergezeld van Kīn Siāng begaf hij zich naar Tsîn.

Daar aangekomen merkte hij al dadelijk in den val geloopen te zijn. Nauwelijks toch was hij de poort der vorstelijke residentie van Tsîn binnengetreden, of deze werd achter hem gesloten, terwijl niemand dan een jongere broeder van den vorst hem ontving en naar een verblijf geleidde, dat aan zijn vorstelijken rang niet geëvenredigd was, terwijl hij daar bovendien als een gevangene door schildwachten bewaakt werd. Na er eenige dagen doorgebracht te hebben, werd hij onder geleide voor den vorst van Tsîn gebracht, die hem op de meest onbeleefde wijze behandelde en daarmede in de hoogste mate griefde.

---

1) 子蘭

Kīn Siāng, ziende hoe de zaken liepen, wist te ontvluchten en keerde, na zijn vorst schandelijk in den steek gelaten te hebben, naar Tshó terug.

In zijne gevangenis was Hoâi Ong aan diepe droetheid ten prooi. Onder het storten van heete tranen, overdacht hij met berouw hoe hij den raad van Khoet Goân in den wind geslagen en zich in handen van Kīn Siāng overgeleverd had.

Nogmaals voor den troon van den vorst van Tsîn gebracht, kon hij zijne woede over de hem aangedane ongepaste bejegening en over zijne wederrechtelijke gevangenhouding niet onderdrukken. Alle voorstellen van den vorst om zijne vrijheid te koopen door afstand van grondgebied, zooals bijv. van het landschap Khiâm Tiong, werden afgeslagen en zoo bleef hij dan gevangen.

Eindelijk na een jaar in gevangenschap te hebben doorgebracht, kon hij zijne vrijheid terugkrijgen en spoedde hij zich naar zijn rijk. Hij werd echter achtervolgd door den broeder van den vorst van Tsîn en bezweek aan een bloedspuwing juist toen hij binnen de landpalen van Hâm Iâng [1]) was gekomen.

Het vorstelijk lijk werd naar het rijk Tshó overgebracht en door de bevolking onder plechtig rouwbetoon teraardebesteld.

De kroonprins Hiîng [2]), oudste zoon van Hoâi Ong, volgde hem op.

Khoet Goân was in hooge mate ontstemd over het lot, dat zijn vorst ondergaan had en waarvan Tsóe Lân en Kīn Siāng oorzaak waren geweest. Hij bleef dan ook niet in gebreke den nieuwen vorst voor Kīn Siāng te waarschuwen en er op aandringen, dat hij vervangen werd door een kundig persoon, aan wien de landsverdediging in verband met de dreigende houding van Tsîn met vertrouwen kon worden

---

[1]) 咸陽 [2]) 太子横

opgedragen. Kīn Siāng echter, bekend met het drijven van zijn tegenstander, zat niet stil. In vereeniging met Tsóe Lân wist hij hem bij den vorst verdacht te maken, zoodat deze hem van zijn waardigheden vervallen verklaarde en als banneling naar Kang Lâm [1]) zond.

In zijn ballingschap ging Khoet Goân zeer gebukt onder miskenning hem aangedaan, en was zijn ziel er steeds van vervuld dat zijn vorst niet naar hem luisteren wilde. Wat hij ook trachtte te bedenken om zijn invloed terugtekrijgen en zijn vorst te doen terugkeeren van den verkeerden weg, waarop hij zich bevond, geen zijner plannen kon hem bevredigen, en zoo besloot hij dan den raad in te winnen van een waarzegger van naam, zekeren Tīng Tsiam In [2]).

Hij vervoegde zich dan ook bij hem en vroeg hem:

„Er is in mijn hart twijfel gerezen. Zoudt gij, o Meester! door middel der wichelkunst dien weten optelossen en mij een richtsnoer voor mijn handelingen kunnen aangeven?"

De wichelaar maakte alles gereed wat hij voor zijn werk noodig had, en zeide: „nu, Heer! kunt ge mij de vragen doen, welke gij opgelost wenscht te hebben."

Khoet Goân sprak nu:

„Is het mijn plicht mijn trouw aan vaderland en vorst zóó ver uittestrekken, dat ik zelfs den dood onder de oogen zou zien?

„Is het wenschelijk de gewoonte te volgen den vertrokkene uit het oog te verliezen en den nieuwgekomene op de handen te dragen?

„Is het wenschelijk slechts voor zich zelf te werken, het land te bebouwen en zich in de eenzaamheid terugtetrekken?

---

[1]) 江南 [2]) 鄭詹尹

„Is het goed zich optehouden in de paleizen der aanzienlijken en der uitverkorenen des vorsten, ten einde betrekkingen aanteknoopen en naam te maken?

„Of is het plicht voor den vorst te verschijnen en met vrijmoedigheid kritiek uitteoefenen, ook op het gevaar af van zijn toorn optewekken en daardoor zich zelf in het ongeluk te storten?

„Is het goed te doen als de rijken der aarde, die slechts voor vermaak en uitspanning leven?

„Is het goed zich zelf groot te toonen, en meer te willen schijnen dan zijn naasten, ten einde de volmaaktheid Gods natebootsen.

„Is het goed met een valsch hart naar gunst te dingen, een lachend gezicht te toonen en zich te vernederen voor de vrouwen, die de liefde van den vorst bezitten?

„Of zou het plicht zijn een waardige houding aantenemen, ten einde zijn verplichtingen in het oog te doen springen?

„Is het geoorloofd de welsprekendheid te beoefenen en in zijn gesprek te zijn evenals iemand, die een ladder bestijgt en afdaalt, of zoo glad te zijn als vet, kortom zich voortedoen als iemand, die ieder naar den mond praat?

„Is het wenschelijk te zijn als een jong, vurig paard dat met gemak groote afstanden aflegt?

„Is het gepast zijn gaven tentoontespreiden?

„Is het goed te zijn als de talingen, nu eens opteduiken, dan weêr onder water te verdwijnen d. w. z. niets dan eigenbelang te behartigen?

„Is het wenschelijk zich voortedoen als de wedergâ van een schoon paard, en zich bij alle grooten aantesluiten?

„Of zou het verkieslijk zijn zich voortedoen als een slecht paard en zich aantesluiten bij de minderen?

„Is het misschien beter evenals een groote vogel de vleugels uittespreiden en zich hoog in het luchtruim te verheffen, ten einde zich te vrijwaren voor de strikken en netten, door de menschen gespannen?

„Is het goed met wilde eenden en boschkippen om voedsel te vechten d. w. z. een ambt te bekleeden in gezelschap van onwaardige collega's?

„Wat nu is hier goed, wat kwaad? Welken weg moeten wij inslaan? Welke richting moeten wij volgen?

„Deze wereld is zoo verdorven en onzuiver; alles is er omgekeerd; het dons der vogels, dat zoo licht is, wordt er zwaar genoemd; voorwerpen van 1000 pond heet men er licht.

„Klokken met den sterksten klank worden vernietigd en weggeworpen; maar de aarden pot, waarin men rijst kookt, wordt gezegd een geluid als een donderslag te kunnen voortbrengen.

„Onruststookers schenkt men vertrouwen en macht, doch de braven in het land worden van hun goeden naam beroofd.

„Och! dat wij ons zóó ergeren moeten! Wie toch is er bekend met de zuiverheid onzer bedoelingen?"

Nadat de waarzegger alles had aangehoord, zeide hij, zijne wichelvoorwerpen op zijde schuivende: „Tot mijn leedwezen, mijnheer! kan ik aan uw verlangen niet voldoen. Evenals de duimstok niet altijd lang genoeg is om iedere lengte te meten, zoo zijn ook de wichelvoorwerpen niet immer in staat van iedere zaak een oplossing te geven. Bij de door u voorgebrachte aangelegenheid is dit nu het geval en op de door u gedane vragen moet ik u het antwoord schuldig blijven".

Khoet Goân aldus in twijfel gelaten, trachtte afleiding te zoeken, en wist aan zijn geest verstrooiing te schenken door zich bezigtehouden met de bewerking van een gedicht, Lî So [1]) genaamd, waarin hij het hem aangedaan onrecht beschreef en aan zijn verbittering lucht gaf.

In de Lî So komt een gesprek voor tusschen Khoet Goân en een visscher, van den volgenden inhoud:

De visscher wordt voorgesteld als Khoet Goân vroeger

[1]) 離騷

gekend te hebben en ten hoogste verbaasd te zijn over den toestand, waarin hij hem terugziet. Hij vraagt dan ook: „Mijnheer! Gij waart immers voorheen Sam Lî Tāi Hoe, [1]), hoe komt ge thans hier?"

Khoet Goân antwoordde: „De menschen in de wereld zijn allen onredelijk, ik alleen ben vlekkeloos; allen zijn door den drank beneveld, ik alleen niet. Daarom werd ik verstooten."

De visscher zeide daarop: „Wanneer allen in de wereld onredelijk zijn, waarom tracht ge dan niet de menschen te reinigen en van hun ongerechtigheden te bevrijden. Wanneer ze allen dronken schijnen, waarom tracht ge u dan niet onder hen staande te houden door het juiste midden te betrachten? Waarom neemt ge de zaken zoo ernstig op, en stelt ge u op zulk een hoog standpunt? Waarom liet ge u door de menschen u verongelijken hebt ge ze de gelegenheid gegeven uwe afzetting te bewerken?"

Toen liet Khoet Goân hierop volgen: „Men zegt wel eens: „Wanneer iemand zijn gezicht gewasschen heeft, zal hij zijn hoed afborstelen voordat hij dien weder opzet!

„Wanneer iemand zijn lichaam gereinigd heeft, zal hij zijn kleederen uitslaan en van stof ontdoen alvorens ze weder aantetrekken!

„Hoe zoude nu ik, die geheel vlekkeloos ben, mij doen besmetten door de onreinheid van anderen. 't Is beter zich in den stroom te werpen en een graf te zoeken in de ingewanden der visschen!

„Wat zou het baten, indien ik met mijn reinen levenswandel op mijne schouders de ongerechtigheden der wereld overnam?"

De visscher glimlachte en zijn roeispaan in de hand nemende, roeide hij verder onder het zingen van het volgende lied:

---

[1]) 三閭大夫

„Als het stroomende water helder is, dan kan men er de franjes van zijn hoed in wasschen;" [1])

„Als het stroomende water troebel is, dan kan het voor niets anders dienen dan om er zijn voeten in af te spoelen." [2])

De strekking van dit lied is: wanneer men in de wereld te doen heeft met eer en deugd, kan men er op rekenen vooruit te komen: ziet men zich geplaatst in een poel van ongerechtigheden, dan trekke men zich onmiddellijk terug.

De oudste zuster van Khoet Goân, Si [3]) genaamd, begaf zich op het vernemen van zijn ontslag tot hem om hem te troosten. Niet weinig ontstelde zij bij het aanschouwen der vervallen trekken van haar beminden broeder en met weemoed zeide zij: „Wanneer nu de vorst van Tshó niet naar u luisteren wil, waarom maakt ge u daarover dan verdrietig? Wij bezitten nog eenige velden! 't Zou goed voor u zijn wanneer ge die voor uw levensonderhoud gingt bebouwen!"

Khoet Goân achtte het wenschelijk gehoor te geven aan den raad zijnen zuster, en sloeg werkelijk de handen aan den ploeg. Zijne buren, die zagen hoe hij zich inspande en hoe zwaar het werken hem viel, hielpen hem trouw, doch toen zijn zuster naar haar gezin was teruggekeerd, ontviel hem de geestkracht om het begonnen werk voorttezetten. In diepe neerslachtigheid ontwaakt, spoedde hij zich op een morgen naar een stroom en wierp zich in het water.

Dit gebeurde juist op den 5[en] dag der 5[e] maand van het jaar 299 v. Chr.

Toen de menschen, in de nabijheid van den stroom woonachtig, de daad van Khoet Goân vernamen, lieten zij van alle kanten vaartuigen te water om te trachten den drenkeling te redden. Alles was echter vergeefsch.

---

[1]) 滄浪之水清兮可以濯我纓 [3]) 嬃

[2]) 滄浪之水濁兮可以濯我足

Zoo is het gewoonte geworden om telkenjare op den 5[en] der 5[e] maand vaartuigen te water te laten en daarmede op en neêr te varen of roeiwedstrijden te houden, en tegelijkertijd rijst in bamboekokers in het water te werpen om daarmede Khoet Goân te voeden. Op de plaats, waar Khoet Goân in het water sprong, heeft men later een tempel te zijner nagedachtenis opgericht.

Onder de regeering van Hàn Kong Bóe Tè [1]), 338 jaar na het gebeurde, verklaarde zekere Ao Hoê [2]) iemand ontmoet te hebben, die zeide dat hij de Sam Lî Tāi Hoe Khoet Goân was en hem verzocht den volke mede te deelen, dat hij zeer dankbaar was voor de jaarlijksche rijstofferanden, welke hem gebracht werden, doch dat hij tot zijn leedwezen moest te kennen geven, dat hij niet dan met groote moeite de spijs kon bemachtigen, daar de draken en visschen onder water ze hem betwistten, weshalve hij in overweging gaf de rijst voortaan in bladeren te verpakken en deze met zijdraad te omwinden, waarvoor de ongure waterdieren vrees koesterden.

Dit verzoek gaf er aanleiding toe dat men in den vervolge de rijstoffers voor Khoet Goân verpakte in bamboebladeren met zijdraad omwonden.

Die offeranden worden ook Kak Si [3]) (gehoornde gierstekoeken) genoemd en danken dien naam aan het feit, dat zekere vorst uit een der latere dynastiën last gaf de in zijn paleis gebakken koeken te doen uitloopen in vier punten of hoorns. Dezen vorm hebben zij tot op den huidigen dag behouden, maar ze worden thans Tsàng genoemd, een naam welke door latere geslachten daaraan is geschonken.

Ook te Soerakarta wordt dit waterfeest gevierd en de Chineesche bevolking vaart in met groen behangen en met vlaggen versierde vaartuigen, met muziek op en neder, terwijl de offeranden van zijde en andere artikelen niet achterwege worden gelaten.

---

[1]) 漢光武帝 [2]) 歐回 [3]) 角黍

De vaartuigen varen af bij Bengawan (kali) Beton, en varen op en neder naar Bengawan Batjem en Djoeroek (Solo).

Allen offeren op dien dag Kiⁿ Tsàng [1]) en Bah Tsàng [2]), beide rijstkoeken in den hiervoren vermelden vierhoekigen vorm.

In de huizen wordt aan den nokbalk of bij de voordeur kalmus gehangen op de wijze hiervoren beschreven.

Zij, die niet uit spelevaren gaan, vieren het waterfeest door zich duchtig te wasschen (vooral de haren) en zich gezellig in huis een feestmaal aanterichten. Bij den wijn, die daarbij gedronken wordt, voegt men in den regel het hiervoren vermelde Hiông Hông.

Waarom men op het Toan-Ngó-feest wijn drinkt, vermengd met het Hiông Hông-poeder?

Volgens de overlevering werd zekere Khó Siën [3]), ook wel Khó Hàn Boên [4]) genaamd, die leefde onder de Goân-dynastie (1280—1387 n. Chr.), betooverd door twee slangen, een zwarte en een witte [5]), welke zich wisten te veranderen in schoone vrouwen en zoo een booze rol in de wereld speelden.

De witte slang, in haar vrouwelijke gedaante den naam Tin Niôⁿ [6]) voerende, wist Khó Hàn Boên te verblinden, en hem liefde voor zich inteboezemen.

Tegen de Toan-Iâng-periode, (5ᵉ maand, 5ᵉⁿ dag) nu, het tijdstip waarop het Hiong Hông-poeder met wijn wordt gebruikt, wilde Khó Hàn Boên zulks ook doen. De zwarte slang, dit bemerkende, zeide tot de witte, dat men haar wel eens verteld had, dat het Hiông Hông-poeder een zonderlingen invloed op de slangen-heksen had, en de reuk daarvan reeds voldoende was om haar kramp in de ingewanden te bezorgen, ja zelfs het vermogen had haar den vorm van vrouw te doen verliezen en haar te herscheppen in haar

---

[1]) 鹻粽 [2]) 肉粽 [3]) 許仙 [4]) 許漢文
[5]) 元 [6]) 烏白蛇 [7]) 珍娘

eigenlijke gedaante. Weshalve zij dan ook aan de witte slang in overweging gaf te vluchten.

De witte slang zeide daarop lachend: „Reeds sedert 1800 jaar bezit ik mijn toovergedaante; ik maak er mij dus niet ongerust over door het Hiông-Hông-poeder verschalkt te worden”.

De zwarte slang, minder zelfvertrouwen bezittende, kroop daarop weg en verschool zich. De witte echter bleef met vertrouwen bij Khó Hàn Boên, en gebruikte met hem van den vermengden wijn.

Nauwelijks had zij daarvan één glas gedronken of zij kreeg hevige krampen, en begon te vreezen, dat de woorden der zwarte slang bewaarheid zouden woorden. Hare tegenwoordigheid van geest verliet haar echter niet en zij verzocht Khó Hàn Boên zich te verwijderen en naar den roeiwedstrijd te gaan kijken, daar zij zich door den wijn bevangen gevoelde en behoefte had aan slaap.

Khó Hàn Boên gaf aan het verzoek zijner uitverkorene gehoor en ging naar den roeiwedstrijd. Zekere ongerustheid bleef hem echter bij en spoedig keerde hij huiswaarts om eens te zien hoe zijn lieveling het maakte. Welke was echter zijn schrik toen hij, het gordijn van het ledikant op zijde schuivende, daar in stede van zijne minnares een groote witte slang zag liggen! Zoo hevig was hij ontsteld, dat hij zijn bewustzijn verloor en neêrviel.

Eerst tegen den middag kwam de zwarte slang uit haar schuilhoek te voorschijn en nieuwsgierig naar het lot harer zuster, begaf zij zich naar de kamer van Khó Hàn Boên, waar zij dezen op den vloer uitgestrekt en haar zuster in een witte slang veranderd vond.

Op het gezicht van dit tooneel riep de zwarte slang haar zuster toe zich op te richten en haar menschelijke gedaante weder aan te nemen.

De witte slang, haar man daar dood ziende liggen, kon haar tranen niet bedwingen, en besloot bij de goden

en godinnen der onderwereld pogingen aantewenden om hem weder in het leven terugteroepen.

Zij spoedde zich naar de verblijfplaats dier goden, Iâo Tî [1]), en wist door de voorspraak der godin Sìng-Bó-Nîo^n-Nîo^n [2]), van den god Lâm Kiïk Siën Ong [3]) op het Tji Bî gebergte [4]) een kruid te verkrijgen, dat, in water opgelost te drinken gegeven, Khó Hàn Boên weder het leven kon teruggeven.

Bij het ontwaken was Khó Hàn Boên zeer ontevreden, en hij verweet zijn uitverkorene, dat zij geene menschelijk wezen, maar een slang was.

De witte slang echter was geheel voorbereid op dit verwijt en had reeds een zakdoek in een slang veranderd, die daar machteloos op bed lag. Zij wees Khó Hàn Boên daarop en eerst toen hij het dier aanschouwd had, geloofde hij zijn minnares en had berouw van zijn verwijt.

Hiervan komt het gebruik om bij het roeifeest op den 5^{en} der 5e maand het Hiông Hông-poeder te gebruiken. Men meent zich daarmede tegen hekserij te vrijwaren.

Omtrent den oorsprong van het drakenboot-feest bestaat nog de volgende lezing.

In ouden tijd, was bij zekeren vorst een kok in dienst, Lo-Pia genaamd. Op een morgen aan het zeestrand wandelende, vond hij een klapperdop met zout water gevuld, welken hij medenam. Tehuis verdampte het water en bleef het zout in den dop achter. Lo-Pia verzamelde dit zout, wikkelde het in een lotus-blad en hing het pakje in de keuken op.

Na verloop van tijd was het blad verteerd en droop het zout naar beneden, toevallig in een pot, waarin groenten voor de keizerlijke tafel gekookt werden.

Lo-Pia bevreesd, dat de keizer, die nooit zout geproefd had, — want men kende toen het gebruik van zout nog niet, —

---

1) 瑤池 2) 聖母娘娘 3) 南極仙翁
4) 紫薇山

aan de groenten een vreemde smaak proevende, hem zou doen straffen, wilde het gerecht wegwerpen, doch werd daarin verhinderd, zoodat de keizer er toch van proefde.

Hoogst bevreesd voor de ontevredenheid van den vorst vluchtte hij, maar de keizer, die de zaak zoo hoog niet opnam, liet hem allerwege opstoren, en gaf zelfs last vaartuigen te water te laten om Lo-Pia, van wien men vermoedde dat hij zich verdronken had, op te zoeken.

Alle moeite was echter vergeefsch, en Lo-Pia bleef weg.

Nu wil de overlevering, dat dientengevolge het roeiën met drakenbooten op het tijdstip van Lo-Pia's verdwijnen in zwang is gekomen en tot op den huidigen dag jaarlijks herhaald in gebruik is gebleven.

THIËN TE KAO THAI [1]) of THIËN TE HAP [2]).

De vereeniging van hemel en aarde.

In den nacht van den 15^{en} op den 16^{en} der 5^{e} maand valt het tijdstip, waarop hemel en aarde met elkander in gemeenschap treden, en de natuur met een nieuwen adem vervullen. Op dit tijdstip is het den menschen verboden in hunne binnenkamers geslachtelijk verkeer te hebben.

Als naar gewoonte plakt men eenige dagen te voren bij kruiswegen, op muren, kortom op punten waar druk verkeer is, roode papiertjes met het opschrift: „Thiën Tē Kao Thài", met het doel de menschen dien dag in herinnering te brengen, opdat zij zich onthouden van zinnelijke lusten.

---

[1]) 天地交泰 [2]) 天地合 Thiën Tē Háp.

THIEN HONG TSEH [1]).

De periode van het geschenk des hemels.

Deze feestdag valt op den 6[en] dag der 6e maand en is ingesteld door Keizer Tsin Tsong [2]) van de Sòng [3]) dynastie (1008 n. Chr.) Thiën beteekend „hemel", Hóng beteekent „schenken" en Tseh beteekent „feestdag". Hoe de vorst tot de instelling van dien feestdag geraakt is, wordt in de volgende regelen aangegeven.

In een nacht zich te slapen gelegd hebbende, werd hij door droomen bezocht, en was 't hem als verscheen hem een geest met een sterrenhoed op en een rood kleed aan, die hem mededeelde, dat er eerstdaags uit den Hemel drie geschriften voor hem zouden nederdalen.

Verschrikt ontwaakt, wilde de vorst aan de verschijning nog eenige vragen doen, maar deze was reeds verdwenen.

Ten einde zich nu voortebereiden op de verwachte aanraking met den Hemel, achtte Tsin Tsong het zijn plicht zich te onderwerpen aan de voorschriften voor het vasten en de boetedoening der Taoïsten, en voelde hij zich binnen korten tijd rein en godsdienstig genoeg om de gift des Hemels in ontvangst te nemen.

Het duurde niet lang of de militaire kommandant der residentie rapporteerde, dat bij een der stadspoorten een vogel gevonden was, aan welks staart met geel garen een geel doek gebonden was. De vorst liet onverwijld een onderzoek instellen en het doek, dat twee el lang was, werd beschreven bevonden en men zag dat het niet anders was dan het van den Hemel verwachte geschrift.

Tsin Tsong begaf zich nu met zijn rijksgrooten naar de poort, maakte daar de verschuldigde buigingen en gaf aan twee hofbeambten last het beschreven doek te krijgen.

---

[1]) 天貺節 [2]) 眞宗 [3]) 宋

Dit geschiedde met den meesten eerbied, waarna werd het doek door den Keizer in ontvangst, genomen. In onderzoek gegeven aan een Taoistisch priester werd het door dezen herkend als een met de „Tō Tiïk Kiïng" [1]), het standaardboek der Taoisten, gelijkstaand werk en vervolgens in den tempel in een gouden kistje bewaard.

De vorst uitermate gestreeld door deze onderscheiding van den hemel, offerde en gaf feesten.

In lateren tijd heeft men in deze legendarische gebeurtenis aanleiding gevonden om den dag, waarop de uitreiking van het Taoïstische boek had plaats gehad, te kiezen om zijn boeken te luchten en van boekwormen te reinigen.

Nu was er zekere Hiïk Liông [2]), iemand met een uitgebreide litterarische kennis, maar zeer arm, zóó zelfs dat hij geen enkel boek in zijn bezit had. Toen nu de dag voor het luchten der boeken kwam en hij zelf geen boek bezat om daaraan mede te doen, legde hij zich met ontbloot bovenlijf in de zon, en onderging nu zelf hetgeen anderen hun boeken deden ondergaan.

Ten aanzien van den dag, waarop deze werkzaamheden behooren te worden verricht, bestaat er verschil in de boeken. Sommigen geven den 6en der 6e maand aan, anderen den 7en der 7e maand.

LO PAN KONG SIOE TAN [3]).

Geboortedag van Ló Pan Kong, patroon der meubelmakers (13e dag der 6e maand [4]).

In het jaar 1876 hebben zich voor het eerst meubelmakers uit Canton te Soerakarta gevestigd. Oorspronkelijk ver-

---

[1]) 道德經 [2]) 郝隆 [3]) 魯班公壽旦 Ló Pan Kong Sioe Tàn [4]) In de godenkalender wordt de geboortedag van Ló Pan Kong opgegeven op den 20en der 12e maand.

rees er niet meer dan één meubelmagazijn, doch langzamerhand werden er meer geopend, welke zich allen in bloei mogen verheugen.

De werklieden dezer meubelmagazijnen vereeren als patroon Ló Pan Kong, die evenwel niet in den vorm van een afgodsbeeld in hun midden aanwezig is, maar vertegenwoordigd wordt door een vel papier met de woorden: Ló Pan Siën Soe Pok Sîng Hó [1]).

Deze Ló Pan, ook Kong Soe Tsóe [2]) of Kong Soe Poan [3]) genaamd, is in het jaar 507 v. Chr. in het rijkje Ló [4]) geboren en beroemd geworden door zijn bekwaamheid in het maken van houten werktuigen. Zoo vervaardigde hij een houten voertuig, dat, door het daàrin geplaatste mechanisme in beweging gebracht, van zelf voortrolde.

Ook maakte hij een grooten vogel van hout, welke het vermogen had vanzelf optestijgen. Zijn vader, daarop geplaatst, werd aldus drie dagen lang medegevoerd, en toen ten slotte de vogel in het rijk Gó. [5]) neêrdaalde, meenden de inwoners een bovennatuurlijke verschijning te zien en moest de vader van den wakkeren mechanicus dit uitstapje met zijn leven boeten.

Ló Pan in toorn ontstoken over den moord op zijn vader gepleegd, vervaardigde een houten pop, een boozen geest voorstellende en plaatste die met opgeheven hand in het rijk Gó, waarop hongersnood ontstond, die drie jaar duurde en niet ophield, voordat Ló Pan de hand der pop afgesneden had.

Ook maakte Ló Pan een ladder, welke vliegen kon en bestemd was om door den vorst van Tshó [6]) te worden gebezigd bij de bestorming eener versterking in het rijkje Sòng [7]). Daar het te veroorzaken onheil te groot zou zijn, werd evenwel later besloten dien ladder niet te gebruiken.

---

[1]) 魯班先師北城侯 [2]) 公輸子 [3]) 公輸般
[4]) 魯 [5]) 吳 [6]) 楚 [7]) 宋

De bekwaamheid van Lô Pan is in latere tijden spreekwoordelijk geworden. Zoo zegt men van iemand, die in tegenwoordigheid van een erkend meester in het een of ander handwerk, zijn eigen kunde durft roemen: Pan Bôen Lōng Hóe [1]) „hij durft met zijn bijl vertooning maken bij de deur van Lô Pan" d. i. hoe belachelijk is het zich te willen meten met een meester als Lô Pan!

Op den geboortedag van dezen onovertroffen meester wordt er in de meubelmagazijnen niet gewerkt en door de werklieden een offerande gebracht, vuurwerk afgestoken en feestgevierd.

Hetzelfde heeft plaats op den 13en der eerste maand, den dag, waarop Lô Pan als Pok Siîng Hô [2]). „graaf der noordelijke vesting", werd heiligverklaard. Als heilige voert hij ook den titel van Siōng' Soe [3]) of Siōng Soe Hóe [4]), beide titels eertijds verbonden aan hooge ambtelijke rangen.

Volgens geruchten moet Lô Pan nog steeds met belangstelling de werkzaamheden der timmerlieden nagaan en zelfs nu en dan eens verschijnen om hun in het schoone handwerk onderwijs te geven.

KING POA NI I [5]).

Offerande der halfjaar-bolletjes

Op den 15en dag der 6e maand, juist op de helft van het jaar wordt door de Chineezen te Soerakarta een offerande gebracht aan de geesten en afgestorvenen, bestaande uit bolletjes van rijstmeel. Deze offerande is echter niet algemeen.

KHOEI IM KHAO [6])

Opening der onderwereld.

Op den 29en of 30en der 6e maand, wordt door de

---

[1]) 班門弄斧 [2]) 北城侯 [3]) 尙書 [4]) 尙書府

[5]) 供半年圓 Kìng poàn nîn în [6]) 開陰口

Chineezen te Soerakarta, in den vooravond tusschen 6 en 7 uur, een offerande gebracht bij gelegenheid van het openen der poorten van de onderwereld, hetgeen volgens de Boeddhistische leer op dat tijdstip plaats vindt, ten einde de schimmen van hen, die onverzorgd of zonder nakomelingschap gestorven zijn, in staat te stellen naar de wereld terugtekeeren en zich te goed te doen aan de offeranden, welke in de volgende maand voor hen door de bevolking worden gereed gemaakt en verbonden zijn aan het te Soerakarta bekende Rĕboetan-feest.

De offeranden op den 29^{en} of 30^{en} der 6^{e} maand zijn eenvoudig. Men plaatst een kleine tafel in de voorgaanderij, steekt daarop twee kleine kaarsen aan, rangschikt daaromheen een kopje ongekookte rijst om er de wierookstokjes in te steken, drie kopjes confituren en drie kopjes thee.

Zijn de buigingen gemaakt, dan wordt er een hoeveelheid papier verbrand, waarop afbeeldingen staan van allerlei kleedingstukken en benoodigdheden in het dagelijksch leven, welke volgens Chineesch bijgeloof na de verbranding in werkelijken vorm in handen geraken van de onverzorgde schimmen hiervoren bedoeld.

Dit zijn de formaliteiten, welke op den 29^{en} of 30^{en} der 6^{e} maand worden doorloopen.

KHIT KHAO TSEH [1]).

Bedelen om kunstvaardigheid (7^{e} *dag der* 7^{e} *maand*).

Op den avond van den 7^{en} dag der 7^{e} maand offeren in China de jonge meisjes aan de ster Lí [2]) (meisje) om van haar kunstvaardigheid in de vrouwelijke handwerken aftesmeken.

Volgens de legende bevindt zich in de ster Lí een maagd, die buitengewoon bedreven is in de vrouwelijke handwer-

---

1) 乞巧節 2) 女

ken en daarom dan ook den naam Tsit Li [1]) „de weefster" heeft gekregen. Om haar werkzaamheid te beloonen, werd zij in het huwelijk verbonden met de ster Ngiôe Lông [2]), welke zich ten westen van den melkweg bevindt.

Na haar huwelijk gaf zij zich echter meer aan de liefde dan aan het weven over, zoodat zij gestraft werd en haar slechts werd toegestaan haar echtvriend éêns in het jaar in den melkweg te ontmoeten. Om deze ontmoeting te vergemakkelijken, maakte een raaf [3]) een brug van stukjes hout, welke hij met zijn snavel opgepikt had en zoo gebeurde het, dat Tsit Li en Ngiôe Lông elkander op den 7e dag der 7en maand konden ontmoeten.

Gedurende de Tông-dynastie (620—907 n. Chr.) was er een vrouw, genaamd Tē^n Tshài Niô^n [4]), die op den avond van den 7en dag der 7e maand aan Tsit Li offerde en, onder het afsmeken van kunstvaardigheid in de vrouwelijke handwerken, hare pogingen om in den maneschijn een draad door het oog van een naald te steken met succes beloond zag.

Onder de zegeningen door Tsit Li, de patrones der vrouwelijke handwerksters, onder de vrouwen uitgedeeld, wordt nog genoemd die aan zekere vrouw van den familienaam Tshòa [4]), woonachtig in Tshòa Tsioe [6]). Terwijl deze vrouw bezig was aan Tsit Li te offeren, viel uit den hemel op haar offeranden een gouden klos garen en van dien dag af aan nam hare vaardigheid in de handwerken steeds toe, zoodat zij eindelijk als leermeesteres harer zusters kon optreden.

Keizer Tông Hîën Tsong [7]), ook Tông Biîng Hông [8]) (713-756 n. Chr.) genaamd, liet in zijn paleis op een honderd voet hoog terras op den avond van den 7en der 7e maand aan Tsit Li offeren. Tot aanmoediging om zich in de handwerken te oefenen, liet hij onder zijne vrouwen naalden

---

[1]) 織女 [2]) 牛郎 [3]) 烏鵲 [4]) 鄭采娘
[5]) 蔡氏 [6]) 蔡州 [7]) 唐玄宗 [8]) 唐明皇

met negen oogen uitdeelen en beloofde belooningen aan hen, die bij het licht der maan door al die oogen een draad konden steken.

De geletterden in China binden zich in den avond van den 7en der 7e maand allerlei webbenspinnende diertjes, om den hals of om de lendenen tot versterking, zooals de legende zegt, van hun geheugen.

De vrouwen van Se Siók [1]) maken op dien avond poppetjes, welke zij op het water laten drijven en daarmede bewerken zij, naar de overlevering luidt, bij Tsit Lí dat deze hen weldra van een zoon zwanger doet worden.

De volksverhalen zeggen, dat Tsit Lí somtijds op de aarde nederdaalt om hare zegeningen uittedeelen. Zoo wordt verhaald, dat zekere Táng Ing [2]) op een zonderlinge wijze door haar geholpen werd. Bij het overlijden zijns vaders niet in staat de begrafeniskosten bijeentebrengen, wist hij geen ander middel om aan geld te komen dan een schuld te maken bij een geldschieter en zich daarvoor in pandelingschap te begeven. Op den dag nu, dat hij zich, na zijn vader begraven te hebben, naar zijn schuldeischer wilde begeven, ontmoette hij halverwege een vrouw, die aanbood zich met hem in den echt te verbinden. Zonder dralen trad hij met haar in het huwelijk en nu toog het echtpaar naar den geldschieter. Deze droeg Táng Ing op 300 rollen katoen te weven. Tsit Lí, — deze was de vrouw die Táng Ing onder weg ontmoet had en zijne vrouw geworden was, — maakte met haar gewone vaardigheid in den kortsten tijd het werk gereed, zoodat haar man vergunning kreeg naar huis terugtekeeren.

Toen nu het echtpaar op weg was naar de woning van Táng Ing en op de plaats gekomen, waar zij elkander voor het eerst ontmoet hadden en met elkander in het huwe-

---

[1]) 西蜀 [2]) 董永

lijk waren getreden, nam Tsit Lí afscheid van haar man en vertrok naar de streek, waar zij tehuis behoorde, Táng Ing in stomme verbazing en in diepe droetheid achterlatende.

De hooge mate van ouderliefde door Táng Ing aan den dag gelegd, had Tsit Lí er toe gedreven hem in zijn verlossing behulpzaam te zijn.

Een ander geval van Tsit Lí's inmenging wordt verhaald ten opzichte van den rijksbestierder onder de Tông dynastie (620—907 n. Chr.) Koĕh Tsóe Gî [1]). Toen deze nog militaire kommandant van Gîn Tsioe [2]) was, zag hij op een avond van den 7en dag der 7e maand aan het uitspansel een lichtend schijnsel en ontdekte daarin een voertuig, omhangen met een geborduurd gordijn, waarin een schoone vrouw gezeten was, in wie hij de godin Tsit Lí herkende. Het voertuig daalde van den hemel op de aarde en met eerbied voor de sterregodin vervuld, nam Koĕh Tsóe Gî een nederige houding aan, in afwachting van hetgeen hem van haar te wachten stond.

Naderbij gekomen voegde de godin hem lachend toe: „Geluk met het u wachtende fortuin, de hooge betrekking, en het lange leven!"

Na deze, voor Koĕh Tsóe Gî zoo opwekkende woorden gesproken te hebben, vloog het wagentje met zijn liefelijken last weder hemelwaarts.

De woorden der sterregodin zijn later aan Koĕh Tsóe Gî bewaarheid, want nadat zijn souverein zijn groote verdiensten had opgemerkt, schonk hij hem den titel van „Hoen Iâng Ong" [3]) vorst van Hoen Iâng, terwijl hij niet alleen den hoogen ouderdom van 80 jaar mocht bereiken, maar ook talrijke nakomelingen en een groot vermogen naliet.

---

1) 郭子儀 2) 銀州 3) 汾陽王

Te Soerakarta wordt deze dag door de Chineesche vrouwen niet herdacht; alleen de Chineesche onderwijzers vieren hem, doch niet voor de sterregodin Tsit Li, maar voor den sterregod der letterkunde Khoë Siïng [1]) of Boên Tshiang [2]).

TE KOAN SIOE TAN [3]).

Geboortedag van den aardgod.

Op den 15en der 7e maand viert men den geboortedag van Tē Koan, den aardgod, en daar die godheid over de schimmen der afgestorvenen heerscht, wordt op dien dag èn aan haar èn aan de zielen der dooden een offerande gebracht. Die offerande wordt genoemd Phó Tō [4]) of wel I Lân Phoên Hōë [5]); zij dankt haar ontstaan aan de volgende legende.

Zekere Bók Lîe̍n [6]), die om zijn deugden onder de Boeddha's was opgenomen, zag eens op den 15en dag der 7e maand de schim zijner moeder, die toen juist met eenige andere schimmen er op uit was voedsel te zoeken. Dit gezicht greep hem zóó aan, dat hij aanstonds een offerande gereed maakte, welke gretig door de ronddolende schimmen verorberd werd.

In de 7e maand wordt bij ons te Soerakarta een offerande gebracht, bekend onder den naam van offerande voor de helft der 7e maand, [7]) welke voornamelijk de schimmen der afgestorvenen geldt.

---

[1]) 魁星 [2]) 文昌 [3]) 地官壽旦 Tē Koan Sioe Tàn

[4]) 普度 [5]) 盂蘭盆會 De woorden I Lân beteekenen in de taal van het Boeddhisme de geesten dergenen, die aan den galg zijn gestorven met het hoofd naar beneden gehangen, Phôen beteekent een aarden pot en Hōë beteekent vereeniging. De naam van het feest op den 15en der 7e maand laat zich dus vertalen door: de offerande in den aarden pot voor de geesten dergenen, die aan den galg zijn gestorven met het hoofd naar omlaag gehangen.

[6]) 目蓮 [7]) 七月半 Ts'it góéh poàn.

Men offert gewoonlijk des namiddags van 3 tot 4 uur en op de offertafel vindt men de volgende artikelen:

Een paar brandende, roode kaarsen.

Drie borden met varkensvleesch, een gekookte kip en een gekookte eend.

Vier borden met verschillende koekjes en pisang.

12 of 24 schotels met gekookte visch.

Een bordje met sirih en cigaretten.

Een pot met confituren.

Een kopje thee, Een glas arak, Een kop gekookte rijst, Een paar eetstokjes, Een lepel.	Het aantal dezer kopjes en andere benoodigdheden wordt geregeld naar het aantal schimmen, waarvoor geofferd wordt.

Voor de offertafel is een tapijt gespreid.

Is alles voor de plechtigheid gereed, dan treedt de oudste zoon des huizes voor, ontsteekt offerstokjes en brengt in knielende houding het plengoffer. Dan komen de andere kinderen en kleinkinderen om dezelfde formaliteit te volbrengen.

Zijn de wierookstokjes in het wierookvat uitgebrand, dan wordt de offertafel achteruitgezet, en offerpapier gebrand. Is dit goed aan het branden, dan giet men drie kopjes arak in de vlam en werpt daarin een schotel grŏenten en visch. Deze plechtigheden worden gewoonlijk op den 14^{en} of 15^{en} der 7^{e} maand verricht.

Overeenkomstig het zeden-boek behoort men bij die offerande der 7^{e} maand een offerformulier te bezigen. Te Soerakarta doet men dit echter niet.

Een model van zulk een offerformulier volgt hieronder:

„Op den .... dag der 7^{e} maand van het .... regeeringsjaar van keizer .... uit de .... dynastie, hebben wij (volgen de namen der offerende kinderen en kleinkinderen) de vrijheid genomen te verschijnen voor het aangezicht van

u, onze ouders en voorouders! ten einde u met onze nederige offeranden onze hulde te bewijzen."

„Niet willende afwijken van de aloude gebruiken, hebben wij in deze 7e maand allerlei offeranden gereed gemaakt, om daarmede onze erkentelijkheid te betoonen voor al de goede lessen van wijsheid, jaren geleden door ons van u ontvangen. Wilt ons en de onzen rijkelijk uwe zegeningen deelachtig doen worden en ons de eer aandoen onze offeranden te proeven."

Door de volbloed-Chineezen op de plaats mijner inwoning wordt bovendien nog in de 7e maand een offerande gebracht aan de schimmen der vrienden, die zonder nakomelingen stierven.

Op de offertafels, welke langs den weg worden geplaatst, zet men de hiervoren opgenoemde offerschotels en in elk daarvan wordt een vlaggetje gestoken. Zijn de offerplechtigheden afgeloopen en de wierookstokjes uitgebrand, dan wordt aan de omstanders vergunning gegeven de spijzen en vlaggen wegtenemen, hetgeen natuurlijk niet zonder geweld, duwen en stooten plaats vindt en aanleiding heeft gegeven om de offerande te noemen: Rëboetan (roof-feest).

Te Soerakarta wordt bovendien nog een Rëboetan of Tjioko-feest [1]) gegeven door de geheele gemeente en wel op den dag vóór den laatsten der 7e maand. Dit geschiedt bij inteekening en daarbij gaat men op de volgende wijze te werk.

Omstreeks één maand te voren gaan de president der feest-commissie (Ló Tsóe) [2]) en de tien feestcommissarissen (Thâo Ke) [3]) die zooals men zich herinneren zal op het gravenfeest verkozen waren, met de inteekenlijsten bij de gemeente rond. Zij, die f 20 geven, zijn gevrijwaard voor eene verkiezing tot Ló Tsóe; zij, die f 12 beschikbaar stellen, worden

---

[1]) 搶孤 Tshiónn Ko [2]) 爐主 [3]) 頭家

niet in aanmerking gebracht voor commissaris van het gravenfeest in het volgende jaar; overigens is ieder vrij voor een geringer bedrag inteteekenen, zelfs een gift van *f* 0.50 wordt aangenomen. Zóó gelukt het in den regel ongeveer *f* 2000 bijeentekrijgen, welke som onder de feestcommissie wordt verdeeld om te zorgen voor de offeranden, muziek, vuurwerk en verdere benoodigdheden. Aan ieder der commissarissen wordt gewoonlijk *f* 40 terhandgesteld.

Eenige dagen vóór het feest verzamelt de feestcommissie zich in den tempel (Klenteng of Koan-Im Tiîng) [1]), waarheen zij zich met de gebruikelijke vlaggen, lantaarns en Chineesche muziekinstrumenten in optocht begeeft. Is deze geregeld, dan begeeft men zich op weg, trekt door de wijken der Chineezen, om, zooals het bijgeloof zegt, de verschillende ronddolende schimmen tot het aanstaande feest uit te noodigen.

's Avonds gaat men langs denzelfden weg, ten einde die schimmen, welke zich des daags schuilhielden, alsnog uit te noodigen. In alle wijken treft de feestcommissie een illuminatie aan, welke aan het geheel vroolijkheid bijzet.

Op den volgenden dag wordt de feestelijke optocht herhaald en begeeft men zich naar den rivieroever om daar lichtjes op pisangstammen te water te laten, ten einde de geesten die zich in het water ophouden, opteroepen.

Eindelijk dan, nadat alle voorbereidende maatregelen genomen zijn, wordt de offerande gebracht. Dit heeft plaats op het tempelplein, alwaar men een hooge en een lage stellage heeft opgericht. Op die stellages zijn allerlei eetwaren, vleesch en visch, zoo gekookt als ongekookt, uitgestald, terwijl de hooge met de lage stellage verbonden is door uitgerold wit linnen, den naam dragende van „linnenbrug" en bestemd om de smullende schimmen het overloopen van de eene stellage naar de andere gemakkelijk te maken.

---

[1]) 觀音亭

Onder de stellages verzamelt zich de vrome gemeente en brengt hulde aan de schimmen door het branden van wierookstokjes en papier, waarop kleedingstukken en allerlei benoodigdheden zijn afgebeeld.

De offerwaren op de stellages zijn versierd met vlaggen, met opschriften als: „Heil en geluk voor de gemeente", en allerlei roode papiertjes, waarop de namen der gevers geschreven zijn. Behalve de artikelen door de commissie gereedgemaakt, heeft de gemeente nog de vrijheid offeranden te zenden.

Naast de stellages zijn er nog cocagnemasten met verschillende fraaie voorwerpen opgesteld. Bij den tempel is nog opgericht een hooge bamboestaak, met een houten ooievaar in top, waarop een papieren pop staat, welk toestel dient tot wegwijzer der schimmen, die soms de plaats der offerande niet kennend, mochten voorbijtrekken.

Ook in den tempel wordt aan de geesten der afgestorvenen geofferd en aan den muur plakt men de lijst der inteekenaren met de ingeschreven bedragen achter ieders naam.

Naast het beeld van Koan Im, de godin der genade, staat ter linkerzijde het beeld van keizer Liâng Bóe Tè [1]) (502 — 549 n. Chr.) en deze eereplaats wordt door dat beeld ingenomen, omdat deze keizer zich veel aan het Boeddhisme liet gelegen liggen.

Ter rechterzijde van Koan Im staat de beeltenis van Tsì Kong Soe [2]), wien daar een zetel is aangewezen als beroemd voorstander en onderwijzer der Boeddhistische leer.

Bij de deur van den tempel staan twee papieren stellages, welke aan twee papieren dieren tot steunpunt dienen. Het eene dier, dat Sòe Poet Siang [3]) heet, heeft het lichaam en den kop van een „kî lîn", [4]) het fabelachtige dier der Chineezen

---

[1]) 梁武帝 [2]) 志公師 [3]) 四不相 [4]) 麒麟

met vier pooten, respectievelijk in den vorm van een olifantspoot, een drakenpoot, een tijgerpoot en een paardepoot. Het andere dier stelt een tijger voor. Bovendien is er nog een afbeelding der aarde met de boschgeesten

In het gebouw ten westen van den tempel is de receptiezaal voor de bezoekers. Daar zijn tafels en stoelen geplaatst, daar speelt de gamĕlan-muziek en dansen de dansmeisjes. Ververschingen zijn daar in overvloed voorhanden.

Te elf ure begeeft de feestcommissie zich in optocht naar de Chineesche wijken en wordt door haar in de wierookkokers aan de deurposten der verschillende woningen een offerstokje gestoken.

Tegen twaalf uur begeeft men zich naar den photograaf om de photographie te doen maken van Tāi Sōe [1]), Tāi Sōe Iâ [2]) of Koan Im Tāi Sōe [3]), de koning der schimmen in in de onderwereld, dienaar van de godin der genade, die door zijn streng uiterlijk ontzag inboezemt, de verzamelde geesten in bedwang houdt en de menschen belet kwaad te doen.

Alvorens de photographie wordt genomen, verricht een Boeddhistisch priester het volgende. Onder het opzeggen van gebeden, worden het aangezicht, de oogen en ooren van het beeld met kippebloed en vermiljoen besmeerd, opdat zijne waakzaamheid vermeerdere. Na deze operatie wordt het daarvoor gebezigde penseel weggeworpen onder de menigte, voor wien het een voorwerp van groote waarde is en voor welks bezit ieder zijn uiterste krachten inspant. Den bezitter van het penseel wordt buitengewone vaardigheid in de schrijtkunst gewaarborgd en daarom wordt voor het voorwerp, welks marktprijs niet meer is dan 15 centen, tot ƒ 2.50 door liefhebbers geboden.

Na afloop dezer handelingen, wordt de photographie op een hooge stellage geplaatst en rondgedragen.

---

[1]) 大士 [2]) 大士爺 [3]) 觀音大士

Tegen drie uur 's namiddags heeft de eigenlijke Rěboetan plaats.

Tot handhaving der orde wordt gewoonlijk een luitenant met dertig soldaten naar het feestterrein gezonden en om in geval van brand dadelijk hulp te kunnen verleenen, is de brandspuit, welke door de Chineesche wijk bediend wordt, ook bij de hand. De politie is natuurlijk tegenwoordig en het terrein is door versperringen voor voertuigen ontoegankelijk gemaakt.

Op het vastgestelde uur komt de kapitein onzer natie op het feestterrein. Gezeten in zijn staatsiekoets, bespannen met vier paarden en gereden door een koetsier en palfreniers in livrei, verschijnt hij in galakostuum bij de receptiezaal. De feestcommissie verwelkomt hem daar en geleidt hem naar de plaats der offerande. Deze offerande wordt drie malen gebracht; eerst ter vereering van Hok Tiïk Tsiïng Sîn, „den waren geest van geluk en deugd"; ten tweede als hulde aan de schim van Lîm Tāi Dzjîn [1]), den grooten heer Lîm, die bij zijn leven den naam Lîm Kiïng Hiông [2]) droeg en als grootwaardigheidsbekleeder onder de tegenwoordige dynastie den keizer verzocht om, bij zijn aanstaand kinderloos overlijden, te willen bevelen, dat er gezorgd zou worden dat hij niet vergeten werd bij de offeranden der 7e maand, zoodat men nu steeds een bijzondere offerande voor hem gereedmaakt; in de derde plaats voor de zielen van alle onverzorgde afgestorvenen.

Deze drie offeranden worden gebracht op verschillende plaatsen en met verschillende formulieren, welke evenwel in vorm overeenkomen met de hiervoren vermelde, waarvan de inhoud natuurlijk geregeld wordt naar de personen of schimmen, voor welke ze bestemd zijn.

Zijn deze plechtigheden afgeloopen, dan worden de offeranden op een sein der feestcommissie ter beschikking gesteld van

---

[1]) 林大人 [2]) 林景雄

de omstanders, waarna deze daarop aanvallen, terwijl ieder zich naar verkiezing daarvan iets tracht toe te eigenen.

Op den volgenden dag wordt binnenshuis door ieder afzonderlijk weder een offerande gereed gemaakt tot afscheid aan alle geesten, welke op dien dag naar de onderwereld terugkeeren, waar zij wederom voor een jaar worden opgesloten (Koaiⁿ Hām Kháo) [1].

Twee dagen later wordt de verkiezing gehouden voor de commissie tot regeling van het gravenfeest in het aanstaande jaar. Deze verkiezing wordt gehouden op dezelfde wijze als beschreven bij het Tshiïng Biîng- of gravenfeest dan wel voor de commissie van het Tiong Goân-feest.

TIONG TSHIOE TSEH [2]

Het middenherfst-feest.

Op den 15^{en} der 8^{e} maand wordt een offerande gebracht aan Siā Kong [3] en de schimmen der afgestorvenen. Men maakt dan ronde koeken in den vorm van ene volle maan en noemt die „Tiong Tshioe Piáⁿ" [4] (middenherfst-koeken).

Ook aan het hof in China wordt die offerande gebracht en wel voor den Haas-god [5], welke volgens de Chineesche godenleer geacht wordt in de maan te wonen. Een afbeelding van een haas wordt op de offertafel geplaatst en na afloop der plechtigheden verbrand.

Nog een andere bijzonderheid wordt aan de viering van het middenherfst-feest vastgeknoopt.

Keizer Tông Hîën Tsong of Tông Biîng Hông (713-756 n. Chr.) werd eens door den geest Iáp Hoát Sīën [6] over den regenboog in het maan-paleis gebracht. Daar werden zijn oogen verblind door tallooze feeën, die in schitterende

---

[1]) 關陷口 [2]) 中秋節 [3]) 社公 de datum dezer offerande verspringt wel eens en is niet vast den 15^{en}.

[4]) 中秋餅 [5]) 兎兒爺 [6]) 葉法善

kleederen en op witte vogels gezeten, rondvlogen onder het zingen der meest wegslepende liederen, om zich later onder de cassia-boom der maan [1]) te vereenigen. De keizer luisterde met aandacht naar de liederen en toen hij weder op de aarde teruggekeerd was, ontbood hij zijn kapelmeester, zong hem de melodiën voor en gelastte hem die in te studeeren. Deze liederen worden genoemd Gê Siâng Oé I Khiïk [2]). Tot op den huidigen dag zijn er muziekstukken van dien naam in China bekend.

Het gebruik brengt verder mede, dat men op den 15^{en} der 8e maand, dauw van jonge plantjes verzamelt en, met vermiljoen vermengd, op het voorhoofd wrijft. Dit is, volgens het bijgeloof, een middel om de oogen helder te houden en het gezicht te bewaren.

Ook te Soerakarta wordt het middenherfst-feest gevierd, zoowel tehuis als in den tempel. In den maneschijn rijdt of wandelt men des avonds rond, begeeft zich naar den tempel om daar hulde te brengen aan de goden en geluk en voorspoed af te smeken. Ook neemt men wel eens van de offertafel iets mede, belovende het volgende jaar de hoeveelheid eenige malen verdubbeld te zullen teruggeven, wanneer de goden den een of anderen wensch vervullen.

TIONG IANG TSEH [3])
9^{e} *dag der* 9^{e} *maand.*

Op den 9^{en} dag der 9^{e} maand wordt in China het vliegerfeest gevierd. Men begeeft zich dan naar buiten, om op de heuvels vliegers optelaten.

Het is een gebruik op dien dag roode zakjes te maken, en die, gevuld met kornoeljezaad om den pols te dragen. Het bijgeloof wil, dat men daardoor booze invloeden weert; dit gebruik dankt zijn ontstaan aan de volgende legendarische gebeurtenis.

---

[1]) 月桂 [2]) 霓裳羽衣曲 [3]) 重陽節 Tiông iâng tseh.

Tegen het einde der Hàn [1]) dynastie (202 v. Chr. — 263 n. Chr.) werd zekeren Hoân Kïing [2]) door den toovenaar Hoèi Tiâng Pâng [3]) voorspeld, dat binnen kort zijn huis door rampen bezocht zou worden. Om deze aftewenden werd hem echter tevens den raad gegeven kornoeljezaden te verzamelen, die in een rood zakje om den pols te dragen en dit ook door al zijn familieleden te laten doen. Bovendien moest hij wijn drinken vermengd met asterbloesems en tot dit einde een berg beklimmen. Hoân Kïing gaf aan dien raad gehoor en begaf zich op een nabijzijnden berg. Toen hij tehuis kwam, vond hij tot zijn schrik al zijn huisdieren dood. De door den toovenaar voorspelde onheilen waren dus werkelijk over zijn huis gekomen en hadden in plaats van hem en zijn gezin de achtergebleven huisdieren getroffen. De raad van den toovenaar bleek dus niet ongegrond te zijn en tot op den huidigen dag volgt men dien in China op den 9^{en} der 9^{e} maand getrouw op.

De feesttermijn van den 9^{en} der 9^{e} maand draagt ook nog den naam van „het feest van het afwaaiën der hoeden". Deze naam is ontleend aan de volgende gebeurtenis.

Zekere Hoân Oen [4]), rijksbestierder onder de Tsin dynastie (260-420 n. Chr.) vierde naar gewoonte het feest der 9^{e} maand in het Draken-gebergte [5]) Toen de genoodigde ambtenaren aanzaten, werden hun op eens door een windvlaag al de hoeden van het hoofd geblazen. Sedert dien tijd noemt men het feest ook: „het feest van het afwaaiën der hoeden".

TANG TSEH [6]) of A. SOË [7])

Het feest van het wintersolstitium of der rijstmeelbolletjes.

Dit feest valt in de 10^{e} of 11^{e} Chineesche maand, dus op 22 December in gewone en op 21 December in schrikkeljaren.

---

[1]) 漢 [2]) 桓景 [3]) 費長房 [4]) 桓温 [5]) 龍山
[6]) 冬節 [7]) 亞歲

Het feest geldt weder de schimmen der voorouders, voor welke op het huisaltaar een offerande van rijstmeelkoekjes wordt gereedgemaakt. Enkelen bezigen ook wel boonenpap en beoogen dan niet uitsluitend hulde aan de voorouders, maar ook bescherming tegen booze geesten, die volgens het bijgeloof, een afkeer van boonen hebben. Uit de gebeurtenis dat een kind van zekeren Kiōng Kang [1]), na zijn overlijden, in de orde der kwelgeesten was opgenomen en uit afkeer van boonen de schepselen op aarde met rust liet, leidt men dit af.

Het is de plicht der schoonzonen op dezen feestdag hun schoonouders een geschenk aan te bieden met een wensch voor geluk en voorspoed. Gewoonlijk geeft men een paar schoenen of kousen.

Op het voorbeeld van keizer Ko Tsong [2]) uit de Sòng [3]) dynastie (1127—1162), wenschen de ambtenaren in China elkander op dien dag geluk en wordt het wintersolstitium in ambtelijken kring feestelijk herdacht.

Te Soerakarta viert de Chineesche gemeente het feest alleen door een offerande van rijstbollen aan de schimmen der voorouders in den morgenstond opgedragen.

BOE GE [4])

De laatste offerdag. 16e *dag der* 12e *maand.*

Het is op dezen dag, dat in China en ook bij ons te Soerakarta een offerande van vleesch, vruchten en groente aan de goden wordt gebracht.

Het voorschrift luidt, dat zulks op den 2en en 16en van iedere maand moet worden gedaan. De gewoonte heeft hierin evenwel eene wijziging gebracht en als voldoende doen erkennen, dat op den 2en der eerste maand, dus in het begin van het jaar en op den 16en der 12e maand, —

---

[1]) 共工 [2]) 高宗 [3]) 宋 [4]) 尾芽 bóë gé; [5]) 頭芽

het einde van het jaar, — wordt geofferd. Die twee dagen zijn de zoogenaamde *gé*-dagen; de 2e der eerste maand wordt genoemd thâo *gé* [5]) of eerste *gé* (dag), terwijl de 16e der twaalfde maand heet bóë *gê* of eind-*gê* (dag).

SANG ANG TSIO THI [1])

Hemelvaart der goden. 24e *dag der* 12e *maand.*

De 24e der 12e maand is de hemelvaartdag der verschillende goden en speciaal van den keukengod Tsào Koen Kong [2]).

Zij stijgen ten hemel om daar verslag uit te brengen omtrent 's menschen handelingen en hun uitvaart moet plaats hebben in den nacht van den 23en op den 24en.

De legende ter zake luidt als volgt:

Onder de regeering van Soan Tè [3]) (73 v. Chr.) uit de Hàn-dynastie gebeurde het dat, terwijl zekere Im Tsóe Hong [4]) in zijn keuken bezig was te kooken, de keukengod hem verscheen. De ontstelde Im Tsóe Hong wist niet beter te doen dan zich voor den god neder te buigen en hem hulde te bewijzen door een zijner geiten te slachten en te offeren. Spoedig ondervond de offeraar den zegen van zijn huldebetoon en werd hij met rijkdommen overladen. Niet alleen werd hij ruimschoots met geld gezegend, maar ook zijn landerijen namen in omvang en aantal toe en tot in zijn derde geslacht bleven die bezittingen en de hooge ambtelijke rangen, hem van regeeringswege verleend, in zijn familie.

Deze gebeurtenis moet den stoot gegeven hebben tot de vereering van den keukengod en tot het offeren van een geit op zijn hemelvaartdag.

Te Soerakarta offert men gewoonlijk in den middag van den 24en. Gevogelte, varkensvleesch, gebak, vruchten, arak

---

[1]) 送尪上天 sàng ang tsioⁿ thiⁿ [2]) 竈君公

[3]) 宣帝 [4]) 陰子方

en thee worden op de offertafel geplaatst, terwijl offerpapier gebrand wordt, waarop paarden zijn afgebeeld, welke naar ons bijgeloof de goden naar den hemel en terug naar de aarde moeten voeren.

TI SIK [1])

Oudejaarsavond. Wegdoen van den (laatsten) avond.

In de laatste dagen van het jaar heerscht er groote drukte in de Chineesche huisgezinnen. Een algemeene schoonmaak wordt dan gehouden en de opschriften op deuren en vensters worden vernieuwd.

Ook is het een gebruik in dat tijdperk de schulden aftedoen en dit veroorzaakt de hoofden der huisgezinnen veel drukte, zoo met innen als betalen.

De deuropschriften behelzen gewoonlijk een zegenwensch. Zoo luiden er: „dat vermogende klanten zich hier mogen aanmelden", of wel: „dat de vijf vormen van geluk deze deur mogen bereiken". Deze vijf vormen nu, waarin het geluk door den Chinees erkend wordt, zijn: een hooge ouderdom, rijkdom, een rustig leven, dengdsbetrachting en een natuurlijke dood.

Op de deuropschriften worden ook wel eens gevonden de karakters Sîn Tó [2]) en Oet Loéi [3]), zijnde de namen van twee beschermers tegen de booze geesten. De legende zegt daaromtrent: In ouden tijd was op het gebergte Tō Sok San [4]), gelegen aan de oostelijke zeeën een perzikboom, welks bladeren-kroon zich uitstrekte over een afstand van 3000 palen. Onder dien boom was aan den oostkant „de deur der booze geesten", en daar waren twee wezens — het eene heette Sîn Tó en het andere Oet Loéi — voortdurend op wacht om een oog te houden op de spooken en hen niet toe te staan de menschen te kwellen. De oproerigen onder

---

[1]) 除夕 tî siik. [2]) 神荼 [3]) 鬱壘 [4]) 度朔山

de kwelgeesten werden door hen gebonden met een touw van een grassoort vervaardigd en dan aan de tijgers als voedsel gegeven.

Vorst Oêiⁿ Tè [1]) (2698 v. Chr.) was de eerste, die op de gedachte kwam op een plank een afbeelding te doen maken van den perzikboom en de twee bewakers der kwelgeesten, waarna hij die plank bij de poort van zijn paleis liet plaatsen, om daardoor de booze geesten af te schrikken. Van daar het thans nog bestaande gebruik om afbeeldingen dier bewakers op rood papier op de deuren te plakken.

Op den laatsten dag van het jaar worden de handelsboeken afgesloten en nieuwe boeken aangelegd. De brandkast wordt verzegeld en beplakt met roode papiertjes beschreven met zegenwenschen, als: „dat in het aanstaande jaar de zaken even gunstig mogen gaan als in het afgeloopene" en dergelijke.

In alle huisgezinnen worden tegen den avond offeranden gereedgemaakt en met de gebruikelijke, hiervoren reeds vermelde offerformulieren den voorouders opgedragen.

Keizer Iâng Tè [2]) (605-617 n. Chr.) uit de Soêi [3]) dynastie, voerde het gebruik in om op den oudejaarsavond welriekende houtsoorten te branden. Het hout tot een aanmerkelijke hoogte opgestapeld verspreidde, als het aan het branden was, een aangename geur in den omtrek en dit droeg niet weinig bij om eene opgewekte stemming bij het volk te doen ontstaan.

In Kiïng Tsioe [4]), een afdeeling der provincie Hô Lâm [5]), is het gebruikelijk op den oudejaarsavond na afloop van het offeren aan de voorouders, de hoofddeur met verguld papier dichtteplakken. Deze handeling wordt genoemd Hong Tsâi Bôen [6]) „de schatkamer verzegelen". De familie gaat dan binnenshuis zitten en drinkt wijn, wel-

---

[1]) 黃帝 [2]) 煬帝 [3]) 隋 [4]) 荊州 [5]) 河南
[6]) 封財門

ke handeling genoemd wordt: Toân Liĕn [1]) „het jaar afronden", als een zinspeling op het afloopen van den ouden jaarkring.

In China maakt men in den laatsten avond van het jaar nieuwe bamboezen lampstanderds gereed en verbrandt de ouden. De legende zegt, dat eens zulk een bamboezen standerd zich in een spook veranderde en de menschen bevreesd maakte, dat er spoedig een overstrooming zou ontstaan om de wereld te verdelgen. Een ieder haastte zich daarop zijn beschermheilige in huis voor het verwachte water in veiligheid te brengen en van het in huis nog overgeschoten meel en de suiker, welke nog te vinden was, een koek te bakken om die als huldebetoon te offeren. Hiervan moet het gebruik afkomstig zijn om de nieuwjaarskoeken, de zoogenaamde „tiⁿ kóĕ" [2]) (zoete koek), ook wel „kwee krandjang" genaamd, klaar te maken.

Ook bij ons te Soerakarta bestaan die nieuwjaarsgebruiken. Nadat eenige dagen tevoren in huis alles is schoongemaakt en geschrobd, wordt de oudejaarsavond met blijdschap te gemoet gezien, brengt men op dien avond eerbiedig de verschuldigde offeranden aan de voorouders en zit verder genoegelijk bijeen, terwijl vuurwerk wordt afgestoken en nu en dan een versnapering wordt rondgediend.

Op den nieuwjaarsdag is alles leven en vroolijkheid. Overal ziet men de menschen elkander gelukwenschen en de rondrijdende voertuigen, waarin de feestvierenden in bont gekleurde kleederen gezeten zijn, zetten aan de straten van Soerakarta vroolijkheid en luister bij.

---

[1]) 團年 [2]) 甜粿

INHOUD.

blz.

ERATA.

pag.	19	noot	1.			tso	lees	tsho.
"	24	regel	3.	v.	b.	dzjit	"	dzjít.
"	25	noot	5.			米	"	米粿
"	26	regel	2.	v.	b.	tjap	"	tsap.
"		noot	2.			tjap gō mé	"	tsáp gō méⁿ.
"	30	regel	9.	v.	o.	Tjiïng	"	Tsiìng.
"	31	regel	10.	v.	b.	voor	"	na.
"	51	noot	2.			大	"	太

IETS OMTRENT DEN OORSPRONG
VAN HET
ATJEHSCHE VOLK
EN DEN TOESTAND ONDER HET VOORMALIG
SULTANAAT IN ATJEH.

(Getrokken uit een rapport van den Gouverneur van het Gouvernement Atjeh en onderhoorigheden, en ontvangen bij een schrijven van den Algemeenen Secretaris dd. 30 Juni 1887 no. 956.)

De oorspronkelijke Atjehsche bevolking schijnt, terwijl zij behoort tot de groote Maleische volkerenfamilie, van origine zeer na aan de Batak's, misschien in nog meerdere mate aan de Gajo's, van welk volk men echter nog slechts weinig weet, verwant te zijn. Hieromtrent kan evenwel voorshands met voldoende zekerheid niets nauwkeurig worden vastgesteld [1]).

Evenmin kan men met zekerheid iets zeggen omtrent hare oudste levenswijze, die de nomadische kan zijn geweest. De grondslag van hare maatschappelijke inrichting was wel patriarchaal.

Evenals Java heeft Sumatra den Hindoe-invloed ondervonden. Als het tijdstip van het begin van dien invloed, dat niet nauwkeurig kan aangegeven worden, heeft men het begin onzer tijdrekening gesteld [2]). Daar Sumatra zich dichter bij Engelsch-Indië bevindt dan Java zou er veel voor te zeggen zijn dat Sumatra eerder dan Java dien invloed moet hebben gevoeld, en hetzelfde zou kunnen worden opgemerkt ten opzichte van de noord-oostkust van Sumatra tegenover de overige gedeelten van dat eiland.

---

[1]) Enkele nog bestaande, ook bij de Batak's gevonden, volksinstellingen bij de Atjehers en de vrij groote overeenkomst in woorden tusschen de beide talen pleiten daarvoor.

[2]) Veth, Java, II, 16.

Waarschijnlijk heeft de Hindoe-invloed, — het is gevaarlijk te spreken van Hindoe-immigratie, omdat men daarbij allicht te veel denkt aan landverhuizing in grooten getale, — van de noord-oostkust uit den weg naar het binnenland genomen. Van Gighen en Pedir, wellicht ook van uit de Paseistreek [1]), had hij plaats naar de bovenstreken van Groot-Atjeh, de XXII moekims, waar zich Hindoe's vestigden en verder zich over Groot-Atjeh verspreidden, terwijl van de zelfde plaatsen anderen meer zuidwaarts togen.

Ook over de oorspronkelijke bevolking van Groot-Atjeh moeten dan de Hindoe's zich een zekere superioriteit hebben weten te verwerven, zoodat deze aan hen schatplichtig geworden is. En daar men zich een Hindoe-rijk moet voorstellen als een leenrijk, waarvan slechts een klein gedeelte door den oppervorst rechtstreeks bestuurd wordt, terwijl het overige min of meer onder de leiding staat van machtige vazallen, zal dit ook wel op het Hindoe-rijk in Atjeh moeten worden toegepast [2]).

Aan het bestaan der Hindoe-overheersching, als hier kortheidshalve deze uitdrukking gebezigd worden mag, behoeft niet te worden getwijfeld. Behalve beschreven steenen en graven, die men te Tanah Abé en Rungrung (bovenstreken XXII Moekims) aantreft, spreekt de Atjehsche overlevering van een Hindoe-vorst „Rawana" die te Indrapoeri zetelde en wiens rijk zich tot aan zee uitstrekte, zooals plaatsnamen als Indra Poerwa, aan de monding van de Koewala Nedjid of Pantjoer, en Indra Poetra ter hoogte van Lam Nga bij Koewala Gighen schijnen te leeren [3]).

De 2de groote, sociale, omwenteling had plaats in de eerste helft der 13e eeuw, toen de Islam in het Atjehsch gebied werd gepredikt [4]).

[1]) Getuige de inscriptien van hooge oudheid, die men te Kota Batoe, 5 à 6 uren van het strand te Plang Mei, ter oostkust, aantreft.

[2]) VETH, Java, II, 177. Zoo is in Atjeh, evenals elders, de toestand door alle tijden heen nagenoeg gebleven; de Sultan bestuurde rechtstreeks slechts een zeer klein gedeelte, al 't overige stond onder min of meer machtige vazallen.

[3]) Er bestaat een Atjehsch verhaal omtrent Rawana, waarin een en ander voorkomt.

[4]) Men zal zich herinneren, dat van de Paseistreek uit de prediking en

Doch eerst in den aanvang der 16e eeuw begon men in Groot-Atjeh die leer te omhelzen.

Het was Ali Moghajat Sjah, volgens de meest geloofbare kronieken de eerste Sultan van Atjeh, die daartoe het voorbeeld gaf [1]).

Men zou zich echter een verkeerd denkbeeld vormen indien men zich voorstelde, dat Groot Atjeh destijds het gebied besloeg, tegenwoordig onder dien naam bekend.

Naast het in ontwikkeling zijnde Sultanaat verhief zich toenmaals nog een Bataksch Hindoerijk, dat eerst door den Sultan Aloe'd-din, bijgenaamd al-Kahar, veroverd werd [2]).

Dit is bekend uit de Portugeesche reisverhalen van dien tijd en uit het feit, dat de bevolking der XXV Moekims opgegeven wordt van de Bataks af te stammen.

Aloe'd-din al-Kahar (1530--1552) stelde de indeeling van het volk in stammen, soekè's of kaoem's genaamd, vast [3]). De oorspronkelijke Bataksche bevolking vormde de soekè of kaoem Lé rĕtoes, de Hindoe's de kaoem Imam pĕt en de van her- en derwaarts toegestroomde bevolking de kaoem Toek Batè.

Eerst later ontstond de kaoem Dja Sandang.

De geimmigreerde Hindoe's schijnen tot 4 stammen [4]) te hebben behoord, die zich te Tanah Abè, Lam Laot, Mon Tasik en Lam Nga vestigden.

Als het algemeene hoofd der Hindoes wordt zekere Radja Radin genoemd, die Tanah Abè als zijn verblijfplaats koos.

De Atjehsche kronieken vermelden, dat zijne opvolgers den Islam omhelsden en dat de aanvoerders der 4 stammen „imam's" werden. Deze imam's zijn de vertegenwoordigers der 4 kaoem's, die nu nog in Groot Atjeh worden aange-

verbreiding van den Islam plaats greep.

[1] Veth, Atchin, bl. 61.

[2]) De hoofdstad van het Bataksche rijk is volgens sommigen Lam Pagar volgens anderen Lam Baid (VI Moekims) geweest.

[3]) Volgens de Atjehsche kroniek in Niemann's bloemlezing voorkomende, bl. 48: »Ijalah jang mengadatkan segala istiadat karadjaän Atjeh", d. i. hij regelde (verhief tot adat) de gebruiken en instellingen van het Atjehsche rijk.

[4] Zou men hier aan de 4 kasten der Hindoe's hebben te denken?

troffen, en het talrijkste gedeelte der bevolking, inzonderheid in de XXII Moekims, uitmaken.

De tweede groote stam is de Kaoem Lé rĕtoes. Waaraan hij zijn naam ontleent, moet de volgende overlevering leeren.

De Hindoe's en Batak's kregen verschil over een overspelkwestie. Drie honderd Batak's stonden tegenover 400 Hindoe's om het geschil met de wapenen te beslechten, toen men om burgeroorlog te vermijden, overeenkwam, dat de schuldigen vrij van rechtsvervolging zouden zijn, indien het hun bij de vervolging, die men zou instellen om hen te dooden, gelukte, een der beide partijen te bereiken, in wier midden men hen zou plaatsen. Dit gebeurde, waarna de beide stammen zich verbonden elkaar steeds trouw ter zijde te staan. Sints dit tijdstip werden de Batak's bestempeld met den naam van kaoem Lé rĕtoes en de kaoem Imam „Pĕt rĕtoes" genoemd.

Na laatstgenoemde kaoem is de stam Lé rĕtoes het sterkst onder de bevolking van Groot Atjeh vertegenwoordigd.

De soeké Toek Baté omvat al de vreemdelingen, die zich achtereenvolgens in Groot Atjeh hebben gevestigd.

Ook omtrent zijn ontstaan bestaat er eene overlevering.

Toen Sultan Alaoe'd-din al-Kahar zich een paleis liet bouwen, deed hij de steenen door de bevolking aandragen. Ook de vreemdelingen deden daaraan mede. Nadat de laatste steenen door hen waren aangebracht, zeide de Sultan, dat het werk gestaakt kon worden, omdat er genoeg steenen (*toek baté*) waren. Van dien tijd af aan werden de afstammelingen dezer vreemdelingen met den naam van soeké Toek Baté betiteld.

Het is merkwaardig, dat de Sultansfamilie ook tot dien stam behoort, en zij is dan ook inderdaad van uitheemsche origine.

Het laatst ontstond de kaoem Dja Sandang.

Mag men de overlevering gelooven, dan zou Dja Sandang, waarschijnlijk een Bataksch vazalvorst, uit de XXII Moekims Lam Panas, afkomstig, dien naam van één der Atjehsche Sultans hebben bekomen, omdat hij zijn opperheer als hulde

jaarlijks een met toewak gevulde bamboe bracht, die hij aan een touw over zijn schouder droeg (*sandang*) [1]).

De stammen of kaoem's 1° Lé rĕtoes, 2° Toek Baté en 3° Dja Sandang hebben zich steeds nauw aaneen gesloten, om tegenwicht tegen de machtige kaoem Imam pĕt te vormen.

Daarom worden zij ook wel de drie kaoem's genoemd in tegenstelling van den stam Imam pĕt, die men ook wel als de vier kaoem's betitelt.

In elke kampong of moekim vindt men in den regel personen van verschillende kaoem's, doch altijd is die kaoem de overheerschende, waartoe het grootste gedeelte der bevolking van de kampong of moekim behoort.

Zij, die tot een zelfde kaoem behooren, staan onder een familiehoofd, panglima kaoem genaamd. In engeren zin wordt de kaoem als familie opgevat en daarom ook wel anĕk soeké genoemd. Tijdens het Sultansbestuur ontstonden vaak bloedige veeten tusschen de 3 en 4 Kaoems en de minste aanleiding is slechts noodig om ze weer te doen losbarsten.

Bij onderlinge onlusten of ernstige gerechtelijke geschillen, schaart een ieder zich bij zijn kaoem, daarbij alle familierelatie vergetende.

Huwelijken tusschen verschillende kaoem's worden tijdens zulk een tijdperk niet gesloten. Gedurende den Atjeh-oorlog hebben al de Atjehsche stammen, hunne vroegere veeten vergetende, zich bij elkaar geschaard.

De kaoem's vormen op den huidigen dag nog den grondslag der Atjehsche maatschappij en geene duurzame beslechting van geschillen is mogelijk, indien zij niet gehoord zijn, of tot de beslissing hebben medegewerkt.

Hebben wij met de kaoem's de genetische inrichting der

---

[1]) Om hun geheugen omtrent de kaoem's te hulp te komen bezigen de Atjehers de volgende pantoen: „Orĕng Lé rĕtoes anĕk dĕrang, orĕng Dja Sandang dji ra halĕba, orĕng Toek Baté na batjoet, orĕng Imam pĕt jang gop doenia", d. w. z. De menschen tot de 300 behoorende zijn menigvuldig gelijk de padikorrels, de menschen tot Dja Sandang behoorende zijn her- en derwaarts verspreid, de menschen tot Toek Baté behoorende zijn gering in aantal, en de menschen die tot de IV Imams behooren, vullen de wereld.

Atjehsche maatschappij geschilderd, thans dienen wij de staatkundige bloot te leggen.

Volgens de Atjehsche kronieken had de staatkundige verdeeling van het rijk in moekim's tijdens de regeering van Iskander Moeda (1607—1636) plaats.

Als Mohammedaansch vorst zoowel wereldlijk als geestelijk hoofd, had hij al spoedig ingezien, dat door een theocratische inrichting van den Atjehschen staat alleen, hij niet in staat zou zijn aan het staatsorganisme een hechten grondslag te geven.

Hij bepaalde, dat de kampongs, die in een zelfden kring gelegen waren hun vrijdaggebed in dezelfde mesdjid moesten verrichten.

Aan die kringen gaf men den naam van „moekim".

De oorspronkelijke volkseenheid, de kampong, ging daardoor in de staatkundige eenheid, de moekim op, en de kampong-hoofden, kĕtjik's, werden dientengevolge ondergeschikt aan de imam's, hoofden der moekim's.

Naar gelang de kampongs volkrijker werden en dus in oppervlakte toenamen, ontstond vanzelf onder enkele harer leden, die familie- of andere gemeenschappelijke belangen hadden, de behoefte, zich nauwer aaneen te sluiten, hunne godsdienstplichten en met name de 5 dagelijksche gebeden, het onderwijs hunner kinderen enz. in een zelfde bedehuis, binasah of mandarsah te doen plaats hebben, en ontstond de onderverdeeling der kampongs in binasah's of wijken.

Het hoofd der binasah, tĕngkoe binasah geheeten, kwam er allengs toe ook de wereldlijke belangen zijner parochianen voor te staan en op die wijze werd zulk een tĕngkoe binasah langzamerhand zelf een hoofd, ondergeschikt evenwel aan het kamponghoofd.

De kleinste volkseenheid is dan ook thans de binasah. Als basis voor elke moekim was in den aanvang een bevolking van 1000 weerbare mannen vastgesteld, doch dezelfde oorzaken die tot de onderverdeeling van de kampongs leidden, hadden de splitsing van een moekim in meerdere tengevolge.

De imam van de moeder-moekim bleef echter het oppergezag ook over de nieuwe moekims behouden, doch wijdde zijne werkzaamheden meer en meer aan het wereldlijk gezag. Op deze wijze en door aanhuwelijking, erfopvolging of verovering, ontstonden de federaties van moekims, bekend onder de namen van III, IV, V, VI, IX, enz. Moekims."

De hoofden dezer moekim-federaties verkregen den titel van hoelébalang.

Dit had plaats onder de regeering der Sultane Noer al-Alam (1675 — 1677), toen ook de indeeling van Atjeh in 3 sagi's of afdeelingen plaats greep.

Volgens anderen geschiedde dit reeds onder haar voorgangster Tadjoe'l-Alam.

De hoofden der sagi's droegen den titel van panglima sagi.

In het kort heeft men zich dus de inrichting der Atjehsche maatschappij, benevens de bestuursregeling onder het voormalige sultansbestuur als volgt voor te stellen.

De bevolking was verdeeld in 4 groote stammen, soeké's of kaoem's. Deze stammen vond men in de verschillende kampongs, waar de leden van den zelfden stam onder een familiehoofd panglima kaoem stonden. De kampongs, de oorspronkelijke volkseenheid, stonden onder kamponghoofden of kĕtjik's, en werden, toen zij in zielental en uitgebreidheid toenamen, onderverdeeld in binasah's die de kampongs als volkseenheid vervingen.

Aan het hoofd dezer binasah's stonden tĕngkoe's binasah, die de geestelijke en wereldlijke belangen hunner onderhoorigen behartigden.

Een kring van kampongs, die hun vrijdagsgebed in dezelfde mesdjid verrichten en 1000 weerbare mannen telden, droeg den naam van moekim, bestuurd door een hoofd, dat den titel van imam voerde. De moekim is als de staatkundige eenheid van de Atjehsche organisatie te beschouwen. Eene federatie van moekim's vormde een hoelébalang-schap, bestuurd door een hoelébalang en eene vereeniging van hoelé-

balang-schappen maakte de samenstellende deelen uit van een sagi, wier hoofd den titel van panglima sagi droeg.

Het rechtswezen onder het Atjehsche sultanaat was geheel en al gegrond op de inwendige inrichting en de bestuursorganisatie der Atjehsche maatschappij.

Kleine geschillen of lichte vergrijpen werden gewoonlijk door den tĕngkoe binasah vereffend, bijgestaan door de oudsten van het kerspel. Zonder vonnis werden de geschillen dan in der minne geschikt door een zoogenaamde hoekoeman kabaikan. Zelfs kleine diefstallen werden op die wijze beëindigd, waarbij dan volstaan werd met teruggave van het gestolene of de waarde ervan en het vragen van vergiffenis aan de beleedigde partij benevens het geven eener kleine belooning aan den tĕngkoe.

Geringe burgerlijke vorderingen werden op dezelfde wijze beeindigd, doch dan bleef de formaliteit van het vergiffenisvragen achterwege. Wenschten partijen niet in eene minnelijke schikking te treden, zoo wendden zij zich tot de kĕtjik's en daarmede was dan de eerste stap tot het verkrijgen van een rechterlijk vonnis gedaan.

De kĕtjik's brachten gewoonlijk, indien de tĕngkoe's tot geene minnelijke schikking hadden kunnen geraken, en dat hun op hun beurt ook wel niet zou gelukken, de zaak voor bij den wakil (vervanger) van den imam.

Deze riep alsdan de kĕtjik's van de moekim en de noodige tĕngkoe's en oudsten op, om zich tot een rechtbank te constitueeren.

In burgerlijke zaken had zij het recht te beslissen, indien de waarde in geschil niet meer dan 100 ringgit's bedroeg.

Voordat het proces aanving, moesten partijen een borgtocht (*hak gantjing*) stellen, die onder de rechters werd verdeeld, indien met hunne uitspraak genoegen werd genomen. Bovendien moest van elke 10 ringgits in geschil 1 soekoe bij wijze van gerechtskosten worden betaald.

In zaken van overtreding of geringe misdrijven moest deze rechtbank zich bepalen tot het treffen eener minnelijke schikking tusschen partijen.

Misdrijven van eenigszins ernstigen aard mochten op die wijze niet behandeld worden, doch moesten voor de rechtbank der moekim worden gebracht.

Deze moekim-rechtbank bestond uit den imam, de wakil's, de kĕtjik's, eenige tĕngkoe's en oudsten. Men kwam er in hooger beroep van het kampong-gerecht, waarbij dan de borgtocht tevens naar deze rechtbank overgebracht en in den regel verzwaard werd.

Zij berechtte strafzaken en velde zelfs doodvonnissen.

De opgelegde straffen bestonden gewoonlijk in boeten die aan de beleedigde partij of zijne familie kwamen terwijl de rechters de proceskosten verdeelden.

Van het moekim-gerecht kon men in hooger beroep komen bij den hoelébalang en van den hoelébalang bij het sagihoofd, doch dit gebeurde zelden.

Geschiedde het echter, zoo werden proceskosten en borgtochten ook hooger. Het in hooger beroep komen bij de hoelébalang's en sagihoofden kwam eerst in zwang, nadat deze waardigheden geschapen waren, zoodat het geene oorspronkelijke rechtsinstelling is. Achtte het sagihoofd zich ookniet tegen de zaak opgewassen, dan bracht hij haar voor den Sultan, die haar naar zijn hoogen raad verwees, bestaande uit den Kadli Malikoe'l-Adil, Orang Kaja Sri Padoeka Toean, Orang Kaja Radja Bandahara en de Pokih's (schriftgeleerden) [1]).

Dit hooge gerechtshof moest in college rechtspreken, indien het een hoekoem jang bĕsar gold en zijne vonnissen op schrift stellen, blijkens eene fatwa of serkata van Sultan Sjamsoe'l-Alam (1723).

Bij minder ernstige misdrijven was het voldoende, indien de Kadli Malikoe'l-Adil als alleen rechtsprekend rechter optrad.

In de gemelde serkata wordt ook bevolen de diat loeka en diat njawa volgens den Islam en niet volgens de adat te berekenen, voorts nog recht te spreken volgens de regelingen van Alaoe'd-din al-Kahar, Iskander Moeda en Tjadjoe'l-Alam.

---

[1]) Van de beide laatgenoemde dignitarissen zijn geene afstammelingen meer in het leven.

EEN JAYAPATTRA

OF

ACTE

VAN EENE

RECHTERLIJKE UITSPRAAK

van Çaka 849,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Het in den titel genoemde stuk, waarvan de Heer K. F. HOLLE in deel XXXIX van de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen reeds een transcriptie heeft gegeven, wordt hier door mij op nieuw besproken, aangezien het belangrijk genoeg is om eene afzonderlijke behandeling te verdienen.

Het oorspronkelijke, een koperen plaat lang 24 cM. en breed 9.5 cM., in de Vorstenlanden gevonden, is in het bezit van den Heer DIEDUKSMAN te Jogjakarta. Een afgietsel in gips (zie Not. XV, 137 en 147) en een photographische afbeelding zijn voorhanden in het Museum van voornoemd Genootschap; de laatste werd ontvangen van de Jogja'sche Vereeniging voor de oudheidkunde, de geschiedenis en de land- en volkenkunde der Vorstenlanden (Not. XXIV, 27).

Het oud-Javaansche schrift zooals men het op deze plaat vindt, is wat ik elders (Cat. Arch. Verz., bl. 351) als oud-Javaansch schrift van Midden-Java gequalificeerd heb, en deze plaat geeft ons het jongste mij uit den ouden tijd van Midden-Java bekende jaartal te lezen nl. Çaka(-jaren verloopen) 849 [1]). Dat wil zeggen onder éène restrictie.

[1]) In de Çaka-jaartelling pleegt men te tellen bij de jaren die reeds verloo-

In de korte inleiding bij den inventaris der toenmaals in het Museum van het Bat. Gen. reeds voorhanden beschreven steenen (in W. P. GROENEVELDT's Catalogus van de Archeologische verzameling) heb ik er op gewezen, hoe voorloopig het onderzoek aan het licht heeft gebracht dat de eigenlijk gezegde oud-Jav. opschriften in twee groepen zullen kunnen worden verdeeld, waarvan één tot Midden-, de ander tot Oost-Java behoort, wanneer men aanneemt dat Oost-Java omvat Madiun, Surabaya, Kĕḍiri en wat verder oostelijk ligt. Dat de eene groep, die van Midden-Java, opschriften omvat die dateeren uit een periode door mij gesteld op ± 775 — ± 850 Çaka, terwijl de andere groep, waarin ook eenige oudere beschreven steenen voorkomen, gezegd zou kunnen worden te beginnen met het laatst genoemde jaartal ± 850 Çaka en doorloopt tot op 1400 Çaka, het veldwinnen van den Islâm. De laatste groep omvat echter velerlei varieteiten, wat, hoewel in veel mindere mate, ook het geval is met de eerste, die ik thans na voortgezet onderzoek zou willen laten beginnen met ± 700 Çaka, den tijd waaruit ook het in Sanskrit verzen geschreven opschrift van Kalasan (Nâgarî-schrift, Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI, 240) dagteekent. „Na ± 850", zoo schreef ik, „laat om zoo te zeggen Midden-Java voor een zeer langen tijd (± vijf eeuwen) niets meer van zich hooren, terwijl oostelijk Java het woord krijgt". In de laatste eeuw namelijk van de periode van

pen zijn, zoodat het tweede jaar het cijfer 1 draagt. Het begin van de jaartelling wordt gesteld op 14 (?) Maart 78 na Christus. Van het jaar 849 Çaka-jaren verloopen vallen de maanden 14 Maart — December in het jaar 928 na Chr., de daarop volgende Januari — 13 Maart in 929 A. D. Het in den tekst behandelde stuk is uitgereikt in de maand Çrâwaṇa (d. i. Juli — Augustus), en dateert dus uit 928 na Chr. Van belang is het er hier ook op te wijzen dat de Çaka-jaartelling in Engelsch-Indië eerst in de zesde eeuw van onze jaartelling „zoo niet ingevoerd, dan toch eerst in officieel gebruik is gekomen" (KERN, Med. Kon. Akad. v. Wet., 2de Rks., XI). Vóór dien tijd kunnen de Javanen haar niet van de Hindu's hebben overgenomen, en wat zij leeren omtrent Aji Saka is derhalve onjuist. Toch schijnt er in hun traditie eenige waarheid te schuilen in zooverre als zij verhalen dat toen Aji Saka op Java kwam, hij daar een rijk vond dat Mĕṇḍang heette; men zie beneden. Waar verder gesproken wordt van Çaka-jaar is steeds bedoeld, Çaka-jaren verloopen.

oostelijk Java begint Midden-Java weer op nieuw te leven (Suku en Cĕṭa), en vinden wij daar verschillende jaartallen die zich uitstrekken over 1307 — 1383 Çaka, terwijl, zooals bekend is, na den val Majapahit er een beweging heeft plaats gehad, die zich van daaruit over de noordkust van Java heeft verbreid naar Dĕmak, vervolgens naar Pajang, om ten slotte in Mataram, waaruit Solo en Jogja zijn geworden, een vasten grond te verwerven en dat wel juist in de streek van waaruit in de dagen van olim (± 850 Çaka) de beweging naar Oost-Java een begin genomen had. Ook heb ik eenige feiten medegedeeld, die naar mijne meening ons dwingen aan te nemen, dat lang vóór het nieuwe Mataram, op dezelfde plaats waar in den tijd van de Compagnie het ons door Sultan Agĕng zoo goed bekende Mataram was te vinden, een ouder Mataram moet hebben bestaan, waarvan de residentie Mĕḍang geheeten was, vermoedelijk het Mĕṇḍang kĕmulan der nieuw-Javaansche geschriften.

De door mij boven bedoelde restrictie betreft de opschriften van 1307 — 1383, die uit een veel lateren tijd dan onze plaat dagteekenen. Maar hoewel deze restrictie dus een zeer belangrijke is, noemde ik boven het jaartal van de hier te bespreken plaat toch het jongste mij uit den ouden tijd van Midden-Java bekende, om daardoor duidelijk in het licht te doen treden hoe groot het onderscheid is tusschen de periode waarvan deze plaat alsdan het jongste stuk zijn zou, en al het andere dat op Midden-Java in lateren tijd kan worden aangewezen. Deze plaat toch behoort tot de stukken uit den oudsten tijd, die andere jaartallen van 1307 — 1383 vallen in het einde der Hindu-periode, die zelfs na den val van Majapahit welbeschouwd nog geen einde heeft genomen; zij zijn om zoo te zeggen de voorboden van de overgangsperiode, die oud-Java scheidt van den tegenwoordigen toestand. En dat zou men verder ook kunnen zeggen van de oudste ons gespaarde Javaansche Hss., nl. die op nipah-blad afkomstig uit de Sundalanden, ook — naar mijne meening — van de weinige opschriften in oud-Sundaasch, die te Buitenzorg, Kawali, Tasik Malaya

enz. gevonden zijn. Dat inderdaad de Hindu-periode, de oude toestand ook na het indringen van den Islâm, na de periode der wali's, nog lang heeft nagewerkt, blijkt uit allerlei zaken, en kan o. a. ook worden aangetoond uit de geschiedenis van het schrift, want in werkelijkheid is wat men in het begin dezer eeuw in Solo vond, en ons door Winter en Wilkens bekend geworden is, zeer modern, wat bijv. dadelijk in het oog springt als men nieuw-Javaansch schrift vergelijkt met het Balineesche, en terwijl ik in een bijschrift bij no. 48 van de beschreven steenen van het Bat. Gen. (zie GROENEVELDT's Cat., bl. 390) er reeds op wees „dat nog lang na den val van Majapahit het oud-Javaansche schrift, dat in handschriften in gebruik gebleven is tot zelfs in het begin der 18e eeuw van onze jaartelling, kon gebezigd worden ook voor steenopschriften, zoodat men veronderstellen mag dat het in ± 1600 A. D. nog algemeen leesbaar was", moet ik er thans op wijzen dat 't door mij toen gestelde jaartal veel te laag is, aangezien zelfs in 1722 A. D. de orang kompĕni voor het Javaansche opschrift op den gedenksteen van Pieter Erberveld [1]) hebben gebruik moeten maken van een Javaansch schrift, dat voor de grootste helft nog volslagen oud-Javaansch genoemd worden kan. En dat zou toch niet mogelijk zijn geweest, indien het door hen gebruikte schrift niet het gangbare en dus toenmaals voor een ieder leesbaar was [2]). Een indirecte bevestiging van het juist gezegde vindt men verder in het staande Javaansche

[1]) Over wien men zie VETH, Java, II, 447.

[2]) Een facsimile van dit opschrift, en transcripties in nieuw-Jav. en Latijnsche letter, met eene vertaling van de hand van Dr. A. B. COHEN STUART kan men vinden in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XIX. Dit facsimile is mij langen tijd ontgaan, doordat het in het door mij gebruikte exemplaar van het Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. ontbrak. In mijnen inventaris zou hier en daar weer het een en ander kunnen worden bijgevoegd, of ook wel verbeterd. Op bladz. 369 had ik niet mogen verzuimen bij regel 8 en 9: „Na den feestmaaltijd 's avonds te zes ure (*sorai pingnam tabĕh,* COHEN STUART, K. O., I (zoo is te lezen in plaats van II), 3, 12) heeft de eigenlijke plechtigheid plaats", te verwijzen naar het opstel van COHEN STUART in den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië; bedoeld is de noot op bl. 23 van den jaargang 1886, waarin evenwel foutief is opgegeven zang II, vers 2 van de vertaling der Brata Juda, wat zijn

schrift zooals dat op dit oogenblik nog in Palembang in gebruik schijnt, op de ouderwetschheid waarvan door mij reeds gewezen is in Not. XXIV, 60, wat niet vreemd is tegenover het bekende feit dat kolonien, die zich vaak ook tegenover het moederland in een eigenaardige nieuwe richting onwikkelen, in allerlei kleinigheden ouderwetsch blijven, terwijl de toestand in het moederland verandert. Dat dit ook ten opzichte van Java, Javaansche toestanden enz. heeft plaats gehad, blijkt als men Bali met Java vergelijkt reeds duidelijk, blijkt niet minder als men de Vorstenlanden vergelijkt met Tjeribon, met het Pugĕrsche, met de Tĕnggĕr, als men het staande schrift van Palembang legt naast het staande schrift thans in de Vorstenlanden in gebruik.

De legende op de koperen plaat, waarover hier zal worden gehandeld, onderscheidt zich door haren inhoud geheel van wat gewoonlijk èn op koperen platen èn op beschreven steenen aangetroffen wordt. In mijn reeds genoemde voorloopige mededeelingen heb ik, gelijk vóór mij reeds anderen, er opgewezen dat „verreweg de meeste inscripties (zoo wel op steen als op koper) zijn „schenkingsoorkonden (*praçâsti's, piagĕm's*)". Ook zeide ik daar dat dit evenwel geen vaste regel is. Men vindt ook wel lofdichten, voorschriften (voor een loerah bijv.), grafschriften, als ik deze, waar de lijken verbrand en op geheel andere wijze dan bij ons gebruikelijk is werden behandeld, zoo noemen mag [1]); de legende van onze plaat komt echter ook daarmede niet overeen. Het is, zooals zij ons zelf zegt, een *jayapattra*, de van eene rechterlijke uitspraak opgemaakte acte, een vonnis, dat om zijn belangrijkheid in het algemeen, òf wel voor den betrokken persoon, in plaats van zooals gebruikelijk moet zijn geweest het in nipah- of in tal-blad (lontar) te griffen, op koper is geschreven en nu door het grootere weerstandsvermogen van

moet zang LI, vers 2. Vermoedelijk is dit een later ingeslopen en niet opgemerkte drukfout.

[1]) Dr. VAN DER TUUK vestigde mijn aandacht op de door mij gebruikte uitdrukking „begraven liggen", daar deze tot een verkeerde opvatting aanleiding geven kan.

de materie voor ons bewaard is gebleven, en een aardige bijdrage leveren kan tot de kennis van de instellingen zooals deze ± 850 Çaka op Java bestonden.

Geen rechtsgeleerde zijnde moet ik hier de juridische waarde van het stuk geheel onbesproken laten, maar zeker zou ik het aangenaam vinden als ik door dit opstelletje de aandacht mijner collega's in de rechten er op vestigen kan, en een van hen zich geroepen mocht gevoelen het stuk ook van die zijde eens in behandeling te nemen. Wat mij hier te doen staat is het stuk in zooverre nader te bespreken en toe te lichten, dat men zien kan wat het is. Omdat ik echter geen jurist ben, kan het zeer goed zijn, dat de vertaling, die ik er straks van geven zal, niet in alle deelen zoo is als men zou wenschen [1]).

Hoewel de oud-Javaansche wetboeken zooals wij die nu nog op Bali aantreffen, behoudens ééne uitzondering, de door mijn vriend en collega Dr. J. C. G. Jonker uitgegeven Kûṭâramânawa [2]), voor het publiek nog niet toegankelijk zijn gemaakt, en men evenzeer nog verstoken is van uitgaven van de nieuwere Balineesche wetboeken [3]), bestaat er toch reeds een zekere literatuur, die door een ieder geraadpleegd kan worden en waaruit men zich een beeld kan vormen van de vroegere rechtsbedeeling op Java, zij het dan ook al dat men zich niet voorstellen mag, dat alles wat wij er van weten, op de wijze zooals het ons beschreven is, inderdaad in den Hindu-tijd werd aangetroffen. Doch men mag veronderstellen dat het onderscheid betrekkelijk gering is. Dit mag men daaruit afleiden dat de behandelingswijze

[1]) Bij deze vertaling ben ik te rade gegaan met Mr. L. W. C. van den Berg, doch daar ik niet weet of ik hem in alles goed begrepen heb, blijven mogelijke juridische fouten geheel voor mijne rekening.

[2]) J. C. G. Jonker, Een oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen, (Akademisch proefschrift), Leiden 1885. De Dewaḍaṇḍa in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XVIII in vertaling uitgegeven door den Heer A. H. G. Blokzeijl beantwoordt aan verschillende gedeelten van het oude wetboek van dien naam, maar de vertaling is vaak vrij.

[3]) Behoudens één uitzondering, waarvan een vertaling bestaat, nl. een Kĕrta Sima (van Eck en Liefrinck, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXIII).

als in de genoemde, beneden aantegeven literatuur geschilderd zeer groote overeenkomst vertoont met de wijze waarop de Hindu's in Engelsch-Indië recht pleegden te spreken, al zal een jurist in de details verscheidene punten van verschil kunnen constateeren. Ook in dit opzicht zijn de Hindu's zonder twijfel de leermeesters der Javanen geweest, hoewel ik het niet overbodig acht er bij te voegen, dat de Hindu's toen zij op Java kwamen daar vermoedelijk een toestand hebben aangetroffen, die niettegenstaande zij inferieur was aan wat Engelsch-Indië in den zelfden tijd te aanschouwen gaf, geenzins als barbaarsch mag worden voorgesteld. Ten opzichte van de voorstelling namelijk van den tijd en ook den toestand van oud-Java, toen de Hindu's hier in grooteren getale kwamen en krachtig hunnen invloed konden laten gelden, meen ik met mijne hooggeschatte leermeesters Prof. Dr. P. J. VETH en Prof. Dr. H. KERN te moeten verschillen van meening [1]). Ik ben daartoe gekomen door meerdere overwegingen, waartoe vooral zaken, die hun beiden niet bekend konden zijn, mij gebracht hebben. Desniettemin zou het zeer goed kunnen zijn dat ik dwaal; mijne hypothese zal, zoo meen ik, een aanleiding kunnen zijn tot nader onderzoek, en als zoodanig aarzel ik niet mijne opvatting hier te ontvouwen, al zou ik ook het gevaar loopen haar later geheel te moeten laten vervallen.

In het algemeen kan men zeggen dat de invloed der Hindu's in den archipel vermoedelijk reeds van het begin van onze jaartelling dateert. In dien tijd kenden de Hindu's den naam van Java (Râmâyaṇa), en omstreeks denzelfden tijd vindt men den naam ook in Europa (Claudius Ptolemaeus) reeds genoemd. De kennis van die eilandengroep kunnen de Hindu's verkregen hebben op tweeërlei wijze. Zij kan hun zijn gebracht door menschen die van daar kwamen, zij kan door hen ook zijn verkregen door eigen, al was dat ook niet opzettelijk onderzoek. Daar de benaming die zij voor Java bezigen een Sanskritsche schijnt, zooals Prof. KERN heeft

[1]) VETH, Java II, 18 vlg. en KERN in zijn beneden te noemen lezing.

duidelijk gemaakt in zijn opstel over den oorsprong van den naam van het eiland Java [1]), moet men aannemen dat het laatste het geval is geweest. De Hindu's trokken dus naar den archipel, doch dit doet ons vanzelf vragen: Waarom? Uit onderzoekingsgeest? Uit veroveringszucht? Uit zucht tot kolonisatie? Terwijl het eerste misschien mogelijk, maar vrij wel ondenkbaar is, zal men ook aan het tweede en aan het derde niet kunnen denken dan onder bepaalde omstandigheden. En inderdaad er is nog een vierde door mij nog niet opgenoemde reden denkbaar, die ook later in de geschiedenis als een machtige drijfveer herhaaldelijk op den voorgrond treedt, handelsgeest. In kennis gekomen van het voorhanden zijn van kostbare artikelen in een in den beginne onbekende streek, zijn zij daarheen getrokken, om in het goudland (suwarṇadwîpa) te vinden wat er voor het grijpen moest liggen [2]). Daarmede is evenwel nog niet aangetoond dat de beschavingstoestand van de bevolking van zulk een streek iets meer dan barbaarsch zou moeten zijn, maar met het voorafgaande is, zoo dunkt mij, ook nog geene verklaring gegeven voor het verschijnsel dat kolonisatie kan worden geconstateerd, en de enorme invloed, dien de Hindu's op de Javaansche maatschappij hebben gehad, kan moeielijk worden verklaard, tenzij men inderdaad kolonisatie aanneemt, al verstaat men daaronder niet het op eenmaal in grooteren getale verhuizen van vele lieden naar een bepaalde streek,

---

[1]) Bijdr. T. L. en Vk., 3e Volgr., VI, 116.

[2]) Prof. KERN heeft reeds meer dan eens er de aandacht op gevestigd, dat in de oude berichten Java rijk aan goud wordt genoemd, zoo door Claudius Ptolemaeus, in het Râmâyaṇa, in de Chineesche berichten, in de inscriptie van Sañjaya van 654 çaka, vgl. Bijdr. T. L. en Vk., 3e volgr., VI, 116 vlgg.; Prof. KERN's lezing Over der invloed enz. beneden te noemen, bl. 6; Bijdr. T. L. en Vk., 4e volgr., X, 137. Thans kan ook verwezen worden naar de brochure van den Heer F. FOKKENS Jr., Goud- en zilvermijnen op Java, die bepaaldelijk over den lateren tijd spreekt, maar de oudere berichten op nieuw in geloofwaardigheid heeft doen stijgen. De Chineesche berichten van 618—906 spreken van „schildpad, goud en zilver, rhinoceroshoorn (die door zijn werkelijke of veronderstelde geneeskundige kracht zoo hoog gesteld wordt) en ivoor". Op dit laatste bericht dient beneden terug te worden gekomen.

al neemt men een gedurig aanwassen van het aantal vreemdelingen in zulk een streek aan.

Maar al is het nu in het algemeen waar, dat het contact tusschen Engelsch-Indië en den archipel van zeer ouden datum moet zijn, en men stellen mag dat reeds omstreeks Christus zich de Hindu-invloed in den archipel moet hebben doen gevoelen, het mag de vraag zijn of die invloed reeds toenmaals zoo groot geweest is, dat ook reeds in dien tijd de inwerking van de beschaving der Hindu's van groot aanbelang zou kunnen geacht worden. Dat meen ik te moeten betwijfelen. Er zijn verschillende feiten, die naar mijne meening in het licht stellen, dat de eigenlijke Hindu-invloed zich in den archipel eerst in een veel lateren tijd heeft laten gelden, en dat hij, hoewel het contact tusschen beide gewesten ook in den daaraan voorafgaanden tijd moet hebben bestaan, toch vóór dien tijd van weinig beteekenis moet zijn geweest. Dat zal ik hier trachten aan te toonen.

Plaatst men zich tegenover hetgeen de oude inscripties van Java, wanneer men ze eens globaal bij elkander neemt, te aanschouwen geven, dan ziet men, — en dat juist konden Prof. VETH en Prof. KERN niet weten, — dat de eigenlijke invloed der Hindu's op Java dagteekent uit de 7e eeuw van de Çaka-jaartelling, ik zou durven zeggen van de laatste helft dezer eeuw. En, — en dat is evenzoo een belangrijke bijzonderheid, — dat de toevloed zich bepaaldelijk richt naar één streek, naar Midden-Java. Terwijl vóór dien tijd de inscripties uiterst schaarsch zijn, vinden wij ze te beginnen met dien tijd in overvloed [1]). Te beginnen met het Çaka-jaar 719 (het

[1]) Het oudste gedateerde opschrift, dat ons tot op heden uit den archipel bekend is, is van 654 Çaka; het is de inscriptie van Sañjaya uitgegeven door Prof. KERN, in Bijdr. T. L. en Vk., 4e vgr., X. Het schrift er van is nog Venggi. Dat schrift is ook gebruikt voor de inscripties van Bĕkasih, Tjiruntĕn, Djambu (op West-Java), en Kutei (op Borneo). Prof. KERN, die al deze inscripties heeft behandeld, beschouwt ze, als ik mijne meening hier te kennen geven mag, terecht als ouder dan het opschrift van Sañjaya. Er is nog een inscriptie te Kĕbon Kopi in dat schrift (West-Java, Tjampea), die ik nog niet in haar geheel heb kunnen ontcijferen, maar die ook naar den inhoud bij die andere reeds genoemde opschriften van West-Java is te rekenen. Ook hierover heeft

oudste jaartal mij bekend op inscripties met oud-Jav. schrift geschreven) vindt men een geheele serie [1]), en die serie loopt daarna bijna onafgebroken door tot op 1400 Çaka.

Het feit dat op een gegeven oogenblik, in één bepaalde streek (Midden-Java), de Hindu-invloed op eenmaal zoo merkbaar aan den dag treedt, wint in belangrijkheid in dezelfde mate als men dieper doordrongen wordt van de omstandigheid dat men vóór dat oogenblik en dat wel over een reeks van eeuwen, waarin de Hindu-invloed, die zich zooals boven is gezegd reeds omstreeks het begin van onze jaartelling moet hebben doen gevoelen, niet te ontkennen valt, veeleer opschriften mist dan men ze kan aanwijzen. Reeds gaf ik in een noot aan wat van oudere opschriften tot op dit oogenblik bekend geworden is, en dit bepaalt zich, de inscriptie van Sañjaya van Çaka 654 medegerekend, tot een achttal kleine opschriften, waarvan er nog drie op Borneo's oostkust (Kutei) gevonden werden [2]).

Prof. KERN reeds iets gezegd, in Bijdr. 4de volgr., X. Opschriften in hetzelfde schrift en uit denzelfden tijd, zijn ook bekend van het schiereiland van Malaka; zie KERN in Med. Kon. Akad., Afd. Letterk., 3de Reeks, I.

Wat Sumatra betreft, op dat eiland zijn zeer weinig inscripties gevonden. Die mij bekend zijn, zijn veel jonger. Die van Batu Baragung en Pagar Rujung dagteekenen uit den tijd van Majapahit. dien ik op 1200—1400 Çaka stel, want Oorkonde II van COH. STUART is onecht. De jaartallen heeft Prof. KERN ontcijferd; zij zijn 1269 en 1278 Çaka. De literatuur omtrent deze steenen is door mij volledig opgegeven in GROENEVELDT's Arch Cat., bl 352. Voorts is er nog een steenfragment van Baros (Museum, no. 41) met oud-Jav. schrift uit jongeren tijd, zeer beschadigd en daardoor misschien nooit te ontcijferen. Van de inscripties genoemd in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XXXII. 90, is niets nader bekend. Ook van het opschrift op de Karimon weten wij nog niets. De steen van Singapore, waarvan Abdullah (Hik. Abd., ed. KLINKERT, bl. 266 vlgg.) spreekt, is verloren; evenzoo de steen, die bij Moko-Moko in zee is verdwenen. En mocht nu al één dezer laatste steenen in Venggi schrift geschreven zijn geweest, aan hetgeen ik zeide omtrent de schaarschte van die oudere steenen doet dat niets af. In Kambeja waarover ik hier niet te spreken heb, zijn de opschriften van deze soort veel talrijker.

[1]) Uit omstreeks denzelfden tijd (700 en 704 Çaka) dagteekenen een jaar inscripties in zoogenaamd Nâgarî-type.

[2]) In Med. Kon. Akad., afd. Letterk., 2e Rks, XI (bl. 10 overdruk) stelt Prof. KERN Kutei-Tjampea op 400; Tjiruntĕn 500 van onze jaartelling. Bijdr. T. L. en Vk., 4e rks, X, 522 zegt hij: »Op palaeographische gronden zou ik de vervaardiging van alle drie (bedoeld zijn Bĕkasih, Tjampea en Djambu niet later durven stellen dan in 't laatst der 4de of het begin der 5de eeuw van onze jaartelling".

Ik behoef mij hier niet te verdiepen in de kwestie van welke streek of van welke streken van Engelsch-Indië, of wellicht ook van Achter-Indië de niet-Buddhistische en de Buddhistische Hindu's — want de invloed van beide soorten is op Java te bespeuren — naar Java zijn gekomen. In een noot zal daaromtrent iets worden opgemerkt [1]). Hier is het

[1]) Het schrift van de oudste inscripties van West-Java (Djambu, Tjiruntĕn, Bĕkasih, Tjampea), van Sañjaya 654 Çaka (uit het zuiden van de Kĕḍu) en van de inscripties van Kutei wijst, zooals Prof. KERN heeft aangetoond, naar zuidelijk Engelsch-Indië. Welk soort van Hindu's er toenmaals op Java waren heeft Prof. KERN op de hem eigen wijze uiteengezet in zijn opstel „het Sanskrit opschrift te Bekasih", Bijdr. T. L. en Vk., 4e volgr., X, 522. Daarnaar verwijs ik hier, er verder over zwijgen'e, want waar het hier om te doen is de vraag: wat vond men in de periode ± 700 — 850 Çaka in Midden-Java. Dat is niet homogeen, zooals men weet. De tjaṇḍi's op Midden Java te vinden onderscheiden zich door bouworde, maar ook voor zoo ver men reeds heeft kunnen nagaan naar den aard van den godsdienstvorm, waarvoor zij als tempels hebben moeten dienen. Ik moet beginnen met het een en ander uit te zonderen. Suku en Tjĕṭa behooren tot de zoo veel latere producten, die hun ontstaan te danken hebben aan een invloed, die later van Oost-Java uit op hare beurt op Midden-Java heeft ingewerkt. Dat moet voor zoo ver ik geloof ook gelden voor Tjaṇḍi Sanga en voor misschien nog een enkele andere. Maar ik moet hier opmerken, dat ik tot op heden de tjaṇḍi's slechts ken uit beschrijvingen, die dikwijls zeer onvolledig en misschien weinig te vertrouwen zijn, en ze nog niet in nature heb kunnen bezien. Beter dan iets anders zijn bekend de monumenten van den Diëng, de Borobudur, en de voornaamste tjaṇḍi's in de buurt van Prambanan nl. Tjaṇḍi Kalasan, Tjaṇḍi Sari, Tjaṇḍi Sewu, Tjaṇḍi Lara-Djonggrang, ook doch in mindere mate Tjaṇḍi Lumbung. De Tjaṇḍi Kalasan, Tj. Sari, Tj. Sewu en Tj. Lumbung zijn ontegenzeggelijk Buddhistisch en wel mâhâyanistisch; dat schijnt niet het geval met Tjaṇḍi Lara Djonggrang, en is bepaaldelijk niet het geval met de monumenten op den Diëng. Wat ons nu voorshands de inscripties omtrent deze tjaṇḍi's leeren is het volgende. Tjaṇḍi Kalasan en naar waarschijnlijkheid Tjaṇḍi Lumbung (zie Arch. Cat. bl. 389, no. 44) zijn gesticht door een vorst of door vorsten der Çailendra-dynastie, die ± 700 Çaka in Midden Java den scepter zwaaide. Hunne inscripties zijn geschreven in een zeer oud Nâgarî-schrift, vgl. Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI, bl. 240 vlgg. De monumenten op de Diëng dagteekenen uit een iets lateren tijd. Op den Diëng vond men tot nog toe slechts oud-Javaansch schrift, welk schrift sints 719 Çaka in de Kĕḍu en zuidelijker wordt aangetroffen. Terwijl ik t. a. p. Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI, bladz. 250 noot, te kennen geven moest dat toenmaals nog geen enkel jaartal van den Diëng met zekerheid door mij gelezen kon worden, ben ik thans in staat een jaartal van een Diëng steen bekend te maken. Het is Çaka 731, dat gevonden wordt op de zeer beschadigde voorzijde van mijn no. 4 (t. a. p.), de *hana sima* inscriptie, waarvan men een afbeelding vinden kan in VAN KINSBERGEN's Oudheden, no. 145. Hoewel dit ééne jaartal ons de andere nog niet ver-

slechts van belang er op te wijzen dat men die niet-Buddhistische Hindu's zoowel als de Buddhistische ± 700 van de jaartelling van Çaka aantreft in Midden-Java, en niet

klaart, hebben wij er een vast punt in verkregen; ten opzichte van Kawi Oork. XVIII zie men beneden bl. 111, noot. Daaraan sluit zich de vermelding van den naam Ḍihyang in de stukken van Dakṣottamâ ± 837, en in oorkonde I van Çaka 841 aan, men vergelijke ook Not. XXIV, 127. De overige inscripties van Midden-Java laat ik hier thans rusten. Slechts wil ik nog wijzen op no. 28 van de beschreven steenen van het Bat. Gen. (Arch. Cat., bl. 382). Van dien steen is de plaats van afkomst niet bekend. Maar aan de keerzijde vindt men een verdwenen, — ik zeg geenszins een met opzet uitgevaagde, — aan de zijden nog zichtbare Nâgarî-inscriptie. De inscriptie met oud-Javaansch schrift geschreven dagteekent van 778 Çaka. Het is een praçâsti ten bate van een Çiwa-tempel. Dit heeft mij op het vermoeden gebracht, doch meer dan dat is het niet, dat dat opschrift, hetwelk ik om die verdwenen Nâgarî-inscriptie gaarne in de buurt van Tjaṇḍi Kalasan en Tjaṇḍi Lumbung zou willen plaatsen, mogelijk de praçâsti zou kunnen zijn uitgereikt aan Tjaṇḍi Lara Djonggrang. De legenden op den voet van Borobudur verder doen duidelijk zien dat dit monument moet dagteekenen uit een periode van ± 700 — 850 Çaka. Prof. KERN vermoedt naar de vormen der letters uit ± 800 Çaka, misschien nog wel iets vroeger. Uit dit alles blijkt ten duidelijkste dat wij gedurende die periode hier zoowel Buddhisten als niet-Buddhisten nevens elkander aantreffen, en zeer wel zou het mogelijk zijn dat ieder van hen, hoewel gelijktijdig op Java gevonden, naar hier van verschillende streken van Engelsch-Indië of ook van elders gekomen zijn. Ik twijfel er niet aan of in de beschrijving van den Heer YZERMAN, die ons de eerste resultaten van de Jogja'sche Vereeniging voor de oudheidkunde zal doen kennen, zullen de monumenten, die beschreven zullen worden, van architectonisch standpunt nader met die van Engelsch-Indië en elders worden vergeleken. Hier wil ik echter desniettemin wijzen op twee zaken. Het eene geldt de bouworde van de tempels van den Diëng. Ik ontleen het aan FERGUSSON's History of Indian and Eastern Architecture, London 1876, die zich blijkens boven gegeven jaartaal omtrent den ouderdom der Diëng-monumenten heeft vergist. Het andere geldt het oude Nâgarî-schrift van Midden-Java. FERGUSSON handelt in een afzonderlijk hoofdstuk, in zijn VIII boek: Further India, over Java (hoofdstuk III). Bl. 659 zegt deze kundige auteur: „but what these (Dieng) temples tell us further is, that if Java got her Buddhism from Guzerat, and the mouths of the Indus, she got her Hinduism from Telingana and the mouth of Kistnah . . . Nor are these temples Dravidian in any proper sense of the word. They are in storeys, but not with cells, nor any reminiscence of such; but they are Chalukyan, in a clear and direct meaning of the term". Ten opzichte van het Nâgarî-schrift der inscripties van de Çailendra-dynastie moet ook ik, evenals in het zooeven uit FERGUSSON's boek aangehaalde citaat die schrijver voor de Buddhistische monumenten van (Midden) Java reeds deed, verwijzen naar noordwestelijk Engelsch-Indië, waar in 722 A. D. het rijk der Wallabhi (480—722 A. D.) een einde heeft genomen, want juist in noordwestelijk Engelsch-Indië vindt men het Nâgarî-schrift dier inscripties terug met al zijn eigenaardige bijzonderheden, waarvoor ik verwijs naar Archaeological Survey of India. XIV, plate 28, en mijn opstel in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI.

ergens elders, of wel niet ook ergens elders [1]). Dat feit moet een oorzaak hebben gehad, die oorzaak dient te worden opgespoord.

Voor ik mijne meening daaromtrent bekend maak, acht ik het van belang eerst nog op iets anders te wijzen, aangezien zich daaruit met tamelijk veel zekerheid, niet minder dan uit het feit dat de eigenlijke serie der voorhanden inscripties van Java eerst begint ± 700 Çaka, laat afleiden, dat toenmaals de Hindu-invloed zich eigenlijk eerst begon te laten gelden. Wat ik hier op het oog heb is de geschiedenis van het indringen van de Sanskrit woorden in de Javaansche taal. Ook hier acht ik het niet noodig in details te treden, en het behoeft wel niet te worden gezegd dat ik over deze zaak sprekende mijne gevolgtrekkingen maak afgaande op het geheel der oude inscripties voor zoo ver deze mij reeds bekend zijn, en als zoodanig zou men hierin, daar de stukken voor anderen nog ontoegankelijk zijn, een zuiver persoonlijke opvatting kunnen zien. De lezer, dien het onderwerp belang inboezemt, kan mijne meening evenwel voor een gedeelte controleeren aan de reeds door den druk bekend gemaakte oude bescheiden, bepaaldelijk de Kawi oorkonden uitgegeven door Dr. A. B. Cohen Stuart, wiens vroegtijdige dood door mij misschien meer nog dan door iemand anders betreurd wordt. Ook de door den Heer K. F. Holle uitgegeven oorkonden zal hij kunnen raadplegen, hoewel ik hier moet opmerken dat een collationeering van de door dezen geleerde, en evenzoo van de door Dr. Cohen Stuart uitgegeven stukken, mij, die door hun voorwerken die taak gemakkelijk

---

[1]) In den catalogus van den Heer Groenveldt heb ik opgegeven wat mij tijdens het uitkomen van dat boek reeds bekend was als ouder dan ± 850 Çaka en afkomstig van Oost-Java, t. a. p. bl. 358. Daar kan thans worden bijgevoegd de inscriptie van Batavia (vroeger Gang Batu Tulis, thans in het Museum), die van Çaka 813 dagteekent en waarschijnlijk van Singosari naar Batavia is gebracht, zie Not. XXV, 104 vlgg. Daar *a*, *b* en *c* op bl 350 (Cat. Arch. Verz.) dubieus zijn, — ja zelfs al waren zij dat niet, — en de inscriptie-serie van Midden-Java begint met ± 700 en doorloopt tot ± 850 Çaka, moet men aannemen dat de Hindu-invloed zich eerst later over Oost-Java heeft verbreid.

kon verrichten, overtuigd heeft dat hier en daar letters niet juist gelezen of weergegeven zijn. Verder dient men daarbij in het oog te houden dat niet alle stukken als authentiek zullen mogen worden beschouwd, waarop door mij omtrent enkele reeds de aandacht werd gevestigd, en dat deze stukken om die reden niet mede in rekening zullen mogen worden gebracht. Zooals ik reeds elders heb opgemerkt (GROENEVELDT, Cat. Arch., bl. 357, noot 3) is het mijne meening dat men bij een onderzoek naar de respectievelijke waarde van die oude stukken moet uitgaan van datgene waaromtrent ten opzichte van jaartallen en vindplaatsen volkomen zekerheid bestaat, en eerst daarna, terwijl men steeds in het oog blijft houden wat het zooeven genoemde leert, zijn onderzoek ook uitstrekken mag over het overige, waaromtrent ten opzichte van het een of ander twijfel moet rijzen [1]).

[1]) Ik voor mij heb volkomen zekerheid bijv. omtrent de onechtheid van COHEN STUART's Kawi oorkonde no II. Daarop wil ik hier nogmaals nadrukkelijk wijzen, voornamelijk om reden in die oorkonde de naam Majhapahit wordt aangetroffen, en men, zooals begrijpelijk was, daarop gebouwd heeft de theorie, dat Majapahit reeds in het midden den negende eeuw zou hebben bestaan. Op dit oogenblik wordt algemeen als waar aangenomen dat zulks het geval moet zijn, vindt men waar maar over Java's oude geschiedenis wordt gesproken, het vooropgesteld, en toch moet het een dwaling zijn. Het eenige argument dat Majapahit *zóó* oud zou zijn, is het voorkomen van dezen naam in die oorkonde, en met de authenticiteit van die oorkonde vervalt voor *dien* hoogen ouderdom van Majapahit alle basis. Reeds meermalen heb ik het plan gehad de inauthenticiteit van die oorkonde in het licht te stellen. Ik stuitte daarbij echter telkens op hetzelfde bezwaar, een bezwaar dat ook thans nog niet kan worden opgeheven. Dat bezwaar is dit, dat ik genoodzaakt zijn zou liefst alle mij reeds bekende oude opschriften tegelijkertijd het licht te doen zien; ik acht het, en ieder zal dat wenschelijk moeten achten, verkieselijk dat opteschorten totdat mijn onderzoek voltooid zal zijn. Met de uitgave van die stukken zou een ieder bekend worden met de feiten die zij leeren, en ik twijfel er niet aan of zij zouden ook een ander er toe nopen mijne reeds meermalen uitgesproken meening omtrent die oorkonde aan te hangen. De argumenten, die kunnen worden aangevoerd, zijn historische zoowel als taalkundige, ook is de inrichting van het stuk vreemd. Behalve oorkonde no. II houd ik in COHEN STUART's bundel ook no. XVIII voor onecht. Dat wil zeggen dat stuk en het vorige kunnen copieën zijn van oudere, maar hebben in ieder geval te veel geleden om zonder een afdoende kritiek gebruikt te kunnen worden. Ook verdienen no. VI, VIII, XXII en XXX van dienzelfden bundel, alle praçâsti's van Mpu Siṇḍok op koper, vooraf een ernstig onderzoek. Daarbij sluit zich aan de door den Heer HOLLE in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXVII, 541 uitgegeven oorkonde van denzelfden vorst, ook op

Dien weg heb ik ook ten deze meenen te moeten bewandelen. Zondert men nu van de uitgegeven stukken die uit welke van twijfelachtige waarde zijn, en door mij in een noot zooeven zijn opgesomd, dan zal men ook uit die uitgegeven praçasti's omtrent het indringen der Sanskrit-woorden in het Javaansch een zelfden indruk verkrijgen, als op mij persoonlijk het geheel der mij bekende opschriften te weeg bracht. Men zal omtrent het voorkomen en het gebruik der Sanskrit woorden in de stukken tusschen 700 en 1400 Çaka drie perioden kunnen onderscheiden, wier opeenvolging een zeer natuurlijke schijnt.

Vergelijkt men op dit stuk de oorkonden van Midden-Java, vooral de ouderen van daar, met de schenkbrieven van Airlanggha (± 950 Çaka) en die welke dateeren uit den tijd na zijne regeering tot op ± 1300 Çaka, dan springt het dadelijk in het oog 1°. dat de Sanskrit woorden, die in de oorkonden gebruikt worden, in die oudere stukken veel minder talrijk zijn, en 2°. dat hunne spelling, naar de eischen die men van het standpunt der Sanskrit grammatica aan de spelling der Sanskrit woorden stellen mag, evenzoo in die oudere stukken zeer veel te wenschen overlaat, terwijl dat niet het geval is in lateren tijd, als wanneer zij verder ook zeer

---

koper. Ook deze praçâsti's doen zich, zoo meen ik, door kleinigheden kennen als copien, waarop ik, hoewel ik het niet uitdrukkelijk zeide, reeds wees in Not. XXIV, 145. Tegenover de praçâsti's van Mpu Siṇḍok op steen springen die eigenaardigheden oogenblikkelijk in het oog. Ook dunkt mij het schrift van de genoemde platen, waaronder dat der platen van Kĕṇḍal (Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., t. a. p., en Holle, Tabel van oud- en nieuw Indische alphabetten, no. 168) vooral opmerkelijk is, in vergelijking met het Mpu Siṇḍok type der steenopschriften van hem afkomstig, veel jonger. Onecht acht ik verder ook de platen van Kĕbowan Pasar, van Çaka 964 (uitg. door Holle, Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., en XXVIII, 480). De oorkonde van Çaka 782 (door Prof. Kern uitgegeven in Med. Kon. Akad. v. Wet., afd. Letterk., 2e Rks., X, 77) is een copie, die voorkomt op een stuk afkomstig uit Çaka 1295. De eenige oudere oorkonde op koper van Oost-Java, die naar mijne meening vertrouwen verdient, is die van Çaka 795 (het jaartal is vroeger verkeerd opgegeven als 791; uitgegeven door Holle, Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXVIII, 484), maar men zie mijne opmerking in Groeneveldt's Catalogus, bl. 358, *c*, en ook deze zou ik gaarne eerst nader onderzocht willen zien.

talrijk zijn en overdadig worden gebruikt. Dit leert ons dat men op Java in die oudere periode het Sanskrit slechts door het gehoor, maar in die tweede periode ook door eigen bestudeering moet hebben gekend, want men mag niet uit het oog verliezen dat de taal van Java, voor zoover wij haar kennen steeds Javaansch is en niet anders dan Javaansch, al ziet dat Javaansch er anders uit dan thans het geval is, en dat wel verschillend in verschillende perioden [1]), zoodat men niet veronderstellen mag dat de literatuur-producten, die ons bewaard zijn gebleven, door Hindu's zouden zijn samengesteld.

Die veranderde spelling doet ons zien dat de invloed der Hindu's intensiever is geworden, dus vroeger minder intensief moet zijn geweest. Daar die eerste periode van de spelling der Sanskrit woorden in het Javaansch samenvalt met den tijd, dien ik heb moeten stellen voor de eerste categorie der oud-Javaansche inscripties, en het voorkomen van deze inscripties in verband met andere feiten als het bouwen van tjaṇḍi's enz., ons juist leert dat in dien tijd de eigenlijke Hindu invloed eerst begonnen is, mag men besluiten dat hoe uitgebreid die invloed dan ook moge geweest zijn, zij desniettemin zelfs toenmaals vergelijkender wijze een oppervlakkige was.

De derde periode van het spellen der Sanskrit woorden, dient hier nog te worden bijgevoegd, zij beantwoordt in een zeker opzicht aan de eerste; ook dan spelt men de Sanskrit woorden weer naar Javaansch taaleigen, maar een ieder begrijpt dat nu de reden een andere moet zijn. Ook in dit geval komt de onkunde aan den dag, maar is zij geen gevolg meer van gebrek aan kennis, het is een verlies aan kennis wat de zelfde gevolgen in het leven roept.

1) Elders op het eiland Java, in het westen, spreekt, en sprak men ook oudtijds vermoedelijk, Sundaasch. Het gebied van het Sundaasch heeft zich naar mijne meening vroeger meer oostelijk uitgestrekt dan thans het geval is. In den ouden tijd werd Madureesch slechts gesproken op Madura. De immigratie der Madureezen dagteekent uit den tijd van Majapahit (1200—1400 Çaka).

Thans terugkeerende tot het punt van uitgang mag het, nu gebleken is dat de eigenlijke invloed der Hindu's eerst begonnen is ± 700 Çaka en dat die invloed zelfs toenmaals in den aanvang vrij oppervlakkig was, nogmaals de vraag zijn: Waarom trekken die Hindu's naar Midden-Java? Waarom niet naar elders? Waarom niet naar Bali, naar Oost-Java, waar wij, ter herinnering voeg ik dat hier nog even bij, wel vóór ± 850 Çaka inscripties vinden, doch in geen geval opschriften die ouder zijn dan 800 Çaka [1])? Waarom niet naar West Java? Dit laatste toch zou immers de aangewezen plaats zijn geweest. Daar toch vinden wij, blijkens die enkele, zeer oude anterieure inscripties, reeds eeuwen te voren, Hindu's, en men zou zeggen dat wat het streven van die nieuwelings gekomen Hindu's ook moge geweest zijn, het zou toch voor de hand hebben gelegen, dat zij zich dáár zouden hebben neergeslagen, waar hun de weg om zoo te zeggen reeds was gebaand.

Nog, — wanneer men nl. op Java omstreeks ± 700 Hindu's vond van slechts ééne soort, 't zij bijv. niet-Buddhisten, dan wel uitsluitend Buddhisten, — zou men kunnen meenen dat een zeker complex van menschen om een niet nader te onderzoeken reden zich had gevestigd in de eenzaamheid, of wel in een streek waar men niet anders aantrof dan halve wilden, tegenover het feit dat men ter plaatse op dien tijd Hindu's aantreft van verschillende richting, is mij dat moeielijk.

Ligt het, zoo zou ik willen vragen, niet voor de hand te veronderstellen dat zij juist naar Midden-Java togen, omdat zij daar in dien tijd vonden een centrum van beschaving, een gevestigden staat? Een middenpunt van handel en nijverheid, misschien wel van den archipel in zijn geheel? Alsdan zou zich het immigreeren van de Hindu's hebben toegedragen op een zelfde wijze als wij later zien ten opzichte van de Arabieren, van de Portugeezen, de Hollanders, en de Engelschen, maar alsdan zal men zijne opvattingen omtrent den toestand der inlanders op het oogenblik dat

[1]) Zie boven bl. 110 noot.

eigenlijk de invloed der Hindu's zich op Java werkelijk begon te laten gevoelen belangrijk hebben te wijzigen, en zal de voorstelling die mijne hooggeachte leermeester Prof. P. J. VETH in zijn Java, en later Prof. Dr. H. KERN, in zijn lezing „Over den invloed der Indische, Arabische en Europeesche beschaving op de volken van den Indischen archipel'', ervan hebben gegeven in vele deelen door een andere moeten worden vervangen.

Want al vinden wij dien gevèstigden staat op Java met zekerheid eerst ± 700 Çaka, indien die staat wat hij was geworden is ten gevolge van eigen ontwikkeling, en niet door den invloed der Hindu beschaving, dan dringt zich vanzelf een andere vraag nog aan ons op: of die ontwikkeling niet reeds belangrijk moet zijn geweest in den tijd die aan ± 700 Çaka onmiddelijk vooraf gaat, ja ook in nog vroegeren, in veel vroegeren tijd? Ik voor mij meen dat men ten slotte gedwongen worden zal ook dit laatste aan te nemen, doch bepaal mij tot den staat van zaken ± 700 Çaka.

In den laatsten tijd zijn de gegevens voor de kennis van Java belangrijk vermeerderd. Er zijn verscheidene detailstudien gemaakt, hoewel niet voor het doel als waarvoor zij door mij zullen worden aangewend. Die detailstudien zullen een onderzoek in de richting hier door mij aangegeven veel vergemakkelijken.

Ik merk hier nogmaals op dat boven door mij die oudere Hindu-invloed niet is ontkend, maar herhaal dat de inscripties ons leeren dat de eigenlijke invloed der Hindu's eerst een aanvang heeft genomen in de laatste helft der zevende eeuw van de Çaka-jaartelling.

Omstreeks dien tijd, — het zij mij vergund hier van Prof. KERN over te nemen wat hij zegt op bl. 8 van zijn boven genoemde lezing, opmerkende dat ik van de Chineezen tot nog toe niet sprak, — „van de 7de eeuw af beginnen de betrekkingen tusschen den archipel en het Hemelsche rijk levendiger te worden, en alles wat wij van de toestanden in het tijdperk tusschen 600 — 800 (van onze jaartelling) weten, hebben wij te danken aan de Chineezen. Hunne opgaven zijn meestal

zaakrijk, en dragen in 't algemeen het kenmerk der betrouwbaarheid, al moge er in bijzonderheden nog zoo veel op af te dingen zijn.

„De annalen der Tang-dynastie (618 — 906) behelzen een vrij uitvoerige beschrijving van Java, waarvan ik een gedeelte naar de vertaling van onzen landgenoot GROENEVELDT [1]) laat volgen:

„„Java ligt in den Zuidelijken Oceaan, ten Oosten van Sumatra en ten Westen van Bali; ten Zuiden heeft het de zee, en Noordwaarts ligt Cambodja.

„„De ringmuren zijn van hout gemaakt, en zelfs de grootste huizen zijn gedekt met palmblad.

„„Het land brengt schildpad, goud en zilver, rhinocerOshoorn en elpenbeen voort, en is zeer rijk. De inlanders bereiden een soort van wijn uit den kokospalm. Zij bezitten een letterschrift en zijn bekend met sterrekunde. Bij 't eten maken zij geen gebruik van lepels, noch van *chopsticks*.

„„De koning resideert in de hoofdstad Java doch zijn stamvader woonde meer oostelijk. Acht-en-twintig kleinere rijken, in verschillende richtingen, erkennen de opperheerschappij van Java. Er zijn 32 opper-regenten [2]), van welke de voornaamste den titel voert van Datu kang-djöng.

„„Gedurende het tijdperk Chin-kwan (626 — 649) zond dit land een gezantschap.

„„In 674 koos het volk van dit land tot heerscheres eene vrouw, Sima genaamd. Hare regeering was voorbeeldig, en de openbare veiligheid zóó groot, dat niemand de door anderen op weg verloren voorwerpen zich zou toeeigenen. De vorst der Tâjiks, die hiervan gehoord had, liet eens een zak goud binnen de grenzen van haar rijk nederleggen. De zak

---

[1]) Verhandeligen Bat. Gen., XXXIX, 13.

[2]) Noot van Prof. KERN. „Zoo waag ik te lezen van GROENEVELDT's „high ministers"; uit den titel Datu blijkt reeds dat geen „ministers" bedoeld zijn". De lezing van Prof. KERN „*kangdjöng*" kan ik op mijn beurt niet onverdeeld aanhangen, daar mij de vorm van deze uitdrukking te jong schijnt voor een zóó ouden tijd.

bleef drie jaar lang ongerept liggen, want al de voorbijgangers wachtten zich wel dien aan te raken. Eens gebeurde het dat de vermoedelijke troonopvolger over het goud heenstapte, hetgeen zoo zeer de verbolgenheid van Sima gaande maakte, dat zij het voornemen opvatte hem met den dood te straffen. Toen hare ministers tusschen beide traden, zeide Sima tot den prins: „Uwe overtreding is met de voeten bedreven; daarom zal het voldoende zijn dat er die afgekapt worden". Wederom lieten de ministers hunne voorspraak hooren, en toen vergenoegde zij zich met hem de teenen te laten af kappen om een voorbeeld te stellen. De koning der Tâjiks kreeg bij 't vernemen hiervan zulk een ontzag dat hij 't niet waagde haar aan te vallen" ".

„Het behoeft wel niet gezegd te worden dat dit verhaal de sporen van verdichting draagt, doch het kan moeielijk zijn ontstaan, indien het land zich in de 7de eeuw niet door orde en een krachtig bestuur onderscheiden had". [1])

Uit dit bericht blijkt dat ± 700 Çaka op Java inderdaad een geregelde staat kan worden aangenomen. Waar op Java evenwel blijkt niet, maar daar uit dien tijd ons van West-Java zoo goed als niets bekend is, en dit ook gelden kan van Oost-Java, mag men veronderstellen dat in dat Chineesche bericht uit den tijd de Tang dynastie (618 — 906 A. D.) Midden-Java bedoeld moet zijn [2]). Wel wordt er

---

[1]) Wat t. a. p. nog verder volgt heeft betrekking op een lateren tijd 813 en 860 — 873 n. Chr.

[2]) In een ouder bericht (uit de Liang dynatie 502 — 556 A. D.) vindt men verteld dat men in Langgasu, door den Heer GROENEVELDT met Java geidentificeerd, „de stadsmuren vervaardigd vindt van opgestapelde steenen, en dat de muren dubbele poorten en wachttorens hebben" (bl. 10). In het in den tekst aangehaalde bericht heet het dat zij „versterkingen maken van *hout*" (bl. 13). Dit zou een achteruitgang zijn als wij hier werkelijk te doen hadden met dezelfde streek, vooral omdat men over het algemeen in de berichten door den Heer GROENEVELDT bekend gemaakt een climax kan bespeuren, en daarenboven die berichten ook daarin juist zijn dat zij ons een verplaatsing schilderen van het centrum der macht op Java, in zooverre als het bericht van de Sung-dynastie (960—1279) bl. 15 juist past op Kĕḍiri, dat anterieur aan Majapahit het centrum is geweest. Van Majapahit vindt men gesproken bl. 20 volgg. in de berichten uit de Yuan dynastie (1280 – 1367). Ook daarom zou ik meenen dat in het in den tekst

gezegd dat de stamvader van den koning (Kiyen = *rakryân?*) meer oostelijk woonde, in de stad Palukasi, doch dat zou een reden te meer zijn het bedoelde rijk iets meer westelijk dan het oosten van Java te zoeken [1]).

Dat zelfde Chineesche bericht is ook in een ander opzicht van zeer hoog belang. Men mag namelijk bij de lezing van dat stuk niet uit het oog verliezen wat de Heer GROENEVELDT in zijne aanteekeningen bij een ander Chineesch bericht, in zijn Notes, op bl. 19 gezegd heeft. Hij maakt er op attent dat de Chineezen over het algemeen er geen onderzoek naar instelden of de producten, die zij zeggen dat van een bepaald land afkomstig zijn, inderdaad voortbrengselen waren van dat land zelf; zij geven slechts aan wat daar of daar gemakkelijk te verkrijgen is. In het bericht uit den tijd den Tang-dynastie (618—906) dat bij het daarop volgende hier niet aangehaalde bericht in dat opzicht ver ten achter staat, wordt vermeld dat het land voortbrengt „schildpad, goud en zilver, rhinoceroshoorn en ivoor". Dat zijn vijf zaken waarvan het eerste en het laatste toch niet als producten kunnen gelden van Java zelf. Want schijnt het dat Java inderdaad goud heeft voortgebracht, en wijst rhinoceroshoorn naar de Sundalanden, schildpad en ivoor, als handelsartikelen, en dat moet de bedoeling zijn, levert Java zelf niet op, en men mag veronderstellen dat het dit ook in vroegeren tijd niet deed. Met schildpad toch

---

aangehaalde bericht van de Tang dynastie (618 — 906) Midden-Java bedoeld is, vanwaar ± 850 Çaka (928 A. D.) onder Mpu Sindok de macht voor goed, althans voor zeer lang, naar Oost-Java is overgebracht, zie Not. XXIV, en XXV, 66. Mpu Sindok is de stamvader geweest van het geslacht van Air-langgha (zie Kern, in Bijdr. T. L. en Vk., 4e volgr., X, 9).

[1]) In hetzelfde bericht heet Java ook Kaling. Wat hiervan eigenlijk aan is, is mij nog niet recht duidelijk. Maar ik kan hier mededeelen dat in een redactie van het Pañji verhaal, dat in Janggala speelt of een begin neemt, door mij de benaming Këling is aangetroffen als een synoniem van Janggala. In welken tijd dat Janggala gesteld moet worden, is altijd nog een punt in quaestie, hoewel aan het bestaan er van niet meer mag worden getwijfeld. Er is een inscriptie waarin wordt medegedeeld dat een streek die Pamjalu heette om die en die reden den naam Jânggâla gekregen heeft. Het jaartal kan ik echter nog niet lezen. Verder zie men no. 32 van de beschreven steenen van het Bat. Gen.

moet bedoeld zijn de karet, die van elders komt, en olifanten dienen, indien zij ivoor als handelsartikel zullen leveren, in zeer groote menigte en in wilden staat voorhanden te zijn. Niet onduidelijk dus geeft het Chineesche bericht te kennen dat Java omstreeks den tijd waarover hier gehandeld wordt, een handelscentrum was.

Dat rijk zou desniettemin nog zeer wel zijn hoogen bloei te danken gehad kunnen hebben aan den Hindu-invloed die, hoe men het dan ook neme, reeds vroegtijdig zich op Java moet hebben doen gevoelen, en in dat bericht vinden wij niets wat daarmede rechtstreeks in tegenspraak is, maar aan de andere zijde ook niets waaruit zich dat met zekerheid zou kunnen laten afleiden dan wellicht de uitspraak van den naam Jawa (nl. Djawa met palatale media) en het bericht dat zij letters kenden. Geen van beiden evenwel zal kunnen worden aangevoerd als een blijk van een diepgaanden invloed. Mogelijk blijft het zelfs dat de Javanen, vóór zij hun letterschrift (het oud-Javaansche en wat daarvan de vergroeiingen zijn, of wel het Venggi-schrift dat zij een tijd lang moeten gekend hebben) van de Hindu's verkregen, een eigen — een teeken — schrift bezaten, waarop Prof. Kern t. a. p. bl. 19 reeds wees, en de traditie schijnt te zinspelen, zie Raffles, Hist. of Java (1830), II, 71. En ten opzichte van den naam Jawa moet worden opgemerkt dat daarnaast een andere (inlandsche?) naam vermeld wordt, terwijl het opmerking verdient dat in die oude Chineesche berichten den naam Djawa of Djapa of Djapo (met *dj* en niet met *y*) luidt, wat tegenover den vorm van den naam dien men in de inscripties vindt nl. Yawa, eenigzins vreemd is. In de inscripties toch ontmoet men Jawa (met palatale media) niet vóór 1265 Çaka (Mañjuçrî-inscriptie), daar anders te beginnen met de inscriptie van 654 Çaka steeds Yawa wordt aangetroffen [1]).

---

[1]) Verg Veth, Java, II, 11. Jawa, en niet Yawa vond ik ook in de Sutasoma (mijn afschrift). De Sutasoma acht ik vervaardigd omstreeks of in den tijd van Hayam Wuruk (± 1295 Çaka), wat samenvalt met den tijd van de Mañjuçrî-inscriptie. In nieuwere Jav. stukken als de Usana Jawa en de kidungs vindt men Jawa. Niet minder eigenaardig is dat men zelfs in de oudste berichten

Men denke nu niet dat de oudere berichten der Chineezen, zoomede de gevolgtrekkingen waartoe de oudste opschriften uit den Archipel (die in Venggi schrift) aanleiding geven, door mij geheel worden weggecijferd, maar het is mijne meening dat deze opschriften, en zoomede die andere berichten, waaronder dat van Fa-Hian bovenaan staat (414 A. D.), naar waarschijnlijkheid te hoog zijn aangeslagen en dat zij niet zooveel leeren als men er wel uit af heeft meenen te mogen leiden; maar ik heb geenszins tegengesproken dat de Hindu-invloed zich reeds veel vroeger, vermoedelijk omstreeks het begin van onze jaartelling heeft laten gevoelen en slechts beweerd dat die invloed luttel van beteekenis moet zijn geweest, dat de eigenlijke invloed eerst begonnen is ± 700 Çaka. En nu ben ik tot het eigenlijke punt in quaestie gekomen, want thans ben ik verplicht aantetoonen dat die invloed tot op ± 700 Çaka slechts zeer zwak moet zijn geweest, en dat inderdaad eerst omstreeks dien tijd zal kunnen worden gesproken, van ingrijpende veranderingen die de Jav. maatschappij het Hindu'sche uiterlijk hebben gegeven, dat nu nog telkens aan het licht treedt.

Is het te denken, zoo vraag ik, wanneer inderdaad gedurende de eeuwen die sints het begin van onze jaartelling tot laat ik zeggen op de stichting van Tjaṇḍi Kalasan in 701 Çaka verloopen zijn, de Hindu-invloed op de bewoners van Java betrekkelijk groot is geweest, dat in den tijd die oogenblikkelijk volgt op de stichting van die tjaṇḍi de Javaansche maatschappij nog zoo weinig sporen van dien invloed zou kunnen vertoonen als zij inderdaad doet. Die Javaansche maatschappij is Javaansch, veel meer dan zij

---

der Arabieren de *j* (*dj*) terugvindt. In het reisverhaal van Soleiman (851 A. D.) vindt men زابج, evenals in de 'Ajâibo'l-Hind (960 A. D.); Edrisi (1150 A. D.) geeft جاوة; Kazwini (1274 A. D.) جاوة en جابة; Ibn. Bathuta (1345 A. D.) جاو. Ook Marco Paulo (1298 A. D.) geeft Jawa. In Sanskrit-teksten vindt men steeds Yawa, waarmede Yabadiu van Claudius Ptolemaeus en Ya-va-di van Fa-Hian overeenkomt.

ooit later weer is geweest, die Javaansche maatschappij was in zulk een mate Javaansch dat de oudere stukken juist omdat zij zoo Javaansch zijn, voor ons veel meer bevatten wat onverklaarbaar is dan de stukken uit lateren tijd, die zooveel duidelijker zijn omdat zij doorspekt zijn met Sanskrit woorden en Hindu begrippen. Men vergelijke in Cohen Stuart's bundel Oorkonde I eens met Oorkonde IV, en nog veel sterker spreekt dat, wanneer men nog latere stukken mede ter vergelijking beschouwt. Hoewel men ook in die oudere en oudste stukken hier en daar Sanskrit woorden en termen aantreft, zijn in den regel de benamingen van beambten, is de geheele voorstelling van de Javaansche maatschappij Javaansch en vindt men slechts betrekkelijk weinige, en dan gewoonlijk op den godsdienst betrekking hebbende, doch ook hier niet in alle gevallen en altijd gebruikte Sanskrit woorden aan te wijzen. Reeds dit laatste alleen zou misschien voldoende zijn de Hindu-invloed zooals zij moet hebben geheerscht sints het begin onzer jaartelling tot op ± 700 Çaka als luttel, als betrekkelijk oppervlakkig te beschouwen, mij dunkt dat zal ook blijken als wij iets verder in de zaak doordringen.

Ik bepaal mij hier tot enkele bijzonderheden, ten einde te staven wat ik zeide, en zoo mogelijk anderen op te wekken tot een nader gedetailleerd onderzoek. Boven zeide ik dat er reeds detailstudien, die mij zullen kunnen dienen, zijn gemaakt. Wat de zaak wellicht nog belangrijker doet zijn, is dat die studien niet werden gemaakt met het oog op een ouderen toestand, maar dat de verzamelaars zich bepaaldelijk hebben bezig gehouden met den toestand zooals zij dien ten huidigen dage vonden. Dit is van dubbel belang. Want als nu eens uit die hier bedoelde onderzoekingen blijkt, dat veel wat in de Javaansche maatschappij wordt aangetroffen, zelfs na de langdurige latere periode van zeer uitgestrekten en in die periode werkelijk diepgaanden invloed der Hindu-cultuur op de Javaansche maatschappij, zoo goed als geen inwerking van dien invloed schijnt te hebben gevoeld, dan moet men tot het

besluit komen dat die zaken het eigenlijk eigendom zijn van den Javaan, dat hij ze niet heeft ontleend, geleerd of overgenomen van hen, van wien men à priori misschien zeggen zou dat hij ze ontvangen hebben moet. Ik verlaat mij hier, hoewel dit niet voldoende is om geheele zekerheid te geven, uitsluitend op hetgeen de taal te zien geeft, maar mijn doel is hier geenszins de zaak in alle deelen uit te maken, ik spreek slechts hypothetisch om een onderzoek in een bepaalde richting te entameeren, en dat onderzoek zal belangrijke gevolgen kunnen hebben, indien wat ik opmerk niet van allen grond is ontbloot.

Reeds is Prof. KERN in zijn hooger genoemde lezing (1883) (zie bl. 16) afgeweken van de voorstelling, betrekkelijk veel vroeger (1878) van den toestand der inlandsche bevolking tijdens de komst der Hindu's in den archipel gegeven door Prof. VETH (Java, II, 18); ik ga verder.

Thans nu geconstateerd kan worden dat de *eigenlijke* Hinduinvloed niet begonnen is in het begin van onze jaartelling, maar ongeveer zeven eeuwen later, hebben wij een vast punt gekregen, en vandaar zal men moeten beginnen zoowel waar men de Javaansche maatschappij zal willen verklaren naar wat zij later is geworden, als waar men zal verlangen op te sporen wat zij was toen de Hindu's hier voor het *eerst* kwamen, en ik vermoed, zooals ik boven heb gezegd, en hoewel ik mij daarin hier niet verdiep, dat na het thans volgende, men zal genoodzaakt zijn zelfs aan te nemen dat de maatschappelijke toestand van de Javanen althans, reeds in dien overouden tijd, een meer ontwikkelde moet zijn geweest dan men tot nog toe heeft meenen te mogen veronderstellen.

De punten waarop ik wijzen wil zijn de volgende.

Omstreeks 700 Çaka kenden naar waarschijnlijkheid de Javanen:

1°. de wayang;—

2°. de gamĕlan;—

3°. een eigen metriek;—

4°. het batikken;—

5°. de bewerking der metalen;—
6°. een muntstelsel;—
7°. betrekkelijk veel scheepvaartkunde;—
8°. astronomie;—
9°. den *natten* rijstbouw;—
10°. hadden zij een zeer geordenden staat van bestuur;
welke zaken zij alle *niet* aan de Hindu's hebben ontleend.
Indien dit alles juist is moet, dat zal een ieder toegeven, de maatschappelijke toestand een vrij hoog ontwikkelde zijn geweest.

1°. De wayang. Voor dit onderdeel kan ik verwijzen naar het leerrijke stuk van den zendeling C. Poensen „De wajang", in Med. Zend. Gen., XVI en XVII. De traditie zegt dat de wayang zou zijn uitgevonden door Pañji Ino Kĕrtapati of Kuda Wanengsari, den kroonprins van Janggala. Alsdan zou zij betrekkelijk jong zijn. Doch al weten wij thans nog niet den juisten tijd waarin Janggala moet hebben bestaan, de algeheele juistheid van deze traditie mag in twijfel worden getrokken. Immers Janggala is, blijkens de Pañji-verhalen, één van de vier rijken (Janggala, Kĕḍiri, Singasari en Urawan), waarin in een zekere periode Java verdeeld is geweest, en wanneer het dus bestaan moet hebben, kan daaruit voor een gedeelte worden afgeleid. Doch ook zonder daarop thans nader in te gaan kan er hier op gewezen worden dat Prof. Kern (in 1871, in zijne Kawistudien) reeds heeft opgemerkt (zie l. l. bl. 9 noot 2) dat in den tijd van een der belangrijkste vorsten van het rijk van Kĕḍiri, van Airlanggha (± 950 Çaka), de wayang reeds bestond, en op de plaats die door Prof. Kern is aangehaald wordt van de wayang gesproken in een vergelijking, waaruit men mag afleiden dat zij algemeen bekend was, anders toch zou de vergelijking weinig zeggingskracht hebben gehad. Maar er is nog iets anders wat voor den hoogen ouderdom van de wayang kan worden aangevoerd, nl. dit, dat indien inderdaad Pañji de wayang zou hebben uitgevonden, de termini technici der wayang ons *etymologisch,* — wat zij volgens spraakge-

bruik beteekenen is nauwkeurig beschreven door POENSEN, TE MECHELEN en anderen, — duidelijker zouden moeten zijn dan thans het geval is, want alsdan zouden zij nieuw, of wel aan andere zaken, die ons evenzeer bekend zouden zijn, ontleend moeten wezen. Beschouwt men de termini technici die op de wayang betrekking hebben, dan blijkt het spoedig dat zij Javaansch en, met een hoogst enkele uitzondering misschien, *niet* Sanskrit zijn, zoodat van overname van de Hindu's, die trouwens een geheel ander theater hadden, geen sprake kan zijn, al wil nu het geval dat de belangrijkste wayang-soort (de wayang purwa, op Bali juister de wayang parwa) bepaaldelijk onderwerpen behandelt die van Hindu oorsprong zijn [1]).

2°. De gamĕlan. Hetzelfde geldt ten opzichte van de gamĕlan, zoo onafscheidelijk aan de wayang verbonden. Zonder twijfel heeft de gamĕlan in den loop der tijden wijzigingen ondergaan, en het is zeer wel mogelijk dat daarbij Hindu-invloed in het spel is geweest, maar bezwaarlijk valt het onder de termini technici bij de gamĕlan in gebruik Sanskrit benamingen of uitdrukkingen aantewijzen, daar deze uiterst schaarsch zijn. Daarenboven maakt de gamĕlan-muziek, waaromtrent het bij sommige Europeesche kunstkenners een quaestie is of zij niet hooger is te stellen dan de Europeesche, een indruk, alsof zij niet meer is dan een reste van een eenmaal van veel ontwikkeling getuigende muziekale richting of school, die gekomen tot op een hoog punt van volmaking is blijven staan, terwijl verloren ging wat minder fraai werd geacht en in het leven gehouden werd wat gold als de chefs d'oeuvre van die richting, zoodat er thans slechts een repertoire bestaat van indertijd algemeen als zoodanig erkende meesterstukken. Ook hier verwijs ik naar POENSEN's stuk. Dat geeft niet minder den indruk van oud, en van ontleening van de Hindu's kan moeielijk sprake zijn.

---

[1]) Ook Prof. K. G. NIEMANN ontkent den Hindu-oorsprong van de wayang, zie Med. Zend. Gen. XVII, 164 noot 2.

3°. Ik voor mij meen ook te mogen veronderstellen dat de Javanen, vóór zij in kennis kwamen met de Hindu-metriek, een eigen metriek bezaten, alhoewel ik tot nog toe er geen oudere sporen van heb kunnen ontdekken dan de oudste kidungs, die blijkens de taal posterieur zijn aan de kĕkawin. De ontwikkeling van de echt Javaansche maten (de tĕmbang tĕngahan, en de macapat) kan ik mij niet verklaren als zij uitsluitend door den Hindu-invloed in het leven zou zijn geroepen. In dat geval toch zou ik veeleer verwachten slaafsche navolging te vinden, terwijl het opmerking verdient dat de groote (Hindu-)maten, althans voor zoo ver mij bekend is, uitsluitend in gebruik zijn bij gedichten, waarvan de inhoud ontleend is aan Hindu mythen, sagen of legenden, en dat waar echt Javaansche onderwerpen worden behandeld juist de Jav. maten worden gebezigd, maar ik mag ook niet verzwijgen dat voor zoover wij echt Jav. onderwerpen behandeld vinden, dit ook steeds in jongere taal is geschied. Behalve de macapat en de bekende midden-maten zijn er nog verscheidene andere verouderde, die tot de laatste soort gerekend moeten worden, maar wel beschouwd zijn zij alle volgens een zelfde systeem vervaardigd, en dat systeem is geheel afwijkend van het Hindusche.

4°. Ook de kunst van het batikken is iets echt Javaansch, tevens is het een kunst die van veel school getuigt en dat de Javanen deze kunst van de Hindu's zouden hebben geleerd, is nog nooit door iemand beweerd [1]).

5°. Metaalbewerking. Reeds Prof. KERN heeft t. a. p. bl. 17 er op gewezen dat de inlanders in het algemeen de bewerking van vele metalen moeten hebben gekend vóór de Hindu's in den archipel kwamen. Dat geldt natuurlijk ook voor de Javanen. Hij maakt er opmerkzaam op dat het meest gewone woord voor koper *tambaga* Indisch, hoewel niet Sanskrit is. Hier wil ik er op wijzen dat de oude Javanen reeds in ouden tijd een eigen Javaansch woord bezigen als zij

[1]) Men zie het opstel van den Heer P. F. ABELL in Tijdschr. Landb. en Nijverh. Ned. Ind., Juli 1887.

spreken van *geelkoper*-werkers (*masingyasingyan* N. Jav. *singesingen*), waaruit men zou moeten afleiden dat zij die kunst niet van de Hindu's en dus ook het geelkoper niet door tusschenkomst van dezen hebben leeren kennen.

6°. Op een zelfde wijze, meen ik, zou men kunnen aantoonen dat de Javanen, hoewel zij na de komst der Hindu's hunne benamingen, hunne verdeeling, hun muntstelsel hebben overgenomen, een eigen muntstelsel bezaten, met eigen benamingen, die nu op dit oogenblik nog niet geheel in onbruik zijn geraakt [1]).

---

[1]) Op Java is in den ouden tijd een soort munten in gebruik geweest dat geheel eigenaardig van vorm is, en waarvan men tot nog toe de wedergade elders niet heeft kunnen ontdekken. Ook mij zelf is dat, hoewel ik van den aanvang af er naar heb uitgezien, nog niet gelukt. Toch heb ik daarvoor, voor zoover mij hier mogelijk was, alles nageslagen wat licht zou kunnen geven. De beschrijving in het Chineesche bericht uit de Sung dynastie 960—1279 (in GROENEVELDT's Notes bl. 16, Verh. Bat. Gen. XXXIX) "They cut leaves of silver and use them as money" schijnt op dien eigenaardigen vorm te wijzen. Men vindt afbeeldingen van deze muntsoort in MILLIES, Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule Malaise, La Haye 1871, planche I. Het Bat. Gen. v. K. en W. bezit meer variteiten dan door Millies zijn beschreven. Men vindt ze opgenoemd in Mr. J. A. VAN DER CHIJS, Catalogus der numismatische verzameling van het Bat. Gen. v. K. en W., 1896, bl. 34 en 35. Den vorm van deze munten zou ik vergelijken, al is die vergelijking minder smakelijk, met een van een pijp drop afgekapt uiteinde, namelijk met het gedeelte waarop zich aan zulk een pijp het diep ingedrukte merk bevindt, maar het merk, dat zich in zijn geheel op het afgekapte stuk moet bevinden, moet men zich in verhouding veel korter, vierkant voorstellen. Opmerkenswaardig is dat voor zoover de vindplaatsen van deze muntsoort bekend zijn, men ze uitsluitend in Midden-Java schijnt te hebben gevonden. Met de zilveren *mâ*-munten (met nâgarî-type) en wat zich daarbij aansluit is dit niet het geval. In aanmerking nemende wat door mij is opgemerkt omtrent Midden-Java in verhouding tot Oost-Java, namelijk dat Midden-Java leefde vóór Oost-Java, en dat men de bedoelde muntsoort op Oost-Java, waar men nl. de andere, de ronde *mâ*-munten wel vindt, niet aantreft, komt men er als vanzelf toe te vragen of te stellen dat deze laatste muntsoort de andere, dan ook de oudere, vervangen heeft, en dat die oudere muntsoort van zoo eigenaardigen vorm, die nog nergens elders kon worden aangewezen, iets uitsluitend Javaansch, maar dan ook van echt Javaanschen oorsprong is. Van de munten van echt Javaansche origine dragen zeer enkele exemplaren letters in oud-Jav. schrift. Dit schrift mag men jonger noemen dan het Nâgarî, dat op Java is gevonden, in een zeker opzicht althans. En zoo zou het schijnen alsof het Javaasche muntstelsel, de oude muntsoort, onder den invloed van die munten met Nâgarî-schrift een kleine wijziging heeft ondergaan. Dat de Javanen telden met een tientallig stelsel, reeds lang voor zij ooit in aanraking met de Hindu's waren geweest, leert de taalvergelijking. Van huis uit hadden de Mal.-Polynesische volkeren dat stelsel.

7°. Ook ten opzichte van hun scheepvaartkundige kennis en

8°. van de daaraan noodzakelijk verbonden astronomische kan hetzelfde worden gezegd, zooals Prof. KERN reeds heeft opgemerkt (t. a. p.); wat zij er van wisten is grootendeels onkenbaar geworden door wat zij later aan de Hindu's ontleenden, maar geheel er door verdrongen is het niet.

9°. Een zeer belangrijk punt acht ik het, dat hetzelfde wat reeds opgemerkt is ten opzichte van de voorafgaande onderwerpen ook kan worden geconstateerd ten opzichte van den *natten* rijstbouw. Men raadplege ten deze de belangwekkende studie van Dr. J. H. F. SOLLEWIJN GELPKE „de Padi-cultuur in de afdeeling Ngrawa in 1875—77", Batavia 1877 en 1879. Aan dat werkje heeft de Heer GELPKE toegevoegd twee lijsten van woorden bij den sawahbouw gebruikelijk, lijsten die, hoewel zij slechts gelden kunnen voor één bepaalde streek, en men elders ettelijke dialectische punten van verschil zal kunnen opsporen en aanwijzen, ons toch een beeld geven van het geheel van wat er bij den *natten* rijstbouw aan termini technici bij de Javaansche bevolking in gebruik is, die ons dus ook de termini technici leeren voor de irrigatie, die op haar beurt de belangrijkste factor is bij den *natten* rijstbouw, waardoor de Javaan in zijn levensonderhoud moet voorzien, waarbuiten hij niet kan, die zoo iets, door en door ingeweven is in het bestaan van den Javaan. Nemen wij een oogenblik aan dat de Javaan zijn irrigatie-systeem, dat blijkens de inscripties hem reeds in ouden tijd bekend moet zijn geweest, geleerd heeft van de Hindu's, dan toch zal een noodzakelijk gevolg van dat overnemen moeten wezen, dat hij de zaken die daarbij vooral in aanmerking komen als waterleidingen, sluizen, valletjes, overlaten, waterbelasting, waterverdeeling, spruitjes enz. enz., althans ettelijke benoemd hebben zou met de benamingen voor zulk soort van zaken in gebruik bij zijne leermeesters. In de taal der Javanen openbaart zich de invloed der Hindu's, — behoudens zeer weinige uitzonderingen, — in de

Sankrit woorden, die deze hun hebben gebracht en zij van hen hebben overgenomen. Waarom mist men Sanskrit-woorden onder de termini technici bij den *natten* rijstbouw in gebruik zoo ten eenenmale? Men loope die lijsten van Dr. Sollewijn Gelpke zelf eens door, om zich te overtuigen hoe daarin alles Javaansch, en nog eens Javaansch, is. Waaruit kan hier de Hindu-invloed blijken? [1]). Indien zij evenwel den *natten* rijstbouw niet leerden van de Hindu's, haar zelve kenden, en dat reeds in ouden tijd, dan moet de maatschappelijke toestand der bevolking van Java op het oogenblik dat de eigenlijke invloed der Hindu's begon reeds vrij hooge vlucht hebben genomen en zal men veilig kunnen aannemen, dat in dien tijd er een geordende, beschaafde staat moet hebben bestaan, die verhinduiseerd is geraakt, maar dat juist zoo gemakkelijk kon ondergaan, omdat de punten van overeenkomst aan te wijzen tusschen den toestand hier, en dien in Hindostan elkander in vrij hooge mate gelijk, zeer talrijk waren.

10°. En dat kan ook het geval zijn geweest met de staatsinrichting en den maatschappelijken toestand in het algemeen, die bij beiden, zoowel bij de Hindu's als bij de Javanen, van Europeesch standpunt den toestand beschouwende, zich bevond in een middeneeuwsche periode. Beschouwt men te dezen opzichte wat ons de oudere inscriptien leeren dan ziet men wel dat, vooral na 800 Çaka, de inlandsche termen voor rangbenamingen, in de volle uitgestrektheid van dit woord, langzamerhand in vele gevallen plaats maken voor Sanskrit benamingen, en dat steeds in grooter getale, maar wij vinden een geordende, echt, door en door Javaansche staats-

[1]) De mogelijkheid zou kunnen bestaan 1°. dat de Javanen den *natten* rijstbouw leerden van een Hindu-bevolking die een prâkrit sprak, doch dit is nooit gebleken; 2°. dat de Javanen voor alles een eigen term hebben uitgedacht, alle vreemde woorden door echt Javaansche hebben vervangen, doch dit laatste feit zou tegenover alles wat wij van elders weten omtrent het parallelgaan van het overnemen van de woorden met de zaken en de begrippen van vreemden geheel op zich zelf staan. De inlanders hebben een neiging tot verinlandsching, maar toch blijkt steeds op enkele punten of er overname al dan niet heeft plaats gehad. Men vergelijke ook het zoo hoogst belangrijke opstel van den Heer Liefrinck, Over de Padicultuur op Bali, Indische gids 1886 en 1887.

inrichting met Javaansche benamingen, Javaansche titels, en men zou zeggen dat wat men in die oorkonden aan handelingen geschilderd vindt niet minder Javaansch is, want voor verreweg de meeste gevallen worden Javaansche termini technici gebruikt. Er zijn belangrijke uitzonderingen, zooals praçâsti en sîma, maar, hoe belangrijk zij ook zijn, zij doen den indruk dat wij ons hier in een Javaansche maatschappij bevinden, geenszins te niet.

Ja! misschien is men gerechtigd te zeggen dat de Javaansche maatschappij, en de Javaansche toestanden, zooals wij ze door middel van oudere en nieuwere bescheiden, en in haren tegenwoordigen staat kunnen leeren kennen, in dien oudsten tijd (± 700), in den tijd der oudste oud-Javaansche inscripties, zoo ooit, en meer dan ooit, Javaansch mogen worden genoemd. Hoewel toenmaals de eigenlijke Hindu-invloed zich reeds liet gevoelen en men de inwerking er van reeds onmiskenbaar te aanschouwen krijgt, is die invloed, in vergelijking van wat wij zien in den Kĕḍirischen tijd, en tijdens de periode van Majapahit, als ik zoo in het kort eens samenvatten mag wat er met Java moet zijn geschied gedurende de periode van ± 800-± 1400 Çaka, toch nog niet zoo dadelijk en ten volle doorgedrongen, en na die latere periode, waarin Java geheel gehinduiseerd schijnt geworden, volgt dan weer een overgangsperiode naar den nieuweren tijd, waarin de sporen van die zoo uitgestrekte heerschappij van den Hindu-invloed wel gaandeweg weer verminderen en slinken, doch, zooals de nieuwere tijd leert, niet in die mate dat hij thans niet nog duidelijk en op allerlei punten merkbaar zou zijn en aan den dag komt, zoodat wellicht de toestand van heden, waarin het echt Javaansche element toch eigenlijk weer den boventoon voert, zelfs in vergelijking met die oudste periode minder Javaansch kan worden genoemd dan de tijd toen op eenmaal en zoo krachtig zich de Hindu-invloed begon te laten gelden.

In dit opzicht is in hooge mate leerzaam de geschiedenis der Sanskrit woorden in het Javaansch, waarover boven reeds werd gesproken. Daar werd er op gewezen dat ten

opzichte van de spelling der overgenomen Sanskrit woorden men drie perioden zal kunnen onderscheiden: 1°. een periode waarin de Javanen het Sanskrit kennen door het gehoor alleen, 2°. een periode waarin zij het blijkbaar ook door bestudeering kennen [1]), 3°. een periode waarin zij het Sanskrit kennen door het, en wel steeds zwakker wordende, geheugen alleen. In die eerste periode vindt men natuurlijkerwijze de Sanskrit woorden gespeld naar het Javaansch taaleigen, in overeenstemming met de voor de Javanen naar hun taal alleen mogelijke uitspraak van vokalen en consonanten [2]),

---

[1]) Dat men het Sanskrit op Java ook wetenschappelijk heeft beoefend, blijkt uit de vele omwerkingen van Hindu sagen, mythen en legenden in de Jav. taal, uit de interlineaire vertalingen of paraphrasen bijv. van de parwa's van het Mahâbhârata, en van verscheidene wetboeken, uit de metrische handboeken, uit het Tjarakabasa (een Jav. grammatica vol Sanskrit termini technici), uit de Jav. woordenboeken, de usadha's enz. Die studie van het Sanskrit schijnt reeds een aanvang genomen te hebben in de periode van 700-850 Çaka. Het Sanskrit-oud-Jav. woordenboek, waarover de Heer HOLLE in Tijdschr. Ind. T. L en Vk., XVI, 461 en Prof. KERN, Travaux du 6me Congrès des orientalistes, III, 2, bl. 1., reeds mededeelingen hebben gedaan, moet naar het boek zelf zegt, vervaardigd zijn onder een Çailendra vorst, een zekeren Çrî-mahârâja Jitendra, wat naar ± 700 wijst. Later hoop ik eens aan te toonen dat de titel van het wetboek vermoedelijk is Amaramâlâ. Een wetboek van dien naam van Amarasimha, den vervaardiger van het Amarakoṣa, moet eenmaal hebben bestaan, zie COLEBROOKE, Essays, II, 54, note 2, doch is, zoover mij bekend is, in Engelsch-Indië tot nog toe niet terug gevonden.

[2]) Het alphabet, dat de Hindu's in den archipel brachten, bevatte een aantal letterteekens meer dan toenmaals noodig was en thans noodig is om de Javaansche klanken naar den eisch van deze taal in schrift te brengen; voor het zuiver schrijven der Sanskrit-woorden, waarop dat alphabet is ingericht, kan van die klanken er echter geen gemist worden. Dat alphabet van de Hindu's bestond uit letterteekens voor de navolgende klanken; dat wil zeggen ik geef hier slechts de consonanten uitgesproken met een *a*, veronderstellende dat het den lezer bekend is dat de overige klinkers, en enkele consonanten in dat schrift worden uitgedrukt door wat de Javaan thans sanḍangan noemt.

ka	*kha*	*ga*	*gha*	*nga*
ca	*cha*	*ja*	*jha*	*ña*
ṭa	*ṭha*	*ḍa*	*ḍha*	*ṇa*
ta	*tha*	*da*	*dha*	*na*
pa	*pha*	*ba*	*bha*	*ma*
ya	*ra*	*la*	*wa*	
ça	*ṣa*	*sa*	*ha*	

Voorts bevatte het Hindu alphabet ook teekens voor op zich zelf staande klinkers als: *a*, *i*, *u*, *e*, *o*, en *ṛ*, en variaties van deze figuren voor *â*, *î*, *û*, *ai*, *au* en *ṛ̂*.

hoewel er uitzonderingen zijn. In de tweede periode is, op zeer weinige uitzonderingen na, alles naar behooren gespeld in overeenstemming met de regels van de Sanskrit taal zelf, maar in die derde periode zegeviert ook in de spelling de Javaansche uitspraak weder en zoo is het, terwijl er door verloop in klanken vele veranderde vormen zijn ontstaan, gebleven tot

Bij het schrijven en spellen van het Sanskrit naar den eisch moet ieder dezer klankteekens, die ik hier slechts in transcriptie geef, optreden en gebruikt worden waar zulks behoort. De Javaansche taal goed te schrijven en te spellen, wanneer men deze nu eens ontdaan denkt van alle vreemde woorden, daarvoor zijn al deze teekens niet noodig. Men kan volstaan met

	ka	*ga*	*nga*
	ca	*ja*	*ña*
	ṭa	*ḍa*	*ṇa*
	ta	*da*	*na*
	pa	*ba*	*ma*
ya	*ra*	*la*	*wa*
	sa	*ha*	

en de teekens voor *a*, *i*, *u*, *e*, *o*, *ṛ* (in Jav.=*rĕ*) en het teeken *lĕ* (dat mede uit Engelsch Indie afkomstig is). Doch hierbij dient men in het oog te houden dat er in het oud-Javaansch vocaleu van verschillende quantiteit bestonden (lange en korte, die het toenmaals noodig maakte ook teekens te bezigen om deze aan te geven als *á*, *í*, *ú*, *ai* en *rö* en hetzelfde geldt voor de sandangan (nl. raswadi, dirga mĕlik, suku mĕndut, dirga mure). Voorts hadden de Javanen noodig een teeken voor de pĕpĕt, nl. *ĕ* aan het begin van een woord, *ĕ* en *ö* achter een consonant. Daarvoor werd van het teeken voor de ulu (*i*) een gewijzigden vorm in gebruik gebracht, waarover door mij gesproken is in Not. XXIV, 103, en Arch. Cat. bl. 219 noot 1., welk teeken een eigenaardige geschiedenis heeft gehad vóór het de gedaante kreeg, die het thans in nieuw-Jav. schrift bezit, terwijl voor een *ĕ* aan het begin van een woord het teeken voor *a* werd gebezigd met het genoemde ulu-pĕpĕt-teeken er boven, op een zelfde wijze als het teeken van *ṛ*, doch in Engelsch-Indië, reeds in gebruik was gekomen. Evenmin als de Javanen heden andere dan in hun, het bovengenoemde, alphabet voorkomende klanken, — daarbij heb ik evenwel niet nader gewezen op de nuancen der vokalen, wat ook hier niet noodig is, — in staat zijn uit te spreken, konden zij dat naar het schijnt, behalve wat de *quantiteit* der vokalen aangaat, in die oudste periode die met ± 700 Çaka begon; mogelijk ook niet in de periode van Kĕḍiri en Majapahit. Daarom is het juist van belang op te merken dat in die middenperiode de Sanskrit woorden naar behooren gespeld worden, wat zeldzaam is in de eerste en ook later steeds minder en minder is geworden. Daaruit mag men afleiden, dat de Javanen in die eerste periode het Sanskrit slechts kenden door het gehoor, zij het later moeten gekend hebben door bestudeering, terwijl de verkregen kennis daarna weer verloren is geraakt. De quaestie hoe de Javanen die overtollige letters gebruikt hebben in de verschillende perioden, vooral later, behoeft hier niet te worden behandeld. Maar van belang acht ik het hier nog te wijzen op een ander feit. In de inscripties uit de verschillende perioden

op heden. Evenzoo werd er reeds opgewezen dat Sanskrit woorden in die tweede periode in het Javaansch het menigvuldigst, ja overdadig worden aangetroffen, terwijl zij in de eerste niet zoo bijzonder talrijk waren, en dat later dat getal Sanskrit woorden weer is geslonken, hoewel ook nu, vooral in kidung-taal, dat getal nog belangrijk groot mag heeten. Het zij mij vergund daarop hier nog iets verder in te gaan. Naar mijne meening schildert ons de geschiedenis van de Sanskrit woorden in het Javaansch ook den eigenlijken gang van zaken, wat en hoe eigenlijk de Hindu-invloed was, dien wij weten dat voor de Javanen zulke belangrijke gevolgen heeft gehad. Toch mag ik ook hier niet in bijzonderheden afdalen. Daarenboven zou het op het oogenblik nog niet wel doenlijk zijn statistische lijsten, die hier alles zouden kunnen uitwijzen, in voldoenden voorraad te vervaardigen. Wat ik hier mededeel is dan ook niet anders dan de algemeene indruk, dien mij de verschillende Jav. geschriften van ouderen en nieuweren tijd, die mij reeds bekend zijn geworden, hebben gegeven.

---

komen Sanskrit verzen voor. Ik bedoel uitsluitend nieuw-gemaakte verzen; men vindt ook elders aangetroffen en zeer bekende, dus geciteerde strophen in de inscriptien terug. Vergelijkt men die nieuwe, gemaakte Sanskrit-verzen onderling, ook dan blijkt dat na een periode waarin nog zoo goed als geen kennis van het Sanskrit bestond, er een is gevolgd waarin men het wèl kende, terwijl men daarna de kennis weder verloor. Na inscripties in zuivere Sanskrit-verzen (de inscripties in Venggischrift) vindt men een paar waarvan omtrent één althans, want dat opschrift (dat van Kalasan) is gaaf, hetzelfde kan worden gezegd. Dit opschrift is in Nâgarî-type. Iets later evenwel bijv. 784 Caka (zie Coh. Stuart, Kawi-Oork. XXIII) vindt men zeer gebrekkige Sanskrit-verzen, die vrijwel paskwillen gelijken. Dit is volkomen verklaarbaar als men veronderstelt dat de eerste door Hindu's en de laatste door Javanen zijn gedicht. In de Kĕḍirische periode zijn de Sanskrit-verzen wederom zeer goed, hoewel ook weinig in getal. Daarna worden zelfs geciteerde, of afgeschreven Sanskrit-verzen hopeloos corrupt. Nu is het wel niet volstrekt noodzakelijk dat de goede Sanskrit-verzen uit de Kĕḍirische periode door Javanen zijn vervaardigd, zij kunnen ook het werk zijn van Hindu's evenals die andere goede. Maar neemt men in aanmerking dat de kennis van het Sanskrit in die periode, — men denke er slechts aan dat de kĕkawin Javaansch zijn en enkele zóó fraai dat men er niet aan denken kan dat zulk een gedicht vervaardigd zou zijn door een ander dan een kind van het land, — niet geloochend worden kan en zelfs een zeer diep gaande schijnt te zijn geweest, dan is zulks niet strikt noodzakelijk. Men mag vragen of men niet gerechtigd is ook daaromtrent een zelfde opeenvolging van toestanden aantenemen als in den tekst voor de spelling is geconstateerd.

Het lijdt geen twijfel of ook materieel hebben de Javanen aan de Hindu's veel te danken. Hoewel ik boven heb trachten aan te toonen dat de materieele winsten, die de Javanen hebben genoten van den omgang met de Hindu's, veel minder moeten zijn dan men tot nog toe geneigd was aan te nemen, is daarmede toch niet te niet gedaan dat de komst der Hindu's voor de Javanen werkelijk materieel voordeel heeft afgeworpen. Ik heb er op gewezen dat het ook mijne meening is dat de cultuurtoestand der bewoners van Engelsch-Indië in vergelijking met dien van Java, ± 700 Çaka, toen eigenlijk de Hindu-invloed op Java begon, een superieure moet zijn geweest; en zelfs al ware dat niet het geval, ook dan nog zouden de Javanen, evenals op hunne beurt de Hindu's van dezen, door middel van de Hindu's, wier toestand in vergelijking met de Javaansche bij zoo vele punten van overeenkomst toch ook punten van verschil zou moeten hebben bevat ten gevolge van de omstandigheid, dat zij in een andere streek woonachtig waren en zich ontwikkeld hadden, met het een en ander, dat voor hen nieuw was, in kennis zijn gekomen, wat dan ook blijkbaar het geval is geweest, terwijl, nu de Hindu beschaving superieur was aan de Javaansche, die Hindu-beschaving het van de Javaansche althans in zooverre gewonnen heeft dat zij, alhoewel zij het Javaansche element niet heeft kunnen verdringen, dit toch zoo zeer met een Hindusch vernis heeft kunnen overtrekken, dat in een bepaalde periode ook de Javaansche maatschappij het air heeft van een volslagen Hindusche.

Het ligt voor de hand dat, wat die materieele aanwinsten aangaat, ook de bij de Hindu's in gebruik zijnde Sanskrit benamingen in het Javaansch zijn overgegaan, en dat deze, terwijl er natuurlijk enkele wijzigingen zullen kunnen worden geconstateerd waarbij de Hindu termen vervangen zijn geraakt door inlandsche benamingen, doch deze gevallen zullen zeer in de minderheid zijn, sints het oogenblik dat zij in het Javaansch dringen, d. w. z. sinds de eerste periode na ± 700 Çaka, ook hunne eenmaal ingenomen plaats zullen

hebben gehandhaafd. Zulk soort van woorden zal men dus kunnen aanwijzen in de 1e, de 2de, en in de 3de periode, maar ook nog in den tegenwoordigen tijd, in de spreektaal. Zoo is het inderdaad. Maar hierbij dient men een belangrijke zaak wel in het oog te houden.

Terwijl ik het niet noodig acht er op te wijzen dat men de taal der gedichten hier buiten rekening moet laten,—trouwens ik sprak van de *spreektaal*, — daar deze een traditioneele en een ouderwetsche, om niet te zeggen verouderde phase van het Javaansch vertegenwoordigt, moet men bij het nieuw Javaansch, nooit uit het oog verliezen wat de waarde van een woord is als het behoort tot een der categorien, die men nu eenmaal met een minder gelukkig gekozen benaming de taalsoorten noemt. Wel is een krama-woord (of krama-vorm), een krama-inggil-woord, zoo goed als een ngoko-woord goed Javaansch, maar het wetenschappelijk onderzoek van het ontstaan, de wording en de ontwikkeling van het krama en de kramavormen brengt aan het licht, en heeft dat reeds voor een gedeelte duidelijk gedaan, dat hoeveel traditioneels men ook in het krama vindt, het krama toch wel beschouwd een ziekelijk verschijnsel is, een uitwas op den eigenlijken stam van de Javaansche taal, menigwerf in hooge mate wanstaltig, dat het krama oppervlakkig op het Javaansch ligt, dat het in hooge mate gemaniereerd is, dat het voor een deel het gewrocht is van een pedante schoolmeesterij waaronder gaandeweg alle Javanen gebukt zijn, zóó zeer dat zij thans, de groote man en de kleine man, dat krama, de beleefde taal, fraaier nog vinden dan en haar de voorkeur geven boven hun in merg en been gezonde ngoko-taal. Hoeveel oude en ouderwetsche bestanddeelen er ook in het krama kunnen worden aangewezen, verreweg het grootste gedeelte van het krama is maakwerk, dat langzamerhand dien grooten omvang heeft gekregen, dien het thans heeft, en nog steeds toeneemt [1]). Dit kan

[1]) Mijn meening omtrent het krama heb ik gedeeltelijk reeds ontvouwd en met voorbeelden toegelicht in mijn proefschrift „Bijdragen tot de vergelijkende

middelerwijl reeds als zeker worden aangenomen dat de krama-woorden en de krama-vormen slechts zijn synoniemen, op welke wijze dan ook ontstaan, van hun ngoko-equivalenten, herhaaldelijk slechts voor een *bepaald* geval, die, waar zulks van pas is, gebruikt moeten worden, die deftiger en beleefder klinken, maar bij een historische beschouwing van de Javaansche taal, als waarvan hier sprake is, veilig en noodzakelijk buiten rekening kunnen en moeten blijven [1]).

Behalve de Sanskrit woorden in het Javaansch die van een materieelen invloed van de Hindu's op de Javaansche maatschappij getuigenis afleggen, treft men in het Javaansch ook andere Sanskrit woorden aan, die om een andere reden in deze taal moeten zijn gedrongen. Ik zou deze in twee groepen willen verdeelen, nl. een groep Sanskrit woorden

klankleer der westersche afdeeling van de Mal.- Polyn. taalfamilie", bl. 79 vlgg., en in een open brief aan den redacteur van het »Maandschrift voor de huiselijke opvoeding en het schoolwezen in Nederlandsch Indië, deel I, bl. 490.

[1]) De wording en het ontstaan van het krama vormt een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis der Javaansche taal, waar men de ontwikkeling van deze taal zal willen nagaan. Het is echter een vergroeiingsproces, waartoe wel is waar invloeden van buiten kunnen hebben medegewerkt, maar dat in geen geval in het leven is geroepen door een invloed rechtstreeks van buiten. Het opnemen van vreemde woorden, en daarover wordt in den tekst gesproken, is iets van geheel anderen aard, want dat zal altijd iets zijn wat van buiten afkomt, en wel medewerkt tot ontwikkeling van een taal, tot vermeerdering van de taalschat, maar geen invloed heeft op de grammatica, en van de Javaansche grammatica is het krama een wel is waar zoo goed als geheel verwaarloosd onderdeel, maar het behoorde in een Javaansche grammatica in al zijne uitgestrektheid besproken te zijn. In zijne »Handleiding bij de beoefening van de Javaansche taal" (Leiden 1886) heeft wijlen Prof. DE HOLLANDER (zie bl. IX) gezegd dat in het krama »vooral het aantal der aan het Sanskrit ontleende woorden zeer groot is". Dat is minder nauwkeurig. Ook wat door mij in mijn Bijdrage (1884), bl. 82, is gezegd zou aan dat idee voedsel kunnen geven, hoewel uit het verband blijken kan dat zulks niet is bedoeld. Wanneer men het krama stelt tegenover het ngoko, — het krama-inggil dat zoowel krama als ngoko is, blijft, evenals de kidung-taal, natuurlijk buiten rekening, — dan blijkt het dat in het krama ongeveer 40 Sanskrit woorden méér worden aangetroffen dan in het ngoko, terwijl er evenwel ook gevallen zijn dat men in het ngoko een ander Sanskrit woord ontmoet, en het zelfs voorkomt, waarop ik in mijn Bijdrage reeds wees, dat men een Sanskrit woord vindt in het ngoko, maar niet in het krama. Aangezien men gewoonlijk meer krama ziet dan ngoko, omdat het eerste ook de schrijftaal is, kan men licht in de meening vervallen dat wat men ziet bepaaldelijk krama is; gewoonlijk zijn de Skr. woorden die men ontmoet krama-ngoko, hoewel in krama herhaaldelijk in kramavorm gebracht.

die de Javanen hebben overgenomen onder intellectueelen invloed, en een tweede welke de woorden omvat, die zij hebben leeren kennen en zijn gaan gebruiken onder den invloed, dien de omgang met de Hindu's op de Javanen moet hebben gehad, vooral toen zij het Sanskrit ook kenden door bestudeering, misschien wel omdat men in bepaalde kringen nu en dan ook op Java het Sanskrit sprak, hoewel ik mij in dit laatste vergissen kan; toch geloof ik dat men het als vrij zeker stellen kan dat het Sanskrit in het zuidoosten van Azie, China medegerekend, eenmaal als een wereldtaal bekend is geweest, zoo goed als thans de Maleische taal dat is in den archipel en ook daar buiten, als bij voorbeeld eens over een nog uitgebreider terrein het geval was met het Portugeesch, en thans mag gelden van het Fransch en het Engelsch.

Ten opzichte van de Sanskrit woorden, die onder intellectueelen invloed in het Javaansch gekomen zijn, zal ten naastebij hetzelfde mogen gelden als reeds omtrent de op materieele aanwinsten duidende woorden is opgemerkt. Hier evenwel is ten gevolge van het optreden van den Islâm in den archipel, en op Java, een gewichtige wijziging gekomen, omdat door den invloed van dien nieuwen godsdienstvorm vele woorden zoo niet vervangen, dan toch verdrongen zijn geraakt, terwijl natuurlijk de taalschat, waar het materieele aanwinsten betreft, ook toen verrijkt is geworden, daar voor zoover de oude zaken zelf niet in onbruik zijn geraakt, nieuwe (Arabische-Perzische) benamingen een plaats hebben gekregen naast de reeds bestaande, aan het Sanskrit ontleende uitdrukkingen, die echter niet vervielen. Daarmede geef ik natuurlijk niet te kennen dat alle op intellectueele, onder den invloed der Hindu's verworvene aanwinsten wijzende uitdrukkingen weer verloren zouden zijn gegaan, vele zijn er in gebruik gebleven, maar ook vele weer in onbruik geraakt.

Met de derde groep van woorden, de zoo even genoemde tweede, die der woorden welke zij hebben leeren kennen in den omgang met Hindu's, door de bestudeering der Sanskrit-taal, is het anders gegaan. Ook deze bestaan nog op dit oogen-

blik in het Javaansch, hoewel de beteekenis van eenige geheel, van andere ten deele in het vergeetboek is geraakt. Een zeer groot deel van de woorden dezer soort worden echter in de *spreektaal* niet meer gebezigd. Wel worden zij veelvuldig gebruikt als men schrijft in de tĕmbang-taal, of nu eens fraai in proza schrijven wil, maar zij zijn op dit oogenblik slechts het eigendom, men mag wel zeggen het aangeleerde eigendom, van een uitgelezen schaar van Javanen, de meer ontwikkelden, de geletterden, van den beschaafden Javaan, vooral dien van hoogen stand, maar voor de Javanen in het algemeen zijn zij onverstaanbaar. En datzelfde zal men mogen beweren voor de oudste periode van het Javaansch die ons bekend is, en een aanvang neemt met ± 700 Çaka, Daartusschenin ligt een periode waarin zij veel meer, veel algemeener bekend, veel talrijker en veelvuldiger in gebruik waren, nl. in de periode waarin het Sanskrit hier op Java ook wetenschappelijk moet beoefend zijn. Tot deze soort van woorden behooren tal van synoniemen van de meest alledaagsche uitdrukkingen, de meest alledaagsche zaken, de meest alledaagsche handelingen, die men als fraaier, mooier klinkende, desnoods deftiger woorden zou kunnen qualificeeren en op één lijn stellen mag met de Fransche en in lateren tijd ook de Engelsche woorden in het Hollandsch. Daartoe behooren ook vele benamingen, die thans in algemeen gebruik zijn, en de oudere echt Javaansche hebben verdrongen, vooral benamingen van ambten enz., daartoe behooren ook de vele Sanskrit woorden die thans als partikels in het gesproken Javaansch schering en inslag zijn, maar wier overname, evenmin als die van die andere synoniemen, nooit volstrekt noodzakelijk is geweest aangezien de grammaticale functien, die zij verrichten, echt Javaansche zijn, en die functien in den ouden tijd werden, en nu op dit oogenblik nog zeer wel kunnen worden uitgedrukt met woorden van echt Javaansche origine, en in bepaalde gevallen daardoor te alle tijden onafgebroken zijn uitgedrukt. Zij hebben de Javaansche taal verrijkt, smijdiger gemaakt, en

medegewerkt om van de Javaansche taal een zoo, ook litterarisch, zoo hoog ontwikkelde taal te maken als het Javaansch is, zijn in verschillende perioden nu in mindere, dan in meerdere mate gebruikt geworden, niet geheel weer verdwenen, maar kunnen eigenlijk bij een beschouwing van de Javanen naar hunnen maatschappelijken en intellectueelen toestand in den loop der tijden buiten rekening worden gelaten, want zij zijn bijkomstig, en getuigen niet van een vermeerdering of een verbetering van de Javaansche maatschappij noch uit een materieel, noch uit intellectueel oogpunt.

Ook uit het laatstgezegde blijkt, meen ik, op nieuw dat wat door mij omtrent den toestand der Javanen onder den invloed der Hindu's, en dus indirect ook omtrent datgene wat ik zeide van den toestand der Javanen bij of vóór de komst der Hindu's in ± 700 Çaka, niet van allen schijn van juistheid ontbloot is. Doch nu ik hier eindig met deze opmerkingen, waartoe ik naar aanleiding van mijn eigenlijk onderwerp, waarop ik thans weer terugkom, ben verdwaald, wil ik er nogmaals aan toevoegen, dat ik mijne opvatting slechts heb medegedeeld als een hypothese, en dat het mij niet anders dan in hooge mate aangenaam zal zijn in kennis te worden gesteld van de mogelijk te maken tegenwerpingen, want mijn doel is slechts meer licht te verkrijgen dan reeds schijnt. Ook wijs ik er nogmaals op, dat de aanleiding tot mijne opvatting te zoeken is in eenige feiten, die mij bekend zijn geworden en aan mijn leermeesters Prof. VETH en Prof. KERN niet bekend konden zijn, terwijl de omstandigheid dat, als ik juist heb gezien, mijn blik iets verder reikt dan de hunne, daaraan te wijten is dat ik mijne onderzoekingen heb kunnen beginnen op het punt tot waaraan zij gevorderd waren.

Thans keer ik terug tot de bespreking van het *jayapattra*.

Ik zeide boven reeds dat er een literatuur bestaat, waaruit men, ook al is men nog niet in staat de oud-Jav. en Balineesche wetboeken zelve te raadplegen, zich een beeld kan vormen van de rechtsbedeeling die in ouden tijd op Java in

gebruik moet zijn geweest, al zal het zeer wel mogelijk zijn dat er bij een nader onderzoek door een jurist in de details punten van verschil zullen kunnen worden aangewezen, en dat die oude wijze van rechtsbedeeling in hooge mate met die der Hindu's in Engelsch-Indië overeenkomt; in de rechtskundige waarde van het stuk verder mij niet te zullen verdiepen, daar ik dat aan bevoegder personen dien over te laten. Iets anders is het evenwel een antwoord op de vraag te geven: Wat is een *jayapattra?* Dat is, hoewel het ook tot het gebied der rechten behoort, tegelijkertijd een ethnologhische, een antiquarische vraag.

Wie daarin een juist inzicht hebben wil, verwijs ik hier naar twee stukken waarvan het eene is VAN BLOEMEN WAANDERS's leerrijke „Aanteekeningen omtrent de zeden en gebruiken der Balinezen, inzonderheid die van Boeleleng" (uitgegeven in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., VIII), hoofdstuk XXIX Regtspleging, dat den toestand op het eiland Bali bespreekt, het andere een opstel is over „Javaansch regt", dat onder den naderen titel „Cheribonsch wetboek (Papakkum)" gepubliceerd is geworden in het Tijdschrift het Regt in Nederlandsch-Indië, deel III (1850), bl. 71, 143 en 217 [1]). Dat Cheribonsche Wetboek (Papakkum) is, zooals t. a. p. bl. 71 vlgg. blijkt, opgesteld in het jaar 1768 van onze jaartelling onder geregelde raadpleging van de toenmaals in Tjeribon nog bestaande oudere, doch vermoedelijk, althans wat de redactie betreft, uit lateren tijd dagteekenende, Javaansche wetboeken, en schildert ons den toenmaligen, vrij ouderwetschen toestand in Tjeribon [2]).

---

[1]) Ook naar de „Schetsen van het eiland Bali" van den Heer R. VAN ECK, bepaaldelijk no. VI, kan verwezen worden.

[2]) De wetboeken, die blijkens het stuk zelf bij de samenstelling zijn geraadpleegd, zijn, — ik geef de namen zooals men ze t. a. p. vindt, — de volgende: Radja Nistjaja, Oendang-oendang Mataram, Djaja Lankara, Kontara Manawa, Adilloela, en * Slokantara, * Joegoel Moeda, * Angas karta Basa, * Radja Niti. Daar elders, bl. 159, aan de Radja Nistjaja ontleend worden „4 articulen, genaamt Sarasa moertjaja", mag vermoeden dat het gelijk is aan het Balineesche wetboek Sârasamuçcaya. De Kontara Manawa is = de Kûṭâramânawa, (zonder titel) uit-

Uit deze beide stukken blijkt dat, terwijl men menige zaak door tusschenkomst van hoofden in der minne schikken kon, de behandeling van een proces, als het werkelijk aanhangig was gemaakt, een vasten loop had. In den loop van het proces moesten er verschillende acten worden gemaakt, en wel:

Bali.	Cheribon.
1. *Surat sĕngkĕr tĕlagihan.*	*s. pisaid warawara.* *s. pisaid pagoegatan.*
2. *Surat sĕngkĕr pamicara.*	*s. sĕrĕgan.* *s. kĕndĕl.*
3. *Surat kaṇḍa.*	*s. toetoer.*
4. *Surat pĕpĕgatan.*	*s. salaran.* *s. kukuḍung.*

---

gegeven door Dr. Jonker. De Adilloela is zeker de Surya Alam, welk boek zoowel in de Hollandsche vertaling in Bijdr. T. L. en Vk. van N. I., 2e volgr., II, als in de daarbij verreweg inferieure Engelsche van dat zelfde werk bij Raffles, History of Java (1830), II, Appendix C »Translation of a modern version of the Suria Alem", een indruk geeft van grootere moderniteit, want de Papakkum is in zijn geheel vol ouderwetscher, zie termini technici en de sloka's die er in voorkomen. Slokantara en Djoegoel Moeda is hetzelfde wetboek; althans heb ik beide namen voor één en hetzelfde wetboek gebruikt gevonden. Angas Karta Basa is vermoedelijk een (Sans)kṛtabâṣâ, wat eigenlijk een woordenboek is. Radjaniti is de titel van een zedekundig geschrift, en onder den titel van Jaya Langkara is mij slechts bekend een kidung, waarin de geschiedenis van Pañji Ino Kĕrtapati en zijn voorouders verhaald wordt. Dat die wetboeken werkelijk in gebruik zijn geweest, blijkt omtrent het genoemde boek Oendang-oendang Mataram uit het stukje Javaansch, dat door den Heer K. F. Holle, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVII, 349, met andere oudere stukjes, als »Bijdragen tot de geschiedenis der Preanger-Regentschappen" is medegedeeld. Daar nl. vindt men den Javaanschen tekst, onder het hoofd »poenika oendang oendang Mataram", van hetgeen men in Tijdschr. Regt. v. N. I., III, bl. 99 in het Hollandsch vinden kan als »uit de oendang oendang Mataram, 3 Articulen, waarvan de twee laaste, een proces decideeren". Behalve deze wetboeken, en de door Prof. Roorda uitgegeven Nawala pradata, Anggĕr sĕdasa, Anggĕr agĕng, Anggĕr gunung, en Anggĕr arubiru, benevens de onder Mohammedaanschen invloed ontstane wetboeken als het kitab Tuhpah, bestaat er nog een wetboek Raja Kapa-kapa, en nog eenige andere. De wetboeken op Bali heeten Kûṭâramânawa, Adigama, Dharmawicâra, Darma upapati, Dewaḍaṇḍa, Sârasamuççaya, Çiwaçâsana, Wratiçâsana, Pûrwâdhigama, en Swarajambu, voorts vindt men daar Kĕrtasima's en Pâçwara's. In oorkonde XVI (= XIX) van Cohen Stuart's Kawi Oorkonden vindt men nog eenig andere namen genoemd, welke wetboeken op zichzelf kunnen vertegenwoordigen, misschien slechts benamingen zijn voor het een of ander der nog bestaanden. Gedeeltelijk althans zijn de oude wetboeken, die nog op Java gevonden zijn, dezelfde als de nog op Bali gebruikelijke.

No. 1 is de aanklacht, no. 2 de uiteenzetting van de zaak, no. 3 het pleidooi, en no. 4 het vonnis. Ten opzichte van no. 2 en no. 3 moet worden opgemerkt dat zij hetzelfde bevatten, en van elkander in geen enkel opzicht mogen verschillen, zal men zijn zaak kunnen handhaven, en dat zij door de beide partijen dienen te worden ingeleverd. Na het pleidooi wordt er naar de wetboeken rechtgesproken, en aan den winner (of aan beide partijen) een afschrift van het vonnis uitgereikt, dat in 't Sanskr. *jayapattra* d. i. „overwinningsblad" heet [1]).

Bij het procesvoeren komt het menigwerf niet aan op de deugdelijkheid van de zaak. Het is de vraag of acte no. 3 in alle deelen overeenkomt met acte no. 2. Is dat het geval, dan wordt onderzocht in welk der beide stukken de meeste of de gewichtigste stelfouten, zou men haast zeggen, worden aangetroffen; het aantal getuigen wordt van weerszijden vergeleken, daarna het aantal borgen of goedsprekers, en weegt ten slotte dit alles even zwaar, dan blijft wel beschouwd de zaak onbeslist, want alsdan wordt het, daar de eed van weerskanten moet worden afgelegd, aan de goden overgelaten hem te straffen die zich aan meineed zou hebben schuldig gemaakt.

Men kan echter een proces, hoe deugdelijk zijn zaak ook zij, door nog andere omstandigheden verliezen. Daaronder is er een, die in het straks volgende *jayapattra* wordt opgegeven als eerste oorzaak, waardoor de verliezer, hier de aanklager, zijn zaak heeft verloren. Dat bestaat hierin dat men de formaliteiten niet alle in acht neemt. Deze formaliteiten vindt men beschreven in de beide genoemde stukken, waarnaar ik ook voor nadere bijzonderheden verwijs. Daaronder behoort dat men zorge zijn pleidooi, zijn *surat kaṇḍa*, op den zittingsdag bij zich te hebben, en vooral op te

---

[1]) Een soortgelijk stuk is XVI (= XIX) der Kawi Oorkonden van Dr. A. B. Cohen Stuart. Het woord *jayapattra* is ook aan te wijzen in den zin van praçâsti, wat ik vermoed, dat in een verwarring van begrippen, of verzwakking van de beteekenis van het woord, zijn oorzaak moet hebben.

komen. De aanklager beneden is niet verschenen en moest reeds daardoor verzekerd zijn zijn proces verloren te hebben [1]).

Ik voeg hier slechts nog bij dat men steeds een proces voert met behulp van een procureur-advokaat en zelf een lijdelijke rol moet spelen, en dat de procureurs, op Bali *kañca*, officieele personen zijn [2]).

Ten opzichte van de taal en de spelling van het stuk moet het volgende worden opgemerkt.

De taal is de taal van Java van den tijd, waaruit het stuk dagteekent. Dat is natuurlijk, en zou ook niet behoeven te worden opgemerkt, als de taal van dien tijd zich niet eigenaardig onderscheidde van later Javaansch. Tot en met de inscripties van Mpu Siṇḍok (851—866 Çaka zijn het laagste en het hoogste jaarcijfer door mij tot nog toe gevonden op inscripties van hem afkomstig, zie Not. XXV. 67) bevindt het Javaansch zich in een phase die, hoewel ook het later Javaansch tot op misschien ± 1300 tegenover de taal der oudere kidungs, die ik oud-midden-Javaansch zou willen noemen, oud-Javaansch moet heeten, zich toch belangrijk onderscheidt van wat er op volgt. Het is het oudste oud-Javaansch, dat wij kennen [3]).

[1]) Met zie ook G. A. WILKEN, Het strafrecht bij de volken van het Maleische ras, 1883, (overdruk) bl. 49, 52 en 56. Een merkwaardig staaltje van de noodzakelijkheid te gelegener tijd zijn pleidooi in handen en gereed te hebben, geeft de oud-Resident van Bali, de Heer A. A. HOOS, in een brief aan den Heer J. S. A. VAN DISSEL, door deze gedeeltelijk bekend gemaakt in het Aanhangsel op „Eenige Balineesche brieven en processtukken enz.", Leiden 1886, bl. 10. De man, wiens zaak goed was, had even voor het begin van de zitting zijn surat kaṇḍa in handen van zijn tegenpartij gegeven, die nu zijn eigen surat kaṇḍa en die van zijn tegenpartij in zijn bezit had, en daardoor zijn zaak, die hij naar allen schijn zeker verloren hebben zou, won, want hij had de zijne wèl, maar zijne tegenpartij de zijne niet meer.

[2]) Op Bali heeft men *kĕrta's* (rechters) en *kañca's* (procureurs). In Tjeribon had men feitelijk hetzelfde, hoewel daar het rechtersambt en het procureurschap door dezelfde persoon kon worden vervuld, doch nooit te gelijker tijd. Van de zeven jaksa's, die en als rechter en als procureur konden optreden, waren in dezelfde zaak steeds andere rechters dan zij, die als procureur optraden, en omgekeerd.

[3]) Er zijn inscripties die misschien een nog ouder Javaansch vertegenwoordigen, maar omtrent dezen zal het de vraag zijn of wij niet met dialectisch onderscheid te maken hebben, of wel met een vreemden invloed. Van de hier in de noot bedoelde stukken is er nog geen enkele uitgegeven. Zij zijn, zonder daarmede te kennen te geven dat er inderdaad een Maleische invloed kan geconstateerd worden, — Sundaasch en Madureesch zou hier eenzelfde uitwerking gehad hebben, — Maleisch getint.

Ik bepaal mij hier bij één bijzonderheid, voor de nadere waardeering waarvan ik verwijs naar mijne Bijdrage, bl. 76. Het betreft toenmaals nog bestaande hiaatsvormen, die in later Javaansch verdwenen zijn, terwijl daarnaast in jongeren tijd andere ontstonden ten gevolge van verval in klank maar in den ouderen tijd nog niet voorhanden waren, omdat de klinkers toenmaals door een duidelijk uitgesproken consonant uiteen werden gehouden.

Het nieuw-Jav. vertoont, behalve wat die nieuw-ontstane hiaatsvormen betreft, waarvoor men ook vergelijke wat door mij in mijn Bijdrage bl. 108 omtrent het Balineesch is opgemerkt, saamgetrokken vormen. Dat ziet men ook in het midden-Javaansch, en in het jonger oud-Javaansch waren de vormen, die ik hier bedoel, reeds saamgeloopen, terwijl zij in het oudste oud-Javaansch dat nog niet waren. Ten einde verwarring te voorkomen moet ik er bij opmerken dat men in de kidung-taal herhaaldelijk ook de vormen van het jonger oud-Javaansch aantreft, doch na 1300 Çaka zijn deze laatste vormen ouderwetsch.

De neiging tot samentrekking, die in het Javaansch zoo duidelijk aan het licht treedt, bestond ook in het oudste oud-Jav. reeds, zooals blijkt uit bepaalde gevallen. Men heeft eenige gevallen te onderscheiden. Hiaatvormen zijn bijv. mogelijk:

a. terwijl de vocaal in beide syllaben dezelfde is;

b. terwijl in de voorafgaande syllabe een *a* wordt aangetroffen, in de volgende een andere;

c. terwijl in de volgende syllabe een *a* voorkomt, en een andere in den voorafgaanden lettergreep.

Als voorbeeld van het eerste noem ik hier bijv. Mal *kaădaăn;* voor *b.* Mal. *daun*, *lain*, en voor *c.* Mal. *buah* en *hias.*

Over de andere gevallen wordt hier gezwegen.

In het Jav. zal men, reeds in den oudsten tijd, behoudens eenige uitzonderingen, regelmatig samengetrokken vormen aantreffen in geval *a.* en *b.* Uit het *jayapattra,* dat volgt, haal ik hier aan *sânak, hanânak* = *hana anak, pasamayân,* misschien ook *rakryân.*

In het geval onder *c.* genoemd vindt men dat samenloopen

regelmatig in het jonger oud-Jav. *in* een woord, en gewoonlijk ook bij samentreffen van woorden, die zoo gevormd zijn, dat het einde van het eene met het begin van het andere te zamen zulk een geval vormen. In jonger Jav. vindt men samentrekking geregeld *in* een woord, maar zij blijft daarentegen gewoonlijk uit, — behalve in ouderwetsche samenstellingen die thans eigenlijk als één woord gelden. — waar woorden opeen stooten. In het oudste oud-Javaansch vindt men samentrekking ook in dit geval bij *a* herhaaldelijk niet, bijv. *banua i guntur, çuddhapariçuddha ikang guṇadoṣa*, soms echter wel *wihâre garung* = *wihâra i garung*. In een woord vindt men, als *i* volgt vaak een tweeklank bijv. *kain* = *ken* = Mal. *kaïn*.

Geval *c*. is dus het belangrijkste. Ik zal hier een tabelletje geven, dat den lezer gemakkelijk een overzicht zal geven. Het behandelt slechts het geval dat *u* voorafgaat, want waar *i* de eerste vocaal is, vindt men reeds herhaaldelijk den jongeren oud-Jav. vorm, hoewel niet altijd, bijv. *mangasiakan*, *hiyang* in plaats van *hyang*, en *hadian* in plaats *hadyan*. Ook waar pĕpĕt voorafgaat blijft samenloopen in de oudste phase herhaaldelijk uit bijv. *hamĕas* en *tĕas*.

oudste oud-J.	oud-Jav.	midden-Jav.	nieuw-Jav.
wuang	*wwang*	*wong*	*wong*
luah	*lwah*	*loh*	*loh* (*loh jinawi*)
wuai	*wwai*	*we*	*we* (*wedang*)
kapua	*kapwa*		*kapo* (*kaponakan*)
rua	*rwa*	*roro*	*loro*
manuam	*manwam*	*anom*	*anom*
buat	*bwat*	*bot*	*bot*
manĕmuakan	*manĕmwakĕn*	*anĕmokĕn*	*nĕmok-ake*

Deze voorbeelden zouden gemakkelijk vermeerderd kunnen worden. Slechts voeg ik hier nog bij *luir* = later *lwir* = midden- en nieuw.-Jav. *lir* in *salir* en *sang lir sinom* enz. De lezer ziet, dat men hier werkelijk met een afzonderlijke phase van het Jav. te doen heeft. Deze phase nu vindt men vertegenwoordigd in de oudste opschriften, dus alle van

Midden-Java, en in de oudere van Oost-Java tot en met de opschriften van Mpu Siṇḍok.

De spelling van ons stukje oud-Javaansch is zeer opmerkenswaardig. Zij is, hoewel men ook elders er nu en dan de sporen van aantreft, vreemd. Zij is niet de gewone der oud-Javaansche stukken van Midden Java, die zich, zooals ik reeds elders heb doen opmerken, onderscheidt door het verdubbelen van de eindconsonant van een stamwoord als daaraan een suffix, dat met een klinker begint, bepaaldelijk *an*, wordt toegevoegd.

Dat systeem vindt men in ons stuk juist niet toegepast. Toch ontmoet men er verdubbelde consonanten in. Tot een ander doeleinde. Tot het aangeven van een voorafgaande, niet geaccenteerde syllabe, van een pĕpĕt naar nieuwer Javaansch taaleigen. Daar het schrijfteeken voor de pĕpĕt, — op Midden-Java een kring met een kruis er in, op Oost Java later een kring met twee streepjes, waaruit zich gaandeweg het tegenwoordige teeken voor de pĕpĕt ontwikkeld heeft, — reeds in veel oudere inscripties en ook in ons stuk zelf wordt aangetroffen, kan de reden niet zijn, dat dat teeken onbekend was; het is een andere manier om dien klank uit te drukken. Een ander middel, dat veel veelvuldiger wordt toegepast, en in den Kĕḍirischen tijd en in de Balineesche handschriften schering en inslag is, is het niet gebruiken van het pĕpĕtteeken, terwijl de eerstvolgende consonant als pasangan wordt geschreven (de zoogenaamde *upapañji*). Hiervan vindt men een voorbeeld in het *tka* = *tĕka* en het *wsi*=*wĕsi* van het *jayapattra*. De gewone wijze hier is echter dat men *pĕjah* niet *pjah* maar *pajjah* spelt, en zoo is *gallam* = *gĕlam*, *samaggat* = *samĕgat*, *tabwĕl* = *tĕbĕl;* zelfs *anakabwi* = *anakbi*.

Doch deze wijze van spelling heeft verdere gevolgen gehad. Ik behoef hier niet nogmaals te spreken over de spelling der Sanskrit woorden in de periode, waaruit dit *jayapattra* dagteekent, daar daarover boven reeds is gehandeld. Op een bijzonder geval dient hier echter te worden gewezen. Door een verdubbelden consonant te bezigen om een voorafgaande pĕpĕt aan te duiden, werd het onmogelijk de uit-

spraak der woorden, waarin men met de daad een dubbele consonant aantrof juist weer te geven, wat in Sanskrit woorden bijv. plaats kan hebben, zooals een voorbeeld uit ons stukje bevestigt. Onze oorkonde toch is een *jayapattra*, en wordt ook in ons stuk als zoodanig betiteld. Tengevolge van dat gebruik der dubbele consonanten zou *jayapattra* luiden *jayapĕtra*, en dit laatste nu is voorkomen door de vokaal der voorafgaande syllabe te verlengen en den consonant enkelvoudig te schrijven nl. *jayapâtra*, en op dezelfde wijze *likhitapâtra*. Van deze laatste wijze van spellen vindt men ook in andere stukken voorbeelden.

Deze afwijkende spelling heeft in den aanvang iets verwarrends, verbergt den zin, bemoeielijkte zoodoende het verstaan en daardoor ook het eerste afschrijven.

Het stuk zelf luidt:

Swasti çakawarṣatîta 849 çrawaṇamâsa, tithi dwâdaçi çukla, ma, po, bu, wâra tatkâla ni pu tabwĕl anag banua ing guntur punpunaning wihâre garung pinariccheda guṇadoṣanira de samaggat pinapan pu gawul muang sang anakabwi pu gallam wanua i pulu watu, sambandhanikang guṇadoṣa, hana sang dharma ngaranya bapa ni manghampig sangkâri wurakung ya ta tumagiḥ pu tabwĕl tinagihakanya mas su 1, ndâ tan hutang pu tabwĕl ya hutang sang anakabwi, makangaran si campa, wuang sânak sang dharma, pajjaḥ pua si campa, tinagiḥ ta pu tabwĕl de sang dharma, ndâ tan hanânak ni pu tabwĕl muang si campa, nguniweḥ yar wruha rikang hutang ya ta matangyan tka ri samaggat pinapan ndâ tan tka sang dharma rikang pasamayân ya matangyan inalahakan ta ya de samaggat pinapan, lawan tan hana parṇnaḥ ning hutang mangkana tumibâ ring lakilaki ya tan pangawruḥ nikang lakilaki, nguniweḥ yan tan hana anak sambandha, tatra sâkṣî rowang rakryân aputu pu rakak wuang i tangkil, rowang rakryan hamĕas pu kirat wuang i timbun wsi, pu sanggama wuang i guntur, muang guru waju anakabwi samaggat pinapan

atuha, nâhan kwehning sâkṣî byaktinyan sampun çuddhapariçuddha ikang guṇadoṣa, likhitapâtra dyaḥ ranggal wuang i warasiga ‖ kunang sugyan ta tânpangujara ya muwaḥ dlâha ning dlâha ya donikeng jayapâtra ‖ o ‖.

Voor zoover ik in staat ben dit te vertalen, luidt het in het Hollandsch.

Saluut! Op *mawulu*, *pon*, Woensdag, den 12en van de lichte helft der maand Çrâwaṇa (Juli—Augustus), 850 Çaka, is er in het geding van pu Tabwĕl (Tĕbĕl) van Guntur, ressorteerende onder het klooster te Garung, recht gedaan door den *samaggat* (*samĕgat*) *pinapan* pu Gawul en diens huisvrouw pu Gallam (Gĕlam) van Pulu watu. De aanleiding tot het geding van pu Tabwĕl (Tĕbĕl) was, dat een zekere Dharma, de vader van Manghampig afkomstig (?) van Wurakung pu Tabwĕl gemaand had om 1 suwarṇa goud. Het was evenwel geen schuld (die was aangegaan) door pu Tabwĕl (zelf), het was eèn schuld (die was aangegaan) door diens vrouw, Campa geheeten, en bloedverwant van genoemden Dharma. Campa nu was overleden, en pu Tabwĕl werd (daarom) door genoemden Dharma gemaand. Een kind evenwel was er (uit het huwelijk) van pu Tabwĕl met Campa niet (geboren), voorts al droeg hij kennis (?) van die schuld. Daarom heeft hij zich vervoegd bij den *samaggat pinapan*, maar Dharma is op den gestelden tijd niet opgekomen. Dientengevolge heeft de *samaggat pinapan* deze veroordeeld. Bovendien zou een dergelijke schuld toch nooit kunnen komen ten laste van den man, in het geval (dat zij is aangegaan) zonder voorkennis van den man, en zonder dat er (uit het huwelijk) een kind geboren is. Deze beslissing is gewezen ten overstaan van (*letterl.*: daarbij waren getuigen): den dienaar van Rakryân Aputu, pu Rakak, van Tangkil; den dienaar van Rakryân Hamĕas, pu Kirat, van Timbun wsi; pu Sanggama, van Guntur; en de guru waju, vrouw van den vroegeren (?) *samaggat pinapan*. Dit waren de getuigen. (Met bovenstaande beslissing) is het geding

(tegen pu Tabwěl) onherroepelijk beslist. Geschreven door Dyaḥ Ranggal van Warasiga. — Het doel van deze acte van uitspraak is, dat er te eeniger tijd niet soms weer over gesproken worde.

Thans volgen nog eenige aanteekeningen.

Over den datum zie boven bl. 99, noot. *Ma* = *mawulu* is een der dagen van de zesdaagsche, *po* = *pon* een der dagen van de vijfdaagsche week, en *bu* = *budha* Woensdag.

Anag banua is vreemd. Men zou verwachten *anak banua*. *Guṇadoṣa* is letterlijk de (betrekkelijke) deugdelijkheid of schuld van iets of iemand.

Samaggat = *samĕgat*, later ook *samĕgĕt*, wisselt in latere stukken af met *pamĕgat* en *pamĕgĕt*. Dit leidt er toe te vermoeden dat *samĕgat* een formatie wezen moet die ten naastebij synoniem is aan *pamĕgat*. Daar zij de functie van rechters vervullen, ligt een afleiding van den stam *pĕgat* (breken) voor de hand. Dan zou het woord of letterlijk, „verbreker", of wel „beslechter", desnoods „arbiter" beteekenen. Dat een *samĕgat* ook naar den vorm, al is deze formatie in het later Jav. geheel in onbruik geraakt, en al was zij in 't oud-Jav. reeds zeer zeldzaam, de beteekenis van een *pamĕgat* hebben kan, wordt waarschijnlijk als men aan het Niasch denkt; in welke taal zulke woordvormen met zulk eene waarde regelmatig voorkomen, bijv. *samazŏchi* = de maker, *sofanŏ* de weggaande, vormen die door den Heer SUNDERMANN, zie zijne Kurze Formenlehre der Niassischen Sprache (in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk.), Batavia 1882, bl. 19 en 9, verklaard worden als samengesteld met een pronomen relativum.

Wat de waarde van *pinapan* is weet ik niet. Men vindt verschillende *samĕgat* bijv. *samĕgat luwöm*, enz.

Het verdient opmerking dat men vóór de persoonsnamen afwisselend, doch steeds hetzelfde woord voor denzelfden naam, gebruikt vindt *pu*, *si* en *sang*. Dat toch wijst op een verschil in stand, doch daarin behoeft nog geenszins opge-

sloten te liggen dat zij zich onderscheiden zouden naar kasten, en dus dat toenmaals op Java het kastenstelsel reeds bestond, wat later op Java, evenals nu nog op Bali, zeker het geval is geweest. Zondert men de vermoedelijk onechte stukken uit, dan valt het mij tot nog toe moeielijk voor zóó ouden tijd op Java reeds het kastenstelsel uit een volkomen duidelijk sprekend feit te staven. Slechts op koperen platen, nl. een van Mpu Sinḍok van 853 Çaka, en de plaat van 823 (in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XXVII) vindt men in het eedformulier gesproken van de *caturwarṇna*, zoo ook op de plaat van 795 (in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXVIII) van *brahmaṇa, kṣatriya, waisya, sudra sajanmanya.* Op steen geeft de inscriptie van Çaka 784 (Kawi Oorkonden XXIII) *brahmahatya.* Daarna vind ik eerst in een inscriptie van 1026 Çaka (Beschr. steenen Bat. Gen.-N°. 33) *mon brâhmaṇa mon kṣatriya mon waiçya mon çudra.*

Het *parṇnah* = nieuw Jav. *pĕrnah* schildert ons duidelijk hoe het Mal. *pĕrnah,* en *pĕnah* aan hunne beteekenis van „ooit" gekomen zijn.

Rakak is onzeker. *Ka* en *ta* gelijken in het oud-Javaansche schrift elkander in hooge mate. *Ratak* of *rakat* of *ratat* zou ook kunnen worden gelezen, want de letters zijn onduidelijk.

Sugyan, waarover men vergelijke KERN, Wṛttasañcaya, bl. 119, luidt in het Sundaasch *sugan.*

Over de voorkomende titels moet ik het zwijgen bewaren, verreweg de meesten zijn vooralsnog nog raadsels.

WELTEVREDEN, Sept. 1887.

NASCHRIFT.

Toen het voorafgaande reeds gezet was, ontving het Bat. Gen. van K. en W. van de Straits Branch van de Royal Asiatic Society (Singapore) een photographische afbeelding van de inscriptie op de Karimon-eilanden. Voor die inscriptie kan ik daardoor thans verwijzen naar de Not. van het Bat. Gen., 1887, November-vergadering. Zij is in Nâgarî-schrift.

NAAR AANLEIDING

VAN

PROF. A. C. VREEDE'S „KANTTEEKENINGEN" ENZ.

DOOR

Dr. J. BRANDES.

In de onlangs door mij ontvangen aflevering van de Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië te 's Gravenhage, namelijk 5e Volgr., II, afl. 3, vond ik een opstel, dat mij aanleiding geeft tot het schrijven van hetgeen hier den lezer wordt aangeboden. Zooals het hoofd hierboven reeds heeft doen zien, is bedoeld: „Kantteekeningen op de woordenlijst van KERN's ‚de Fidji-taal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië', enz" van de hand van Prof. A. C. VREEDE.

In dat opstel komen eenige passages voor, waartegenover ik meen dat het stilzwijgen niet mag worden bewaard. Prof. VREEDE toch, zoo mag men aannemen, moet door het ambt, dat door hem bekleed wordt, invloed uitoefenen op de wijze waarop door anderen de Javaansche en de Madureesche taal zal worden beoefend, en waar hij zich nu tot het schrijven van een opstel als het genoemde geroepen gevoelt, en wat daarin wordt geleerd verder ook bij zijn onderwijs verkondigen kan, een methode veroordeelt, die hooge waardeering verdient al ware het slechts om de uit-

komsten, die zij in de handen van Prof. KERN heeft geleverd, terwijl Zijn HoogGel. zelf eene richting volgt, die, zooals ik zal aantoonen, tot zeer bedenkelijke resultaten leidt, daar eischt het belang der wetenschap dat tegen één en ander wordt opgekomen.

Wat ik bepaaldelijk op het oog heb, is te vinden op bladz. 426, 407 en 408 t. a. p., hoewel ook andere gedeelten van denzelfden aard zeer opmerkenswaardig zijn.

Op bladz. 426 leest men, — men beginne beneden op bl. 425,—: „Voorshands diene dit weinige ook om rekenschap te geven van hetgeen ik eenige maanden geleden onder den indruk van KERN's werk in deze Bijdrage (5e Volgr., II, [bl. 5]) schreef: MEINSMA waagde zich evenmin als ROORDA, volgens diens ‚beginsel dat men er zich toe moest bepalen eene taal grondig te kennen, voordat men er toe overging in een vergelijking met andere talen te treden' [1]), op het gevaarlijke terrein der vergelijkende taalstudie".

Op bl. 407: „Nu KERN zich ook buiten die grenzen heeft gewaagd en, ten einde overeenkomst aan te toonen, hier en daar naar verklaring van afwijkingen in vorm of beteekenis heeft moeten zoeken, dient men voorzichtig te zijn; en dat niet alleen met betrekking tot het lexicale, maar ook met opzicht tot het grammaticale gedeelte van zijn werk, voor zoo ver dit meer bepaald gegrond is op door hem in zijn woordenlijst aangenomen verwantschap. Van ‚Grammatica' gesproken — dat gedeelte is niet bepaald door mij bestudeerd" [2]).

Op bladz. 426 veroordeelt Prof. VREEDE een methode, die

---

[1]) In het vroegere opstel van Prof. VREEDE, waarnaar Zijn HGl. verwijst, wordt aangegeven, dat die woorden te vinden zijn in Bijdr. T. L. en Vk., 3e Volgr. IX, 323, in de door MEINSMA geschreven necrologie van ROORDA. Daar vindt men ROORDA's beginsel op die wijze geformuleerd. Mij is niet bekend, dat Prof. ROORDA zelf het in druk ergens heeft bekend gestelde

[2]) De bekentenis in den laatsten zin maakt, tegenover hetgeen er aan voorafgaat, een vreemden indruk. Bladz. 408 zal beneden ter sprake komen.

hem vreemd is [1]), op bl. 407 spreekt Zijn HoogGel. een afkeurend en wantrouwenverwekkend oordeel uit over een vrucht van een arbeiden naar die methode, terwijl het belangrijkste gedeelte van het besproken boek onbestudeerd is gelaten. Ik wil hier onderzoeken in hoeverre Prof. VREEDE gerechtigd is tot het uiten van een stelling en een oordeel als in het aangehaalde vervat zijn, door de methode die Zijn HoogGel. zelf volgt en toepast in oogenschouw nemen.

Die methode leert men gemakkelijk kennen uit de verschillende drukwerken, die verbonden met Prof. VREEDE's naam sints 1874 het licht hebben gezien. Prof. VREEDE heeft zich bezig gehouden met de beoefening van het Javaansch en van het Madureesch. Hier zal over beiden dienen te worden gesproken; maar het spreekt van zelf dat slechts een kleine keur van bijzonderheden door mij zal kunnen worden behandeld. Voor het doel is niet meer noodig.

In 1882 verscheen, uitgegeven door Prof. VREEDE, een nieuwe druk van de Beknopte Javaansche Grammatica van T. ROORDA (1874). Zeer juist werd in het Voorberigt die nieuwe druk als een „herdruk" betiteld. Wijzigingen, die sints het jaar 1874, de vorderingen onzer kennis van het Javaansch in aanmerking genomen, zeer noodig waren geworden (waarover beneden), mist men. Het is de oude editie zoo accuraat, dat bijv. zelfs onveranderd zijn gelaten de zinstorende drukfouten te vinden op bl. 74 (in § 95, 1°) en bl. 23 (§ 31).

Op bl. 74 is reg. 14 v. o. het *ngoegat* (lees *'nggoegat*) van de editie van 1874, terwijl in die § juist wordt ver-

[1]) In genoemd opstel noemt Prof. VREEDE zich »dilettant" en »vreemdeling" op het gebied der taalvergelijking. Waar iemand blijk geeft niet te kennen of ook onbestudeerd te laten wat door meesters in die richting (Dr. H. N. VAN DER TUUK en Prof. KERN) is geleverd, mag men zeggen dat zij hem vreemd is. Wat VAN DER TUUK betreft verwijs ik naar Prof. VREEDE's lezing »Over de wortelwoorden in de Javaansche taal" (Actes du 6me congrès des Orientalistes 1883, IV, 5, pag. 39 vlgg.) bepaaldelijk naar het gedeelte door Zijn HoogGel. daaruit aangehaald Bijdr. 5 volgr., II, 414.

haald, dat men een *'nggoegat* vormt, ook te vinden in de editie van 1882. Evenzoo vindt men in deze laatste editie de drukfout terug, die § 31 voor een leerling onverstaanbaar maken moet. In de editie van 1874 was toch het *njå*, dat gelezen moet worden op bladz. 23 regel 7 v. o. „*nå* met de pasangan *njå* en dus [illegible]", (in plaats van „*nå* met de pasangan *nå*", zooals er staat) terecht gekomen op regel 3 v. o., waar men leest „[illegible] (*njå* met *pengkal*)", wat op zijn beurt te veranderen is in „[illegible] (*nå* met *pengkal*)". Zeer accuraat is ook deze fout in den herdruk van 1882 aangehouden.

Hetzelfde mag men zeggen van de uitgave van de Tjarita Brakaj, de Madureesche dongeng, die in 1876 plaats had. In het voorbericht, bl. VII, van deze tekstuitgave leest men: „Daar de tekst is afgedrukt geheel conform aan het origineel, zoo zijn die (nl. de in dat voorbericht even tevoren genoemde) eigenaardigheden [1]) behouden; ook wat de spelling betreft heb ik mij geen verandering of verbetering veroorloofd ten einde niet vooruit te loopen op het resultaat van hen, die in staat zullen zijn, regels daaromtrent vast te stellen gegrond op nauwkeurige waarneming der uitspraak". Hoe nauwkeurig dat „conform aan het origineel afdrukken" is geschied, blijkt bijv. uit bl. 3 reg. 6, waar men leest [illegible] en uit bl. 7, reg. 2 [illegible] (waar ook de maat in de war is), en *ibid.* reg. 8 v. o. [illegible] op welke plaatsen, zooals de lezer ziet, zelfs de woorden, die in het HS. op de gewone nieuw-Jav. wijze waren d o o r g e s l a g e n, in den gedrukten tekst niet worden gemist [2]).

[1]) Onder die eigenaardigheden vindt men n i e t vermeld, dat [illegible] en [illegible] ook als pasangan herhaaldelijk in aksara-vorm geschreven worden; men zie de volgende aanhalingen.

[2]) De doorgeslagen woorden in het laatste citaat vinden hun aanleiding in het iets hooger t. a. p. reeds voorgekomen [illegible] Toen volgde daarop [illegible]

Uit deze sprekende voorbeelden leerende hoe nauwgezet Zijn HoogGel. zijn prototypen weet weer te geven, waar onder zijne leiding een geschrift wordt herdrukt, of wanneer hij een tekst het licht doet zien, mag men met vol recht vertrouwen dat de overige uitgaven van denzelfden aard, door Zijn HoogGel. aan het publiek geschonken, op een zelfde wijze getrouw het oorspronkelijke weergeven [1]). Daaruit ziet men tevens, dat de ettelijke kleine fouten, welke de door Prof. VREEDE in zijne Handleiding tot de beoefening der Madoeresche taal uitgegeven teksten ontsieren, — ik heb hier bepaaldelijk de tweede editie op het oog, — niet geweten mogen worden aan den uitgever, maar reeds voorhanden moeten zijn geweest in de teksten, zooals zij door hem ontvangen werden [2]).

Behalve als uitgever van teksten, zij 't dan dat deze reeds vroeger gedrukte, dan wel ongedrukte geschriften waren, is Prof. VREEDE ook als criticus opgetreden.

In 1876 beoordeelde Prof. VREEDE een opstelletje van Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER, in 1877 de Mad. vertaling van de Among tani, in 1880 MEINSMA's aanteekeningen op zijn Babad Tanah Djawi, en HUMME's vertaling van de Abiasa, in 1881 de Handleiding van de Heeren ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE, in 1884 publiceerde Zijn HoogGel de aanmerkingen van den Heer RHEMREV op de vertaling van de Abiasa door HUMME, in 1885 richtte hij in het opstel „School en leven" het woord tot den Heer VAN DEN BROEK, en laatstelijk in dit jaar (1887) verscheen het stuk dat de aanleiding tot mijn opstel is.

Op welk een wijze men volgens Prof. VREEDE zich als criticus moet gedragen, leeren deze stukken. Reeds gaf ik een paar

---

[1]) Blijkens de verschillende voorberichten heeft Prof. VREEDE op enkele plaatsen toch wijzigingen aangebracht, bijv. in de nieuwe editie van het brievenboek, in Mad. vert. van de reizen van Purwa Lělana, in de nieuwe uitgave van Deel I van WINTER's Zamenspraken. De derde der in WINTER's Zam. opgegeven drie veranderingen was overbodig, want het pass. van *mahat* (distilleeren) is even goed *di-mahat* als *di-pahat*, evenals ook *mahatan* naast *pahatan* in gebruik is.

[2]) Men zie verder beneden bladz. 170.

staaltjes ontleend aan het laatstgenoemde stuk. Het is van belang ook uit anderen hier eenige citaten te geven.

Sprekende over de spelling van het Mad. zegt Zijn HoogGel. in het opstel tegen Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER (1876, Bijdr. 3e Volgr., XI, 369): „Toch wensch ik er op te wijzen dat [wanneer] men bij de behandeling van zulk een belangrijke zaak grondiger dient te werk te gaan dan de heer v. L. B. Hij had namelijk twee afschriften der dongeng; en niettegenstaande ‚er nog al verschil in de spelling onderling heerscht en de schrijvers zich niet gelijk blijven', heeft hij de knoop maar doorgehakt en die spelling gevolgd, die hem het rationeelste voorkwam. Maar welk verschil er bestaat, of wat er voor de eene tegen de andere lezing te zeggen was; in hoeverre het eene handschrift meer vertrouwen verdiende dan het andere van dat alles geen woord. De Heer v. L. B. heeft een keuze gedaan, en daarom is die beste". *Ibid.* bl. 375: „De Heer v. L. B. heeft zich niet aan eene vertaling van den text gewaagd, maar zich tot een korte inhoudsopgave bepaald, die over het geheel vrij juist is. Dat ZEd. het met zijne woordenlijst in de overbrenging van den Mad. text niet ver zou hebben gebragt, zal hieronder blijken".

In 1876 verscheen Prof. VREEDE's uitgave van de Tjarita Brakaj. Zijn HoogGel. had zich, in hetgeen ik juist heb aangehaald, bakens gesteld. Zie hier de wijze waarop zijne tekst het licht ziet.

Behalve hetgeen boven reeds bleek, meen ik te kunnen volstaan met het aanhalen van een gedeelte, het begin, van het Voorbericht bij die uitgave.

„De Tjarita Brakaj, geschiedenis van den ‚Leguaan'.... Er zijn althans van die dongeng afschriften in veler handen. De Heer Dr. J. J. VAN LIMBURG BROUWER.... vermeldt dat hem twee afschriften ten dienste stonden.... Een ander fragment van hetzelfde verhaal is in het bezit van Dr. W. PALMER VAN DEN BROEK; ik zelf ontving een klein uittreksel.... van

den vorigen Regent van Besoeki, maar later een fraai handschrift door tusschenkomst van den Heer HENNY.... Ik besloot het voor de uitgave te bewerken en was hiermede reeds een goed eind gevorderd, toen ik onder de Jav. HSS. op de Leidsche Bibliotheek een nog keuriger afschrift ontdekte, hetgeen overigens boven het mijne nog dit voor had dat het de woonplaats en naam van hem, die het afschreef en tevens den tijd wanneer opgeeft [1]). Ook heeft het een behoorlijke inleiding en slot, welke beide aan mijn HS (in de aant. B. gemerkt) ontbreken. Het gevolg was dat ik den arbeid aan hs. B. staakte en het hs. uit de Bibliotheek thans door mij wordt uitgegeven [2]).... De redactie der mij bekende afschriften is nog al verschillend, maar de loop van het verhaal ongeveer dezelfde".

Hierop volgt dan een inhoudsopgave „die over het geheel vrij juist is", maar welk verschil of er nu eigenlijk bestaat, of wat er voor de eene tegen de andere lezing te zeggen was, in hoeverre het eene handschrift meer vertrouwen verdiende dan het andere; van dat alles ook bij Prof. VREEDE, die zoo goed wist wat behoorde, geen woord. Prof. VREEDE noemt het HS. van de Leidsche Bibliotheek nog keuriger dan het andere, heeft een keuze gedaan en daarom is die keuze de beste [3]).

Prof. VREEDE's opmerkingen over de uitspraak van de klinkers in het Madureesch, zooals Zijn HoogGel. die heeft medegedeeld in het congresnommer van de Bijdragen van het Instituut (1883), zijn belangrijk tegenover de citaten welke ik hier nog verder uit het opstel tegen Dr. VAN LIMBURG BROUWER (in Bijdr. 3e volgr., XI) wil aanhalen, te weten t. a. p., bl. 372: „En wat nu de resultaten betreft (nl. die van Prof. VREEDE in zijn Handl., 1874), die volgens den Heer VAN

[1]) Zoo iets maakt een HS. steeds voortreffelijker dan een ander HS.

[2]) Een tekst dus naar één HS.

[3]) In de aanteekeningen wordt HS. B. ongeveer tienmalen genoemd. Mij is het niet mogen gelukken er een voorstelling van te vormen, dan alleen (zie den tekst) dat het kop noch staart heeft.

L. B. zouden berusten op een onzuivere basis, — en die in de grammaticale inleiding zijn vervat, — hij schijnt ze toch nog zoo heel slecht niet te vinden; althans van dat gedeelte wat over schrift en uitspraak handelt heeft hij in deze bladzijden ruim gebruik gemaakt, zooals ik hier onder zal aantoonen"; *ibid.* „Ik blijf dan ook voorloopig bij 't geen ik over de uitspraak der klinkers in mijne Handleiding heb gezegd"; *ibid.* „Opmerkelijk is het, dat een paar punten van overeenkomst door mij voor het Bal. met het Mad. opgegeven (en hierover zwijgt de heer v. L. B.) hier voor de verwantschap van het Makassaarsch met het Mad. worden opgenoemd".

Slaande op een zoo dadelijk te citeeren uiting van Dr. J. J. van Limburg Brouwer (in het XXIII^ste deel van het Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., bl. 329) leest men nl. verder in Prof. Vreede's kritiek op bl. 374: „Tusschen *e* en *i*, *oe* en *o* heb ik niet veel onderscheid kunnen opmerken. De regel is trouwens in 't algemeen gesteld, anders zou ik ter weerlegging aanhalingen doen uit stukken van Bangkalan en Soemenap in mijn Handl., 2^e stuk (1^e ed.). Ik zou mij dan ook met al. 5, die een exceptie op dezen regel of niet-regel is, niet behoeven te vermoeien, ware het niet dat men verkeerde gevolgtrekkingen zou kunnen maken omtrent de taalsoort van het pronomen 1^e persoon, enz."

Bij den Heer van L. B. stond (t. a. p.): „Als algemeene regel kan men aannemen dat de medeklinkers, die met *ō* worden uitgesproken, ook *i* en *oe* vereischen, en de andere liefst met de scherpe *e* en *o* worden uitgesproken. Wordt hiervan afgeweken dan ligt het veelal in de afkomst van het woord enz. . . . . Geheel buiten dien regel is het Soemenapsche dialect dat zachter is dan het dialect van Madoera (Bangkalang), Probolingo en Bezoekie. Op Soemenap zegt en schrijft men *oereng* en *oering*, mensch, op Bangkalan *oreng*. Het eene dialect enz".

Hiertegen kwam Prof. Vreede op. Zijn HoogGel. had toch in de grammaticale inleiding voor het 1^e stuk van

de 1e ed. van zijne Handl. voor het Mad. (bl. VI, § 22 — 26) geleerd: „De [illegible] . . wordt dikwijls verwisseld met de *e* klank; . . de [illegible] wordt dikwijls verwisseld met de *o* klank; . . de [illegible] wordt dikwijls verwisseld met de [illegible]", — terwijl over de verwisseling van de [illegible] met de *oe*, die er nog bijgevoegd had behooren te worden, gezwegen werd. Dr. VAN L. B. had tegenover dezen n i e t - r e g e l een r e g e l gesteld, die in Prof. VREEDE's oogen, ook nog zes jaren daarna (in 1882) [1]), niet goed was, en behoorde dus te worden tegengesproken.

In hetgeen Dr. VAN LIMBURG BROUWER had gezegd, had deze het geluk gehad, kort en netjes, een belangrijken Mad. klankregel te formuleeren, waarvan de vrije groote juistheid althans voor het Bĕsuki'sche [2]) gemakkelijk gecontroleerd kan worden door de woordenlijst van de Heeren W. J. ELZEVIER STOKMANS en J. C. P. MARINISSE, Soerabaja 1880, een regel die dan ook later door Prof. VREEDE zelf is overgenomen. Op de navolgende wijze.

In 1883 verschijnt het congresnommer van de Bijdragen van het Instituut. Daarin vindt men opgenomen een bijdrage van Prof. VREEDE voor het Madureesch: een stukje tekst, met een vertaling in het Hollandsch (waarover beneden), en eenige opmerkingen „ten einde althans eenig denkbeeld van het Madoereesche taaleigen te geven". Onder anderen:

„De zachte medeklinkers en de tongtrillers *r* en *l*, als zij op een zachten medeklinker volgen, worden meestal met de zachte *i* en *oe* uitgesproken, bijv. . . .

„Daarentegen de harde medeklinkers met de scherpen *e* en *o*, bijv. . . ."

Met andere woorden: Als algemeenen regel kan men aannemen, dat de medeklinders die met *ö* worden uitgesproken, —

[1]) In Mad. Handl. (1882), 1e stuk, 2e druk, bl. XII, § 21—28, wordt nog geleerd, zonder dat van hetgeen door v. L. B. was opgemerkt gebruik wordt gemaakt, „dat de [illegible] dikwijls verwisseld wordt met de *e*- klank". Van die andere gevallen wordt daar gezwegen.

[2]) Zie beneden bl. 166 noot 3.

dat zijn de zachte medeklinkers, en de *r* en de *l*, als deze op een zachten medeklinker volgen, zooals Dr. v. L. B. t. a. p. op bl. 328 in alinea 6 en 7 duidelijk doet uitkomen, al wordt daar verkeerd ook de [illegible] genoemd, — ook *i* en *oe* vereischen, en de anderen, — dat zijn, zooals uit het voorafgaande niet minder duidelijk volgt, de harde consonanten, en de *r* en *l* als zij op zich zelf staan of op een harden consonant volgen, ook de nasalen, — liefst met de scherp korte *e* en *o* worden uitgesproken; niet anders dus dan de door den Heer VAN LIMBURG BROUWER blijkens het citaat boven in 1876 gegeven regel [1]).

Vroeger verzuimd onderzoek moet dus ten slotte Prof. VREEDE overtuigd hebben van de juistheid van den door hem in 1876 zoo fel tegengesproken „regel of niet-regel" van Dr. v. L. B., maar tegenover hetgeen Zijn HoogGel. in 1876 in zijn kritiek tegen VAN L. B. had gezegd, en door mij mede is aangehaald, kan het niet anders dan hooge verwondering baren, dat in dat stukje in het congresnommer van de Bijdragen, dat voornamelijk voor vreemdelingen werd samengesteld, ook door Prof. VREEDE gezwegen wordt, waar een enkel woord voldoende zou zijn geweest den eigenlijken vinder van den regel bekend te maken aan het niet ingewijde publiek.

In Bijdr. T. L. en Vk., 4e volgr., IV, 579 (1880) leest men in Prof. VREEDE's De aanteekeningen op de Babad Tanah Djawi: „Bl. 20, 8, [illegible] vertaalt MEINSMA: ‚de op den grootvader van Raden Soesoeroeh volgende *jongere* zuster' en voegt er bij: ‚zij was dus een zuster van Moending wangi enz. Volgens de Sadjarah een *oudere* zuster Ratnå Soewidå geheeten'. Onbegrijpelijk is het mij, hoe M. die vert. van het Jav.

---

[1]) De regel bij VAN LIMBURG BROUWER is vollediger dan zooals hij door Prof. VREEDE wordt gegeven. Ook bij klinkers voorafgegaan door een zachte aspiratie (spiritus lenis, of, zooals wij zeggen, als zij op zich zelf staan) wordt de laatste wijze van behandeling gevolgd; doch er zijn uitzonderingen.

geeft; een die nog wel strijdt met de opgave van Sadjarah. Mijns inziens laten de Jav. woorden geene andere vert. toe dan: ‚haar jongere broeder vervolgens was de grootvader van Raden Soesoeroeh (Moending Wangi)' m. a. w. zij was zijne oudere zuster en dit komt met de Sĕdjarah overeen".

De door Meinsma gegeven, en door Prof. Vreede nader behandelde, vertaling is van die woorden, zooals zij daar staan, de eenig mogelijke en dus goed, al past dat nu niet in het verband, en al komt dat niet overeen met de traditie volgens andere geschriften. De vertaling van Prof. Vreede is naar het verband, zonder dat er acht geslagen is op wat de tekst aanbiedt. Het is duidelijk dat Zijn HoogGel. bij zijne vertaling het voor *eyang* voorkomende *ing* grata quadam negligentia heeft laten rusten, al kunnen de woorden ook zonder dat lastige *ing* den zin, dien men hier verwachten zou, slechts desnoods hebben. Zoo kan men begrijpen, hoe Prof. Vreede onbegrijpelijk vond wat zeer begrijpelijk is. De plaats is corrupt. Bij het schrijven of afschrijven is de syllabe *gih* overgeslagen, want er moet staan *ingkang rayi tumuntĕn inggih eyangipun raden susuruh.* Dit volgt uit de parallelle plaats in de groote Babad, welke redactie blijkens de vele aanhalingen voorkomende in het stuk, waaraan ik het bovenstaande ontleende, door Prof. Vreede voor het samenstellen van zijne aanmerkingen op de aanteekeningen van Meinsma is vergeleken. Hieruit blijkt tevens dat de accuratesse, waarmede Zijn HoogGel. weet te laten herdrukken of een handschrift conform aan het origineel weet te doen afdrukken, niet altijd ook te constateeren valt als het werk van een eenigszins anderen aard is. De parallelle plaats in de groote Babad luidt: *putra pajajaran mami, areningsun tumuli, iya eyangira iku, puputra ramanira, ingkang pralina binasmi.*

In ‚De vertaling der Abiåså door den Heer H. C. Humme' (Bijdr. 4e volg., IV, bl. 591) staat: „Hoewel deze vertaling m. i. op vele plaatsen zeer goed geslaagd mag heeten,

schuilen er toch hier en daar fouten in, die niet onvermeld mogen blijven, te minder omdat ook de Abiâsâ bij het onderwijs gebruikt wordt. Voor het oogenblik slechts een paar opmerkingen" [1]); *ibid.*, bl. 593: „Maar daar het mijne bedoeling niet is om aanmerkingen te maken op de wijze van vertaling (de gustibus non est disputandum) dan alleen waar deze in strijd is met de regels der grammatica en het spraakgebruik der woorden, wil ik het thans hierbij laten".

Zoo schreef Prof. VREEDE in 1880 bij de weinige opmerkingen, welke Zijn HoogGel. toenmaals gaf.

Toen in 1884 Zijn HoogGel. een „bijzondere gelegenheid" had gehad, nl. het raadplegen met den Heer J. L. RHEMREV, om „de ook voor hem duistere plaatsen in de Abiâsâ tot klaarheid te brengen" (zie Bijdr. 4e volgr., VIII, 229), heet het (*ibid.*): „In de Bijdragen (4e volgr., IV, 4e stuk) heb ik met een paar voorbeelden aangetoond, dat er tegen deze vertaling uit het oogpunt der grammatica en wat betreft het spraakgebruik der woorden gewichtige aanmerkingen te maken zijn".

Onder de opmerkingen van den Heer RHEMREV, door Prof. VREEDE voor den druk in orde gebracht, zijn, — zoo maakt het althans op mij den indruk, want Zijn HoogGel. spreekt nu en dan in de eerste persoon, — ook opmerkingen ingevlochten die van Zijn HoogGel. persoonlijk afkomstig zijn. Daaronder reken ik wat men vindt op bladz. 236, te beginnen met „Begrijpe wie het kan!"; want daarin staat met zoo vele woorden te lezen „ook de Heer RHEMREV kan er mij geen behoorlijke verklaring van geven".

Hoewel de Heer HUMME zelf op die alinea reeds, en terecht, den vinger heeft gelegd (Bijdr. 4e volgr., X, 119), wil ik haar den lezer hier voor een gedeelte nogmaals in herinnering brengen om er een enkele opmerking aan toe te voegen. Er staat: „Begrijpe wie het kan! Een paar regels verder komt voor de uitdrukking [illegible]

---

[1]) Het stukje bestaat in zijn geheel uit drie bladzijden.

De vert. luidt: 'zullen de Hemelsche machten 't wel weer ten goede schikken'. Ik hoop voor den vertaler, dat dit het geval zal zijn met zijne vertaling, maar ik vrees er hard voor. Mij althans komt die vert. voor onvereenigbaar met het Jav. taaleigen. Ik versta die uitdrukking niet; ook de Heer RHEMREV kan er mij geen behoorlijke verklaring van geven. Een dergelijke heb ik slechts nog éèns [1]) aangetroffen in een Madoereesche bewerking van de Rama".

Zooals de lezer weet, is deze uitdrukking later nog eenige malen te berde gekomen (Bijdr. 4e volgr., X, 119, 370 en 5e volgr., II, 165). De Heer HUMME heeft nader voorgesteld ze op te vatten als *ing swarga mangke ginawe ayu* in den zin van „in den hemel zal het wel ten goede geschikt worden", en ik voor mij, hoewel ik ook zoo de vertaling nog niet geheel juist achten kan, zie daarin, evenals in de vroegere vertaling „de hemelsche machten zullen het ten goede schikken", niet anders dan een vrije vertolking, die den zin vrijwel weergeeft. Naar mijne opvatting beteekenen de woorden nl. niet anders dan „dood, zal het tot heil dienen" (*swarga, ginawe ayu*), waarin zooals de Heer HUMME zegt *swarga* staat voor *ing swarga*, even goed als in de beteekenis „zaliger". „Als gij (of ik, of hij enz. naar het verband) gestorven zult zijn (in den hemel zult zijn gekomen, want daar komt men door verdraagzaam te zijn, iemand te helpen, enz.), dan zal het u (of mij, enz.) tot heil strekken", waarvoor *ayu* juist een mooi woord is. En deze vertaling past naar mijne meening op alle plaatsen. Maar dat is niet, waarop ik hier wijzen wil.

Prof. VREEDE zeide dat hij de uitdrukking *swarga ginawe ayu*, behalve op de plaats in de Abiasa, slechts nog eens had aangetroffen, in een Madoereesche bewerking van de Rama. Dat werd geschreven in 1884. In 1887 behandelt Prof. VREEDE de uitdrukking nog eens (Bijdr. 5e volgr., II, 165), opzettelijk om nog eene plaats uit de Entol Anom (Mad. dongeng) bekend te maken, en zijn eigen op-

[1]) Ik spatieer.

vatting dat de uitdrukking beteekenen zou „nog mooier dan mooi" te staven. Waarom, zoo vraag ik, wijst Prof. Vreede noch in 1884, noch in 1887, op bladz. 149 van de 23 Schetsen van Wayangverhalen en op bl. 247 van de Drie teksten van tooneelstukken uit de wayang poerwå, beide door den Heer Ch. te Mechelen, het eerste reeds in 1879, het tweede in 1882 uitgegeven [1]). Op deze beide bladzijden treft men toch dezelfde uitdrukking aan, op de eerste plaats nog wel toegelicht door de volgende aanteekening van den Heer te Mechelen, wiens autoriteit bij die van den Heer Rhemrev, die Prof. Vreede later nader berichtte (Bijdr., 5e volgr., II), toch wel niet zal behoeven te worden achtergesteld. [illegible]
„De uitdrukking *swarga ginawe ayu* wordt gebruikt van iemand wien onverdiend wordt kwaad gedaan, omreden volgens de voorstelling der Javanen zoo iemand in het leven hiernamaals niet gekweld, maar zalig worden zal". Prof. Vreede zegt verder op die bl. 165: „Buitendien gaf een Javaan een verklaring die ons beide zeer gezocht en onaannemelijk voorkwam". Waarom deelde Prof. Vreede die verklaring niet mede? Wellicht bestaat er consensus met het door den Heer te Mechelen gezegde, dat merkwaardig overeenkomt met wat in het Kĕdirische Javanen als de beteekenis van deze uitdrukking opgaven aan den Heer Poensen (zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI, 457). De Heer Poensen toch zegt: „In de spreektaal wordt het zelfs wel tot een eenvoudig [illegible] en beteekent altijd naar

[1]) Verh. Bat. Gen., XL en XLIII. Beide geschriften worden genoemd onder de voor de nieuwe bewerking van het Javaansche Wdb. gebruikten, zie letter L en Waj. I. De lijst op bl. VII — X daar t. p. heeft een respectabele lengte. Jammer is het evenwel dat blijkt, dat van de daarin opgesomde geschriften er slechts zeer terloops zijn geraadpleegd. Daarvoor is het in den tekst opgemerkte één voorbeeld. Bij 1o Kantjil, uitg. door Palmer v. d. Broek, 2o Nawawi *id.*, en 3o Pandji Koedånåråwangså ontbreken de initialen.

inlandsche wijze van verklaring [illegible] . . Welnu dan zal in den hemel — door de goden mij goed gedaan of vergolden worden", en de Javanen zullen toch wel zelf het beste weten wat zij onder een uitdrukking verstaan.

Voor zoover mij bekend is, — ik wil namelijk tegenover de aanhaling door mij zoo even ontleend aan de kritiek van Prof. VREEDE op de *vertaling* van de Abiasa door den Heer HUMME op nog iets wijzen, — heeft Zijn HoogGel., om mij hier van zijne woorden te bedienen (zie boven bl. 155), zich slechts *eenmaal* „gewaagd aan eene vertaling" van een doorloopenden tekst. Het was maar een klein stukje. Met de groote Javaansche letter gedrukt iets meer dan ééne bladzijde van het oude formaat van de Bijdragen. Het is een fragment van het prozaverhaal Bangsa Tjara, dat men ook vinden kan in de 2e editie van zijn Handl. voor de Madureesche taal, 1e stuk (2e ed.), bl. 130. Dat fragment werd namelijk door Zijn HoogGel. uitgekozen voor de boven bl. 156 vlgg. reeds genoemde bijdrage voor het Madureesch in het congresnommer der Bijdragen. Daar (bl. 138) vindt men, na het stukje tekst met Javaansche letter, de door mij bedoelde vertaling. Gaarne ga ik met Zijn HoogGel. mede, waar hij zegt (zie boven) dat over smaak niet te twisten valt; ook kan men een wijze van vertalen, al is men het er niet mee eens, goed genoeg oordeelen, dàn alleen, wanneer een vertaling in strijd is met de regels der grammatica en het spraakgebruik der woorden, mag men aanmerkingen maken; . . . maar of nu de vertaling „ik heb er geen vrede mede om door u achtergelaten te worden, ten einde bij u te zijn als gij ziek of ongesteld mocht worden" van de woorden [illegible] [illegible] zooals men die in de vertaling van dat iets meer dan één bladzijde lange, en door Zijn HoogGel. zelf ter vertaling uitgekozen stukje Madureesch (t. a. p. bl. 139) aantreft, zijn

oorzaak vindt alleen in den smaak, of in een eigenaardige wijze van vertalen, waaraan Zijn HoogGel. boven een andere de voorkeur heeft willen schenken, het is mogelijk, maar mag betwijfeld worden. Want de woorden beteekenen: „ik heb er geen vrede mee achtergelaten te worden, want hoe kan ik weten of gij ziek of ongesteld zijt", en in de vertaling van Prof. VREEDE is dus [illegible] overgeslagen, heeft Zijn HoogGel. aan [illegible], het hooge woord voor [illegible] (weten), eene beteekenis gegeven die aan [illegible] (ergens zijn, zich bevinden) toekomt, verder een vertaling kunnen geven van een constructie [illegible] (die overeen zou komen met een Mal. *diam ka*) [1]), voorts in het suffix achter [illegible] blijkbaar het conjunctief-suffix gezien („mocht"), wat het niet is (vergl. ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE, Handl., bl. 25), terwijl de beteekenis „hoe is het mogelijk" van [illegible] Prof. VREEDE onbekend schijnt te zijn. Raadpleegt men Prof. VREEDE's verschillende glossaren d. w. z. een glossaar + een supplement + aanteekeningen, een tweede glossaar + supplement + aanteekeningen van de tweede editie van zijne Handleiding, ook nog de overige glossaren in andere edita van Zijn HoogGel. en hun aanvulsels, en verbeteringen, en nog nadere aanteekeningen, en verdere bijvoegsels, dan zal men te vergeefs naar deze beteekenis zoeken. In de 2de editie van de Handl., waartoe ik mij hier bepaal, vindt men voor [illegible] dat [illegible] = [illegible] en [illegible] „vader" is, terwijl voor [illegible] wordt opgegeven: [illegible] [illegible] [illegible] 1. [illegible] welligt, *zva.* Jav. [illegible] 2. opdat. 3. *uitroep*: kijk! zie! *Een ander* [illegible] *zie onder.*" Elders vindt men nog: „[illegible] wellicht, *zie* [illegible]" [2]). En

---

[1]) Voor de Mad. constructie [illegible] verwijs ik den lezer naar het Sd. *ñaho ka* en *poho ka*, naast *ñaho di* en *poho di*, vergl. verder *pikir ka* enz.

[2]) [illegible] in den zin van „kunnen" mist men in het 1e stuk van den 2en druk van de Handl., waarin de Bangsa Tjara bijv. voorkomt. Twee jaar later, in 1884, is die misslag hersteld in het tweede deel. Onderwijl gaf het geen bezwaar voor een leerling, die zich zooals van zelf sprak ook de eerste editie van de Handleiding aanschafte.

toch is de uitdrukking niet vreemd en de zin niet moeielijk [1]). Daarenboven wordt hier een belangrijke hulp verleend door de Handleiding van de Heeren ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE, die op bladz. 127 (tweede kolom) van hun woordenlijst opgeven: *„Hoe is het mogelijk!* maq òlè! maq kĕning!" Maar men mag niet vergeten, dat in 1881, blijkens de aankondiging van genoemd boekje (zie Ind. Gids 1881, I, bl. 333): „Bij een vluchtige lezing reeds trof ik nog vrij wat aan waarmee ik mij niet kan vereenigen. Doch om billijk te zijn zou ik het boek grondig moeten lezen, en daartoe heb ik geen tijd, enz.", Prof. VREEDE de tijd ontbrak zijn winst te doen met het goede in dat boekje en dat het zeer wel mogelijk is, dat Zijn HoogGel. dien daartoe in 1883 nog niet had kunnen vinden [2]). En toch zou dat wenschelijk zijn geweest, ook om een anderen reden. Dan toch had Zijn HoogGel. er uit kunnen leeren, dat het proza-verhaal Bangsa-Tjara, zooals het in zijne Handleiding voorkomt, geschreven is in hetzelfde dialect als men in dat handboekje te aanschouwen krijgt, dus in het dialect van den Oosthoek, bepaaldelijk het Bĕsuki'sche, dan had zijn HoogGel. dat kunnen mededeelen, en zou hij misschien in staat zijn geweest wat hij bijv. omtrent de suffixen *nah*, *ah* en *ĕn* geeft, iets te verbeteren, en door op te geven wat bepaaldelijk tot dat dialect behoort, zijn opgaven „dialectisch" of „dialectisch?" wat meer kleur te geven [3]).

---

[1]) De zin is ellyptisch, en men denke om [illegible] . . [illegible] of [illegible] . . [illegible] . . [illegible] . . [illegible] Zulke ellyptische zinnen vindt men ook in andere talen bijv. Sundaasch *mana bodo töing:* hoe kom je zoo dom!, wat volledig luiden zou *naha mana bodo töing.*

[2]) Elders in die aankondiging leest men: »Toch zij het mij vergund — al ware het slechts om het bewijs te leveren, dat ik althans het begin wat nauwkeuriger heb gelezen — hier nog eenige op- of aanmerkingen te laten volgen". De Heeren E. S. en M. kunnen zich thans troosten; ook de geschriften van Prof. KERN laat Prof. VREEDE onbestudeerd.

[3]) In het Voorberigt bij het Ie stuk (1e druk) Handl. Mad. taal leest men: »door mijn verblijf in de residentie Pasoeroean maar vooral later in de residen-

Uit een der gegeven citaten (zie boven bl. 161) bleek het reeds dat Prof. VREEDE meent, dat men vooral goed werk leveren moet als wat men levert bij het onderwijs zal worden gebruikt. Datzelfde beginsel vindt men ook elders door Zijn HoogGel. verkondigd (bijv. Ind. Gids, 1885, I, 520).

Bij de nieuwe editie van de Beknopte Javaansche Grammatica (die van 1882) werd het leesboek gewijzigd. Eenige gedeelten van het oude werden behouden, andere weggelaten of liever vervangen door fragmenten uit oorspronkelijke Javaansche geschriften. Prof. VREEDE hoopte daarmede dat leesboek beter gemaakt te hebben. Dat heeft hij zeker! Maar of hij in zijn keuze gelukkig is geslaagd en of de wijze waarop hij die stukken heeft uitgegeven in het algemeen te huldigen is?

Als een leerling in staat is na het gebruiken van ROORDA's Grammatica kidung-taal te lezen, dan kan ook ik er niets vreemds in vinden, dat hem een fragment ter lezing wordt voorgelegd uit de zeer moeielijk verstaanbare bewerking van

---

tie Bĕsoeki, maakte ik kennis met de Madoereesche taal". Wat Prof. VREEDE, Handl. Mad., (2e dr.) 1e stuk, bl. XXXIX, 63 over de suffixen van de 3e pers. zegt, kan geen toets doorstaan, en bevat o. a. de fout, dat tot driemalen toe [illegible] voor [illegible] is geschreven, waar woorden bedoeld zijn, die op [illegible] eindigen. In het Bĕsuki'sche wordt behoudens eenige uitzonderingen *nah* gevoegd achter woorden die in een zustertaal (waar in dat opzicht onderscheid bestaat) uitgaan op een vokaal of een wisat, *ah* achter woorden die in 't Mad. op een consonant eindigen of op de tweeklanken *ay* (*ŏy*) en *oy* (*uy*), en *ĕn* achter de woorden waarvan de sluitconsonant (behalve de wisat, zie boven) verdwenen is. In genoemde aankondiging geeft Prof. VREEDE (in 1881) zijn verwondering te kennen (zie bl. 335) over een vorm *ingĕpong* (pass. v. stw. *kĕpong*, bl. 228). Grondig lezen had ook *ingandĕl* (bl. 74), *inĕlpĕtagi* (bl. 195) *ingedingagi* (bl. 251), *ingenome* (bl. 252) en *imĕle* (bl. 279 en 281) aan het licht gebracht. Maar er dient verder te worden gewezen op een plaats als bl. 170 van het 2e st. (1e druk, 1876) van Prof. VREEDE's eigen Handleiding: [illegible] door Zijn HoogGel. vijf jaren te voren zelf uitgegeven, — en zonder aanteekening gelaten. Ook het Jav. kent zulke vormen, bijv. *di-magawek-ake*, *di mĕnangake* (pass. van *mĕnangake*, terwijl *di-kawĕnanjake* of *di-wĕnangake* het pass. is van *ngwĕnangake*), *di-mrewangi*. Voorts verwijs ik naar het Dayaksch.

de Brata Yuda, die door COHEN STUART zoo meesterlijk is uitgegeven, ook niet dat men hem in staat zou achten een fragment als dat uit de Damar Wulan te verstaan. Maar ik betwijfel het. Ook acht ik het verder vrijwel overbodig nogmaals fragmenten te publiceeren uit de Raja Pirangon, het Pañjiverhaal en de Babad Tanah Jawi, want deze teksten heeft schier iedere leerling, dank zij de vele venduties in Holland, in hun geheel in zijn bezit. En had de Babad geen geschikter stukken kunnen leveren dan juist het begin, dat eentonig, vervelend, en zonder een uitvoerige toelichting weinig interessant is? En kan die toelichting thans reeds worden gegeven? Is Prof. VREEDE daartoe in staat?

Ik acht het noodzakelijk op eenige verdere bijzonderheden te wijzen. Mijne opmerkingen bepalen zich tot een gedeelte van het fragment uit de Damar Wulan en het fragment uit de Raja Pirangón. Het fragment uit de Damar Wulan, daaromtrent wordt nl. in het Voorberigt medegedeeld dat de door Prof. VREEDE uitgegeven tekst genomen is naar een handschrift van de Leidsche Bibliotheek (no. 142). Daar van de andere stukken zoo iets niet wordt gezegd, meende ik te mogen aannemen, dat zij ontleend waren aan de gedrukte edities. Door een toeval zag ik evenwel later, dat ook het fragment uit de Raja Pirangon, alhoewel dit niet vermeld was, naar een HS. uitgegeven is. Dat dit het geval is, kan den lezer blijken uit de spelling, die een andere is dan in MEINSMA's editie.

Vergelijkt men het door Prof. VREEDE uitgegeven fragment van de Raja Pirangon met het overeenkomstige gedeelte van den tekst van MEINSMA, dan treft men behalve de afwijkende spelling, die een leerling moeite geeft, ook eenige varianten aan. Die varianten zal ik hier opgeven, het aan den lezer overlatende te beoordeelen welke lezingen de voorkeur verdienen, die van Prof. MEINSMA of die welke Prof. VREEDE boven datgene, wat men in MEINSMA's uitgave aantreft, gemeend heeft te moeten verkiezen. Zij zijn:

MEINSMA	VREEDE
bl. 15, r. 6: *tudingtuding.*	bl. 295, r. 8: *tuding.*
id., r. 11: *wongsalwangsul.*	id., r. 13: *wangsulwangsul.*
bl 17, r. 5 v. o: *ingkang wauwau.*	bl. 298, r. 11: *ingkang wau.*

Evenals de overige geschriften, waaraan Prof. VREEDE voor het leesboek, in den nieuwen vorm, gedeelten ontleende, is ook de Damar Wulan (bij VAN DORP, te Sëmarang) in druk uitgegeven. Het ten grondslag leggen van een HS. der Leidsche bibliotheek doet zien, dat Zijn HoogGel. gemeend heeft eene andere redactie te moeten verkiezen boven die in de VAN DORP'sche uitgave. Het is van belang ze te vergelijken. Ik bepaal mij daarbij tot bladz. 330 en 331 van het Leesboek, welke overeenkomen met bl. 296, reg. 4 v. o. — bladz. 298 van den Damar Wulan tekst, die bij VAN DORP is verschenen.

De beide redacties geven kleine verschilpunten. Ik som hier niet alles op. Bijv. ꦱꦤꦤꦁꦠꦤꦗ in de laatste, ꦱꦤꦤ꧀ꦠꦤꦗ in de eerste. Nu en dan vindt men een variant, bijv. *ngandika* tegenover *nëbda,* terwijl dan de maat weer in orde is door het korter zijn van een ander woord, waarvoor het Jav. in de velerlei vormen, waarin men zoo vaak een en hetzelfde woord aantreft, een gereed middel aanbiedt, of wel het weglaten van een woordje, enz. Ook deze verschilpunten zijn onverschillig. In enkele gevallen is de tekst van Prof. VREEDE te verkiezen boven dien van VAN DORP. Zoo bijv. is beter het *taunan-windona* van V. tegenover het *windonan taunan* bij den ander. Iets duidelijker is het *rama mring kuñjara gupuh* dan het VAN DORP'sche *rawuh ing kuñjara gupuh*, terwijl men bij Prof. VREEDE goed leest *ki patih putih ing jaba*, waar men bij VAN DORP de drukfout vindt *ki putih putih ing jaba.*

Maar vergelijkt men verder, dan ziet men, dat, terwijl in den tekst van VAN DORP geen fout wordt gevonden van overwegend belang, in den door Prof. VREEDE uitgegeven tekst in dat kleine gedeelte niet minder dan drie fouten, die gemakkelijk verholpen hadden kunnen worden, kunnen worden aangewezen tegen de maat, in dit stuk de Asmarandana,

die, zooals Prof. Vreede nota bene in zijn Voorberigt mededeelt, een couplet is van 7 regels, van 8, 8, 8, 8, 7, 8 en 8 lettergrepen en de eindklanken *i*, *a*, *e* (of *o*), *a*, *a*, *u* en *a*. Bladz. 330, reg. 8 v. o. leest men toch *ing kuñjaran alon wuwuse* (wat 9 lettergrepen zijn), op bladz. 331, reg. 1 *yen datan arsa añanggupi* (wat 9 lettergrepen zijn), en *ibid.*, reg. 2 *mĕdala sangking kuñjarane* (wat ook 9 lettergrepen zijn), terwijl er telkens maar 8 lettergrepen in die regels hadden mogen worden gebruikt [1]).

Terwijl ik opmerk, dat ik het *dadosekĕng jatukrama* in kidung-taal (van Dorp geeft *dadosa kang jatukrama*) vreemd vind, wijs ik verder op nog ééne bijzonderheid. In den van Dorp'schen tekst staat bl. 297, regel 3 v. o. *dadosa ḍĕg amunamun.* Daarvoor leest men bij Prof Vreede *dadosa ḍĕp amunamun*, bl. 331, reg. 4.

Ten einde op het spoor te komen wat Prof. Vreede onder deze uitdrukking wel verstaan zou, die mij in den aanvang onverstaanbaar was, raadpleegde ik de nieuwe editie van het Jav. woordenboek. Mijn resultaat was het volgende.

a. *ḍĕp* wordt niet aangetroffen.

b. *amunamun* geeft i. v. *amun*: *amunamun* — *ngamunamun* KN. aanhoudend knorren en grommen. — *mangamunamun* KW. zva. *garundĕlan* zie bij *awun*.

c. *awun*: *awun* KN.: *awunawun* KN. *amunamun* KN. mist, nevel; nevelachtig, onduidelijk bv. zien. — *ngawunawun* = *ngawula* Rh(emrev), B(abad) P(ajajaran) I, 20. — Vgl. *bun*, *ampakampak*, *lamuk*, en *pĕḍut*.

d. *ĕnḍĕp* (dat daarna nog werd opgeslagen) — *ḍĕpĕnḍĕp* zva. *amunamun?*

---

[1]) Dit bevestigt wat boven is opgemerkt omtrent de accuratesse, waarmede Prof. Vreede conform aan het origineel weet te laten afdrukken. In het voorbericht bij de Tjarita Brakaj (bl. VI), waar evenzoo nauwkeurig wordt aangegeven hoe de verschillende maten, in dat gedicht te vinden, zijn samengesteld, leest men: „Wat het zondigen tegen de dichtmaat betreft, het gebruik van een of twee lettergrepen te veel of te weinig — de dichtmaten midjil, kinanti en mas kambang maken hierop een gunstige uitzondering; daarentegen is de artati dikwijls gebrekkig", maar de fouten zijn om de conformiteit toch vooral niet verloren te laten gaan, alle behouden.

Heeft men niet het recht te concludeeren, dat Prof. VREEDE den tekst, dien hij uitgaf en, nog wel voor leerlingen, uitkoos, zelf niet verstond?

Dewi Añjasmara zegt: „als gij mij niet wilt beloven (mij mijn zin te geven), dan wil ik, vader! de gevangenis tot aan mijn dood niet weer verlaten, al zou ik worden *ḍĕp amunamun*, het zou mij niet kunnen schelen" enz. Is wat Zijn HoogGel. ons in zijne editie van het Wdb. mededeelt hier bruikbaar? En waaraan ontleent Prof. VREEDE zijn *ḍépĕṇḍép* zva. *amunamun* (?)?

Voor een oogenblik de lezing van het HS., dat Prof. VREEDE heeft gebezigd, latende rusten, verwijs ik den lezer naar het *ḍĕg amunamun* van VAN DORP. Dat staat voor *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg amunamun*, waarvoor men met behulp van het Wdb. zie i. v. *aṇḍĕg* (waarmede *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg* vermoedelijk niets te maken heeft) te weten komt, dat *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg* beteekent: „vuiligheid op of bezinksel van vloeistoffen, kaam, drab, hef, droesem", zoodat men zeggen zou *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg amunamun* kan althans beteekenen de „vuiligheid in een nevel, van nevels". Doch ook dit is nog niet het juiste, want *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg amunamun* is de benaming voor de „beestjes, die zich ontwikkelen in stilstaand, brak water", of wel de „(als beestjes door de Javanen opgevatte) stofdeeltjes, die heen en weder schijnen te vliegen in een door een klein gaatje in de duisternis vallende zonnestraal", en daarnaast is als variant, althans in de Banjumas, *ĕṇḍĕpĕṇḍĕp amunamun* even bekend [1]). Zulk een uitdrukking past in het verband uitstekend, en komt overeen met de levensbeschouwing in vroegeren tijd op Java gangbaar, waar de eigenaardige Hindu'sche classificatie van al het geschapene bekend was, en de leer der wedergeboorte algemeen werd aangehangen. Dewi Añjasmara wenscht zich zelf too om, indien zij zoo ongelukkig zou moeten zijn Damar Wulan te missen, gelijk te mogen worden aan de *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg amunamun*; zij zou zich, al zou zij alsdan ook een eeuwigheid noodig hebben om weer tot iets, tot eenig geluk te

[1]) Als beteekenis gaf men mij ook op: het »onzichtbare stof in de lucht". De tweede beteekenis is afkomstig van WILKENS.

kunnen geraken, niet ongelukkiger gevoelen, dan wanneer zij Damar Wulan zou moeten derven. Dat dit de beteekenis is van deze beide uitdrukkingen *ĕṇḍĕgĕṇḍĕg amunamun* of *ĕṇḍĕpĕṇḍĕp amunamun*, kan ook blijken uit de volgende plaats, die ik hier uit een eedformulier (in de Darmawicara, Bal. HS.) aanhaal en een derden variant *ĕndĕpĕndĕp namunamu* geeft. Daar leest men behalve meer: *linaralara denira sang cingkarabala, sewu satus tahun lawasanya klĕklĕk maring kawah, tanpanĕmu añjanma, sumurup maring tanparah, dadi ĕndĕpĕndĕp, namunamu, kulicak, cacing, irisiris poh, lalatĕr, walungah,* [*wewelika*], *pepelika, keliking rat buwana kabeh* [1]).

Ik kan niet nalaten hier als mijne meening te kennen te geven, dat ik aan den VAN DORP'schen tekst de voorkeur zou hebben geschonken, liefst den eenen tekst met den andere zou hebben verbeterd, en een stuk waarin een zoo moeilijke plaats voorkomt, zoolang ik haar zelf niet versta, niet zou hebben opgenomen in een leesboek voor een leerling, althans niet zonder er eene aanteekening te hebben bijgevoegd, waaruit blijken kon, dat hij zich niet behoefde af te tobben omtrent de beteekenis, en voorkomen kon worden, dat hij denken zou, dat de uitgever ze wel verstond.

Bijdr. 4ᵉ volg., II, 371 wordt door Prof. VREEDE de uitdrukking [illegible] goed verklaard. De aanleiding was dat MEINSMA ze, — in WINTER's Zamenspraken II wordt zij ge-

---

[1]) Men vindt dit *ndĕp namunamu* ook bij VAN BLOEMEN WAANDERS, Aant. omtrent de zeden en gebruiken der Balinezen, (1859) bl. 120, die het ibid. bl. 122 met „aardwurmen" vertaalt. VAN ECK, in wiens Bekn. Hand. Bal. taal (1876) men op bl. 92 de uitdrukking ook kan vinden, zet ze evenzeer, misschien in navolging van VAN BLOEMEN WAANDERS, op dezelfde wijze in het Hollandsch over (zie zijn Schetsen). Dr. VAN DER TUUK verschafte mij nog drie andere plaatsen, waar *ĕndĕpĕndĕp amunamun* voorkomt, doch met dentale *d* evenals in het citaat uit de Darmawicara. Zij zijn: Wayang kapilara, 133: *sagĕd lĕmbut kados ĕndĕpĕndĕp amunamun, sagĕd agĕng kados gunung;* ibid. 4: *yen kang abdi kamipurun dora, sampun manggih raharja dadosa ĕndĕpĕndĕp amunamun*, en een plaats uit de Sri Tañjung, een Jav. gedicht, dat men vindt opgenoemd onder de geschriften die voor de nieuwe editie van het Wdb. gebruikt zijn, nl.: *bhasmibhuta ko lĕbu, hĕndĕphĕndĕp amunamun, sumurup* (*sumusup*) *ring tan sareh* (*tanparah*).

mist, — vertaald had met „zoo bitter als suikersap". Het moet wezen, zegt Prof. VREEDE terecht: „Suikersap (daarmede vergeleken) is bitter" of „veel zoeter dan suikersap". Dat was in 1878.

In 1887 bespreekt Zijn HoogGel. (Bijdr. 5e volgr., II, 164) soortgelijke uitdrukkingen nog eens. Daar leest men: „In de Bijdragen van 1878 toonde ik aan, dat de uitdrukking ꦥꦲꦶꦠ꧀ꦒꦸꦭ niet ‚zoo bitter als suikersap' maar ‚veel (of nog) zoeter dan suikersap' beteekent".

Jammer evenwel is, dat men in de 2e uitgave van JANSZ's kleine Javaansche spraakkunst van 1871, op bladz. 26, kan vinden: „In sommige spreekwijzen wordt vaak het eerste in de vergelijking met het vergelijkingswoordje weggelaten, het tweede tot het eerste gemaakt en het tegenovergestelde van de bedoelde hoedanigheid genoemd. Bijv. als men van iemand zeggen wil, dat hij zeer dom is, en men daartoe hem beschrijven wil als *stomper*, als *botter dan een knie*, dan drukt men dit uit met de woorden: *scherp is een knie* (bij hem te vergelijken): lanḍĕp ḍĕngkoel. Zoo pahit goela, *suiker is er bitter bij*, voor *het is veel zoeter dan suiker*; — bagoes kĕṭek, *een aap is mooi* (*bij hem*)".

Wat Prof. VREEDE in 1878 als een nieuwigheid bekend maakte, deelde JANSZ in 1871, vermoedelijk reeds voor de tweede maal, mede [1]).

Dat de glossaren bij de door Zijn HoogGel. uitgegeven Handleiding tot de beoefening der Madoeresche taal zeer samengesteld zijn, werd boven reeds met een enkel woord te kennen gegeven. Men vindt steeds supplementen, enz. Reeds dat doet zien dat zij zeer praematuur ter drukkerij zijn gezonden. Wel is waar komt in die bijvoegsels menige

[1]) De eerste editie van JANSZ's boekje van 1862 is niet onder mijn bereik en ik kan dus niet nagaan of men het daar niet reeds vindt. Doch dat verandert niets aan de zaak. Prof. VREEDE kent het boekje ook in de latere omwerkingen niet, voor een vakman een sterk stuk. Of wat voor aanleiding kon er overigens bestaan omtrent iets, dat al lang bekend was, te schrijven alsof men nieuw licht bracht? Men zie ook beneden bladz. 183.

nadere opgave voor, afkomstig van Raden Pañji Adi Nĕgara, welke slechts langs den langen weg eener correspondentie naar Indië kon worden verkregen, en die supplementen hebben dus zeker hunne waarde, maar wat had verhinderd het drukken uit te stellen tot die opgaven waren ingekomen? Men vindt zulke supplementen in ieder der deelen der beide edities van die Handleiding. Reeds dit maakt die glossaren, welke het lezen der teksten moeten vergemakkelijken, minstens zeer onhandig.

Dat de spelling der Madureezen Zijn HoogGel. in het begin zijner beoefening van hun taal veel bezwaar heeft gegeven, is zeer begrijpelijk. Zij moet iets verwarrends hebben, vooral voor iemand, die de klankleer van de taal, die het voorwerp van zijn studie is, niet naar de vergelijkende methode wil of kan doorvorschen, en zonder onderzoek regels, door anderen voorgesteld, veroordeelt [1]). Ad libitum schrijven zij vaak, 1°. *a* en *ĕ*, *i* en *e*, *u* en *o*; 2°. als sluiter [illegible] en [illegible], terwijl zij deze laatste letters herhaaldelijk ook weglaten; 3°. een consonant enkel of dubbel, en waar zij een zachte consonant willen uitdrukken, doen zij dit ook wel door een harde en een zachte, of een zachte en een harde te schrijven; enz. De lezer kan hieruit eenigzins nagaan op hoevele wijzen gespeld één en hetzelfde woord in een Mad. tekst zal kunnen worden aangetroffen. Prof. Vreede heeft zich tot richtsnoer gesteld „de spelling der woorden te volgen, zoozls hem die (telkens) het eerst voorkwam" [2]).

[1]) Zie boven bl. 156 volgg.

[2]) Voorb., 1e druk, I (1874): „Achter het leesboekje volgt een woordenlijst, waarin ik de spelling der woorden heb gevolgd, zooals mij die het eerst voorkwam, en overigens zooveel mogelijk daarbij de verschillende schrijfwijzen opgegeven, zooals men die op andere plaatsen aantreft".

Voorb., 1e druk, II (1876): „De inrigting van het glossaar is dezelfde als die in het eerste stuk".

Voorb., Tjarita Brakay (1876): „In de woordenlijst zijn de woorden gespeld, zooals ik ze het eerst in dit hs. aantrof."

Voorb., 2e druk, I (1882): „De inrigting van het glossaar is dezelfde als in de oude editie."

Voorb., 2e druk, II (1884): De woordenlijst is een aanvulling van die achter het 1ste deel, tevens zijn daarin en in de Aanteekeningen enkele fouten, die in het 1e deel voorkwamen, verbeterd".

Dit zou nog minder onoordeelkundig zijn geweest, indien de gevallen, waarin verschillende spellingen naast elkander staan, telkens als slechts op éene wijze behandeld waren geworden, dubbele consonanten bijv. steeds als enkele waren geteld, enz. Doch dat is niet geschied. Woorden, waarvan de consonanten bijv. [illegible], [illegible] en [illegible] zijn, zal men nu eens moeten zoeken op een vorm [illegible], dan weer op [illegible], of wel op [illegible], dan weer op [illegible] of [illegible] of [illegible], maar nu eens alsof [illegible] enz. = [illegible] enz. is, dan weer = [illegible] enz. Dientengevolge zijn de glossaren van Prof. Vreede dan ook een ware doolhof geworden, waarin men herhaaldelijk slechts met groote moeite zijn weg kan vinden, men gewoonlijk niet terug kan vinden, wat men het geluk had bij een eerste zoeken te ontdekken, als men niet telkens den schrijver rectificeert, een zeer groot gedeelte der woorden niet op zijn plaats staat, en die men door en door moet kennen om te kunnen zeggen dat een woord er niet in voorkomt, daar men steeds op eene verrassing voorbereid moet zijn.

Doch die glossaren zijn nog verwarder dan zij tengevolge van dit methodelooze beginsel reeds uit den aard zouden moeten zijn. Maar al te dikwijls is zelfs de alphabetische volgorde der letters uit het oog verloren. Ik geef hier slechts zeer enkele voorbeelden, uit het 1e stuk van de 2e editie. Men zal ze zelf gemakkelijk kunnen vermeerderen. Men zie bl. 266: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; bl. 334 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; bl. 335 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]; bl, 339 [illegible] [illegible] [illegible] Wat [illegible] betreft wijs ik op bl. 337, waar men [illegible] vindt tusschen [illegible] en [illegible] Enz.. enz., enz. Dat was het vierde glossaar, dat Prof. Vreede uitgaf (1874 één, 1876 twéé, 1882 één), dat was tevens een vernieuwde uitgave van reeds vroeger verschenen glossaren.

In datzelfde glossaar mist men zeer frequent voorkomende, en onmisbare woorden, die in de oudere glossaren wèl werden aangetroffen, bijv. [illegible] (vrouw), [illegible] (kunnen); —

zal men vergeefs zoeken naar eenige zeer gewone woordvormen, bijv. [Javanese] (in den zin van Jav. [Javanese]) en [Javanese] = Jav. [Javanese]; — ontbreken woorden voorkomende in de teksten, waarvoor dat glossaar de verklaring geven moet, bijv. [Javanese], [Javanese] (= Jav. [Javanese]), [Javanese], [Javanese] (grafpaal), enz., enz., enz.

In datzelfde glossaar, ik zeg nogmaals voor de tweede maal uitgegeven, nadat middelerwijl zes jaren sints de eerste editie verloopen waren, vindt men [Javanese] afgeleid van [Javanese]; — als stamwoord opgegeven [Javanese] [Javanese] [Javanese], [Javanese] voor [Javanese] [1]), [Javanese], [Javanese] [2]), [Javanese] [3]), enz.;— [Javanese] (de med. wortel) midden onder de afleidingen van [Javanese] (ontmoeten);— heeft men [Javanese] (ww'svorm van [Javanese]) te zoeken onder de [Javanese];—[Javanese] zoeke men onder [Javanese];— enz., enz., enz. Te veel om op te sommen.

Op bladz. 313 leest men: „[Javanese] K. v. [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] *enz.*"; — lees: [Javanese] [Javanese], maar desniettemin wordt men in den waan gebracht als zou [Javanese] ook het K. zijn van een van dienzelfden stam afgeleid [Javanese] [Javanese], dat men in het gloss., alsof het spel spreekt, weer op zijn plaats mist, heeft men te zoeken i. v. [Javanese], bl. 311, waar men na [Javanese] [Javanese] (NB. hetzelfde als [Javanese] dat later volgt), en [Javanese] vindt [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] [Javanese] (of [Javanese]), [Javanese] enz. Op bladz. 367 wordt voorts opgegeven: „[Javanese] — 2. *interjectie*: kijk", doch zonder verwijzing naar [Javanese]. Herhaaldelijk wordt in het gloss. bij een

[1]) Beter: is [Javanese] half behandeld i. v. [Javanese], half i. v. [Javanese] [Javanese].

[2]) Beter: vindt men het onder [Javanese], maar ook onder [Javanese].

[3]) Beter: vindt men het onder [Javanese] en onder [Javanese].

woord het daarbij behoorende hooge woord aangetroffen, wat die woorden voor „zien" betreft, mist men het bij [illegible] (bl. 267), en bij [illegible] (bl. 356), doch het staat weer wel bij het verstopte [illegible] (bl. 311). Doch reeds genoeg [1]).

Elders vindt men [illegible] (zie 2e editie, II (1884), bl. 263) vertaald met „*iem.* vragen, 121, 8" en *ibid.* bl. 272 achter [illegible] „het opkomen der maan; °[illegible] als de maan weer opkomt, de volgende maan".

In het Mad. is evenals bijv. in het Jav., het Sund., het Mal., enz. het Arabische woord عبارة gedrongen. De beteekenis van dit woord is, zooals bekend is, „overdrachtelijke uitdrukking, verklaring, omschrijving", en dienteugevolge in de talen van den Archipel ook „gelijkenis, gelijk, als". Kortheidshalve verwijs ik voor het laatste naar COOLSMA's Soend. Wdb., i. v. *ibarat.*

De vorm van dit bekende woord is in het Mad. [illegible] zie bijv. Handl., 2e ed., I, 6. Daarnaast ontmoet men daar een verkorten vorm [illegible]; ook komt een hiervan afgeleide vorm voor.

Den eersten treft men verder aan VREEDE Handl., 2e ed., I, 132, waar van een menigte (een patih omgeven door zijn stoet), die op weg is, gezegd wordt: [illegible] Dit beteekent nl. „het geluid (dat) van hen (uitging) was als (dat van) den wind [illegible], *overdrachtelijke uitdrukking* voor den (of d. w. z.) regentijd".

Den afgeknotten vorm geeft *ibid*, II, 214, 8 v. o. [illegible] — zoo staat daar, — [illegible] Letterlijk „*als* de wind

[1]) Bijdr., 5e volg., II, 6 deelt Prof. VREEDE mede, dat MEINSMA bij elk woord in de woordenlijst achter de Handleiding de daarbij behoorende tekstplaats gevoegd heeft. Een zeldzaam blijk van volharding. Ook ik ben dat begonnen, want het is strikt noodig om er eenige controle op te verkrijgen, doch ik heb het opgegeven, om ze maar liever, voor zoover mij dienstig zijn kan, om te werken.

komt (gij) hier, gejaagd, wat is er, midden in de nacht, zeer gejaagd?"

Ten derde vindt men *ibid.* I, 198, reg. 5. v. o. [illegible] 1 [illegible] —lees: [illegible] Dit nl. beteekent. „De rijke zijn zijn kan *vergeleken* worden met een put". Bij dit laatste dient er op te worden gewezen, dat in het Mad. het pass. praefix [illegible], vooral na [illegible], dikwijls wordt weggelaten, zooals men opgemerkt kan vinden VREEDE, Handl., 2e ed., I, Gramm. § 32, bl. XX [1]). Voluit zou [illegible] luiden [illegible]

De wetenschappelijke methode van Prof. VREEDE beschouwende, is het van belang na te gaan tot welke resultaten Zijn HoogGel. omtrent deze drie plaatsen gekomen is.

De eerste en de laatste passage worden toegelicht *ibid.* I, 377, bij de tweede geeft een aanteekening, *ibid.* II, 332 te vinden, te kennen hoe Prof. VREEDE ze heeft opgevat.

Op bladz. 377 leest men:

a. [illegible] west, het westen, westelijk.

b. [illegible] of [illegible] zwaar; wegen; bezwaard *v. h. hart*; bezwaar. — [illegible] te zwaar.

c. [illegible] westewind. — [illegible] in het hartje van den regentijd.

d. [illegible] = [illegible] — [illegible] *iets* met *iets* vergelijken.

Sub *c.* vindt men de verklaring van de plaats op bladz. I, 132, en sub *d.* die van I, 198. De lezer ziet tevens, — ik bedien mij hier nogmaals eens van een uitdrukking van Prof. VREEDE (vergl. boven bl. 155) — „dat ZEd. het met zijne woordenlijst in de overbrenging van den Mad. text niet ver zou hebben gebracht", indien er niet een methode gevolgd ware, die de lezer gaandeweg leert kennen.

---

[1]) Deze paragraaf, waarbij het volgcijfer ontbreekt, begint met alinea twee op blz. XIX.

Men vindt [illegible] = [illegible] = [illegible] in den zin van „zwaar" enz., [illegible] in den zin van „westewind" en [illegible] in dien van „west, het westen, westelijk". Verder van [illegible] = [illegible] = [illegible] dat „zwaar; wegen; bezwaard *v. h. hart*; bezwaar" beteekent, met het suffix [illegible] een werkwoord [illegible] afgeleid, dat zou moeten beteekenen „*iets* met *iets* vergelijken".

Ik begin met het laatste [1]). Het is bekend, dat een woord als „zwaar", Jav. [illegible] optreden kan in de door Prof. VREEDE voor Mad. [illegible] opgegeven bet. „wegen", nl. als bedoeld is „zwaar, wegen, het weegt zwaar, het weegt (bij mij) zwaarder (dan iets anders)". Ook weet men dat een daarvan afgeleid ww. [illegible] Jav., behalve in de bet. „verzwaren", kan voorkomen in den zin van „iets zwaar, wichtig noemen", of wel „iets zwaarder noemen, achten (in vergelijking met iets anders)", maar dit laatste is geenszins = „vergelijken" of „vergelijken met". Voor deze laatste uitdrukking toch gebruikt men in een Mal. taal gewoonlijk woorden, die zijn afgeleid van een woord, dat „gelijk" of een woord, dat „gelijkenis" aanduidt, ook wel afleidingen van een woord dat „wegen" beteekent, maar dan „wegen" in den zin van „iets wegen, iets afwegen, van iets het gewicht bepalen". Trouwens behalve voor het Mad., in de Handl. van Prof. VREEDE, vond ik voor nog geen andere Mal. taal van zulk een afleiding van een woord voor „zwaar" de door Zijn HoogGel. gegeven beteekenis, die, maar het zou mij te ver voeren dat hier aan te toonen, dan ook strijdig zou zijn met de mogelijke waarde van een afleiding met het suffix Mad. [illegible], Mal. *kan*, enz. van een woord voor „zwaar".

---

[1]) Over [illegible] met *a* in de voorlaatste lettergreep (hier *ŏ* uitgesproken) = [illegible] met pĕpĕt in diezelfde lettergreep zwijg ik, vergl. de noot boven bl. 152.

Dat [illegible] in [illegible] op bl. I, 198 reg. 5 v.o. toch „*iets* met *iets* vergelijken" beteekent, en waarom, werd reeds aangegeven.

Even merkwaardig als de afleiding van [illegible], is de beteekenis door Prof. VREEDE gehecht aan [illegible] door Zijn HoogGel. vertaald met „in het hartje van den regentijd", wat naast het [illegible] „westewind", staan moet voor „in den westewind van den regentijd" (*sic*) [1]. Misverstaan geeft [illegible] het leven aan een Mad. [illegible] „westewind".

Waartoe deze misslag Prof. VREEDE nog verder verleidt, leert de aanteekening bij de passage van bl. II, 214 reg. 8 v. o. Ik geef haar, al onderbreekt dit wat over bl. 377 valt op te merken, hier een plaats. Zij luidt: „214, 8 (v. o.) [illegible] angin barat, eig. ‚weste wind' uitdrukking voor ‚wat een haast' als of je de(n) weste wind achter je hadt?". Hier wordt een *barat angin* = aan een *angin barat* (*sic*).

Omtrent [illegible] westewind = [illegible] west, het westen, westelijk, en [illegible] = [illegible] zwaar, enz. is het zeer de vraag of ook dit juist is. Immers men ziet bij woorden, die voor zoo ver men kan nagaan op een harde consonant eindigen in de talen, in welke tusschen zachte en harde medeklinkers als sluiters onderscheid bestaat, waarvoor het Mal. bijv. dus niet dienen kan, dat die harde sluiters in de woordvormen van het Mad. verdwenen zijn, en zij daar slechts worden aangetroffen in overgenomen [2]), d. w. z. vreemde, woorden, waaronder ook [illegible] behoort, en zelfs bij deze

[1]) Uit het opstel van de hand van Prof VREEDE over de Mad. vertaling van de Among Tani (Bijdr., 4e volgr. I, 165) ontleen ik de volgende zinsnede „Wat b. v. de maleische werken betreft: gesteld al, dat men met het volste regt zou beweren, dat deze of die uitdrukking of gedachte on-maleisch, ja on-polynesisch was, zoo zou men het moeielijk zoover kunnen brengen om te bewijzen dat de een of andere uitdrukking voor den inlander bepaald *onverstaanbaar* was".

[2]) Prof. VREEDE noemt, à la Crawfurd, en tegelijkertijd wel wat antediluviaansch, alle Mad. woorden, die eenigzins op woorden in andere talen gelijken, overgenomen, zie zijn Handl.

laatste soort van woorden zou de klankwet zich hebben kunnen doen gelden. Zoo zal dus een *bĕrat*, en een *barat* van elders, aangezien dit woorden, zijn die in de talen die men zou moeten vergelijken (de Philippijnsche talen bijv.) op harde sluiters uitgaan, in het Mad. moeten luiden [illegible] en [illegible] Blijkens de opgave van Prof. VREEDE zelf doen zij dat ook. Men mag dientengevolge à priori [illegible] en [illegible] in den opgegeven zin on-Madureesch noemen. Desniettemin blijft het mogelijk, dat ook deze vormen naast [illegible] en [illegible] in het Mad. om de een of andere reden zouden kunnen worden aangetroffen, doch zulks vereischt afzonderlijk bewijs [1]).

Na Prof. VREEDE's opgaven te hebben gebracht in dezen vorm:

[illegible] west, het westen, westelijk.

[illegible] zwaar; wegen; bezwaard *v. h. hart;* bezwaar. — [illegible] te zwaar.

1. [illegible] *zie* [illegible]

2. [illegible] *misschien bijvorm van* [illegible]

[illegible] *misschien bijvorm van* [illegible]

en [illegible] = عبارة Arab., overdrachtelijke uitdrukking, vergelijking; gelijk; ook [illegible] — [illegible] *iets* met *iets* vergelijken.

rest mij nog een enkel woord te zeggen over [illegible], dat ik boven onvertaald liet.

De tekst geeft [illegible]. en het gloss. (I, 322) [illegible] [2]) Daar bij dit laatste „[illegible] orkaan" is gevoegd, begrijpt men dat met het [illegible] van het gloss. het [illegible] van

---

[1]) De taalvergelijking kan dus, zelfs al strekt zij zich slechts uit over elementaire zaken, haar nut hebben. Dat zij ook voor het Mad. onontbeerlijk is, bleek reeds boven bl. 167 noot. Dat men oudere vormen in afleidingen gespaard vindt, is ook in het Mad. niet zeldzaam. Het [illegible] Handl., II, 311, is misschien zoo te verklaren.

[2]) [illegible], dat evenwel bl. 377 verklaard is, mist men.

bl. 132 is bedoeld. Ook vindt men in de Handl. van de Heeren ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE, op bl. 164a: „*orkaan* (angèn)sàlabong". Voorts weet men dat Dr. VAN DER TUUK in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVII, 573 en XIX, 367 voor het Lampongsch, in den zin van „regen", opgeeft het woord *labung*, en de opgegeven beteekenis „orkaan" kan van een samenstelling met [illegible] dus zeer wel de juiste zijn. Maar dat geeft de tekst niet, tenzij Prof. VREEDE hier iets minder accuraat is geweest, dan bij een tekstuitgave zijn gewoonte is. Ik geloof echter niet, dat het noodig is dat te veronderstellen, aangezien het Jav. [illegible] „kentering" beteekent. Voor een nadere verklaring verwijs ik naar het Jav. Wdb i. v. [illegible] en Prof. KERN's Kawi-studien, bl. 109. Aannemende dat *mangsalabuh* als uitdrukking in 't Mad. is overgenomen, zou dit in het Mad. zeer wel kunnen luiden ([illegible])[illegible]. Alsdan zouden wij tegelijkertijd de reden verklaard zien, waarom er aan toegevoegd wordt [illegible], al geeft [illegible] niet ten volle weer wat [illegible] beteekent. Op deze wijze komt ook de vergelijking beter tot haar recht, zooals een ieder voelen zal, die hier de regen heeft hooren aankomen, en het geluid van den daaraan voorafgaanden wind kent.

In 1882 werd de in velerlei opzichten van het Javaansch een verkeerde voorstelling gevende en reeds toenmaals verouderde [1]) Beknopte Javaansche Grammatica van Prof. TACO ROORDA door Prof. VREEDE nogmaals onveranderd in het licht gegeven. Mij, en velen met mij, bevreemdde dat en stelde het te leur.

Sints dien tijd heeft Prof. VREEDE het Jav.-Nederd. Woordenboek van J. F. C. GERICKE en T. ROORDA op nieuw bewerkt en verbeterd [2]).

---

[1]) Zie 'anhangsel A.

[2]) Over deze nieuwe bewerking zwijg ik hier. In hoofdzaak is het Wdb. hetzelfde gebleven, en is er in den chaotischen toestand geen verandering geko-

Als toegift tot het woordenboek heeft Prof. VREEDE „Aanteekeningen op de Beknopte Javaansche Grammatica van Roorda" geschonken. Men mag dus aannemen dat, was Zijn HoogGel. vroeger van meening die Beknopte Jav. Grammatica onveranderd te moeten laten, hij die meening thans niet meer in haar geheel is toegedaan, en enkele wijzigingen noodzakelijk acht.

Onder het bewerken van die nieuwe editie van het Wdb. heeft Prof. VREEDE de geheele taalschat van het nieuw-Javaansch, voor zoo ver men die in dat Wdb. vervat vindt, en dat is zeker reeds verreweg het grootste gedeelte van het bestaande, onder de oogen gehad. Gedwongen door de omstandigheden heeft Prof. VREEDE kennis moeten krijgen van allerlei zaken en allerlei vormen, die een ander, die van het Wdb. geen opzettelijke studie heeft kunnen maken, misschien onbekend zijn gebleven. Zijn, zoo zal men mogen vragen, de door Prof. VREEDE gegeven aanteekeningen van dien aard, dat men ze op de hoogte van den tijd kan noemen, en blijkt er uit dat Prof. VREEDE de taalschat overziet?

De strekking van de bewuste Aanteekeningen, die als aanhangsel bij een Wdb. minder op hun plaats schijnen, is alles behalve duidelijk. De bedoeling van Prof. VREEDE toch is geenszins geweest t. a. p. slechts zaken mede te deelen die nog niet bekend waren, immers hetgeen ad § 157 gezegd wordt, was reeds in 1871 veel duidelijker en vollediger, beter in woorden gebracht door den Heer JANSZ, in zijne kleine Jav. spraakkunst, 2e druk, bl. 102 (vgl. ook de editie van 1879, bl. 224), en hetzelfde kan gelden van de aanteekening bij § 97, vergl. JANSZ, 2e ed. (1871), bl. 62 en 3e ed. (1879), bl. 156 [1]).

---

men. In het bezit van de meeste gedrukte studien, waaraan nieuwe bijdragen zijn ontleend, en toegang hebbende tot een exemplaar van het Wdb. van WINTER en WILKENS heb ik het slechts weinig gebruikt. Onder de bijvoegingen zonder initiaal, dus afkomstig van Prof. VREEDE, vond ik, bl. 5b: [illegible] KW. *zva.* [illegible] Een hier of daar opgedoken drukfout voor [illegible] dat = O. Jav. *malâlana*, werkelijk = *amĕngan* is.

[1]) Vergl. boven bladz. 173 noot.

Ook is het systeem der Grammatica niet in volgehouden. Want zoo iets blijkt, dan is het duidelijk dat het ROORDA's streven was alles wat vormelijk overeenkomt te behandelen als één vorm, en Prof. ROORDA zou de vijf eerste der aanteekeningen, welke Prof. VREEDE voegt bij § 195, zeker niet bij deze §, maar bij § 97, 100, 104, 119 en 133 geplaatst hebben [1]).

Dat het Prof. VREEDE ook niet te doen is geweest om werkelijk aan te vullen wat aanvulling, of te verbeteren waar verbetering voor een leerling noodzakelijk te achten is, komt maar al te duidelijk aan het licht. Ik wil hier in den vorm van vragen enkele zaken noemen [2]).

---

[1]) ROORDA was inconsequent, toen hij de telwoordsvormen [illegible] die hij accidenteele passieve vormen noemt, behandelde op bl. 153 en niet op bl. 91. Op deze laatste pagina had men ook behooren te vinden de laatste zinsnede van de kleine letter bij § 191.

In de aanteekening bij § 140, 4o heeft het den schijn of »wat te zogen is" als vertaling van *pasuson* in den zin van »zog", afkomstig is van ROORDA. Zoowel in de Wdl. bij de Aji Saka, als in 't Wdb. (1875) geeft ROORDA 1o. »zuigeling" en 2o. »wat een vrouw te zuigen heeft", wat verstaanbaar is. Verder wordt het noodig geoordeeld voor *pasuson* in den zin van »zuigeling" een oude bewijsplaats aan te voeren. Een verwijzing naar JANSZ's Holl.-Jav. Wdb. i. v. »zuigeling" zou krachtiger en voldoende zijn geweest. Het [illegible] uit het afschrift van WW. in de Leidsche Bibliotheek is vermoedelijk een schrijffout. Het door mij nageslagen exemplaar hier geeft [illegible] [illegible] in Prof. VREEDE's aanteekening, en [illegible] in zijne verbetering van het artikel [illegible] (zie Wdb., nieuwe bewerking bl. 509a) verbetere men in [illegible] en [illegible] De vertaling »wat te zogen is" is een tegenhanger van »het opkomen van de maan" van [illegible] In de spreektaal pleegt men wel eens te spreken van »die vrouw heeft niets te zogen" en van »opkomende (wassende) en afgaande maan".

[2]) Bij het beoordeelen van een boek kan men zich op tweeërlei standpunt plaatsen. Men kan nl. de beginselen, waar de schrijver van is uitgegaan, toetsen, maar ook een boek beoordeelen zich plaatsende op het standpunt van den schrijver, aannemende dat zijn beginselen juist zijn. Het beoordeelen van een boek op de laatste wijze is vrij gemakkelijk, als men de stof kent waarover het boek handelt. De fouten zullen dan voornamelijk zijn incongruenties, inconsequenties, onjuistheden, onvolledigheid. Deze soorten van fouten springen bij het bestudeeren, het het aandachtig lezen, van een boek van zelf in het oog. Prof. VREEDE heeft niet onduidelijk te kennen gegeven dat het zijne meening niet is, dat het noodig

In zijne aanteekeningen heeft Prof. VREEDE voorgesteld den ROORDA'schen term Jussief (bevelende wijs) weder te vervangen met den ons bekenden term Conjunctief, die — nl. aanvoegende wijs — gebruikt werd bijv. door DE HOLLANDER, Handl. 1848, en JANSZ-steeds gebruikt heeft. Waarom, zoo vraag ik, mag de benaming Transitief, de benaming Causatief, de benaming Toestandswoord, enz. wel behouden blijven? Waarom Subjectief-passief en Accidenteel-passief? Of wèl, om nog iets te noemen, is de benaming Denominatief voor een nomen, dat in verreweg de meeste gevallen deverbaal is, wèl juist?

Waarom heeft Prof. VREEDE den regel door ROORDA gegeven van de voorvoeging van het nasale praefix niet behoorlijk verbeterd en aangevuld? Hieronder reken ik niet wat ROORDA zegt in § 96 omtrent eenlettergrepige stammen, want dit hangt samen met zijne voorstelling. Maar wat wij o. a. missen is de regel voor het vormen van werkwoordsvormen van stammen, die met een nasaal beginnen. Wat in § 95 als regel wordt gegeven treft men, voor zoo ver mij bekend is, slechts aan in vier *uitzonderingen* op den regel nl. [illegible], [illegible], [illegible] en [illegible] [1]).

Waarom zijn de onregelmatige vormen als [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] en [illegible]), [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] enz. niet vermeld in plaats van [illegible], dat genoemd, en verkeerd verklaard wordt, terwijl de regel van het verloopen van een pĕpĕt in een *u* vóór een *w* in de derde van achteren toch van algemeene bekendheid is? [2]).

---

zijn zou het boek, waarover hier gesproken wordt, door een ander te vervangen. Daarmede moet rekening worden gehouden. Ik bepaal mij dus uitsluitend bij fouten, die niets met beginsel te maken hebben. Ik torn in niets aan ROORDA's voorstelling van het Jav., daar dit hier geheel overbodig is. Hetgeen opgemerkt wordt zal daardoor ook zooveel te sterker spreken. Maar ik voel mij ook niet verplicht volledig te worden.

[1]) [illegible], dat DE HOLLANDER opgeeft in zijn Handleiding voor het Javaansch 1886, waar men den regel vinden kan, is een kidung-woord. In ROORDA's Grammatica wordt deze niet behandeld; het valt dus buiten het kader.

[2]) [illegible] = [illegible] = [illegible] d. i. *mangawana* O. Jav., als het t. p. niet = *ingwana* is, vgl. *nguwingking*. Prof. VREEDE herleze bl. 32 van de door hem uitgegeven Bekn. Jav. Gramm. Terwijl een vorm als

Waarom is de regel voor het gebruik van den neusklank in het tweede lid van ww'svormen met herhaling, nu eens niet volledig gegeven? Wat toch zoo noodig is, aangezien de behandeling verschilt van die bij het niet herhaalde werkwoord, en de substantieve en de verbale vorm van die herhalingen op verschillende punten uiteenloopt.

Waarom, enz. [1])?

[illegible] (TE MECHELEN, Lak., 380) Prof. VREEDE's aandacht trekt, wordt over het *tĕka* (pron. 2e pers.), dat in hetzelfde verhaal zeven bladzijden verder (bl. 337: *kakangku Durmaji! angur aku belakna dene bocah lagi tĕka, kringĕte durung sat, tĕka-pateni*) en ook elders (*ibid.* bl. 79, 104 en 269) voorkomt, zoowel in de nieuwe editie van het Wdb., men zie i. v. [illegible], als in die Aanteekeningen gezwegen. In 1875 wees Prof. KERN er reeds op in zijn Wṛttasañcaya, bl. 104 noot. Ook indien men zou aannemen, dat Prof. VREEDE in het genoemde *tĕka* slechts het gewone woord in den zin van „kijk" erkent, blijft men een vermelding missen van het alsdan toch onloochenbare feit, dat nu en dan achter dat *tĕka* bij het zoogen. subj. pass. het pronominaal voorvoegsel, dat van dien vorm een intrinsiek bestanddeel is, is weggelaten en slechts de stam van het werkwoord gevonden wordt, wat vooral daarom noodzakelijk zou zijn, omdat in het Jav. de enkele stam zelfs niet als imperatief optreedt. Ook dan, wanneer Prof. VREEDE zich dat genoemde *tĕka* zoo verklaren wilde, als had het zijn oorsprong in een in het Jav. vaak aan te wijzen verschijnsel, nl. in casu dat, aangezien dat [illegible] „kijk" (vooral in de spreektaal) menigvuldig [illegible] en [illegible] luidt en geschreven wordt, en men ad libitum [illegible], [illegible] en [illegible] zou kunnen gebruiken, voorts ook naast [illegible] (pron. voorvoegsel 2e pers.) [illegible] en [illegible] wordt aangetroffen, men in de meening is vervallen, dat ook voor [illegible] en [illegible] = [illegible] (pron. voorv. 2e pers.) [illegible] in de plaats gesteld kon worden, had hierop dienen te worden gewezen.

[1]) Bijv.: geen woord over de noot op bladz. 2; geen woord over het „plat" in de definitie van het ngoko (bladz. 3); geen woord over de gelijkstelling van [illegible] *bângsâ* (natie, volk) met [illegible] *bâsâ* (taal) (bladz. 59), terwijl toch het eerste aan het Skr. *wangça* en het tweede aan Skr. *bhâṣâ* beantwoordt; [illegible] mag „waar" blijven beteekenen, terwijl het toch in het oog springt dat de beteekenis „welke" is, ook in [illegible] „waar", d. i. „op welke plaats"; bij [illegible] en [illegible] (bladz. 165) behoeft op [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] enz. niet gewezen te worden; enz.

Waarom is de definitie van de beteekenis van den wederkeerigen of wederzijdschen (niet reflexieven, maar reciproquen) vorm in § 129 niet in orde gebracht?

Waarom is het stilzwijgen bewaard over het feit, dat van [illegible] enz. op bl. 179 een andere verklaring wordt gegeven dan van dezelfde zinsnede tien bladzijden verder (bl. 189) te vinden is?

Waarom werd er niet op gewezen, dat [illegible] op bladz. 159 vertaald wordt met „*ik was het vergeten*" en op bladz. 200, waar het, blijkens de opgave (WINTER's Zamenspraken) p. 173, 6 v. o., aan dezelfde plaats ontleend moet zijn, vertaald is geworden met: „*Ik ben het, wien het vergeten was,* d. i. *ik was het vergeten*", en opgegeven dat beide vertalingen juist kunnen zijn, maar dat de laatste niet deugt, als het citaat wordt opgegeven als genomen uit de (*niet corrupte*) plaats, waaraan het ontleend heet, en men dus „p. 173, 6 v. o." behoorde te schrappen?

Waarom heeft Prof. VREEDE er niet op gewezen, dat in § 200 de woorden „in tegenstelling van *de daad* of *het gemaakte*", die men op bladz. 159 na de woorden „[illegible] *de dader* of *de maker*" vindt, in het verband niet passen? Of wel, ze niet nader toegelicht? [1]).

Waarom wordt met geen woord melding gemaakt van de schromelijke onjuistheid van de laatste helft van § 259 en werden de foutieve vertalingen daar gegeven niet verbeterd? [2])

---

[1]) *Kang gawe* (= *kang agawe*) is niet uitsluitend de tegenstelling van *de daad* of *het gemaakte*, maar men zegt *kang agawe* in tegenstelling van iets anders dan en van het tegenovergestelde van *kang agawe* zelf. Wat er had moeten staan is, dat men het woordje *kang* (of *sing* of *ingkang*) niet bezigen mag voor eigenlijk gezegde substantieven bijv. *gawe* = *gawe*, wat iets anders is dan *gawe* = *agawe*, want dan bezigt men het pronominale suffix, en niet *kang* of *sing*, bijv. *gawene* (behalve de uitzonderingen, zie bijv. ROORDA's Grammatica, 1855, § 335).

[2]) Daar vindt men 1o. *ingkang dipun-gĕrahakĕn punapa* vertaald met „Daar hij door ziek gemaakt wordt, wat is dat? d. i. Wat is het dat de oorzaak is van zijn ziekzijn? Of Waaraan laboreert hij?", terwijl het zijn moet: „Wat is het dat door hem zijn ziekte wordt genoemd? Waaraan zegt hij dat hij laboreert?" of = *ingkang dipun-raosakĕn sakit punapa*. — 2o. *lan malih bonḍa kang den-gaḍek-akĕn iku arĕp ana milike kang den-gaḍek-akĕn* vertaald met: „En verder (is het een

De laatste drie vragen hebben betrekking op het relatieve voornaamwoord. Dat heeft ook bl. 408 in Prof. VREEDE's „Kantteekeningen, enz", waarover thans nog zal dienen te worden gesproken.

Het hoofdstuk over het zoogenaamde relatieve voornaamwoord schijnt voor Prof. VREEDE in het algemeen een zeer moeielijk te zijn, zoowel wat Madureesch als wat Javaansch betreft. Toch zou men meenen, dat Zijn HoogGel. althans wat het Javaansch aangaat, er eenmaal voor een deel een juist inzicht in heeft gehad, te weten als men er zich toe wil bepalen slechts te lezen, wat door hem over het betrekkelijke voornaamwoord in het Mad. ten beste werd gegeven in het 1e stuk van de eerste editie van zijne Handleiding voor die taal, bl. XX, § 62.

T. a. p. leest men toch: „Het zoogenaamde betr. voornw. is [illegible], [illegible] of meestal [illegible], Eigentlijk is het een aanwijzend voornaamwoord, dat dient om met nadruk te wijzen op dat, waarvoor het geplaatst wordt, tot onderscheiding en in tegenstelling van iets anders of van het tegenovergestelde; bijv. [illegible] de *linker*hand in tegenoverstelling van de *regter* — [illegible] ik was het *vergeten:* [illegible] *spoedig!* zie *qual. volunt.*

„Zoo ook om met een woord dat een *doen* of *bewerken* beteekent, een benaming te vormen van den *persoon* of *zaak*, die het *doet* of *bewerkt* bijv. [illegible] de *dader*; [illegible] de *brandstichter*, enz.

---

vereischte) dat het goed dat verpand wordt, het eigendom is van dengeen door wien het verpand wordt", terwijl er nog bijgevoegd staat: „Hier wordt met *kang* eerst het object bedoeld, maar dan in denzelfden zin het subject" (*sic*); men leze voor het laatste *kang den-gadek-akĕn*, want de plaats is corrupt, *kang ang-gadek-akĕn* = „de pandgever, de verpander". — 3o. *kang dipun-kajriki* vertaald met „iets daar hij door verschrikt wordt", terwijl het luiden moet „iets dat door hem wordt gevreesd, dat waar hij bang voor is" = Mal. *yang di-katakuti;* — 4o. enz.

DE HOLLANDER geeft in zijn Handleiding bij de beoefening der Javaansche taal L(eiden 1886) den regel goed op bl. 170.

„Zoo zegt men dan ook verder [illegible] de *man* — [illegible] de *vrouw* [illegible] de *vader*. Zie onder [illegible] als *hulpwoord* bij het hulpwoord [illegible]" [1]).

Vergelijkt men dit met hetgeen men vindt in de Bekn. Jav. Gramm. van ROORDA, bl. 158 en 159, in § 200: „Het zoogenaamde *betrekkelijk voornaamwoord* is [illegible] enz.... Maar eigentlijk en wezentlijk is het (zooals trouwens ook het Hollandsche *die*, *dat*, *degeen die* en *hetgeen*) een aanwijzend voornaamwoord, dat dient om met nadruk te wijzen op dat, waarvóór het geplaatst wordt, tot onderscheiding en in tegenstelling van iets anders of van het tegenovergestelde; en dan ook om met een woord dat een doen of bewerken beteekent een benaming te vormen van de persoon of zaak, die het doet of bewerkt. Zoo zegt men bijv. [illegible] *de linkerhand*, in tegenstelling van de *regter*; [illegible] *goede grond* in tegenstelling van *minder goede* of *slechte*; [illegible] *de ééne*, in tegenstelling van de andere, maar ook *de andere*, in tegenstelling van de eerste. [illegible] *ik was het vergeten* (ik dacht er niet aan). [illegible] *hoor er goed na! hoor goed toe!* en zoo ook met gebiedenden toon [illegible] *spoedig!* zonder dralen. (Zie de aant. bij § 180). [illegible] *de dader* of *de maker* [in tegenstelling van *de daad* of *het gemaakte*;] [illegible] *de brandstichter*; [illegible] *de Schepper*; [illegible] *hetgeen het mee-*

1) Wat de kleine fouten betreft, herinner ik den lezer, dat dit citaat ontleend is aan de eerste proeve van Prof. VREEDE; men mag ze niet wraken. Ik merk evenwel op, dat [illegible] doet denken aan een Jav. *sĕmak* = *si ĕmak* (vgl. *sapa*, Oud-Jav. *syapa*), en dat het er allen schijn van heeft dat Prof. VREEDE het begin van § 201 in ROORDA's Bekn. Jav. Gramm. niet goed heeft begrepen. Sprekende over hetgeen Prof. VREEDE omtrent het Mad. [illegible] heeft geleerd, zal ik mij verder bepalen tot de tweede geheel omgewerkte uitgave van de Handl. (1882). Wat [illegible] betreft vindt men, en het kan belang zijn dat te weten, daar er uit blijkt dat Prof. VREEDE tweemaal heeft uitgegeven wat ik beneden citeeren zal, behoudens eenige weglatingen en bijvoegingen, in de tweede editie terug wat in de eerste reeds stond, doch niet op dezelfde plaats.

brengt d. i. *wat de oorzaak is, de oorzaak*" [1]), dan ziet men dat Prof. VREEDE deze paragraaf vrijwel op den voet heeft gevolgd [2]), doch weggelaten heeft de hier tusschen scherpe haakjes geplaatste, en boven bladz. 187 door mij als in het verband niet passend gekarakteriseerde woorden, alsof ook Zijn HoogGel. er het minder juiste van had ingezien. Het feit evenwel dat zij in de nieuwe editie der Bekn. Jav. Gramm. (1882) niet zijn geschrapt, en in 1886 in de Aanteekeningen niet ter sprake worden gebracht, billijkt de veronderstelling dat er slechts toeval in het spel is geweest.

Behoudens die genoemde woorden, is wat ROORDA voor het Javaansch heeft gesteld — voor het Javaansch juist, doch daarom is het dat nog niet voor het Madureesch, waarop het door Prof. VREEDE is toegepast geworden.

Daar uit het hier volgende blijkt dat het Mad. een geheel ander gebruik maakt van het relatieve voornaamwoord, het ook bezigt daar, waar het Jav. het niet duldt, springt de onjuistheid van de door Prof. VREEDE voor het Mad gegeven definitie (nl. de regel, die geldt in het Javaansch), wat het Mad. betreft, en daarvoor had Zijn HoogGel. een regel te geven, oogenblikkelijk in het oog.

Het gaat niet aan hier alles, wat Prof. VREEDE over het relatieve voornaamwoord in het Mad. heeft gezegd, in extenso af te schrijven. Voor een attent lezer zou ik daarmede zeker kunnen volstaan. Ik geef slechts de quintessenee.

Handl., 2e druk, I, bl. XXXVI, § 60, deelt Prof. VREEDE mede, dat [illegible] in de Mad. vertaling van de reizen van

---

[1]) Het overige van deze § en wat in § 201 staat behoeft hier niet aangehaald te worden.

[2]) Mad. Handl. bladz. XIV, bl., zegt Zijn HoogGel.: Alvorens tot het verdere grammaticale gedeelte over te gaan, zij vooraf gezegd, dat bij de beoefening van het Madoereesch, de Javaansche grammatica ten grondslag ligt". (*sic*). De bedoeling is, dat Prof. VREEDE bij zijne poging tot beschrijving van de grammatica van het Madureesch zich tot voorbeeld heeft gesteld de Beknopte Javaansche Grammatica van Prof. ROORDA, deze op de voet (doch niet in haar geheel) volgt, hier en daar de woorden van Prof. ROORDA overneemt zonder onderzoek of het voor het Mad. bruikbaar is dan wel niet, en de Jav. voorbeelden door Mad. vervangen heeft.

Purwa Lĕlana, op bl. 16 in 4 regels op 3 plaatsen overbodig geacht mag worden, — d. w. z. naar den regel die geldt in het Javaansch, — want, zoo gaat er aan vooraf, in het Mad. wordt van [illegible] (het relatieve voornaamwoord) een veel grooter gebruik gemaakt dan in 't Jav. het geval is (*sic*). A priori mag men aannemen, dat op die plaatsen in die vertaling [illegible] juist gebruikt is, omdat het daar volgens Mad. taaleigen gebruikt moest worden. Waarom zou Raden Pañji Adi Nĕgara daar anders van zijn Jav. origineel zijn afgeweken? Wat men echter te vergeefs zoekt is de regel voor het Mad., terwijl Prof. Vreede zelf ons oogenblikkelijk overtuigd, dat de door hem gegeven definitie, uit Roorda's Bekn. Jav. Gramm. klakkeloos overgenomen, voor het Mad. onbruikbaar is.

Ibid., bladz. XXXVII: „In mijn Handl. 1e druk 1e deel 31, 4 v. o. komt [illegible] voor zoodat wij het met *waar* vertalen, achter [illegible] *plaats*, waar in het Jav. evenmin als achter [illegible] *tijd*, het betrekkelijk voornw. gebruikt kan worden, nl. [illegible] *op de plaats waar ik bood*" (*sic*). Die Mad. woorden zijn ontleend aan een plaats in een Mad. vertaling van n° 36 der Zamenspraken van Winter (I, bl. 123). In het Hollandsch zou zij luiden: „hij bleef staan (bij de plek) waar ik op dat gestreepte goed stond te bieden", Jav. [illegible]

Mad. [illegible] Naar den zinvorm van het Jav.: „hij bleef staan bij de plaats van mij, biedende op dat gestreepte goed", en van het Mad.: „hij bleef staan bij de plaats van mij, die biedende (was) op dat gestreepte goed". Het onderscheid tusschen den Mad. zin en den Jav. is werkelijk, dat in het Mad [illegible] (het relat. voornaamw.) voorkomt, dat in de Jav. zinsnede niet mocht worden gebruikt, omdat een tegenstelling wordt gemist. Maar Prof. Vreede is het geheel ontgaan, dat „waar" door [illegible] en door [illegible] wordt uitgedrukt. Zijn

HoogGel. zoekt het in het Mad. in het woord [illegible] dat bij [illegible] behoort, en van daar die, in een zeker opzicht zeer leerrijke, pericope in zijne grammaticale beschrijving van het Mad. Volgens Prof. VREEDE's opvatting zou [illegible] [illegible] bezwaarlijk kunnen beteekenen „waar ik was", want dat zou moeten luiden [illegible] (*sic*).

In het Mad. bedient men zich van [illegible] (het relatieve voornaamwoord), dus van een relatieve constructie, ook in de gevallen, waarin men in het Jav. zijn toevlucht moet nemen tot een onbepaalden wijs (of een omschrijving daarvan, hulpwoord), om een werkwoord, dat op die wijze in nominalen vorm optreedt, het onderwerp van een zin te kunnen maken. In tegenoverstelling van het Javaansch, waar men dus een zindeel tot onderwerp van den zin maakt, helpt men zich in het Mad. met een bijzin. Men zou zeggen, dat is geheel iets anders. Prof. VREEDE leert (bl. XLII, § 66): „*Hulpwoordje om van een zin een naamwoord te vormen.* — Dit hulpwoord is het aanwijzend-betrekkelijk voornaamw. [illegible] zie § 60; het wordt geplaatst achter het subject. Het wordt gebruikt waar wij in 't Holl. 't aanw. voornw. (*lees:* betrekkelijk voegwoord) *dat* gebruiken, bijv.: 21, 1 v. o. en 22, 1, antwoordt een schrijver aan zijn Heer: [illegible] *dat dat dorpshoofd bij mijnheer komt, is om te vragen naar*", en daarop de verklaring van den zin gevende vervolgt Zijn HoogGel.: „De reden van het gebruik is deze.... maar ten einde te doen uitkomen dat de schrijver niet antwoordt: *het dorpshoofd komt* (dat ziet de Mijnheer ook wel) maar waarom hij komt nl. *om te vragen naar*, zoo plaatst men het woord, waar het in den zin op aankomt, alleen in het gezegde (als zijnde hoofdwoord in een zin) en maakt van het ander door middel van het hulpwoord een naamwoord als (*lees:* tot) onderwerp; bijv. *dat dorpshoofd zijn komen bij Mijnheer* of *dat dat dorpshoofd bij Mijnheer komt* (onderwerp) *is om te vragen naar* (gezeg-

de)"; — alsof in 't Mad. er niet duidelijk staat: „dat dorpshoofd, dat bij Mijnheer komt, vraagt". Wat Prof. VREEDE hier omtrent het Mad. zegt is voor het Jav., — zooals dan ook, behoudens de door het voorbeeld noodzakelijke variaties, zeer juist woordelijk te lezen staat in § 219, 1° van de Bekn. Jav. Gramm., ook hier zeer oordeelkundig afgeschreven, — is voor het Javaansch volkomen juist, in den Mad. zin echter is er geen spoor te ontdekken van een werkwoord gebracht in den vorm van een naamwoord, er staat slechts: „dat dorpshoofd, dat bij Mijnheer komt, vraagt", met een zinwending, waarin de zwarigheid verholpen is door het gebruik van een relatieven bijzin, en zoo is het ook met de overige voorbeelden, zooals een ieder kan zien [1]).

Nadat Prof. VREEDE daarna heeft medegedeeld, dat dezelfde constructie, die in het Mad. enkele malen werkelijk met een naamwoordelijke constructie in Jav. trant afwisselt, gebruikt wordt bij een negatie, waar de toekomende tijd wordt gebezigd of een werkwoordsvorm met het suffix [illegible] of met het suffix [illegible] (zie de kleine letter bij § 219 van ROORDA's Bekn. Jav. Gramm.), stuit men aan den voet van bl. XLIII op het volgende: „In bovengenoemde voorbeelden wordt het hulpwoordje [illegible] achter het subject of, als het bepalingen heeft, daarachter geplaatst, en daarop volgt dan het gezegde van den tot onderwerp gemaakten zin — maar soms wordt het ook vóór het subject geplaatst en komt dus vóór het geheele onderwerp te staan" (*sic*). Is iemand in staat, zelfs na hetgeen er aan voorafgaat, zulk eene redeneering te volgen? Uit een voorbeeld zal de bedoeling misschien duidelijk worden, en men zal ze naar

---

[1]) Het eerst volgende voorbeeld [illegible] vertaalt Prof. VREEDE: „*dat ik je laat roepen*, is omdat i k een pajoeng wil laten maken zooals deze". Er staat: „ik, die je ontbood, wil een payong maken als deze". Misschien is de bedoeling:.... wil (dat gij) zult maken enz. Wat Prof. VREEDE als vertaling van den mogelijk corrupten zin geeft, zou in het Mad. anders moeten luiden.

eisch kunnen waardeeren. Voor de constructie met [illegible] „ook vóór het subject en dus vóór het geheele onderwerp" is het tweede voorbeeld, dat gegeven wordt: [illegible] 4 [illegible] *dat ik die tĕgals voor de helft heb laten bewerken is geweest voor den duur van 4 jaar*". De lezer passe het door Prof. VREEDE gezegde toe. Er staat: „de duur van die tĕgal's, die door mij voor de helft van de opbrengst in bewerking zijn gegeven, is 4 jaren", d. w. z. „voor den duur van 4 jaren zijn die tĕgal's door mij voor de helft van de opbrengst in bewerking gegeven". Tegenover de verklaring van Prof. VREEDE moet men vragen: Heeft Zijn HoogGel. wel gezien dat in dien bijzin het werkwoord in het passief optreedt? Doch er volgt nog meer.

Op bl. XLIV onderaan leest men nog: „Om een bepaling door een zoogenaamde betrekkelijke zinsnêe uit te drukken, wordt in het Jav. het hulpwoord [illegible] gebruikt, ten einde het gebruik v. h. betrekkelijke vnw. te vermijden, in zinnen als: *het nieuwe zadel dat ik gisteren gekocht heb*, Jav. [illegible] doch in het Mad. kan het hulpwoord [illegible] daartoe niet dienen, om de eenvoudige reden, dat het tevens betrekkelijk voornaamw. is; men kan dus het bezwaar, dat gelegen is in het gebruik van [illegible] omdat het d i k w ij l s [1]) wijst op het volgende in *tegenstelling* van iets anders, niet ontgaan". Na het voorafgaande al even zinrijk als dat vooraf̀gaande zelf, of het moest zijn, dat Prof. VREEDE met deze laatste alinea van § 66 wil laten uitkomen, dat het ook hem bekend is, dat in het Mad. het relat. voornaamwoord een zoo geheel andere functie vervult dan in het Jav., dat het voorafgaande maar pĕrcoma was, en hij een voldingend bewijs heeft willen aanvoeren voor de onjuistheid van de stelling door hem in § 2 van zijn grammaticale schets van het Madureesch verkon-

[1]) Ik spatieer.

digd: „de Mad. taal heeft wel het meeste overeenkomst met de Javaansche, zoowel wat woordvorming en woordvoeging betreft, als enz." [1])

Na het voorafgaande, waarbij verdere commentaar overbodig is, zal geen mijner lezers zich verwonderen over bladz. 408 van „Kantteekeningen, enz.", welke ik op het gevaar af te veel van hun aandacht te vergen, hier in haar geheel overneem.

De drie laatste regels van bl. 407, die er bijbehooren, bijnemende, staat daar:

„Van 'Grammatica' gesproken — dat gedeelte is niet bepaald door mij bestudeerd, doch ter loops moet ik vóór het Javaansch even opkomen tegen hetgeen K. in een noot op bl. 112 aanteekent omtrent het gebruik van het Jav. aanwijzend-betrekkelijke voornaamwoord kang of sing: „Niet alleen in gevallen, waar in onze taal het redeaccent op 't onderwerp rust, bezigt de Javaan het relatief, maar ook waar wij den klemtoon leggen op het gezegde, bijv. aku kang lali is 'ik was het vergéten".

„Ik heb er ROORDA's Grammatica op nageslagen en vond werkelijk in de laatste editie (in de eerste ontbrak het) een met aku kang lali bijna letterlijk overeenkomend voorbeeld aku kang (*lees:* sing) kĕlalèn vertaald: 'ik was het vergéten' (bl. 159). Of nu KERN's voorbeeld naar het door ROORDA opgegevene gemodeleerd is, weet ik niet — hij geeft geen auteur op — doch met alle deferentie voor beider autoriteit moet ik als mijne meening te kennen geven, dat de woorden aku kang kĕlalèn, die ontleend zijn aan WINTER's Jav. Zamenspraken, bl. 174 (*lees:* bl. 173) door ROORDA niet juist zijn verstaan, nl. dat ook dáár de nadruk op het onderwerp aku en niet op kĕlalèn valt. In welk verband toch worden die woorden daar gebruikt? Een heer maakt zijn bediende een aanmerking, dat er aan zijn getal kousen twee paar ontbreekt. Hierop antwoordt de

[1]) Deze stelling behoeft geen weerlegging.

knecht: ‚naar mijne herinnering heeft U twee paar overgedaan aan Mijnheer P.' en dan legt WINTER den Mijnheer de woorden in den mond: e ijå aku sing kĕlalèn ‚o ja, ik was het vergeten' nl. niet gij hebt schuld (b. v. door Mijnheer's goed niet accuraat na te tellen als het van den waschman kwam of hoe dan ook oorzaak te zijn van het ontbreken der twee paar kousen) maar ik heb mij vergist, het was mij (*lees*: mij) door het hoofd gegaan. Zóó moet m. i. het gebruik van het relatief (kang of sing) dáar verklaard worden; in zinnen toch als aku kang lali of aku sing kĕlalèn, kowe kang salah, Sidin sing njolong valt de nadruk op aku, kowe en Sidin, nl. ik heb het vergeten, gij hebt schuld, Sidin heeft gestolen.

„Het gebruik van kang op de uit WINTER's Zamenspr. aangehaalde plaats, is dus eenigzins willekeurig en heeft tot misverstand aanleiding gegeven. Want er was geen kwestie, wie van de twee iets vergeten had (de heer of de knecht) maar wie gelijk had of wie zich vergist had, in casu had de mijnheer ongelijk, omdat hij zich dat ‚overdoen' niet herinnerde, daaruit laat zich het gebruik van aku (ik) met nadruk als tegenstelling verklaren. Maar het is en blijft willekeurig".

Daarop overgaande op het Madureesch voegt Prof. VREEDE er nog aan toe: „In een Madoereesche Zamenspraak waar een mijnheer in distractie contraorder geeft aan zijn koetsier en deze er hem aan herinnert, zeggende: u had mij straks gezegd, dat ik eerst ergens anders heen zou gaan, antwoordt de mijnheer *zonder het relatief*, (in 't Mad. se = Jav. sing of kang) en dus zonder nadruk op ‚ik': dat is waar ook je hebt gelijk sèngko lòpa (*lees:* sèngkò lòpà), letterlijk Jav. aku lali, ik vergat, en niet sengko se lopa = aku kang lali (Zie mijne Handleiding bl. 38; dat evenwel ook in het Mad. dikwijls misbruik wordt gemaakt van het relatief kan men zien Ib. XXXVI en XXXVII) [1]).

[1]) Om te kunnen spreken van „misbruik", dient men eerst het „gebruik" te kennen. De lezer is reeds ingelicht.

Deze bladzijde geeft, zooals men ziet, te lezen:

1°. dat Prof. VREEDE in een geschrift van Prof. KERN iets ontmoet heeft dat betrekking heeft op het Javaansch, maar hem vreemd klinkt;

2°. dat hij daarop nageslagen heeft een handboek, de Jav. Grammatica's van ROORDA;

3°. dat het hem daarna toeschijnt, dat Prof. KERN zijn voorbeeld *aku kang lali* naar een door ROORDA (Bekn. Jav. Gramm. bl. 159) gegeven voorbeeld gemodeleerd heeft;

4°. dat ROORDA dat voorbeeld heeft ontleend aan WINTER's Zamenspraken (bl. 173);

5°. dat ROORDA dat voorbeeld *aku sing kělalen* met „ik was het vergéten" verkeerd vertaald heeft, want

6°. dat het zinverband t. a. p. (WINTER's Zamenspr., 173) doet zien, dat men te vertalen heeft: „ik was het vergeten";

7°. dat trouwens een zin van den vorm *aku sing kělalen* nooit iets anders zal kunnen beteekenen dan dat laatste, nl. „ik was het vergeten" [1]), (en dat ROORDA dus in ieder geval en ten eenenmale onjuist heeft vertaald, KERN ten onrechte hem daarin is gevolgd, is de consequentie);

8°. Dat „dus (!) het gebruik van *sing* op die plaats in WINTER's Zamenspraken eenigzins willekeurig is", want — en nu vergelijke men 6°. —

9°. dat het zinverband t. a. p. doet zien dat men te vertalen heeft „ik was het vergeten", „want, — zegt Prof. VREEDE, — er was geen kwestie wie van de twee iets vergeten had (de heer of de knecht) maar wie gelijk had of wie zich vergist had". Of kan dit anders gelezen worden dan „want er was geen kwestie wie van de twee iets vergeten had (de heer of de knecht) maar wie gelijk had of wie zich vergist had"? Enz.

---

[1]) Ook op bladz. 409 leest men in de toegift waarin over Mad. gesproken wordt: „zonder het relatief, en dus zonder nadruk op ‚ik' *sèngko lòpa*, letterlijk Jav. *aku lali*".

Niet minder vreemd dan de redeneertrant, is wat wordt beweerd. In verband met hetgeen Prof. VREEDE omtrent het relatieve voornaamwoord in het Mad. heeft geleerd en het onvermeld laten der touten in ROORDA's Beknopte Jav. Gramm., boven door mij bl. 187 aangestipt, geeft die bladz. 408 het recht om zonder schroom te zeggen, dat Zijn HoogGel. aan het syntactisch zoo belangrijke onderwerp nog nooit een enkel uur van ernstige aandacht heeft geschonken [1]).

Wat Prof. KERN in die noot zeide, vermoedelijk ieder Javaansch geschrift zal daarvoor de bewijzen kunnen leveren [2]). De plaats in WINTER's Zamenspraken is, terwijl de vertaling luiden moet: „ik was het vergeten", volkomen in orde. ꦥꦸꦤ꧀ is daar niet willekeurig, maar onwillekeurig, natuurlijkerwijze gebruikt. Het moest worden gebruikt, omdat aan „ik was het vergeten" voorafgegaan was „ik herinner mij"; en had dàt ontbroken, had er eenvoudig gestaan „u heeft ze overgedaan", ook dan nog ware het op zijne plaats geweest. Met nadruk, in een beteekenis als Prof. VREEDE het woord op die bladz. 408 bezigt, heeft ꦥꦸꦤ꧀ niets te maken. Het legt een eigenaardigen nadruk op het woord waarvóór het staat, niet op een voorafgaand woord [3]).

Neemt men hierbij verder in aanmerking dat Prof. VREEDE

---

[1]) Dat ROORDA's definitie juist is, is door Prof. KERN etymologisch bewezen in het opstel: Over zoogenaamde verbindingsklanken in het Tagala en wat daarmede samenhangt in het Kawi, Bijdr. 3e volgr., XI, 138 (1876).

[2]) Daarom acht ik het overbodig hier voorbeelden te geven.

[3]) Ook is »vergeten" iets anders dan »zich vergissen". Prof. KERN spreekt slechts van redeaccent in het Hollandsch. En wat voor waarde kan een onderlinge vergelijking van het taaleigen van het Jav. en dat van het Mad. hebben, als zooals aan het licht kwam deze talen ten opzichte van het gebruik van het relat. voornaamwoord zoozeer uiteenloopen en de vergelijker zulke overtuigende blijken geeft geen dezer beide talen op het stuk, waaromtrent hij ze wil vergelijken, te kennen? Zij, die Javaansch verstaan, zullen gezien hebben, dat Prof. VREEDE ook het *engĕt-kula* t. a. p., althans een oogenblik, niet goed heeft verstaan. De vertaling in het Hollandsch moet luiden: »ik herinner mij, voor zoover ik mij herinner" of iets dergelijks, zooals ROORDA en KERN beiden reeds lang geleden in het licht hebben gesteld. Letterlijk staat er trouwens: »mijne herinnering is" enz. KERN, Wrttas., bl. 44 vlgg.

de door hem veroordeelde vertaling „ik was het vergeten" in 1874 in zijne Handl. Mad., 1e ed., I, bl. XX (men zie het citaat boven bl. 188) heeft overgenomen, ze in 1884 in den herdruk van de Bekn. Jav. Gramm. intact, en 1886 in de Aanteekeningen op die Gramm. (in de nieuwe uitgave van het Jav. Wdb.) onbesproken heeft gelaten, dan is het voorzeker niet onaardig om te zien hoe zij Zijn HoogGel. thans een aanleiding wordt om te gaan twijfelen aan de autoriteit van iemand als Prof. KERN, waar het Javaansche grammatica betreft, en te vernemen dat het waarschijnlijk is, dat Prof. KERN zijn voorbeeld wel naar dat andere, dat foutieve, gemodeleerd zal hebben.

Het is niet de eerste maal, dat Prof. VREEDE bij een ander een naar den toon zijner stukken te oordeelen in zijne oogen vrij groote lichtvaardigheid of onkunde meent te kunnen constateeren (men zie boven), terwijl met de daad slechts eigen onnadenkendheid of iets ergers Zijn HoogGel. bedriegt.

Maar het kan zijn, en de billijkheid eischt dit hier nog bij te voegen, dat Prof. VREEDE, die, hoewel Zijn HoogGel. er aanteekeningen bij heeft geschreven, blijkbaar de Bekn. Jav. Gramm. nooit opmerkzaam gelezen heeft, door een plaats, welke daartoe echter geen aanleiding behoeft te geven, in de war is gebracht. Op blz. 200 toch (in § 261, kleine letter) staat: „ook krijgt een onderwerp, wanneer vóór het gezegde tot nadruk het zoogenaamde betrekkelijk voornaamwoord gebruikt wordt, daardoor van zelfs meer nadruk [1]), omdat zoo achter het onderwerp een kleine zinsnijding komt". Zeer juist, doch geheel iets anders dan bl. 408 te lezen geeft.

Aan het begin van dit opstel haalde ik twee plaatsen aan uit „Kantteekeningen" enz. Ik zeide, dat ik meende, dat daartegenover het stilzwijgen niet mocht worden bewaard.

[1]) De bedoeling is: eenigen meerderen nadruk dan er volgens den regel van het Javaansche zinaccent aan toekomt. Het is natuurlijk dat een bepaalde bepaling een persoon of zaak nader, en dus nadrukkelijker, bepaalt dan wanneer zij onbepaald is.

Ik twijfel er niet aan of na het voorafgaande zal de lezer zulks met mij eens zijn. Door een kleine keur van bijzonderheden te behandelen, heb ik ook een ander in staat gesteld zich eenigermate een denkbeeld te vormen van de methode door Prof. VREEDE gevolgd en toegepast. Mij rest nog een enkel woord te zeggen omtrent het goed recht van Prof. VREEDE tot het uiten van een stelling en een oordeel, als in de beide door mij aangehaalde passages vervat zijn.

Ik kan zeer kort zijn.

In het eerste citaat verkondigt Prof. VREEDE, in een stuk waarin ZHGel. zelf als (dilettant)taalvergelijker optreedt, de stelling: „dat men zich niet op het gevaarlijke gebied der taalvergelijking moet wagen als men eene taal (bedoeld is eene taal van de taalfamilie, waarvan men de talen onderling zal willen vergelijken) niet grondig kent". In datzelfde stuk vindt men bladzijde 408. Dáár is de vakman aan het woord. De redeneering en het geleerde zijn daar vrijwel in overeenstemming met hetgeen verder door mij uit andere geschriften van Zijn HoogGel. werd aangehaald. Mij dunkt Prof. VREEDE mag zelf niet vergen, dat ik mijn onderzoek nog verder voortzet.

Wat mijn tweede aanhaling aangaat, vraag ik hier slechts, zonder er den nadruk op te leggen dat Prof. VREEDE zelf zegt, dat hij het belangrijkste gedeelte van het door hem behandelde boek onbestudeerd heeft gelaten, en zonder nader in te gaan op hetgeen Zijn HoogGel. omtrent dat zoo leerzame boek verder mag hebben opgemerkt, of het niet wenschelijk mag worden geacht, dat Prof. VREEDE, die zoo gaarne een ander voorzichtig zou zien, zelf eens een voorbeeld van voorzichtigheid gaf, in de eerste plaats waar Zijn HoogGel. zich over vakzaken uitlaat?

Weltevreden, Oct. 1887.

AANHANGSEL A.

Wanneer men met een enkele uitdrukking ROORDA's voorstelling van het Javaansch zou willen kenschetsen, zou men er van moeten zeggen: zij is de averechts-historische. In ROORDA's Grammatica staat zeer, zeer veel goeds. En dat is niet te verwonderen. ROORDA's zegsmannen waren WINTER en WILKENS, van wien de eerste reeds geruimen tijd geleden gestorven is. Die beide personen waren of zijn kenners van het Javaansch, die men zonder iemand te kort te doen, veilig eenig mag heeten. Doch, en dat is geen verwijt, zij waren geen menschen van een wetenschappelijke opleiding, zij namen de zaken zooals zij ze vonden, maar letten goed op wat zij vonden, en al zeer weinig ontging hunne aandacht; ik begrijp dan ook eigenlijk niet goed, evenmin als Dr. VAN DER TUUK dat goed kon inzien, waarom de namen van WINTER en WILKENS, van wien wij eigenlijk alle ons Javaansch hebben geleerd en leeren, steeds zoo ter loops genoemd zijn, alsof men niet verzuimen wil ze toch even te vermelden. Naar mijne meening behoorde hun beider naam voorop te staan [1]). Twee andere groote namen van voorgangers van ROORDA zijn GERICKE en CORNETS DE GROOT. Ook deze bezaten niet wat voor het schrijven van een goede grammatica noodig is: school. En dat ook Prof. ROORDA school miste, blijkt daaruit, dat hij zich boven de fouten zijner voorgangers en zegsmannen niet heeft kunnen verheffen [2]). Desniettemin heeft Prof.

---

[1]) Ik ben hier niet in de gelegenheid na te slaan de rectorale oratie in het Jaarboek der Rijks-Universiteit te Leiden 1879 — 1880. De lezer, die in dit opzicht gelukkiger is dan ik, gelieve daar eens te zien of daar niet iets soortgelijks te lezen staat.

[2]) Het begin van dezen zin zou aanleiding kunnen geven tot misvatting, wat ik gaarne voorkomen wil. Zooals uit het verband blijken kan, en de lezer iets lager ook nadrukkelijk zal zien aangegeven, ontzeg ik Prof. ROORDA niet school in het algemeen, maar in een bepaalde, in dit geval de aangewezen richting. Ik zie niet in waarom men de voortreffelijkheid van iemand, die in een andere richting dan waarin men zelf arbeidt, werkzaam is of is geweest, niet zou kunnen waardeeren, even goed als men een open oog moet hebben voor de gebreken, die eigen richting eenzijdig toegepast met zich zal brengen.

Roorda zeer groote verdiensten. Aan hem hebben wij te danken de juiste en nette formuleering van hetgeen zijne voorwerkers wel wat onbeholpen hadden uitgedrukt, maar telkens ziet men Roorda vervallen in dezelfde fouten, als reeds bij die voorwerkers te gispen zouden zijn geweest. Wie zich daarvan wil overtuigen, leze attent en in chronologische volgorde wat door bovengenoemde vier personen geleverd is tot beter bekendmaking van het Javaansch en dateert van vóór het verschijnen van Roorda's Grammatica in 1855. Die literatuur vindt men opgegeven in de Hollander's Handleiding bij de beoefening der Javaansche taal en letterkunde, Breda 1848, bl. 251- 253. Om één voorbeeld te noemen. Dat Roorda de partikels zoo onvolledig behandeld heeft, vindt wel daarin zijn reden, dat Gericke in zijn Eerste Gronden der Javaansche taal, Batavia 1831, gezegd had (Voorberigt, II): „Van eenige taaldeelen is geheel geen gewag gemaakt, omdat dezelve òf in het Javaansch niet aanwezig zijn, zooals het lidwoord, òf geen spraakkunstige behandeling vereischen, en derhalve slechts in een woordenboek te pas kunnen komen, zooals de voorzetsels, bijwoorden, voegwoorden en tusschenwerpsels". Ik zeide zoo even, dat Winter enz. de Javaansche taal, daaronder verstonden zij in engeren zin de taal van Sålå, namen zooals zij haar vonden. Zij gingen verder. Zij wilden ook het Javaansch verklaren uit slechts datgene wat zij vonden, in engeren zin dus wederom de taal van Sålå. Ook daarvan is Roorda, hoewel hij ook velerhande bijzonderheden uit de dialecten heeft opgelezen, — men zie zijne nauwkeurige bewerking van de door hem uitgegeven wayangverhalen, 's Gravenhage 1869, die werkelijk het werk is van een meester, — niet afgeweken, en dat niettegenstaande zoovele van zijn tijdgenooten, hoewel geen speciale bedrijvers van de taalvergelijking, in zijn leeftijd reeds hadden ingezien, dat voor het juist inzicht in den bouw van een taal taalvergelijking, maar bovenal historische bestudeering van een taal, waar deze mogelijk is, niet mag worden veronachtzaamd. Roorda had zijn beginsel, — Prof. Vreede

heeft dat in zijn jongste geschrift nogmaals onder de aandacht van het publiek gebracht, — een beginsel brengt zijne consequentiën en zijne gevolgen mede. Wie die op dit oogenblik het goed recht, het nut, de noodzakelijkheid der taalvergelijking als hulpmiddel bij de bestudeering van een speciale taal niet meer inziet! En toch kan taalvergelijking moeielijk iets anders zijn dan taalvergelijking, en is het onmogelijk dat men dadelijk op alle punten tot de gewenschte zekerheid geraakt. Een der gevolgen van Roorda's beginsel is dan ook, dat men thans met het grootste gemak schier op iedere bladzijde van zijne Grammatica's onjuistheid van voorstelling kan aantreffen, en kan aantoonen met de feiten. Ik geef hier, want ik acht het ook hier de plaats niet in een uitvoerige kritiek treden, — wie de werken van Dr. H. N. van der Tuuk, van Prof. Kern, van Dr. A. B. Cohen Stuart, van den Heer P. Jansz en anderen kent, zal mijne overtuiging zonder twijfel deelen, — ik geef hier slechts één voorbeeld. Het is sprekend. Op bl. 12 (Bekn. Gramm. 1874) leest men: „dat de *pasangan*'s, met uitzondering van de [illegible], [illegible], [illegible] en [illegible], verkortingen zijn van de aksara's blijkt bij een nauwkeurige vergelijking van zelfs". Wat is werkelijk het geval. Behalve enkele pasangans, die ook in het oud-Javaansche schrift een verkorte vorm van hun aksara zouden kunnen worden genoemd, zooals bijv. de [illegible] en de [illegible], vertoonen de meeste pasangans, behoudens de door Roorda uitgezonderde, den ouden vorm van de letter, waaruit zich in den loop der tijden de vormen der aksara's, die niet alle de waarde hebben die er aan wordt toegeschreven, ontwikkeld hebben; zoo de [illegible], de [illegible], de [illegible], de [illegible], de [illegible]. De [illegible] en de [illegible] zijn eigenlijk de *cha* en de *ṭha*, en niet de *ca* en de *ṭa*. Niettegenstaande Prof. Kern in 1871 in zijn Kawi-studiën, bl. 84, op dit verschijnsel reeds gewezen heeft [1]), en sedert 1875 Cohen Stuart's Kawi Oorkonden, in facsimile met inleiding en transcriptie,

[1]) Wat er eigenlijk is geschied, werd toenmaals ten gevolge van de gebrekkige gegevens door Prof. Kern minder juist aangegeven.

Brill, Leiden 1875, voor een ieder toegankelijk zijn, heeft Prof. VREEDE in den herdruk der Bekn. Jav. Grammatica (1882) wat bij ROORDA staat onveranderd kunnen laten, en zelfs in 1886 het niet noodig geoordeeld er over te spreken.

AANHANGSEL B.

Het Madureesch is door mij niet getranscribeerd. Met de daarvoor, of wat op hetzelfde neerkomt voor de uitspraak, door Prof. VREEDE gegeven regels komt men bij lange na niet uit. Verder bestaat er verschil in uitspraak naarmate van het dialect, waarop VAN LIMBURG BROUWER reeds wees, en men weet eigenlijk niet eens over welk dialect handelt wat Prof. VREEDE heeft gezegd. Ik had onder raadpleging van het leerrijke boekje van de Heeren ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE kunnen transigeeren, en mij op de een of andere wijze kunnen behelpen, ook omdat ik telkens citeeren moest, liet ik dat hier na.

Op mijn terugreis van Bali naar Batavia, in 1885, heb ik getracht om tijdens een verblijf van enkele dagen in het Bĕsuki'sche omtrent de uitspraak van dat interessante dialect, — naar de teksten in Prof. VREEDE's Handleiding te oordeelen niet het dialect van de schrijftaal, — eenige meerdere zekerheid te verkrijgen, doch de tijd was te kort om daarin naar wensch te slagen.

Het resultaat toenmaals door mij verkregen is het volgende. Het is geenszins volledig, en wat ik hier mededeel mag slechts gelden als een voorwaardelijke bijdrage. Ik verkies den vorm van een schematische tabel.

k (-*q*), *kh* (-*k*), *ng* (-*ng*).
c (—), *ch* (—), *ñ* (—).
t (-*q*), *th* (-*t*), *n* (-*n*).
p (-*q*), *ph* (-*p*), *m* (-*m*).
j (-*y*), *r* (-*r*), *l* (-*l*), *b* (—).
s (-*s*), — (—).

Als overgangsklanken komen tusschen ongelijke vokalen in bepaalde gevallen de *y* en de *w* voor.

In dit tabelletje heb ik tusschen haakjes vermeld wat de klank der (oorspronkelijke) consonanten is, als zij als sluiters optreden, er met -*q* op wijzende dat oorspronkelijke harde in het tegenwoordige Madureesch zijn verdwenen. In dit

opzicht is het tabelletje dus tevens etymologisch, en zijn vreemde woorden buiten beschouwing gelaten, wat ook voor het vervolg geldt.

Met Javaansche letter zou dit tabelletje dezen vorm hebben, als men nl. de consonanten als beginners van een syllabe weergeeft met een aksara lĕgĕna.

[Javaansch] ([Javaansch] of [Javaansch]), [Javaansch] ([Javaansch] of [Javaansch]), [Javaansch] (de *cĕcĕk*).
[Javaansch] (—), [Javaansch] (—), [Javaansch] (—).
[Javaansch], [Javaansch] ([Javaansch] of [Javaansch]), [Javaansch], [Javaansch] ([Javaansch] of [Javaansch]), [Javaansch] ([Javaansch]).
[Javaansch] ([Javaansch] of [Javaansch]), [Javaansch] ([Javaansch] of [Javaansch]), [Javaansch] ([Javaansch]).
[Javaansch] ([Javaansch]), [Javaansch] (de *layar*), [Javaansch] ([Javaansch]), [Javaansch] (—).
[Javaansch] ([Javaansch]), [Javaansch] (—).

[Javaansch] en [Javaansch] worden gebruikt als overgangsletter tusschen ongelijke vocalen als geen *a* (*ŏ*) voorafgaat, [Javaansch] of [Javaansch] tusschen gelijke vocalen; een oorspronkelijk open laatste syllabe is in 't schrift gesloten door een [Javaansch] of [Javaansch].[1])

Tusschen vokalen worden ook [Javaansch], [Javaansch], [Javaansch] en [Javaansch] (d. i. *kh*, *ch*, *th* en *ph*) dikwijls dubbel geschreven [Javaansch], [Javaansch], [Javaansch] en [Javaansch], ook wel weergegeven met [Javaansch], [Javaansch], [Javaansch] en [Javaansch], of met [Javaansch], [Javaansch], [Javaansch], en [Javaansch], ook vindt men [Javaansch], in overeenstemming met [Javaansch]. Dit geschiedt om in de spelling eenigermate de uitspraak weer te geven. Deze is namelijk een tenuis met een aspiratie (*kh*, *ch*, *th*, *ph*). Als sluiter verliezen zij, zooals zich laat begrijpen, den *h*-klank, die bij aanhechting van een met een vokaal beginnend suffix, zoo zou men kunnen zeggen, weer herleeft, met de daad daar in de traditie gespaard is gebleven. Dit is niet precies wat ik vroeger over de mediae als sluiters heb gezegd.

De klanken *g* (mediale gutturale explosief) en *d* (mediale dentale explosief), evenals *ṭ* en *ṭh* (of ook *ḍ*) vereischen een nader

---

[1]) De [Javaansch] wordt gewoonlijk weggelaten vóór een suffix, in het eerste lid eener herhaling, soms ook bij het eerste woord van eene samenstelling; men vergl. de Handl. van Prof. Vreede.

onderzoek. Daarom heb ik ze in de eerste tabel niet opgenomen. De Heeren ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE geven op, dat er twee *t*'s bestaan: „1°. de gewone t met de tong tegen de boventanden; 2°. die met een eenigzins sissend geluid, met de tong tegen het verhemelte, en aangeduid door th." Ook naar de voorbeelden in hun woordenlijst vermoed ik, dat dit meer op de quantiteit dan de qualiteit van den klank ziet, doch kan daaromtrent niet met zekerheid spreken. Javaansche letters gebruikende, maken de Madureezen geregeld onderscheid tusschen ꦠ en ꦛ, en tusschen ꦢ en ꦝ, hoewel er uitzonderingen zijn. Prof. VREEDE, die, bepaaldelijk zich baseerende op hetgeen de spelling met Javaansche letter te aanschouwen geeft, tegen de transcriptie van de beide genoemde Heeren meent te „moeten waarschuwen" (Handl., 2e ed., I, § 15, bladz. IX), verzuimt te vermelden in hoeverre er volgens zijne herinnering onderscheid in uitspraak tusschen ꦠ en ꦛ, en tusschen ꦢ en ꦝ bestaat, ja! noemt in § 11 (*ibid.*, bladz. IV) naast ꦢ, ꦗ, ꦒ en ꦧ de ꦝ niet eens, die in de later volgende voorbeelden herhaaldelijk wordt aangetroffen. Ook in § 10, 1e alinea, en in § 15, 1e alinea, wordt van deze letter geen melding gemaakt. Om er de aandacht op te vestigen zijn ꦠ en ꦛ, en ꦢ en ꦝ in de tweede tabel gelijkgesteld. Wellicht dat zij een klank hebben, die wat de tenuis betreft inligt tusschen de Jav. ꦠ en ꦛ, wat de media aangaat op eenzelfde wijze het midden houdt tusschen Jav. ꦢ en ꦝ. Dat ꦛ en ꦝ niet op het einde van een lettergreep kunnen worden aangetroffen, mag als bekend worden verondersteld.

De klanken *j* en *b* verschillen van *ch* en *ph*, even goed als hun oorspronkelijke uitspraak, — *y* en *w* voor het eerste paar, en *j* en *b* voor het laatste, — uiteenliep. Toch worden in Jav. letters *j* en *ch* beiden door ꦗ, en *b* en *ph* beiden door ꦧ uitgedrukt. Dit is een der redenen, waarom het transcribeeren van het Madureesch niet wel doenlijk is zonder een nauwgezet onderzoek ter plaatse. Wist men op het standpunt van welke taal men zich moest plaatsen om te kunnen be-

oordeelen of een [illegible] in laatster instantie een oorspronkelijke *b*, dan wel een *w* vertegenwoordigt, òf Maleisch òf Javaansch bijv., dan zou men iets verder zijn. Ten opzichte van de *b* en de *w*, evenals in bijna elk ander opzicht, waarin onderling de talen van den Archipel niet voor het meerendeel overeenkomen, loopen Jav. en Mal. ver uiteen. De veronderstelde nauwere samenhang (VREEDE) tusschen Jav. en Mad., die door de feiten wordt geloochenstraft [1]), mag ten deze niet verleiden van het Javaansch uit te gaan. Nu men niet weet hoe te kiezen, is transcribeeren zoowel in dit als in het voorgaande geval, tenzij men slaafs de spelling met de Javaansche letter volgt, en dus de letters herhaaldelijk een uitspraak geeft, die zij niet hebben, wel beschouwd ondoenlijk.

Een derde bezwaar ligt in het afwisselend gebruiken van [illegible], [illegible] en [illegible] en het weglaten van een sluiter. Mijne opgaven doen duidelijk uitkomen, dat men tengevolge van dit afwisselend gebruik vierderlei woordvormen op vierderlei wijzen, indien hier niet eenige beperkende omstandigheden waren, zou kunnen spellen, althans dat er veel onzekerheid moet bestaan.

1°. een woord, dat oorspronkelijk eindigde op een [illegible];—

2°. een woord, dat oorspronkelijk eindigde op een [illegible], een [illegible] of een [illegible];—

3°. een woord, dat oorspronkelijk eindigde op een [illegible]; —

4°. een woord, dat eindigde op een open syllabe.

In het Bĕsuki'sche dialect dient men grammaticaal uiteen te houden *a*. 1°., *b*. 2°., en *c*. 3°. + 4°. Zonder plaatselijk onderzoek is het ook hier niet mogelijk voor ieder bijzonder woord te beslissen tot welke categorie het behoort.

Wat mij zelf betreft zou ik er bij het beschrijven van de Madureesche taal, om onduidelijkheid te voor-

---

1) Indertijd heeft men gissenderwijs de Madureesche taal een dialect van het Javaansch genoemd, zie PIJNAPPEL, Geographie van Nederlandsch-Indië, 1863, bl. 86, wat mij blijkt ook in de derde editie van genoemd boekje (1881, bl. 92) niet veranderd te zijn. Madureesch wordt ook gesproken op de eilanden beoosten Madura en op Bawean.

komen, de voorkeur aangeven voor 2°. steeds [illegible] en voor 4°. steeds [illegible] te bezigen. Voor 1°. zou ik [illegible] verkiezen ten einde verwarring met 2°. te vermijden. Op eenzelfde wijze zou men steeds [illegible] en [illegible] kunnen schrijven, daar [illegible] = *w* toch nooit aan het eind van een woord kan voorkomen. Als bekend zou men kunnen stellen, dat [illegible], [illegible] en [illegible] dáár klinken als *k*, *t* en *p*, daarentegen [illegible] als -*q*, die echter niet wordt uitgesproken, desniettemin te onderscheiden zou zijn van [illegible]. En ten einde misverstand tusschen [illegible] (*ph*) en [illegible] (*b*), en [illegible] (*ch*) en [illegible] (*j*) onmogelijk te maken zou men voor [illegible] (*b*) en voor [illegible] (*j*) zich van [illegible] en [illegible] kunnen bedienen. Misschien zou het overweging verdienen zulke puntjes ook bij [illegible] = -*q* te bezigen, nl. [illegible], en voor [illegible], [illegible] en [illegible], als bij de woorden, die op deze letters uitgaan, nog geen suffix is gevoegd, [illegible], [illegible] en [illegible] te schrijven; ook zoo toch kan er tusschen [illegible] = -*q* en [illegible] = -*k* (oorsp. *kh*, uit *g*) geen vergissing plaats hebben. Verder zou men een keuze kunnen doen tusschen [illegible] en [illegible], en zich als regel stellen de consonanten, tenzij de etymologie het anders vergt, steeds enkelvoudig te schrijven [1]).

Ook de vokalen geven moeite, zoolang de regels voor de uitspraak daarvan niet nauwkeuriger zijn vastgesteld. De onderlinge harmonie, die in het Madureesch bestaat tusschen de uitspraak van een vocaal en die van de daaraan voorafgaande consonant, het eerst ontdekt door van Limburg Brouwer (zie boven bl. 156 vlgg.), helpt hier zeer veel, doch niet voldoende. De regels zullen dienen te worden vastgesteld voor ieder Madureesch dialect, en de uitzonderingen moeten worden opgespoord en aangegeven. Verder is het de vraag of de [illegible] en de [illegible] in ieder der gevallen, nl. zoowel als

---

[1]) Daar het Sasaksche gebruik van [illegible] bij de Madureezen onbekend is, heb ik van dit gereede hulpmiddel hier geen melding gemaakt.

ch en als *j*, zoowel als *ph* en als *b*, op dezelfde wijze worden behandeld. De Handleiding van de Heeren ELZEVIER STOKMANS en MARINISSE doen vermoeden van niet. En dit gevoegd bij het overige was mij voldoende aanleiding mij van transcribeeren te onthouden.

FORMULIEREN IN GEBRUIK

BIJ

HET AFSTERVEN EN HET BEGRAVEN

IN DE DESA

BĔNGANG AFDEELING SOEMĔDANG.

DOOR

RADEN KARTA WINÀTA.

In het onderdistrict Boewah-doewa (het voormalige tjamatschap Malandang), district Tjonggrang, aan de grens Indramajoe-Preanger en wel in de desa Bĕngang bestaat bij enkele lieden nu nog een gebruik, hetwelk het bewijs levert dat de oudere gebruiken ook in de Preanger nog niet geheel door den Islam zijn verdrongen geworden.

Men bezigt daar namelijk bij het afsterven en ter aarde bestellen van iemand eigenaardige Soendaasch-Javaansch-Arabische formulieren, welke ik hieronder doe volgen en zoo goed mogelijk zal trachten te vertalen.

Is iemand op het uiterste, dan wordt een daarvoor bestemde doekoen (priester), die in de formulieren ingewijd is, bij den stervende ontboden en spreekt hij het volgende gebid uit:

Tobat Allah.
Eling-eling kai djisim;
Boeboehan oerang kakolotan.
Toemoeroeb tjahjaning Allah.
Tobat Allah, wali oellah,
Tobat Allah, Toewan Toeban.
Nja Toewan Pangeran isoen.

Mikaloeloe sipat woloe.
Dikamoedi iman tohid,
Dibosehan [1] *koe maripat,*
Tihang lajar pantjĕring iman.
Soekma moelih, badan poelang,
Nja moelang ti alam doenja,
Nja moelih ti dalĕm boemi,
Koelintjĕr di lĕmah soetji,
Datangna ka rachmat-oellah,
Lantas ka djati sampoerna.
Ja hoe, ja Allah. Ja hoe, ja Allah.
Ik vraag Gods vergiffenis.
Wees er aan indachtig, o! lichaam;
Het is het lot van ons, ouden van dagen.
De glans van God bedekt U.
Vraag Gods vergiffenis en die der heiligen Gods.
Vraag Gods vergiffenis, den Heer van Toeban.
Gij zijt onze heer.
Eer (?) de acht eigenschappen.
Wees bestuurd door het vaste geloof,
Geroeid door middel van de kennis,
Waarvan de mast is de penwortel van het geloof.
De ziel gaat terug, het lichaam keert weerom.
Zij keeren terug van deze wereld;
Zij keeren terug van de aarde;
Zij gaan rond in het heilige land;
Zij komen tot de genade Gods,
Gaan door naar het wezenlijk volmaakte (de quintessence).
O, God! o, God! O, God! o, God!—

Heeft de lijder den geest gegeven, dan wordt het lijk gewasschen en spreekt men daarbij het volgende formulier uit:

Sang ratoe Pangeran Hantaroem, Sang ratoe Noer gaib [2]).

---

[1]) Beneden bl. 214 *diboëhan*, wat in het verband minder geeigend schijnt.

[2]) Arabisch: نور = licht, غايب = verborgen, onzichtbaar.

Dat [1]) *ing iman. Rat ing iman. Meh mat* [2]). *Sah* [3]) *mat. Dat, rat. Rĕt, l'ĕs, Kang pasti.*

De koning Pangeran Hantaroem. De koning het Onzichtbare Licht. Het wezen van het geloof. Het heelal van het geloof. Bijna dood. Volkomen dood. Het wezen, het heelal. 't Verdwijnt, Wis en zeker.—

Daarna zegt de doekoen:

Boel koekoes ka noe Agoeng,
Ka noe woegas, ka noe ligas.
Pangdatangkeun, pangdoengkapkeun
Ka nagara Toendjoeng sampoerna.
Badan sampoerna;
Sri Toenggal sampoerna.
Sĕrahakĕn ka malaikat Intjĕr poetih.

De rook ga smeulend naar den Groote,
Naar den woegas [4]), naar den ligas [4]).
Laat ze komen, laat ze komen,
Op het land van de volmaakte Toendjoeng [5]).
Het volmaakte lichaam.
De volmaakte Eenheid.
Geef ze over aan den engel Intjĕr poetih [6]).—

De doekoen fluistert vervolgens in het oor van het lijk, om te voorkomen, dat het stijf wordt:

Ĕlaj-ĕloj. Las-l'ĕs.

Het worde buigzaam. Het verdwijne.—

En verder:

Tes poetih, tes herang, poelang ka nagara moesna.

Het druppele wit, het druppele helder, ga terug naar het verdwenen land.—

---

[1]) Arab. ذات = het wezen van iets.

[2]) Wellicht verkorting van mati.

[3]) Arab. صحيح = volkomen, geldig.

[4]) Ik heb de beteekenis dezer woorden niet kunnen uitvisschen.

[5]) Toendjoeng = een soort bloem.

[6]) Den witten, rondgaanden engel.

Dit formulier moet maken, dat het lijk bij het ontbinden geen lucht verspreidt.

Vervolgens wordt het lijk op de ruimste plaats van het huis gelegd. Dan wordt door eenige vrouwen, die hierin reeds onderricht hebben gekregen, met den doekoen aan het hoofd het ondervolgende gebed, bij wijze van lijkzang in koor en om het lijk gezeten, opgedreund op de maat van een pantoen- of ronggeng-wijs en wel die genoemd Saliasih:

Eling-eling: astagah firoellah hal adlim,
Astagah-firoellah hal adlim,
Astagah-firoellah hal adlim.
Kang latip [1]) *koeboer kang aloes,*
Manoeroen, manoek manoeroen,
Nitih lawang sawarëga.
Djabarail lagi nangis.
Parahoe pakoening lajar,
Djoeroebatoe iman tiloe,
Djoeroemoedi iman tohid.
Diboëhan koe maripat.
Loek [2]) *ngakoe badan moelia,*
Moelia badan sampoerna,
Moelia koe panarima.
Astagah-firoellah hal adlim.
Astagah-firoellrh hal adlim.
Astagah-firoellah hal adlim.
Wees indachtig: vergeef mij, o, groote God!
Vergeef mij, o, groote God!
Vergeef mij, o, groote God!
Het fijne, het schoone graf,
't Daalt; de vogel daalt,
Bestijgt de deur van het paradijs.
Gabriël is weenende.
De ziel is de spijker van de prauw,

---

[1]) Arab. لطيف = liefderijk, fijn.

[2]) De beteekenis van dit woordje is mij onbekend.

(Waarvan de) anker(man) is het drieledig geloof,
(De) stuurman is het vaste geloof.
Het is gewikkeld in den doek der kennis.
Men erkenne het verheven lichaam.
Het verhevene, volmaakte lichaam.
Verheven door de erkentelijkheid.
Vergeef mij, o, groote God!
Vergeef mij, o, groote God!
Vergeef mij, o, groote God!—

Verder wordt dit gebed of wel datgene, hetwelk men bij den stervende gebruikt, op dezelfde wijze door de zooeven genoemde vrouwen herhaaldelijk gezongen gedurende het vervoer van het lijk naar de begraafplaats, en men houdt daarmede eerst op, wanneer het graf is bereikt.

Ook bij het bezoek aan de graven bedient men zich in genoemde desa niet van het Arabische formulier, dat bij de overige Mohammedaansche bevolking in zwang is, men bezigt, hoewel de strekking ongeveer dezelfde is, eigen formulieren.

Bij het branden van de benzoë op het graf zegt men:

Manik Soemilar ngaran mĕnjan poetih, koekoes poetih asoep ka tjahja poetih. Njanggakeun sangoe poetih sapoeloekan ka si anoe. Tarima djeung panarima, soeka soetji moelia badan sampoerna.

Manik Soemilar is de naam van de witte benzoë; de witte rook gaat op in witten glans. (Wij) bieden N. N. [1]) een mondvol witte rijst aan. De ontvangst en de erkentelijkheid (ontvang dit als een bewijs van erkentelijkheid). Dat het lichaam geniete; heilig, verheven en volmaakt zij.—

Na de benzoë brandt men rijstmeel [2]) en prevelt daarbij:

Isoeng kongkon ka malaikat Djabaniah, pangdagangkeun lipoeng tawar, tjrih [3]) *poetih moelĕt, moelia rasa, rasa rasoel, Rasoel-oellah.*

---

[1]) De naam van den begravene.
[2]) Ook dit is eigenaardig. Men treft dit niet aan bij de overige bevolking.
[3]) De beteekenis mij onbekend.

Ik draag den engel Djabaniah op om het geneeskrachtige meel te koop te stellen; het dwarlt wit op, het verheven gevoel, het gevoel van den gezant, den Gods Gezant.—

Men giet daarna, evenals overal gebruikelijk, water over het graf met de woorden:

Banjoe soeka, banjoe soetji; soeka soetji moelia badan sampoerna.

Het vrijwillige water, het heilige water; het lichaam geniete, heilig, verheven, volmaakt.—

Ten slotte strooit men, zooals evenzoo het gebruik meebrengt, bloemen op het graf, doch men zegt dan daarbij het volgende eigenaardige formulier op:

Kĕmbang [1]) *sĕkar* [2]), *boenga* [3]) *kĕmbang* [1]), *soesoempinge Bagenda Sir* [4]), *pasihan nabi.*

Bloem, bloem, bloem, bloem; zij is het oorsieraad van Ali en een geschenk van den profeet.—

Langzamerhand zal deze wijze van begraven in de desa Bĕngang, waarop ik door den Heer K. F. Holle werd attent gemaakt, wel uitsterven, en daarom achtte ik het niet ondienstig er aanteekening van te houden, om ze aan de vergetelheid te ontrukken.

Soemĕdang, October 1887.

---

[1]) Soendaasch = bloem.
[2]) Javaansch = id.
[3]) Maleisch = id.
[4]) Beteekent Zijne Majesteit Ali; zoo wordt Ali, een der eerste Chalifen, schoonzoon van den Profeet, door de Javanen en Soendaneezen genoemd.

RAPPORT

van eene reis naar de

Noordkust van NIEUW GUINEA

aan boord van Z. M. Stoomschip „Tromp", ingevolge opdracht van den Resident van Ternate dd. 7 Juni 1886 No. 44, ten einde den Commandant van dien bodem ter zijde te staan bij zijne aanrakingen met de bevolking, medegemaakt door

Dr. D. W. HORST,

Controleur ter beschikking van den Resident van Ternate.

Met de Coredo op sleep, het handelsbootje van de firma Renesse van Duivenbode alhier, terwijl de heer C. R. Renesse van Duivenbode, chef der firma zich aan boord van de Tromp bevond, verlieten wij den 8 Austugus jl. in den middag de reede van Ternate. Als tolk, tevens loods, vergezelde ons de inlandsche Christen Amos, een schoenerkapitein, die in de wateren van Nieuw Guinea veel gevaren had.

Bovendien was de Sengadji Broas te Dorei aangewezen om ons mede als tolk van dienst te zijn.

In den middag van den 11en Augustus komen wij, benoorden Groot Saonek, voor anker, in 8 vaam water, tegenover de kampongs Omka en Saleo op Waigeoe.

Te 4 ure des namiddags vergezel ik den Commandant per zeilsloep naar Omka, dat wij zeilende, in een half uur bereikten.

Wij varen het riviertje Waiwo, waaraan de negorij, uit

8 huizen bestaande, gelegen is, bij hoog water, ongeveer 10 minuten landwaarts, met den sloep op.

Per vlet of prauw kan men nog iets verder stroom op; maar het groote aantal kiezelsteenen, gepaard met stroomversnellingen, maken het riviertje verder onbevaarbaar. Het water smaakt zoet. De Coredo, die wij hier losgelaten hadden, lag voor de negorij ten anker.

Als vertegenwoordiger van den Radja van Waigeoe, vonden wij hier een Kapitein laoet gevestigd, terwijl te Saleo en Saonek, Sengadji's geplaatst zijn. Ook heeft de firma van DUIVENBODE hier een vertegenwoordiger in den Chinees LIM ENG BIN, die hier tripang, vogels en boelang-schelpen opkoopt.

Prins DANOE ABDOELLAH, van wien in het rapport van de eerste reis van den Controleur J. VAN OLDENBORGH per Gouvernementsstoomer Havik in 1879 sprake is (zie Bijdragen van het K. I., uitgegeven ter gelegenheid van het zesde Internationale congres der Orientalisten te Leiden, pag. 166), woont thans te Saleo op Waigeoe. Eene dochter van hem is gehuwd met DANOE DJAFAR te Saonek. De kampong waarvoor wij lagen, zooals ik zeide, heet Omka (en niet Amka of Moeka), de ankerplaats of baai heet Napirboi (verbasterd Kapiboi), het riviertje heet Waiwo, terwijl, iets westelijker, eveneens aan het strand, de negorij Saleo ligt.

Het kaartje van Mr. S. C. Z. W. VAN MUSSCHENBROEK in de Bijdragen van het K. I., 4e volgreeks, 7e deel, waar Klein Saonek „Oemka" en Saleo „Kapiboi" genoemd wordt, is dus minder juist.

De ingezetenen van Omka zijn afkomstig van den vasten wal van Nieuw Guinea. Stamgenooten van hen wonen in de negorijen, Bessir (op Gemien), Maar, Warsaij, Wakéré, Wardoe, Oesba, Sorong en Tafdaroen (of Batanta); Omka medegerekend zijn dit 9 negorijen („sembilan negri").

Onder Salawati staan de negorijen Sorong (dat uit twee kampongs bestaat), Maar en Warsaij; daarentegen staan Omka, Wakéré, Bessir, Oesba, Wardoe en Momoes (de residentie

van den radja) onder den vorst van Waigeoe. Moroes ligt, volgens onzen berichtgever, oostelijk van den ingang van de straat Kabiai.

Den volgenden morgen bracht ik een bezoek aan Groot Saonek en verwijlde eenige oogenblikken in de woning van DANOE DJAFAR. De negorij bestaat uit een tiental huizen, die meerendeels op het strand gebouwd zijn, terwijl de huizen van Omka in zee staan.

Het eilandje is zeer vruchtbaar. Klappers en pisang-boomen tieren er welig in het wit koraalzand. Het Z. deel, dat bij vloed overstroomd wordt, is met lolaro-hout begroeid.

Te 10 ure brengt de vorst van Waigeoe in een prauw banko, bemand met 14 roeiers en een paar gongslagers, een bezoek aan boord. Midden in de prauw staat een groote Hollandsche vlag, met langen wimpel, terwijl op den voor- en achtersteven Tidoreesche vlaggen wapperen. De kapitein laoet van Omka, die hem vergezelt, is gezeten in een kleinere prauw, waarop twee Hollandsche vlaggetjes. De radja is gekleed met witte broek, wit vest en zwarte rok en draagt den Tidoreeschen tulbantvormigen hoofddoek, het onderscheidingsteeken van vorsten en hoofden. Hij onderhoudt zich eenigen tijd met den Commandant en mij in het Maleisch, dat hij zeer gemakkelijk spreekt, en verklaart dat er niets bijzonders te melden valt en in zijn gebied alles rustig is. Van den Sultan van Tidore had hij in lang geen bericht gehad. De band met dezen kwam mij voor zeer los te zijn, evenals dit later op Salawati het geval was. Nadat hij vervolgens het geheele schip is rondgeleid, keert hij naar Omka terug, voorzien van eenige geschenken.

Den 13en Augustus werd des morgens eerst nog in de richting van Omka gestoomd, en de bewering van den radja, dat schepen van den diepgang van de Tromp, ook dichter bij den wal van Waigeoe veilig konden ankeren, juist bevonden.

Daarna worden aan boord van de Coredo, die via Salawati naar Ternate zou terugkeeren, de brieven overgeno-

men, terwijl de anakoda DJAMBROED (die de Coredo van Biak behouden naar Ternate had teruggebracht) aan boord van de Tromp overkomt, ten einde de noodige inlichtingen te geven en gelijktijdig de verschillende etablissementen der firma VAN DUIVENBODE, die zouden worden aangedaan, te inspecteeren. De Tromp wendt thans den steven naar Dorei.

Bij zonsopgang van den 14^{en} zien wij de bergen van Amberbaken, wier ruggen zich zeer duidelijk voor ons afteekenen, terwijl wij ongeveer twee en een halve Duitsche mijl uit den wal houden. Daar wij bij nacht de Doreibaai niet kunnen binnenloopen, wordt tegen 5 uur 's avonds de kleine Geelvinkbaai binnengestoomd, maar te vergeefs naar ankergrond gezocht, ongeveer op dezelfde plek, waar op het kaartje van den luitenant ter zee VAN KERKHOVEN 18 vaam ankergrond staat opgegeven.

Aan het strand wordt geen levend wezen bespeurd, slechts nemen wij een verlaten afdakje, binnen den boschrand, waar. De Tromp kiest dus weer zee en stoomt dien nacht langzaam verder in de richting van Dorei.

Te 10 uur liggen wij den 15^{e} voor Dorei ten anker. Bij het binnenstoomen maakte de negorij Mansinam op Manaswari, met het zendingshuis en de vlaggestok, waaraan de Hollandsche driekleur wapperde, een aangenamen indruk.

De zendelingen VAN HASSELT en VAN BALEN, die zich, na den dood zijner vrouw, aldaar tijdelijk ophield, kwamen spoedig aan boord, zeer verheugd een Hollandsch oorlogschip in de baai te zien ankeren. Na het afloopen van de Coredo hadden er toch allerlei onrustbarende geruchten geloopen, waaraan het gezicht van de Tromp wel spoedig een einde zou maken.

De familie VAN HASSELT was welvarend evenals de heer WOELDERS en zijne echtgenoote op Andaij, maar van Roon hadden zij in lang geen tijding gehad.

De Tromp is hier voortdurend door een aantal prauwtjes omringd, die allerlei zaken te koop brengen, als bogen, pijlen, tifa's, schelpen, vogels, suikerriet, patata's en djeroek. En-

ropeesche kleeren en Hollandsche rijksdaalders zijn hier zeer gewild.

Den 16e brengen de heeren zendelingen, met mevrouw VAN HASSELT, een bezoek aan boord. Met veel belangstelling wordt het stoomschip door hen bezichtigd, aangezien hier nog nimmer een Hollandsch oorlogschip van die afmetingen gezien was.

Wegens afwezigheid van den zendeling JENS, die met verlof naar Europa is, om zijne kinderen derwaarts te brengen, wordt de dienst te Dorei door den heer VAN HASSELT waargenomen.

Te Mansinam vond ik twee vacatures van inlandsche hoofden, onder den titel van Sengadji, en daar de bevolking het reeds onderling eens was over de kandidaten, kwam men mij hunne aanstelling vragen.

Uit overweging dat het voor het prestige van het N. I. Gouvernement, zoowel als voor de veiligheid van de zendelingen en inboorlingen, het zeer gewenscht is, dat door een vertegenwoordiger van het Gouvernement, zooals op dat oogenblik kon geschieden, de hoofden worden aangesteld, werd onder nadere goedkeuring van den Resident van Ternate, aan dit verzoek voldaan.

In plaats van de overleden Sengadji's van Mansinam, Waar en Wolanda werd de Papoe AGERI en tot Kimelaha (of „sawooi") van Mennoeboboe de Papoe MANSERENBEPONI aangewezen. Van deze gelegenheid wordt tevens gebruik gemaakt den vergaderden als den uitdrukkelijken wil van de N. I. Regeering op het hart te drukken dat moord en doodslag verboden zijn en zwaar gestraft worden en dat voor het verlies van een menschenleven, volgens 's lands gebruik, schadevergoeding in geld of goederen dient geeischt te worden in stede van een of meer slaven. Voorts werden zij aangespoord hunne kinderen te doen gebruik maken van het hun gratis, door de zendelingen, aangeboden onderwijs in lezen, schrijven en rekenen.

Het gesprokene, waaraan zonder twijfel de aanwezigheid

van Z. M. stoomschip Tromp meer klem gaf, scheen niet geheel over de hoofden der aanwezigen te zijn heengegaan. Immers zekere MAROKO, schoonzoon van Sengadji BROAS van Dorei, die bij gelegenheid van eene vechtpartij in 1884 met een lans naar den heer VAN HASSELT gestoken had, zonder hem evenwel te raken, kwam, na afloop, mij en den zendeling daarvoor vergiffenis vragen.

Het nieuw benoemde hoofd deed, gedurende onze aanwezigheid, de bevolking ijverig werken aan een weg, leidende van de zendelingswoning langs het kerkje naar de meest O. gelegen kampong. Met wit koraalzand bestrooid gaf dit breede pad aan het plaatsje een vriendelijk aanzien en blijkbaar had men er schik in, dat wij er bij herhaling gebruik van maakten voor een wandeling. Dien avond arriveerde de zendeling W. H. WOELDERS van Andaij, die door ongesteldheid verhinderd was geweest eerder te komen. Andaij ligt slechts twee uren roeiens van Mansinam. Hij verklaarde dat ten zijnent alles rustig was, maar verheugde zich ook in de aanwezigheid van een Hollandsch oorlogschip.

De sapi's, die door eenige zendelingen, voor gemeenschappelijke rekening, op Manaswari ingevoerd zijn en door den heer VAN HASSELT geadministreerd worden, gedijen op dit grasrijk eiland zeer goed. De Commandant zag zich daardoor de welkome gelegenheid geopend een voorraad versch vleesch op te doen. Daar deze koeien echter niet geregeld in den kraal terugkeeren en daardoor eenigszins verwilderd waren, konden sommigen alleen bemachtigd worden door ze neer te schieten.

Op het eiland Neoswaar, dat intusschen door de zendelingen verlaten is, zijn indertijd eveneens sapi's door hen ingevoerd. Daar niemand echter, sedert jaren, op die kudde meer toezicht houdt, zijn zij thans geheel verwilderd en kan men alleen door er jacht op te maken, ze onder zijn bereik krijgen.

Mansinam maakte eenen aangenamen indruk op ons.

Er begint hier blijkbaar, in vergelijking met het overig

Nieuw Guinea, een toestand van eenige beschaving geboren te worden. In den omtrek der zendelingswoning ziet men een aantal huizen, met behoorlijk ompaggerde tuintjes, waarin allerlei soort van groenten geteeld worden. Die huizen worden meerendeels bewoond door vrijgekochte slavenkinderen, die het Christendom aannemen; en volwassen zijnde, zich eene vrouw kiezen en in de nabijheid van hun weldoeners blijven wonen. Het is alleraardigst de gehechtheid dier menschen aan den heer en mevrouw VAN HASSELT te zien en de vriendelijke wijze, waarop deze met hen omgaan en zonder harde woorden veel van hen gedaan krijgen.

Met het oog op de ongelukkige keuzen, tot nog toe gedaan, voor de vestiging van zendelingsstations, uit een oogpunt van hygiëne, getuige Dorei, Meoswaar, Roon en Manseman [1]), ware het zeker wenschelijk, dat er bij de keuze der standplaatsen van zendelingen, in de Geelvinkbaai, hierop wat meer werd gelet.

De inlandsche Christen AQUILA, die ons als tolk zou dienen in stede van Sengadji BROAS, die afwezig was, kwam hier aan boord.

Den 18e des avonds te half zes, werd het anker gelicht en vertrokken wij in de richting der Schouten-eilanden.

In den middag van den volgenden dag bevinden wij ons voor de negorij Korido op het eiland van dien naam.

Een breed rif strekt zich hier langs de geheele kust uit en daarbuiten vindt men geen ankergrond, zoodat wij, eerst na lang zoeken nabij het meer westelijk gelegen eiland Sowek in 35 vaam water ten anker kwamen. Bij vorige gelegenheden bleven de stoomers hier op en neêr houden.

Terwijl den volgenden dag door eenige sloepen het rif en de baai tusschen Korido en Sowek opgenomen werd, vergezelde ik den Commandant naar de negorij Korido, die uit een tiental huizen bestaat, welke op stevige palen in zee gebouwd zijn. De woningen zijn hier steviger dan te Dorei

---

[1]) Niet te verwarren met Mansinam.

en Mansinam en veel grooter, maar ongeveer van denzelfden vorm. In ééne woning houden van 50 tot 100 menschen verblijf.

Uit de sloep beklimmen wij, niet zonder moeite, de voorgalerij van de woning van den Sengadji. Evenals de overige woningen, is ook dit huis door een breeden gang in tweeën verdeeld.

Ter weêrszijden van dien gang zijn de vertrekken, die met deuren daarop uitkomen. In dien gang, waarin wij thans ontvangen werden op voor ons uitgespreide matjes, staan of hangen in den regel een of twee zeer lange prauwen.

Ter nauwernood gezeten, vult zich de gang en voorgalerij met inboorlingen en zien wij ons spoedig door een honderdtal omringd, die ons brutaal aanstaren. De meesten hebben een onvriendelijk en ongunstig uiterlijk. Ook mag het zeker niet als een bewijs van gastvrijheid aangemerkt worden, dat enkelen hunner heimelijk een wapen naast zich gereed legden.

In een gesprek met den Sengadji ontving ik nog de volgende inlichtingen over de geografie der Schouten-eilanden. Biak en Korido zijn gescheiden door een nauwe straat, „Sorido" geheeten, waar slechts voor kleine prauwen doortocht is. De gelijkluidendheid van dezen naam met dien van een der beide hoofdeilanden doet mij eenigszins aan de juistheid twijfelen. Van de negorijen ligt het gelijknamige Korido 't meest W., dan volgt Engabau en vervolgens Warwifooi (war = rivier, water).

Deze namen zijn ongeveer gelijkluidend met de door von Rosenberg (Reizen naar Ned. Nieuw Guinea, pag. 194) vermelde namen: Warifondi en Gabau. Ook het daar genoemde Awawiabi komt overeen met Ababiadi, de naam die mij genoemd werd voor de rivier, waaraan Korido ligt. De hoofdnegorij Korido zou dan het daar genoemde Oemarsir moeten zijn, waar het wapenbord staat. Volgens stellige verklaring van den Sengadji liggen op geheel Korido slechts de drie bovengenoemde negorijen. Oostelijk van de rivier Aba-Biadi zouden nog de rivieren Wark-

Mandi, Wark-Mefori en Wark-Amir gevonden worden.

Ik deel evenwel deze opgaven eenigszins onder reserve mede, daar onze tolk de taal blijkbaar niet voldoende machtig was en evenmin ontwikkeld genoeg om te beseffen dat een tolk in de eerste plaats de gedane vraag moet begrijpen, wil hij die verstaanbaar kunnen overbrengen.

De import- en exportartikelen van Korido zijn bekend. Ditmaal was er vooral vraag naar kralen, tabak, messen en zilvergeld. Schildpad werd ons te koop geboden, zoowel als tripang en versche visch. De prauwen, waarvan sommige zeer lang en bemand met 10 tot 15 koppen, hebben twee vlerken en schijnen veel zeewaardiger dan de kleine prauwtjes met één vlerk die wij te Dorei gezien hadden. Aan landbouw schijnt de bevolking weinig of niets te doen en van de kultuur van tabak en patata's, die men overal elders in Nieuw Guinea aantreft, vond men hier geen spoor. De Koridanen zijn nog zeer weinig geneigd zich te kleeden; slechts de Sengadji en zijn broeder droegen voor deze gelegenheid een broek en een baadje; de overigen waren allen slechts gekleed met de tjidako van gedroogden boom- of pisangschors. Gehuwde vrouwen dragen een zeer kort rokje van blauw katoen of boomschors, terwijl ongehuwde vrouwen en meisjes slechts met een schaamlapje van wit katoen ter breedte van een hand gekleed zijn.

Dat het hun intusschen niet ontbrak aan stof, waaruit kleedingstukken kunnen vervaardigd worden, ook bij een voldoende hoeveelheid bereide boomschors, bleek daaruit dat zij de door de handelaren aangevoerde stukken blauw katoen (die hen voor *f* 3,50 worden aangerekend, bij ruilhandel, naar ik vernam) aan boord voor *f* 2.50 weder te koop aanboden. De markt was hier dus blijkbaar van dit artikel overvoerd en zoolang deze menschen hun woningen in zee blijven bouwen en als 't ware in hun prauwen leven, zal het artikel kleêren wel nimmer veel attrek vinden. Sieraden droegen zij om beenen en armen, zoowel als in den krullebol en de ooren. Lang uitgerekte oorlellen en neussieraden

zagen wij hier evenwel niet, schoon daarvan bij sommige schrijvers over deze streken melding wordt gemaakt.

De vrouwen schenen van onze witte huid geen afkeer te hebben, ten minste zij lachten vriendelijk genoeg tegen ons, en het uitsteken van de tong tegen een adelborst die ons vergezelde, was blijkbaar meer eene „invitation à la valse" dan wel een teeken van afkeer.

Onder mannen, zoowel als vrouwen, zag men er vele, wier huid met cascado of schurft bedekt was. Onder de jongeren zag men een enkele met eenigszins lichter getinte huid en meer regelmatige gelaatstrekken, vermoedelijk de vrucht eener kortstondige vereeniging van eene Koridaansche schoone met een opvarende van een der hier nu en dan ter reede komende handelsvaartuigen.

Het wapenbord vonden wij vlak achter de negorij aan een stevigen boom bevestigd. Schoon eenigszins verveloos, verkeerde het in goeden staat. Na dit in oogenschouw genomen en den Sengadji eenige geschenken overhandigd te hebben, dreven wij, van uit de sloep, ruilhandel ter erlanging van ethnografische voorwerpen. Wij kwamen daardoor in 't bezit van tifa's, speeren, als roephoorn dienstdoende schelpen, houten bakken, talismans enz.

Intusschen was de Sengadji van Sowek, die blijkbaar eene afwachtende houding had aangenomen, mede verschenen, gevolgd door een onderhoofd met den titel van Korano.

De negorij (door Raffray afgebeeld en beschreven in Le tour du monde) is op het eiland van dien naam, W. van de negorij Korido en tegenover het eiland van dien naam gelegen.

In den vroegen morgen van den 21en Augustus vertrekken wij naar Biak. De geheel onjuiste ligging en teekening der Schouten-eilanden op de bestaande kaarten was vooral oorzaak dat wij eerst te halt zes voor kampong Sapoor (door Kamori en Djambroed abusivelijk Bosnek genoemd) voor anker kwamen.

Terwijl verder oostelijk, langs de kust van het uitgestrekte Biak, dat veel grooter en meer bevolkt is dan Korido

nog verscheidene kampongs met den kijker waar te nemen zijn, wordt in de negorijen in onze onmiddellijke nabijheid geen levend wezen gezien. Slechts zagen wij bij onze komst, een paar prauwtjes, die van de eilanden terugkeerden, vóór ons uit op den wal van Biak aanhouden. Meer in onze nabijheid zagen wij een paar mannen op het strand staan, die waarschijnlijk een oog in 't zeil moesten houden, en in de kampong, waarvoor wij lagen, zag ik een man, met een matje onder den arm, haastig verdwijnen in het daarachter gelegen bosch. Overigens was alles verlaten en stil. In een meer westelijk gelegen kampong waren echter bij onze komst twee Hollandsche vlaggen geheschen.

De Tromp lag in 34 vaam water vrij dicht bij den wal ten anker. Het strand bestaat hier uit wit koraalzand en scheen bij hoog water gemakkelijk met sloepen te naderen.

Achter de negorij zagen wij eene belangrijke klapperaanplant en het terrein was aldaar vlak, tot waar het door een steilen rotswand begrensd wordt.

Op geografisch en ethnografisch gebied maakte ik, aangaande Biak, de volgende aanteekeningen.

De woningen der Biakers zijn lang en smal; het atap dak heeft den vorm van een omgekeerde prauw, terwijl de omwandingen uit planken of atap vervaardigd zijn. De vloeren bestaan uit planken of uit, naast elkaâr gelegde, ruwe stukken hout. In 't midden loopt een gang, waarin één of twee prauwen staan of aan dak of zoldering opgehangen zijn.

De prauwen worden met veel zorg vervaardigd. Zij zijn tot 15 M. lang en uit één stuk, terwijl vóór- en achtersteven versierd zijn met allerlei snijwerk, in den regel een karikatuurvormig menschenhoofd voorstellende, waaraan vaak zelfs de haren niet ontbreken, en door arenvezels voorgesteld worden. De prauwen hebben twee vlerken. Door middel van planken of bamboelatten worden de wanden verhoogd. De prauw zelf bestaat uit een uitgeholden boomstam, waarvan, door middel van verhitting, de wan-

den verwijd zijn. Vooral vergeleken met de hoogst primitieve rivierprauwtjes, in de Walckenaersbaai, gebruikelijk, waarvan wij er een medebrachten, staat de scheepsbouw op Biak ongetwijfeld op een hoogen trap van ontwikkeling.

Eenige aarden pannen en potten, ijzeren timmergereedschap, wapenen en kokila's (doozen van pandanus bladeren) uitgezonderd, bestaat het huisraad uit voorwerpen van hout of bamboe vervaardigd. Het drinkwater wordt verkregen uit wellen; het wordt in korte bamboekokers naar huis gebracht en bewaard.

De huizen, die in zee staan, zijn door uit boomtakken vervaardigde bruggetjes met den wal verbonden. Bij iedere kampong trof men een klein huisje aan, veel overeenkomst hebbende met de wachthuisjes, die de Javanen in hun sawah's plaatsen, naar men mij mededeelde, als kraamkamer dienstdoende, aangezien eene bevalling niet mag plaats hebben in de gemeenschappelijke woning.

De houten afgodsbeelden, die wij hier zagen, verschilden niet veel van de elders bekende. Eenigen waren van een kolossalen phallus voorzien. De schedels en beenderen der dooden worden bewaard in kleine houten kistjes, ongeveer een meter boven den grond opgesteld.

Evenals elders gebruikelijk is, verzamelen de Biakers dus het gebeente hunner afgestorvenen, nadat de aan de lucht blootgestelde lijken vergaan zijn. Houten beelden, voorzien van de schedels van afgestorvenen, werden wel is waar hier niet door ons aangetroffen, maar dit is geen bewijs, dat zij niet voorkomen. Zij hadden tijd genoeg gehad, ze in veiligheid te brengen, evenals dit met hun wapens het geval was. Vischnetten werden in iedere woning aangetroffen, evenals manden met patata's, waardoor het bewijs geleverd wordt, dat zij een landbouwend volk zijn. Trouwens de uitgebreide terreinen, achter de kampongs, waar het zware bosch vroeger weggekapt was en nu slechts jong kreupelhout groeide, bewees voldoende, dat zij den grond benutten en jaarlijks nieuwen boschgrond in kultuur brengen.

Hunne tuinen schenen dit jaar vrij ver landwaarts in te liggen en waarschijnlijk waren zij daarheen gevlucht. Immers volgens het verhaal van den door ons bevrijden jager ONTONG DATANG, had men hem, bij het verschijnen van de Tromp, uren ver het bosch ingevoerd. Behalve klapperaanplantingen, troffen wij ook bibit-klapa aan. Blijkbaar hechten zij veel waarde aan die kultuur en bereiden haar voortdurend uit.

Biak wordt voor een groot gedeelte, door een, in de richting van zijn lengteas loopenden, rug van koraalrotsen in tweeën gedeeld. Tusschen dezen rug en het strand in, schijnt de grond zeer geschikt voor den landbouw. De sago, die in de huizen aangetroffen werd, was op de gewone wijze bereid en nog rauw.

Aan de Z. zijde zagen wij echter geen spoor van sagoboomen. Mogelijk is de N. kust van het eiland waterrijker en worden zij daar aangetroffen.

De Biakers huwen slechts met één vrouw tegelijk en hebben in den regel, van één tot drie kinderen. De mannen houden in den middengang der huizen verblijf, terwijl de vrouwen en kinderen zich ophouden in de zijvertrekken. Den cöitus oefenen zij nimmer binnenshuis uit, maar de echtgenooten begeven zich, te dien einde, des morgens in het bosch.

Padi is hun onbekend; zij planten echter wel tabak.

Toen de Tromp naderde, schudden en sloegen zij hun afgodsbeelden heen en weêr, om het onheil af te wenden.

Na het afloopen van de Coredo vierden zij dagen lang feest, waarbij mannen en vrouwen zich met eten, drinken en dansen vermaakten.

Den 26e des avonds te 5 ure werd koers gezet naar Ansoes op Jappen. Des nachts ontlaste zich een hevig onweder, gepaard met aanhoudende regenbuien, zoodat wij eerst in den namiddag van den 27e ter reede Ansoes ten anker kwamen, in 17 vaam water.

Een paar prauwtjes kwamen eenigszins schoorvoetend naar boord. Blijkbaar boezemde de Tromp ook hier ontzag

in. Onze ankerplaats was tusschen de etablissementen der firma's VAN DUIVENBODE en BRUIJN, met name Kambeppi en Kamboei, die ongeveer tegenover elkaâr liggen en waar de Hollandsche vlag geheschen was. Spoedig kwamen eenige, aldaar verblijfhoudende, Ternatanen aan boord, van wie wij vernamen dat de rust niet gestoord was en dat de Korano KORATTE met een vijftal prauwen naar Dorei vertrokken was, ten einde zich te vergewissen van de waarheid der loopende geruchten omtrent het afloopen van de Coredo.

Te 4 uur vertoonde zich de Korano ORIMAUHWAR aan boord. Hij verklaarde dat er in den laatsten tijd niets bijzonders was voorgevallen; maar dat het bericht van den moord op kapitein HOLLAND ook tot hier was doorgedrongen.

Des avonds de handelsloods van de firma VAN DUIVENBODE op het eilandje Jari bezichtigende, vond ik daar het wapenbord ongeschonden, op eene hoogte, aan een paal bevestigd.

Op dien heuvel, waar men een heerlijk gezicht op de baai heeft, staat nog een koepeltje, dat evenwel weinig aanlokkelijks heeft, daar een gelegenheid om te gaan zitten, waaraan men, na het bestijgen, de meeste behoefte heeft, ontbreekt. De handelsloods van de firma BRUIJN staat daar vlak tegenover, op het schiereilaud Mairai-swari (zie de figuratieve kaart der baai van Ansoes, door H. VON ROSENBERG achter zijn werk „Reistochten naar de Geelvinkbaai op Nieuw Guinea). Wanneer men leest van handelsetablissementen van Ternataansche firma's op N. Guinea, make men zich daarvan geen overdreven voorstellingen. Een lage onaanzienlijke bergloods, met één of meer kleine huisjes in de nabijheid, tot woning voor het dienstdoend inlandsch personeel, ziedaar alles. Men kon geen twintig schreden doen, zonder zich, door het struikgewas, den weg versperd te zien. Geen enkele poging was gedaan, om een tuintje aan te leggen of door het kweeken van wat pisang, lombok, katjang enz. zich dit ballingsoord eenigszins te veraangenamen. Geen stoel of bank, om op te zitten. Welk een verschil met het vriendelijk Mansinam!

Wat kan men trouwens verwachten van een inlandsch personeel, dat telkens verwisseld wordt en dus geen hart voor die plek heeft.

De handel in damar en tripang was niet zeer levendig. Wel zagen wij een aantal opgezette kroonduiven en paradijsvogels.

Te 9 uur vergezel ik den Commandant en eenige heeren naar de negorij, die uit verscheidene kleine kampongs bestaande, in haar geheel, in den regel, aangeduid wordt met den naam van het in de baai gelegen eilandje Ansoes.

Dit bezoek was den Korano, daags te voren, aangekondigd, waarbij hij tevens aangezocht was, met de overige hoofden, den Commandant en mij van boord te komen afhalen. Zij waren Orimankwar Korano, Menganiwaij Kapitein laoet, Bari-bari Majoor en Sawaij Sengadji.

Wij werden in het huis van eerstgenoemde ontvangen, op grove zitmatjes, die, in den middengang, voor ons uitgespreid werden. Het huis was blijkbaar voor onze komst ontruimd. Vrouwen en kinderen zagen wij niet. Ter weêrszijden van den gang, waren een aantal kleine vertrekken, met afzonderlijke deuren, die te zamen een zeventigtal menschen konden bevatten. Aan de aanwezige hoofden en volgelingen werden eenige geschenken in goederen uitgedeeld, waaronder ook tabak. Terstond draaiden zij dien, met behulp van een pandanblad, tot een sigaar en staken hem op. Het viel hun echter tegen, dat wij geen genever of ander alcoholisch vocht medegebracht hadden, waarop zij zeer gesteld schijnen en waar zij, ook later aan boord, herhaaldelijk om vroegen.

De Korano was gekleed in een lang baadje van rijk gebloemd sits, een korte witte broek en een hoofddoek. De overigen waren verschillend uitgedoscht; één droeg een witte broek met roode streepen en een rij knoopen langs de pijpen, een dito muts en ontbloot bovenlijf, een ander een blauwe broek en roode hoofddoek; een derde enkel de tjidako.

Zoowel in kleeding, als in huisraad en ook in wellevende manieren, tegenover Europeanen, zijn de Ansoensche hoofden

achterlijk te noemen, wanneer men bedenkt, dat hier reeds zoo lang aanraking bestaat met Europeesche handelaren en hier, bij herhaling, Europeanen geruimen tijd verblijf hielden. In den gang waar wij zaten, hing in eenige vuile lappen gewikkeld en bedekt door een wokkablad het uitgedroogde lichaam van den vader van den Korano. Links van den gang hingen een paar menschenschedels, rechts een ris schildpadschalen.

Naar aanleiding van het gebeurde met de Coredo, verzochten de hoofden te willen verbieden, dat de inlandsche opkoopers van damar en andere boschproducten, zelf het binnenland ingaan en zich per prauw heinde en ver begeven, daar men alsdan niet voor hunne veiligheid kon instaan.

Het is de oude quaestie van deze streken, namelijk de vrees der strandbewoners om de voordeelen van den tusschenhandel tusschen de zoogenaamde Halifoeroe of binnenlanders en de ter reede komende handelaren te zullen verliezen. Wij antwoordden, dat hun verzoek aan den Resident zou overgebracht worden; maar deelden hun tevens mede dat de handelaren klaagden, dat de door hen geleverde boschproducten, door de slechte behandeling en sorteering, weinig waarde hebben.

Verscheidene hoofden hadden nog geen aanstelling ontvangen van den Sultan van Tidore of van den Resident van Ternate.

In de negorij zag men weinig prauwtjes heen en weêr varen en was weinig vertier. Ook aan boord kwamen minder vaartuigjes, om allerlei zaken te koop te bieden, dan dit, volgens vroegere rapporten, het geval was.

Wellicht had het gezicht van de Tromp, velen ongerust en hadden zij zich bij tijds uit de voeten gemaakt. Ook de Korano kwam bij onze komst niet terstond uit en scheen bij zijn eerste bezoek aan boord niet op zijn gemak.

Langzamerhand ontstond er evenwel meer vertrouwen en vertoonden zich ook vrouwen langs zij. Eene enkele onder

haar zag er goed uit; de meeste evenwel hadden huidziekten. De vrouwen dragen hier ook slechts de tjidako of schaamlap, wanneer zij in de prauwtjes zitten. Zij waren zeer wantrouwend en schuw; hen vergelijkende met de toeschietelijke vrouwen in de Humboldsbaai, die nog weinig of niet met Europeanen in contact geweest zijn, zou men zeggen dat de nadere kennismaking ons niet ten goede komt.

De hoofden kwamen den 29e nogmaals aan boord en gaven ons, bij die gelegenheid, hun wensch te kennen een toean pandita te mogen hebben. Ansoes is evenwel voor een zendingsstation, wegens zijn moeraslucht en ongezondheid, niet aan te raden. Een zendeling kan toch niet, als een handelaar, hier of daar op een eilandje gaan wonen, maar dient te midden van de menschen, en onder hen te leven.

Verder vernamen wij dien dag nog zijdelings dat een aantal prauwen van hier naar Roon vertrokken waren, om te zamen met de Rooners, een rooftocht naar Wandammen te doen. Dit verhaal vonden wij later te Roon bevestigd; maar het plan was, meen ik, niet tot uitvoering gekomen. Het lijdt geen twijfel, dat de zendelingen, door het ontraden van rooftochten en slavenjachten, waarbij het prestige van den Europeaan hun ten goede komt, ook uit een politiek oogpunt hier nut stichten. Wel is waar worden hunne raadgevingen vaak in den wind geslagen en bereiken zij, door hun gebrekkige kennis van zeden en gebruiken van het volk, waaronder zij leven, vaak hun doel niet, maar „quum desint vires tamen laudanda voluntas".

De reede van Ansoes is niet ruim, wegens de overal langs den wal uitstekende riffen, zoodat er, bij het draaien met een schip als de Tromp, veel zeemanschap vereischt wordt om vrij te blijven.

Een onbekend rif bezorgde ons dien dag eenig oponthoud en den volgenden dag bleven wij ter gelegenheid van den geboortedag der kroonprinses, met buiig weder, voor anker liggen.

Den 1e September, te half negen het anker lichtende, werd naar Seroei gestuurd, waar wij in den namiddag ten anker kwamen. Een aantal prauwtjes kwamen uit, waarvan eenige de Hollandsche vlag voerden. Op een daarvan stond de Korano recht overeind, den stok van een groote Ned. vlag in zijn rechterhand vastklemmende.

Behalve den Korano Jowili (blijkens het in zijn bezit zijnde bewijs van aanstelling, bij Besluit van 12 December 1875 door den toenmaligen Resident van Ternate, benoemd tot Korano van Seroei) kwamen nog aan boord Sambari, Majoor van Wonopaij, Wanbarari, Sengadji en Andanibi Kapitein laoet van Seroei. Zij waren vergezeld van Woki, een gewezen volgeling van den heer Laglaize, die zijn heer naar Ternate gevolgd was en goed Maleisch sprak en den djoeroebasa Arawaai.

De Korano droeg een lange broek, lang baadje en ruime fez. Ook de overigen gingen behoorlijk gekleed, met een broek en een baadje. Allen toonden zich zeer verheugd over de komst van den stoomer. Glimlachend, als waren wij oude vrienden, staken zij ons de hand toe en waren zeer spraakzaam. Zij maakten den indruk van een opgeruimd, vroolijk volk te zijn. Het verschil in ontvangst te Seroei en te Ansoes was groot. Jammer maar dat ook hier terstond om genever gevraagd werd.

Zij verklaarden in vrede te leven, zoowel met de bergbewoners of Halifoeren, als met de Aropeners, op den vasten wal van N. Guinea, waarmede zij voortdurend communicatie hebben en van wie zij hun sago verkrijgen.

Ook voeren zij als tusschenhandelaren, van daar paradijsvogels en boschproducten aan.

De baai van Seroei, door steil oploopend bergland omgeven, dat met het weelderigst plantenkleed bedekt is, lokt den vreemdeling als 't ware, om aan wal te gaan. Op de toppen der meest nabij gelegen heuvels flikkeren de gevederde kokosbladeren in het zonlicht, als wenkten zij om daar boven een kijkje te nemen in de vreedzame kampongs der Halifoeren.

Deze autochthonen wijden zich enkel aan den landbouw, de jacht, en de inzameling van boschproducten. Zij bezitten geen prauwen en schuwen de zee.

Het speet mij zeer, door ons kortstondig verblijf in de baai, de gelegenheid te missen met deze urbewoners van Jappen nader kennis te maken. Hunne zeden en gewoonten verschillen toch zoozeer van de strandbewoners, die hun woningen in zee bouwen, en als 't ware in hun prauwen leven, dat zij zonder twijfel tot een geheel anderen volkstam behooren.

Overal in N. Guinea noemt men deze binnenlanders „Halifoeroe", dezelfde benaming die op Halmahéra thans nog eenigszins minachtend gegeven wordt aan hen die het Mohamedanisme nog niet omhelsden, maar heidenen bleven. Daarentegen schijnt mij de stelling niet te gewaagd, dat alleen zij die hunne kampongs in zee plegen te bouwen en, in stede van het rustiger landbouwbedrijf te beoefenen, liever op zee hun voedsel zoeken, oorspronkelijk tot één stam behoord hebben, die, als zeeroovers en slavenhandelaars vroeger de schrik van deze eilanden, hier en daar stations had.

In de baai van Seroei, — niet te verwarren met de baai van Amboij die eenige mijlen verder om de oost ligt, — liggen in een zeearm twee groote kampongs, Kataroeroe en Wonopaij, waarvan de een verscholen achter het vlak voor den wal liggend eiland. Seroei is eigenlijk de naam van een aldaar in zee loopend riviertje. Achter die kampongs is, op den wal van Jappen, slechts een plek van eenige vierkante meters vlak terrein, waar gras voor de sapi's aan boord kon gesneden worden. Overigens is de kust hier steil en voor een deel rotsachtig. Des nachts woei hier een frissche landwind en het kwam ons hier zeer gezond voor. Mocht er ooit aan gedacht worden op Jappen een vertegenwoordiger van het N. I. Gouvernement te plaatsen, dan wel hier een zendingsstation te vestigen, dan zou, zoowel met het oog op den aard van het volk, als op de gesteld-

heid van den bodem en de ruime en veilige baai, Seroei daarvoor zeker in aanmerking komen.

Den 2e werd een bezoek gebracht aan de woning van den Korano, waar wij spoedig door een aantal nieuwsgierigen omgeven waren, die druk met ons praatten en lachten. Bij het binnentreden werd onze attentie getrokken door het Ned. wapenbord, dat van den paal gevallen, in de voorgalerij was opgesteld. Zelfs de ijzeren bouten staken behoorlijk in de spijkergaten.

Des avonds werd het op last en in tegenwoordigheid van den Commandant op nieuw bevestigd aan een tjemaraboom, een weinig beoosten de negorij, waarbij de Korano en een aantal inboorlingen assisteerden.

Bij onze bezoeken aan den wal maakte ik de volgende aanteekeningen op ethnographisch gebied.

Evenals te Ansoes hebben de meeste prauwen hier slechts één vlerk.

De kleeding der inboorlingen bestaat uit den schaamgordel, van de schil van den pisangstam of een andere boomschors, zoowel voor mannen als voor vrouwen. Wij zagen evenwel ook vrouwen met zeer korte rokjes van blauw katoen gekleed. De mannen dragen, vooral te Ansoes, neussieraden uit koraal geslepen; aan armen en beenen dragen zij, uit schelpel geslepen, ringen, maar ook uit rotan gevlochten banden. Houten poppetjes, met een rood of blauw lapje bekleed, dragen zij als amuletten op borst of rug. In den krullebol steken de mannen een uit hout vervaardigden kam, veel gelijkende op een vleeschvork, met langen steel. Gaarne steken zij bladeren of bloemen, vooral de kembang sepatoe, in het haar óf op de borst en armen.

Bij feestelijke gelegenheden binden de vrouwen en meisjes het haar op, of persen het door bamboekokertjes, één op het voorhoofd, twee ter weêrszijden van het hoofd, en de wijdste voor het chignon. Daar de weerbarstige krullen, bij het uiteinde van het kokertje, zich haasten aan dien dwang te ontsnappen, maakt dit kapsel een zeer aardig effect.

Hun wapenen zijn pijl en boog en de speer, benevens een peda of hakmes. De pijlpunten vervaardigen zij uit hout of kasuarisbeen, soms van de nagels van het varken of van vischgraat. De boog is van zeer buigzaam hout, het koord van boombast vervaardigd. De speren hebben houten of bamboe stelen.

Eene vrouw kost hier, bij huwelijk, tien stuks blauw katoen, benevens eenige kralen en messen. Bij de huwelijksvoltrekking wordt geen feest gevierd, maar, na het betalen van de „jakir" of bruidschat, gaan man en vrouw samen wonen. Bij de geboorte van een kind wordt evenwel feest gevierd. Is dit reeds een bewijs, dat zij het bezit van kinderen op prijs stellen, dit blijkt te meer uit het gebruik dat, wie geen kinderen bezit, er een adopteert, wat gepaard gaat met het vieren van een feest. Zij behandelen hunne vrouwen blijkbaar niet als slavinnen, maar ongeveer als hun gelijke. Deze schenken hunnen echtgenooten, in den regel 3 à 4 kinderen; maar er zijn er die tot 8 kinderen ter wereld brengen.

De vrouwen waren hier, evenals te Ansoes, eenigszins schuw en wij kregen er slechts bij uitzondering een te zien.

Zout kent men hier niet. Zij koken hun spijzen in half zoet- half zeewater. Hun dooden begraven zij, evenals de Halifoeren, of zij laten de lijken aan de lucht bloodgesteld boven de aarde staan. Eene van beide gebruiken eenmaal bij eene familie in gebruik zijnde, wordt daarvan niet afgeweken. Waarschijnlijk namen zij het begraven van de Halifoeren over, met wie zij zich door huwelijken vermengd hebben.

In den regel heeft ieder maar ééne vrouw, maar de adat verbiedt niet er meer te nemen, wanneer men het betalen kan.

De slaven, die zij houden, zijn van den stam der Aropeners. Ieder huisgezin heeft er in den regel één. Voor een slaaf, hetzij man of vrouw, wordt betaald 15 stuks blauw katoen, 2 zilveren en 2 koralen armbanden. Hierbij komen nog 10 peda's, eenige glaskralen en wat aardewerk,

naar mate het lichaam van den slaaf meer of minder schoon en krachtig is.

Door middel van teekens, die zij in de huid branden, bewaren zij de herinnering van verre tochten over zee. Ook plegen de meisjes de jonge mannen, onder het dansen, bij wijze van liefkozing, met een brandend stuk hout één of meer wondjes toe te brengen. Het vuur der liefde brandt dus bij deze naturellen, in den waren zin des woords, wonden, zij 't dan ook niet in het hart, maar in de huid. Zij dragen sieraden in de ooren, om den hals, en aan de haren gebonden, ter hoogte van de ooren, meestal uit glaskralen of schelpen bestaande. Ook binden zij soms een snoer kralen kruiswijs over de borst. Het dragen van neussieraden schijnt te Ansoes en Seroei in onbruik te raken.

Voor ieder familielid, dat door de hand van iemand, tot een anderen stam behoorende, den dood vindt, wordt een houten beeldje vervaardigd, waardoor de overledene, in schijn, weder tot de zijnen is teruggekeerd. Werd dit nagelaten, zijn geest zou hen niet met rust laten. Voor hen die een natuurlijken dood sterven, heeft dit niet plaats. In ruil voor boslemmer messen, stonden zij mij er evenwel grif een zestal af.

Buiten de vereering van de geesten der afgestorvenen, scheen er onder hen niets te bestaan, dat op godsdienst geleek. Ook vonden wij geen spoor phallusdienst.

Den 3e vertrekken wij naar Koeroedoe. Des morgens vroeg, vóór ons vertrek, zijn reeds een aantal prauwtjes langs zij om ons een laatst vaarwel toe te roepen, maar ook om de hun den vorigen dag toegezegde geschenken in ontvangst te nemen.

Des namiddags, te half vijf, lagen wij voor kampong Maroepoei, op Koeroedoe, ten anker. De negorij maakte, van boord gezien, den indruk, alsof zij pas gedeeltelijk was afgebrand. Eenige prauwtjes kwamen langs zij. In één daarvan bevond zich de zoon van den overleden Majoor, die aan boord kwam en mededeelde, dat twee maanden ge-

leden hun negorij, door die van Korido en Biak was afgebrand. De Korano had hem gezonden om inlichtingen in te winnen, aangaande het doel van onze komst. Daar de Commandant hier niet lang kon vertoeven en reeds den volgenden morgen wenschte te vertrekken, doen wij den Korano weten, dat wij nog dienzelfden avond aan wal zullen komen, om de negorij te zien en berichten in te winnen. Te dien einde vergezelde ik te half zes den Commandant naar den wal, waar men blijkbaar eenigszins wantrouwend jegens ons was, hetgeen ons, na het gebeurde, niet verwonderde.

Daar de sloep, bij laag water, vrij ver uit den wal, reeds op het droge raakte, moest een prauwtje gepraaid worden, om aan land te komen.

De avond begon intusschen te vallen, en verbaasd dat wij ons nog zoo laat van boord begaven, werd slechts schoorvoetend aan ons verzoek voldaan. De schrik zat er blijkbaar nog in.

De Korano, wiens kolossale woning geheel was afgebrand, en waarvan nog slechts de palen zichtbaar waren, hield verblijf in een tijdelijke woning en ontving ons daar. Hij kwam ons niet tegemoet, maar bleef binnenshuis. Dit scheen ons ten eenenmale strijdig met oostersche begrippen van gastvrijheid, zoodat de Commandant hem deed uitnoodigen, ons beneden te komen verwelkomen, waaraan hij aarzelend voldeed. Blijkbaar was hij geheel terneêrgeslagen en in zak en asche, omdat hij alles verloren had en zich slechts met den tjidako gekleed aan ons kon vertoonen. Wij stegen nu de woning binnen, die even als de overige huizen, bij laag water zooals thans, op het drooge staat en zetten ons op een uitgespreid matje neder.

Hij deelde ons nu mede, dat twee maanden geleden al de negorijen van het eiland Koeroedoe door een vloot van 80 prauwen, bestaande uit Koridanen, Sowekers en Biakers, onder aanvoering van de Sengadji's van Korido en Sowek, den Konor van Sapoor en den Sengadji van Bosnek, waren overvallen en gedeeltelijk verbrand. Daarbij waren

twee dooden gevallen, aan den kant van Koeroedoe, en 20 menschen slaaf gemaakt.

In deze negorij waren slechts vijf huizen verbrand, maar de kampongs Moenoebaij, Moenoekwari, Noesoendoe, Manoebori en Monapamba waren bijna geheel afgebrand. De Sengadji van Korido, die met hen bevriend was, had hen bijtijds gewaarschuwd en het branden zooveel mogelijk tegengegaan. Om dezelfde reden waren in deze negorij geen slaven gemaakt.

De uit de andere kampongs ontvoerde menschen waren: Wagopi (man) en de vrouwen Nandori, Jopi, Inaké, de jongens Mowari en Mansiapi en verder kinderen wier namen zij niet kenden.

In den heerlijken maneschijn bleven wij nog een geruimen tijd praten en deelden geschenken uit, waaronder ook eenige Ned. vlaggen.

De inboorlingen van Koeroedoe zijn minder vrijpostig en brutaal dan die van Korido. Ook zagen wij geen hunner, in onze tegenwoordigheid, van een wapen voorzien. Den zoon van den overleden Majoor noodigde ik uit den volgenden morgen aan boord te komen om een groote vlag en wat tabak in ontvangst te nemen. Hij antwoordde evenwel beschaamd te zijn, daar zij geen tegengeschenken hadden aan te bieden. Wel zeide ik hem dat dit van hen in geenen deele verwacht werd, daar zij pas alles verloren hadden, maar den volgenden morgen vertoonde zich niemand aan boord.

Ongetwijfeld werden zij door niets anders teruggehouden, dan door een fijn gevoel van schaamte over deze onwillekeurige tekortkoming bij onze ontvangst.

Later vernamen wij, omtrent de aanleiding van het gebeurde, dat de Sengadji van Korido zich met zijne vrouw tijdelijk te Koeroedoe ophield, toen deze ziek werd en stierf.

Dit was een gretig voorwendsel voor hem om schadevergoeding te eischen. Die dood was veroorzaakt door een „manoën" of boozen geest en hij vroeg dus 10 slaven schadeloosstelling. Men bood hem 40 stukken blauw katoen,

om hem tevreden te stellen, maar hij volhardde bij zijn eisch en toen die van Koeroedoe, tot drie malen aangenaamd, daar niet aan voldeden, zette hij de bovenvermelde slavenjacht op 't touw.

In den morgen van den 4e van Koeroedoe vertrokken, ankerden wij des avonds ter hoogte van de Amberno delta.

Den volgenden dag passeerden wij de Arimoa eilanden en zagen daar vuren aan den wal, op het grootste eiland. Den 6e liepen wij des middags de Walckenaersbaai binnen en zochten naar een ankerplaats, die de Batavia in 1881 hier niet vond. Op grooten afstand zagen wij eenige prauwtjes op ons aanhouden, die, zooals later bleek, van het eiland Anoes of Merkuseiland (niet „Aroe", zooals men meestal leest) afkomstig waren. Daar het bekend is, dat nabij den vasten wal bezwaarlijk kan geankerd worden, deed men dit, op hunne aanwijzing, niet ver van Anoes in 37 vaam water.

Onder de opvarenden dier prauwtjes was er één, die ons aller aandacht trok door de wijze waarop hij zijn haar droeg. Tot lange tressen gedraaid, was dit in den vorm van een helm opgebonden, waarin een paar pluimen van de eene of andere grassoort gestoken waren. Allen droegen zij, in hunne bovenarmbanden, beenen dolken, die van kasuaris- of varkensbeen vervaardigd waren.

Een behoorlijk in het wit gekleede, Maleisch sprekende, inboorling presenteerde zich hier als Korano. Een jaar lang op Ternate vertoefd hebbende, had hij aldaar eenige beschaving opgedaan en was toen, door den heer LAGLAIZE, tot Korano aangesteld. Zoowel de Korano, als de overigen, toonden zich zeer verheugd over onze komst en spoorden ons aan, hen aan den wal te komen opzoeken.

Terwijl ik wat tabak en sigaren onder hen uitdeelde, wilde een hunner mij een tegengeschenk geven, maar niets bij zich hebbende, scheurde hij een blad in tweeën en bond mij dat om den arm, terwijl hij mij aan de anderen toonde, om mij niet te vergeten.

Intusschen waren een aantal prauwtjes langs zij geko-

men. Deze zijn hier zeer smal, met één vlerk, en aan den voorsteven versierd met snijwerk, in den regel een karikatuurvormig menschenhoofd, of een vogel voorstellende. Tegen kralen en boslemmer messen kon men alles van hen inruilen. Zij waren daarbij vroolijk en opgewonden; ook de vrouwen waren niet schuw. Deze droegen een kort rokje van boomschors of blauw katoen, als schaamtedekking, terwijl de mannen met een gewone of een franje-achtige tjidako of eenvoudig met een boomblad, of met in 't geheel niets volstonden.

Den 7e vergezelde ik den Commandant naar den wal, alwaar wij door den Korano en een aantal inboorlingen werden verwelkomd. Niet ver van het strand werd het wapenbord getoond, dat, van den boom gevallen, waaraan het bevestigd was, geweest hier tegen den buitenwand eener woning hing. Het was ongeschonden en werd, op last van den Commandant, den volgenden dag, op nieuw aan een boom bevestigd.

Vervolgens brachten wij een bezoek aan den tempel, waarin de heilige fluiten bewaard worden, welk gebouw reeds op een afstand onze aandacht trok, door de wijze waarop de palen, waarop het rust, besneden waren. In het front staan er twee, als menschelijke figuren bewerkt, met opvallend groote genitalia, de een van de mannelijke, de andere van de vrouwelijke kunne. Op de overige zijn hagedissen, boomkikkers of leguanen en relief uitgesneden.

Op ons verzoek binnengelaten, kwamen wij, door een zeer naauwe vierkante opening, die men langs een ingekeepten boomstam, voorstellende een menschelijke figuur, met grooten phallus, bereikte, in het gebouw zelf. Dit is een zeer stevig, hoog op palen rustend, vierkant huis, waarin een aantal heilige fluiten bewaard worden en zich een kolossale vuurhaard bevindt. De openingen waardoor men binnenkomt, zijn behalve door deurtjes, nog afgesloten door gordijntjes van drooge biezen; want het is der vrouwen ten strengste verboden een blik in dit heiligdom te slaan, en het gezicht van een der heilige fluiten zou haar zeker het leven kosten.

Niet zonder aarzeling verruilde men ons een paar van die fluiten tegen kralen en zij gingen hiertoe eerst over, toen zij de zekerheid hadden, dat zij behoorlijk verpakt en aan de oogen onttrokken, terstond naar den sloep zouden gebracht worden. Deze fluiten zijn vervaardigd van dunne bamboe en ongeveer twee meter lang. Het eene uiteinde, dat eenigzins uitgesneden is, wordt in den mond geplaatst. Terwijl nu de beide handen daaromheen gevouwen worden, blazen zij uit al hun macht, en brengen eerst een zacht, langzamerhand een scheller geluid voort, totdat ten slotte een zeer hooge toon doorklinkt, het best te vergelijken, met het geluid van een krekel, wanneer dit in de hooge toonen is.

Dit blazen schijnt hun zeer op te winden. Sommigen brak daarbij het zweet uit, zooals men dit zeldzaam bij inlanders ziet. Buiten adem geraakt, hielden zij evenwel den toon zacht aan, totdat zij weer adem genoeg hadden, om flink te blazen. Onderwijl bewogen zij het lichaam heen en weêr, alsof zij den coitus uitoefenden.

Jonge mannen worden eerst na allerlei voorbereidingen tot deze mysteriën toegelaten en hebben dan o. a. een proef af te leggen in de kunst van harpoeneeren.

De vuurhaard dient tot het braden der, voor feestelijke gelegenheden, gevangen visschen. Zij, die hunne inwijding tegemoet gaan, brengen gedurende een paar maanden den nacht in den tempel door. Waarschijnlijk wordt, bij de inwijding, het neuskraakbeen doorgestoken en is dit het teeken dat men tot de ingewijden behoort.

De huwbare vrouwen hebben litteekens van brandwonden tusschen de borsten. Deze wonden worden toegebracht met het afschrapsel van den steel van het klapperblad, dat daartoe in brand is gestoken. Sommigen willen zich evenwel aan die pijnlijke bewerking niet onderwerpen, daar zij er te veel tegen opzien.

Mannen, vrouwen en kinderen droegen bijna allen een schaamlapje.

Daar er juist een doodenfeest in den kampong was, waarbij tevens de oorlel doorboord werd van een jongen man en

een paar jonge vrouwen, waren wij in de gelegenheid hen te zien dansen en feestvieren.

Mannen en vrouwen liepen daarbij hand aan hand in een kring rond, iedere kunne afzonderlijk, onder het slaan op den tifa en een eentonig gezang. Soms stonden de mannen in 't midden en draaiden de vrouwen om hen heen en omgekeerd. Het geleek eenigszins op sommige figuren van onze quadrille.

Bij die gelegenheid werd er een massa spijzen onder de gasten verdeeld, zooals sago, kladi, klappers en gerookte visch. Ieder huisgezin kreeg hiervan zijn deel, dat rauw mede naar huis werd genomen, om daar te worden bereid; gebrek scheen hier niet te heerschen.

De jubilarissen waren met armbanden, veeren en groen getooid; de jongeling was evenwel het schitterendst uitgedost en trad ook het meest op den voorgrond.

Het doorboren geschiedde met een scherpe naald uit de vezels van den sagopalm vervaardigd. De operatie werd bewerkstelligd door een soort van doekoen, wiens geheele lichaam met gele kleurstof besmeerd was.

De huizen op Anoes staan alle op den wal en op palen. Zij hebben geen vensters, maar vóór en achter een vierkante opening, die als deur dienst doet en afgesloten kan worden.

Overigens gelijken zij in en uitwendig op de huizen der Alfoeren.

De zuidzijde van het eiland is zeer vruchtbaar en met kalapa, papaja, pisang en soekoe-boomen bezaaid. Ook zagen wij er veel kladi en suikerriet. De kampongs liggen aan de Z. en Z. W. zijde, terwijl het N. gedeelte, dat aan de open zee is blootgesteld, onbewoond is. Over het geheele eiland loopen breede paden. Als de namen der 7 kampongs werden mij genoemd: Daiweer, Mosmosa, Nigirsa, Sarbawin, Kabroja, Boekoswin en Semtowin. De Korano en Kapitein-laoet wonen te Boekoswin. Het aantal huizen bedraagt gemiddeld tien per kampong, terwijl ieder huis slechts door één gezin bewoond wordt en hoogstens een tiental menschen per huis moet gerekend worden.

Hun drinkwater halen zij uit slecht gegraven putten, die zeer ondiep zijn, zoodat dit er mij vuil uitzag; maar nimmer werd door ons te vergeefs om een jongen klapper gevraagd. Huidziekten komen hier weinig voor.

Met den vasten wal van N. Guinea houden zij geregeld communicatie en krijgen van daar hun sago en tabak zoowel als de uit boomschors gevlochten schaamlappen (één voor en één achter) der vrouwen, waarvan door ons enkele exemplaren ingeruild werden. Sago wordt vooral verkregen van de rivieren Witriwaai en Borowaai, terwijl genoemde rokjes te Sobé aan de Kibanoer vervaardigd worden.

Behalve de Kimanoer, werden mij nog de Warké en Bergamé genoemd, als riviernamen aan den vasten wal van N. Guinea ten W. van Anoes.

Aan de Borowaai-rivier zouden een aantal kampongs liggen, behoorende tot een met de Anoesers bevrienden stam, evenals die van de Witriwaai. Van de aan de Sikiase-rivier wonende inboorlingen, die de Korano Halifoeren noemde, van den stam Semin, gaf hij geen gunstige getuigenis. Evenals Halmahéra op de kleinere omliggende eilanden de „tanah besar" genoemd wordt, wordt hier N. Guinea met dien naam aangeduid.

Voor hen, die uit de Walckenaersbaai de daarin uitmondende talrijke rivieren willen opvaren, kunnen de Korano's van Anoes en het niet ver van daar gelegen Podéna veilig als gids worden aanbevolen. Door de schier dagelijksche communicatie, zijn deze eilandbewoners met de volkstammen aan den vasten wal bevriend en hun taal machtig.

Met den Korano van Podéna, die van Anoes kwam opdagen, toen wij reeds vertrokken waren, als gids vergezelde ik den 8e den Commandant per stoomsloep, met de vlet op sleep, naar de Witriwaairivier, die door den Resident VAN BRAAM MORRIS 't eerst werd bezocht en beschreven. De afstand van onze ankerplaats tot aan de monding werd geschat op 7000 meters. Bij de heenreis lieten wij het eilandje Médioen aan bakboord, op de terugreis aan stuurboord. Het is een

koraalvormig, welig begroeid en met klappers beplant eilandje, dat aan den O. kant een rif heeft, maar overigens veilig kan genaderd worden.

Een vrij groot schip zou daar veilig achter liggen en dan veel dichter bij den wal van N. Guinea zijn, als de Tromp nu lag. Daar het laag water was, konden wij met de stoomsloep niet naar binnen. Voor anker gegaan, verzamelden zich eenige inboorlingen op het strand, waarvan er ten slotte eenige met een klein rivierprauwtje of enkel zwemmende, met een stuk hout tusschen de beenen, door de vrij hevige branding naar ons toe kwamen. Wij stapten nu in de vlet en kwamen, na een paar malen aan den grond gezeten te hebben, en door de inboorlingen te zijn voortgetrokken de monding binnen. Allen schenen zij verheugd ook een bezoek van de blanken te krijgen. Wij verlieten nu de vlet en baanden ons, voorafgegaan en gevolgd door inboorlingen een weg door het bosch, langs de rivier, die geruimen tijd ongeveer evenwijdig met het strand loopt. Eerst op den terugweg bemerkten wij, dat wij ons de moeite, van door het bosch te dringen, hadden kunnen sparen en het strand volgende, tot daar waar een breed pad naar de rivier loopt, veel spoediger ons doel zouden bereikt hebben.

Zoodra men de monding van de Witriwaai binnen is, ziet men aan den linker oever een aantal huizen, die op palen in het water gebouwd zijn. In kampong Toronta gekomen werden wij door een eigenaardig gezang ontvangen. Het waren vrouwen, die binnenshuis ons dit welkomstlied toezongen. Na het uitdeelen van geschenken werd dit nog eens herhaald.

Wij zetten ons, door een paar honderd inboorlingen omringd, die vrij dicht op ons aandrongen en een zeer eigenaardige lucht van zich gaven, in een in aanbouw zijnd huisje neder, maar moesten dit weldra verlaten, toen de geschenken voor den dag gehaald werden.

Het opdringen werd toen zoo sterk, dat wij gevaar liepen met huisje en al in de rivier terecht te komen. Deze

menschen behoorden tot den stam der Bongo's en wonen in de kampongs Taronta, Mappa en Karoassi.

Van onbescheidenheid hadden wij hier overigens echter geen last. Wel betastte men ons of vatte ons bij de hand of nam onzen hoed, om dien te bekijken, maar dit was meer vertrouwelijkheid, dan brutaliteit. Als bewijs van gastvrije ontvangst bood men ons ongesneden tabaksbladeren, pinang en sirih aan.

Evenals te Anoes zagen wij ook hier de tempels der heilige fluiten. Zij waren echter veel eenvoudiger en minder van snijwerk voorzien.

In de nabijheid van de woning van den Korano van Taronta werd het, van Ternate medegenomen, wapenbord op last van den Commandant aan een manggaboom bevestigd, met welk bewijs van vriendschap allen zich zeer ingenomen toonden, terwijl zij beloofden er goed voor te zullen zorgdragen.

Bij onze terugreis deed men ons, met een tiental prauwtjes, uitgeleide, allen van zeer primitief maaksel, zoodat de opvarenden hun beenen daarin niet naast elkaâr kunnen plaatsen, terwijl hun zitvlak op de wanden rust. In de baar, voor den mond van de rivier, zagen wij er die met één been in hun prauwtje stonden, terwijl het andere daarbuiten hing en als pagaai dienst deed. Zeeprauwen schijnen zij niet of in zeer geringen getale te bezitten.

Onder het naar buiten varen, tegen den opkomenden vloed, werden nu en dan nog eenige kralen aan de opvarenden der ons vergezellende prauwtjes uitgedeeld. Steeds werd daarvoor een tegengeschenk aangeboden, in tabak of pinang bestaande en uit verscheidene woningen, langs de rivier, kwamen zelfs vrouwen ons eenige tabaksbladeren aanbieden of noodigden ons uit even aan te leggen.

Niet zonder moeite kwamen wij, met twee vermoeide roeiers, tegen den sterken stroom in, over de baar en bij de stoomsloep. Te 5 ure waren wij aan boord van de Tromp terug.

Te Taronta hadden wij eenige jagers van de firma VAN

Duivenbodé ontmoet, die onlangs per schoener Nieuw Beertha waren aangekomen.

De Korano van Podèna voert tevens het bestuur over Jarsoen; hij was in het bezit van een besluit van aanstelling. Die van Toronta, een flinke persoonlijkheid, die door zijn onderhoorigen behoorlijk gerespecteerd werd, had echter geen benoemingsbesluit, evenmin als die van Anoes. De gewoonte der Ternataansche handelsfirma's om hier en daar, waar zij handel drijven, een inboorling, die dit wenscht, mede te nemen naar Ternate en hem, wanneer hij wat Maleisch geleerd en eenige beschaving opgedaan heeft, een mooi pakje met den titel van Korano te schenken werkt, — schoon eenigszins buiten den regel, — in deze buiten geregelde bestuursbemoeiing gelegen streken, zeer nuttig.

Op Podèna liggen de kampongs Naresoeëm, Samroën en Saoetweer. Op Jarsoen: Oeroet, Jarowin en Mamboewin.

Den 9e vertrok de Tromp des avonds te 6 uur naar de Humboldtbaai, waar wij den volgenden middag te 12 ure ten anker komen, in $4^1/_2$ vaam water, vóór den ingang van de binnenbaai.

Een uur later zagen wij eenige prauwtjes schoorvoetend uitkomen en op eenigen afstand eene afwachtende houding aannemen. Door met een witte zakdoek te wuiven, en eenige kralen en een bo.slemmer mes in zee te werpen, lokten wij hen echter spoedig aan boord en, het ijs eenmaal gebroken, volgden er spoedig meer. Des avonds waren er reeds een dertigtal prauwtjes langs zij, waarin ook vrouwen en jonge meisjes, de eerste met een kort rokje gekleed, de laatste geheel naakt, evenals de mannen.

Terwijl de huid der bewoners van de Humboldtsbaai mij voorkwam een tint lichter gekleurd te zijn, dan elders het geval is, zijn de mannen krachtig gebouwd, evenals in de Walckenaërsbaai. De vrouwen zijn hier echter veel slanker en niet van schoonheid ontbloot. Alleen de dracht van het haar, dat in tressen om het hoofd hangt en met een soort van vet ingesmeerd is, wekt bij den Europeaan afkeer op.

Alle ongehuwde vrouwen schijnen hier een koordje te dragen door het middenschot van den neus; bij gehuwde vrouwen zag ik dit niet.

Schoon men hier niet die groote brandwonden tusschen de borsten der vrouwen zag, als op Anoes, waren velen, op en tusschen de borsten, getatoeëerd, hetgeen niet misstond.

Het zij dat de, in Evakostuum in de prauwtjes staande, jonge meisjes hiervan oorzaak waren, of wel andere redenen, maar de ruilhandel was hier zeer levendig en zij die vroeger naar geen ethnographisch voorwerp omzagen, kregen hier eensklaps trek in verzamelen.

Den 11e vergezelde ik den Commandant naar den wal en werden de kampongs Oegro, Tobaddi en Tadoes door ons bezocht.

Bij deze en een volgende gelegenheid bleek ons de juistheid van het in 1858 door de Officieren van de Etna van de binnenbaai vervaardigd kaartje. Te meer speet het ons ook het Rapport dier Commissie, in 1862 door het K. I. voor T. L. en Vk., onder den titel „N. Guinea in 1858", door een aantal platen geillustreerd, niet te kunnen naslaan. Door dezen uitstekenden gids voor de Humboldtsbaai voorgelicht, zouden wij toch het gemis van een tolk minder gevoeld hebben, dan thans het geval was.

Immers de door ons, naar den naam van Merkuseiland, „Anoes" gedoopte inboorling, dien wij, op zijne verklaring, dat hij de taal van de Humboltsbaai machtig was, van daar medegenomen hadden, bleek ons bij den neus te hebben gehad. Blijkbaar was het hem alleen te doen geweest Ternate nog eens terug te zien.

Met het oog op het gemis aan tolken voor de Humboldtsbaai, waarover tot nog toe in ieder rapport geklaagd wordt, is het zeer te hopen, dat het den handel te Ternate spoedig zal gelukken ook van daar één of meer inboorlingen mede te nemen om Maleisch te leeren.

Te Tobaddi werden wij zeer heusch ontvangen. Het wapenbord werd thans in den tempel bewaard en ons met zelfvol-

doening getoond. Volgens het rapport van den Resident VAN BRAAM MORRIS, was het oorspronkelijk geplaatst op het eilandje Janus. Vermoedelijk hebben zij het voorzichtigheidshalve in den tempel een plaats gegeven, daar hier vroeger meer dan eens wapenborden verdwenen zijn en de kampongs vaak onderling in vijandschap schijnen te leven. Ook hier werden in den tempel een soort van heilige fluiten bewaard, maar deze waren veel korter dan in de Walckenaersbaai.

De tempels bestaan hier overal uit twee afzonderlijke ronde gebouwen, met spitstoeloopend torendak.

Men vindt er binnen geen beelden van dierlijke of menschelijke gedaante, maar boven op den nok van het dak staan houten beelden, die een menschelijke figuur voorstellen, in den regel voorzien van een kolossalen phallus. Een dier gebouwen dient tot bergplaats voor allerlei voorwerpen, van gemeenschappelijk bezit, als tifa's, met snijwerk versierde voorstevens van prauwen enz.

Vooral de daken dier tempels zijn zeer kunstig en hecht gebouwd en hebben soms tot zeven verdiepingen. Zij staan even als de huizen op palen in zee of op een zandbank, en zijn toegankelijk langs een voor Europeanen onbegaanbaar bruggetje van ruwe stukken hout.

Op de daken der huizen staan houten poppen, die een vogel of mensch in priestergewaad voorstellen.

Vooral de vrouwen zijn hier verzot op kralen en haar vrijmoedigheid ging soms zoover, dat zij haar handen in onze zakken staken. Door gebaren noodigde men ons in huis te komen en een dronk water te gebruiken.

Des avonds werd een bezoek gebracht aan kampong Oensau, gelegen op het grootste der Magdalena eilanden. Dit bezoek leverde niet veel bijzonders. De geschenkgoederen wekten hier echter zoozeer de begeerte op, vooral van de vrouwen, dat zij ons ten laatste bijna uit de handen gerukt werden en men niet tevreden was, vóórdat men zag dat wij niets meer over hadden.

Er stond dien avond veel zee in de baai en het was reeds

laat toen wij aan boord terugkwamen; bij zulke gelegenheden leert men een stoomsloep apprecieeren.

Den 12e trachtte de Commandant, met de jol, — de stoomsloep werd in de binnenbaai achter gelaten — een bezoek te brengen aan de het diepst in de binnenbaai gelegen kampong Wawah. Die van Tobaddi en Tadoes waarschuwden ons daar niet heen te gaan, maar wij schreven dit toe aan afgunst en waagden den tocht.

In de nabijheid van den kampong gekomen zagen wij een paar honderd menschen op het strand staan, waarvan de mannen allen gewapend. Wij naderden daarom slechts langzaam; maar nauwelijks waren wij in ondiep water gekomen, zoodat de mannen ons te voet konden bereiken of de sloep was weldra van alle kanten door een schreeuwende en tierende menigte omgeven, waaronder de vrouwen in prauwtjes gezeten den toon aangaven. Om ons van deze al te brutaal opdringende menigte te bevrijden werd de sloep op dieper water gebracht. Daar wij ons echter niet verstaanbaar konden maken en niemand hier eenig gezag scheen te oefenen, maar allen zich als 't ware, van onze vriendschap stormenderhand wilden meester maken, terwijl de ruilhandel niet eerlijk gemeend bleek, besloot de Commandant tot den terugtocht. Vermoedelijk leeft deze kampong met de overigen in onmin. Ten minste geen enkel prauwtje vergezelde ons noch op de heen-, noch op de terugreis. De prauwtjes hebben hier allen slechts één vlerk. Mannen en vrouwen zijn hier uitstekende duikers. Voor één glaskraal springen zij gaarne over boord in de diepte.

Terwijl wij hier lagen, ontvingen wij nog bezoek van een vijftigtal prauwen van Tanah-merah, die allerlei ethnographische voorwerpen in ruil tegen kralen, bijlen en messen kwamen aanbieden.

Wij kwamen dus met de bewoners van een aantal negorijen in de Humboldtsbaai in aanraking; maar door het gemis aan een geschikten tolk kon ons bezoek weinig resultaat hebben. Wat ik echter van de zeden en gewoonten dezer inboorlingen

zag, doet mij, woord voor woord, onderschrijven, wat dien aangaande op pag. 118 vlg. en 267 vlg. van Reizen naar Ned. N. Guinea in 1871, 1879 en 1875—1876 door ROBIDÉ VAN DER AA medegedeeld werd. Vergeleken met de inboorlingen van de Walckenaersbaai zijn die van de Humboltsbaai, zonder twijfel, ruw, brutaal, onvriendelijk en hebzuchtig. Ook langs zij van de Tromp hadden wij gelegenheid dit op te merken, wanneer zij onderling geschil hadden over geschenken of ruilartikelen. Zij dragen zeer weinig of geen sieraden, ook de vrouwen niet, en tooien zich niet met bladeren of bloemen.

Sommige mannen droegen een, uit een laboe vervaardigd, schaamkokertje en het bleek ons dat zij even beschaamd waren zich daarvan te ontdoen, als een Europeaan zou zijn om voor den dag te komen sans pantalon. In het gebergte, dat de binnenbaai begrenst, zagen wij obi- en miloetuinen, vermoedelijk tot kampong Wawah behoorende.

Den 13e wordt het anker gelicht en koers gezet naar de Geelvinkbaai. Daar de kolenvoorraad zeer begint te minderen en wij thans op gunstigen wind mogen hopen, worden de zeilen bijgezet.

Wij hielden dien gunstigen wind echter niet lang en dreven den 15e vóór straat Jappen, met volkomen windstilte. Dien avond werd te 8 uur weder onder stoom gegaan en tusschen Moesnoem en Jappen door gestuurd in de richting van Roon.

Den 17e des avonds te 5 ure, ankeren wij voor kampong Jendé op Roon in omstreeks 40 vaam water. Het vaarwater voor Roon is niet ruim.

De zendeling VAN BALEN, die intusschen van Dorei teruggekeerd was, kwam aan boord en deelde ons mede dat zijn collega VAN SPLUNDER zeer ziek was, en zich verheugde over de komst van een dokter.

Met den heer VAN BALEN aan wal gegaan, vond ik den heer VAN SPLUNDER in treurigen toestand en met opgezwollen beenen, zoodat hij niet meer loopen kon.

Het bericht aangaande de Ansoesche prauwen, die zich naar Roon begeven hadden, vonden wij hier bevestigd, maar de voorgenomen rooftocht had geen resultaat gehad. Overigens was het hier rustig.

Het établissement der zendelingen te Roon ligt achter den in zee gebouwden kampong der inboorlingen, aan den voet van het steile gebergte, op het eenigste plekje vlak terrein, dat hier te vinden was; een moeras moest nog worden gedempt.

Het geheele eiland heeft die formatie, bestaat uit steil uit zee oprijzende koraalrotsen en is derhalve voor kultuur en bewoning ongeschikt.

Den volgenden dag werd, op advies van den Officier van gezondheid, door den Commandant beslist dat de heer VAN SPLUNDER en familie de reis naar Ternate, aan boord van de Tromp, zouden mede maken. De toestand van den lijder was toch van dien aard, dat alleen nog bij eene geregelde geneeskundige behandeling hoop op herstel bestond, al was die hoop dan ook gering.

Op verzoek van de bevolking werd aan het, onder den hem indertijd door den Kapitein AMOS verleenden titel van Kapitein laoet, dienstdoende hoofd van Jendé en Mena, die voor zijne betrekking niet ongeschikt gebleken was, onder nadere goedkeuring van den Resident van Ternate, eene aanstelling tot Korano verleend.

Den volgenden morgen werd voor de negorij Siabes mede een hoofd aangewezen.

Het door de zendelingen gepredikt Christendom maakte hier tot heden geen bekeerlingen. Wel worden eenige vrijgekochte slavenkinderen daartoe opgeleid. De zendelingswoning is nog steeds een tijdelijke of hulpwoning, maar de materialen voor een beter huis lagen gereed en waren voor een deel reeds bewerkt. Over een paar maanden wordt de heer BINK en echtgenoote hier terug verwacht en alsdan zal met den bouw een aanvang gemaakt worden.

De heer VAN SPLUNDER was bestemd voor Wandessi, op den vasten wal van N. Guinea, alwaar het Genootschap van

plan is een nieuw zendingstation te vestigen, daar de bevolking daartoe aanvraag gedaan heeft.

Den 19e wordt, nadat de familie van Splunder aan boord gekomen is, het anker opgehaald en koers gezet naar de baai van Wairoer, vlak tegenover de Maccleursgolf gelegen, waar de Commandant lengte en breedte wenscht te doen bepalen.

Den avond van dien dag lagen wij daar reeds ten anker, maar buiig weder en een dikke lucht beletten het nemen van eene plaatsbepaling, hetgeen eerst den volgenden dag gelukte.

Twee rivieren monden in deze baai uit. In den omtrek der monding is het lage strand met rizophoren bedekt en wordt bij vloed overstroomd. Overigens loopt de kust hier steil uit zee op.

Geen spoor van bewoners is aan het strand zichtbaar, maar het rivierbed volgende, vinden wij spoedig de plek, waar de uit vroegere rapporten reeds bekende kampong gestaan heeft, en nog eenige klappers en andere vruchtboomen stonden.

Daar de stilte der natuur hier door den mensch niet verstoord wordt, is het voor de liefhebbers van jagen een zeer verleidelijk terrein. Wie echter nog nooit in tropische wouden het wild vervolgde, wage zich daaraan niet. Want alleen door het rivierbed te volgen en nu en dan tot aan de schouders in het water te loopen, waarbij men met moeite zijn patronen droog houdt, is het mogelijk landwaarts in te dringen. Ter zijde van de rivier zinken de beenen, tot aan de knieën, in den drassigen bodem en loopt men gevaar de bloote voeten aan uitstekende wortelpunten of scherpe stukken koraal te verwonden.

Twee prachtige kroonduiven vergoedden echter ruimschoots de doorgestane vermoeienissen. Door sommige jagers waren sporen van menschen gevonden, in de nabijheid van het strand, terwijl, niet ver van bovenvermelden verlaten kampong, niet lang geleden sago geklopt was. Waarschijnlijk waren dus de Halfoeren of bergbewoners, op het gezicht van

den stoomer of op het schieten der jagers, door nieuwsgierigheid gedreven geworden, om eens te gaan zien, wat er aan het strand gebeurde.

Zooals bekend is trok de natuuronderzoeker MEIJER dit smalste gedeelte van N. Guinea over, en bereikte hij, zonder ongevallen, de Maccleursgolf en de Westkust.

Den 21e, te 11 uur des morgens, werd naar Dorei gestoomd, waar wij in den morgen van den volgenden dag voor anker kwamen vlak vóór den steenkolenloods.

Van het vriendelijk aanbod van den heer VAN HASSELT, die weldra aan boord kwam, maakte ik gaarne gebruik, om een paar dagen aan den wal door te brengen.

De Sengadji BROAS was intusschen teruggekeerd en van hem vernamen wij dat de Sengadji van Korido hier was, en dien morgen de terugreis reeds aanvaard had, maar door den heer VAN HASSELT teruggeroepen was met het oog op het binnenkomen van de Tromp.

Aan boord gekomen verzocht de Sengadji van Korido terstond vergunning, om te mogen vertrekken daar hij koortsig was. Hij was blijkbaar niet op zijn gemak en had zich zeker gaarne de ontmoeting door een overhaast vertrek gespaard.

Daar ik hem echter, naar aanleiding der te Koeroedoe ingewonnen berichten, dringend wenschte te spreken en de oorzaak van zijn koortsigheid zeer goed inzag, verzocht ik den Commandant hem geen vergunning tot vertrek te geven, maar hem te verzoeken het vertrek van de Tromp hier af te wachten.

Toen ik hem echter den volgenden morgen liet roepen, was hij verdwenen. Volgens verklaring van zijn vriend, den Sengadji BROAS, bij wien hij logeerde, en die hierbij eene vrij dubbelzinnige rol speelde, had hij dien nacht niet aan den wal willen slapen, maar was aan boord van zijn prauw gebleven. Eerst des morgens, bij zijn ontwaken, had hij zijn verdwijnen bespeurd.

Zonder twijfel heeft de vrees, dat hij naar Ternate zou

mede genomen worden om zich te verantwoorden, hem tot dit clandestien vertrek doen besluiten.

Den volgenden dag was ik, tot mijn leedwezen, door ongesteldheid verhinderd den Commandant, per stoomsloep, naar Andaij, te vergezellen. Ik maakte mij dien dag evenwel ten nutte door het bezoeken van de zendingschool. De kinderen, die daar ten getale van 48 bijeen waren, zoowel meisjes als jongens, legden aardige proeven af in lezen en schrijven van het Mefoorsch en in het rekenen. Het „Wien Neêrlandsch bloed" zongen zij in hun landtaal zoo wijsvast, dat zelfs vreemdelingen ons volkslied terstond zouden herkend hebben. Mevrouw VAN HASSELT heeft het zangonderwijs voor hare rekening genomen en schijnt het in het overbrengen van Hollandsche en Duitsche versjes in het Mefoorsch vrij ver te hebben gebracht. Vergis ik mij niet, dan zal er weldra van hare hand eene verzameling van Mefoorsche liederen verschijnen.

Aan de kinderen werden vervolgens kralen en spiegeltjes uitgedeeld, waarvoor zij zich zeer dankbaar toonden.

Aangaande den rooftocht tegen Koeroedoe, vernam ik dien dag nog het volgende uit den mond van den Sengadji BROAS en den Sengadji WOLANDA. Toen de Sengadji's van Korido, Sowek en Bosnek, in 80 praauwen, met hun volk tegen Koeroedoe oprukten, zagen zij niet ver van Biak de Coredo, het bootje van de firma VAN DUIVENBODE. De Sengadji van Korido begaf zich toen daarheen en vroeg kapitein Holland om kruid en lood. Deze verschrikt op 't zien van zooveel prauwen, verzocht hem echter door te gaan, daar hij hem niet aan kruid kon helpen.

Overigens bevestigden zij het verhaal van den Korano van Koeroedoe en voegden daaraan nog toe, dat ongeveer 15 dagen geleden de Sengadji van Korido te Dorei gekomen was, met zich voerende 9 slavinnen, zijnde vrouwen en kinderen, die hij aldaar ten verkoop bood.

Op Mansinam werden er drie verkocht, ééne aan zekeren WILLEM, ééne aan BOAS en ééne aan BATJO, terwijl één

kind door den heer van Hasselt werd vrijgekocht. De verkoopprijs bedroeg gemiddeld *f* 60.

Toen de Tromp in 't gezicht kwam zeilde de Sengadji van Korido in der haast weg, maar werd, op last van den heer van Hasselt, die wist of begreep dat de Commandant hem wenschte te spreken, teruggeroepen.

Den 24e. bracht de zendeling Woelders van Andaij een contrabezoek aan den Commandant en keerde rechtstreeks van boord naar zijn standplaats terug.

Dien dag kwamen, nadat ik aan de Sengadji's van Dorei en Mansinam daartoe des avonds te voren uitdrukkelijk last gegeven had, een aantal koelies uit voor het kolenladen.

Aangaande den moord ongeveer een jaar geleden gepleegd op eenige Pataniërs, werd mij door den Sengadji Broas het volgende medegedeeld.

Zekere Wandammer Brokki had zich, als tusschenpersoon voor de negorij Sarwa (in Amberbaken), naar Wandessi begeven, tot inlossing van 24 geroofde menschen, meest vrouwen en kinderen. Te Wandessi werd echter zijn verzoek niet ingewilligd, maar al de goederen, die hij voor de inlossing der geroofden had medegebracht, werden hem afgenomen. Op zijn terugreis ontmoette Brokki twee prauwen van den Kimelaha van Gimia. Beschaamd en bitter gestemd over het slechte resultaat van zijn zending, wierp hij zich, met de zijnen, op een dier prauwen en vermoorde de opvarenden, waarna hij de prauw liet wegdrijven.

Te Salawati aangedreven, werd deze, volgens door den radja aldaar gedane verklaring, aan den rechthebbende teruggegeven.

Den Sengadji Broas, die met Brokki zeide bevriend te zijn, werd opgedragen dezen aan te sporen de volle waarde dier drie menschenlevens in goederen te vergoeden, om te voorkomen dat deze zaak van de zijde der Pataniërs tot représailles aanleiding zou geven. Hij beloofde daartoe zijn best te zullen doen, en zeide te weten dat Brokki, die sedert naar elders gevlucht was, zeer genegen was over deze zaak in een dergelijke minnelijke schikking te treden.

Te Mansinam zag ik eenige inboorlingen zeer schoone hakmessen vervaardigen. Ook de heften werden keurig uit de hand besneden, terwijl de koperen ringetjes voor de heften door hen zelf gegoten en gesmeed werden.

Het vloeibaar koper goten zij daartoe in een ringvormige holte, die zij in den buik van een vischachtig dier gesneden hadden, waarvan de rug steenhard is, terwijl de buik zich als zacht hout laat bewerken. Op mijne vraag naar den prijs dier peda's vroegen zij niet minder dan *f* 5 per stuk.

Over Dorei en zijn roemseram van elders reeds genoeg bekend, zal ik verder niet uitwijden. Het kwam mij niet zoo ongezond voor, als men wel beweerd heeft, ofschoon de lage kust en moerassige bodem het zeker uit een hygiënisch oogpunt verre doen achterstaan bij het hooger gelegen Mansinam.

Den 24[e] namen wij afscheid van de vrienden VAN HASSELT, wier gastvrije woning nog lang bij ons in herinnering zal blijven, en stoomden naar Salawati.

De toestand van den zendeling VAN SPLUNDER was er intusschen niet beter op geworden en wij vreesden het ergste.

In den namiddag van den 26[e] lagen wij voor kampong Salawati ten anker in 13 vaam water en op een afstand van 3300 Meter uit den wal. Weldra kwam een prauw uit, waarin de Kali en Imam van Samate, zijnde de eerste de broeder van den Radja.

Nauwelijks had de Commandant zijn wensch te kennen gegeven den Radja zelf nog dien dag te ontmoeten of zij keerden terug om hem dit mede te deelen.

Tegen zonsondergang kwam deze zelf nog aan boord in een prauw, die in het midden de Hollandsche, en vóór en achter een Tidoreesche vlag voerde. Hij deelde ons mede dat in zijn gebied „tout était pour le mieux". De heer VAN DUIVENBODE had hem onlangs, na ons voor Waigeoe verlaten te hebben, met de Coredo een bezoek gebracht.

De Radja, reeds op leeftijd, maakte een gunstigen indruk. Hij spreekt goed Maleisch en heeft zich de hoffelijke uitdruk-

kingen der Maleiers, van goeden huize, eigengemaakt. Daar de avond intusschen gevallen was, keerde hij naar Samate terug, nadat hem tegen den volgenden dag door den Commandant een contrabezoek aangekondigd was. Rijkelijk van geschenken voorzien verliet hij de Tromp. Den volgenden dag vergezelde ik den Commandant met eenige officieren naar Samate. Door de riffen en ondiepte van den moerassigen bodem, waren wij genoodzaakt twee malen over te stappen, eerst in een sloep, daarna in een prauw. De Kali Mohamad Amin ontving ons aan het strand, terwijl de Vorst zelf ons vóór zijne woning te gemoet kwam. Wij werden ontvangen in de ruime voorgalerij van eene woning die, op de wijze der huizen van oostelijk Halmahéra, is opgetrokken uit kleine stukken koraal, die tusschen een latwerk van gaba-gaba, met kalk tot één vaste massa gemetseld zijn. Ook de binnengalerij was zeer ruim.

De Radja, en zijn broeder de Imam, onderhielden zich met ons in het Maleisch. Eerstgenoemde deelde ons mede dat hij, binnen drie à vier maanden, zich zelf naar Tidore wilde begeven om zijn belasting te betalen.

De tot dat doel te bezigen prauw was in aanbouw, niet ver van daar, en scheen bijna gereed.

Behalve een sigaar werd ons, schoon wij dorst hadden niets aangeboden, zoodat wij ons genoodzaakt zagen om een klapper te vragen.

Nadat wij de negorij die er armoedig uitzag, bezichtigd hadden, viel hier verder niets meer te doen en keerden wij op dezelfde omslachtige wijze, als wij gekomen waren, naar boord terug.

Dien avond kwam de Vorst nogmaals aan boord om het stoomschip te bezichtigen en gaf met zijn gevolg, herhaaldelijk zijne verbazing te kennen over hetgeen hij zag. Zoo oud als hij was, had hij, zeide hij, nog nimmer zulk een groot oorlogschip gezien. Uit allerlei vragen en opmerkingen bleek dat het hem geenszins aan gezond verstand ontbrak.

Velen hunner hier lezen en schrijven; naar men mij

zeide, geeft de Imam daarin onderricht aan de kinderen tegelijk met mengadji.

Terwijl wij des morgens het bezoek aan den wal aflegden, was aan boord de heer VAN SPLUNDER overleden.

De Commandant besloot het lijk behoorlijk gekist mede te nemen naar Ternate, opdat het daar begraven zou worden.

In den morgen van den 30en September waren wij ter reede van Ternate terug, alwaar des avonds de teraardebestelling plaats had.

Dankbaar voor de gelegenheid, mij door deze reis geopend, mijn gezichtskring uit te breiden, mag ik dit verslag niet eindigen, zonder een woord van dank aan den Commandant van Z. M. stoomschip Tromp, den Kapitein ter zee VAN STAKMAN BOSSE, die er slechts op uit was mij, als gast aan boord, het leven zoo aangenaam mogelijk te maken.

Ternate, 21 October 1886.

EENIGE AANTEEKENINGEN

AANGAANDE DE BEWONERS DER

N. WESTKUST VAN NIEUW GUINEA,

MEER BEPAALDELIJK DEN STAM DER NOEFOOREEZEN,

DOOR

J. L. VAN HASSELT.

Tweede Gedeelte.

(Vervolg van Deel XXXI, bl. 593.)

5. GODSDIENST.

We zouden thans, op de in de eerste reeks dezer aanteekeningen beschreven maatschappelijke gebruiken, enkele anderen kunnen laten volgen, b. v. rechtspleging en oorlog, doch daar 't geheele maatschappelijke leven doortrokken is van hunne godsdienstige denkbeelden, zal het tot beter begrip goed zijn, deze eerst in aanmerking te laten komen.

Hunne godsdienstige begrippen laten zich gereedelijk in tweeërlei soort verdeelen, n. l.

a. vereering der afgestorvenen, en

b. overblijfselen van natuurvergoding.

Vereering van de geesten der afgestorvenen (Ahnencultus) maakt in hoofdzaak de uiting van 't gemoedsleven van den Noefoorees niet alleen, maar van tal der dit land bewonende stammen, uit. De *korwaar*, 't houten beeld dat de afgestorvene voorstelt, vond ik ook aan de oevers van de Rochussenrivier; zoo veel ik weet, komt deze godsdienstvorm niet voor bij de bergbewoners.

De Papoea denkt zich de geesten zijner dooden in voortdurende betrekking tot de nagelatene verwanten. Het beeld dat den overledene voorstelt, is 't middel om met hem in aanraking te komen. Daarom wordt de korwaar bij wijze van kleeding met lapjes omwonden, legt men er als geschenk tabak voor neder, buigt men er voor gelijk men een aanzienlijk persoon eerbied bewijst. Men raadpleegt den korwaar bij 't aanvaarden van .eene reis, bij ernstige ziekten, enz. Bij eene zieke vond ik een zestal dezer poppen, in een rei opgezet aan 't hoofdeinde. Op mijne vraag of die allen van haar waren, zeide zij mij, dat de vrienden haar lief, en er de hunnen ook bij gezet hadden. De raadpleging geschiedt door 't beeld, nadat het boven beschreven eerbiedsbetoon heeft plaats gehad, in handen te nemen, aan te spreken en indien een zekere beving of ontroering door den raadplegende ondervonden wordt, dit als een goedkeurend teeken te beschouwen. Dat zulks licht kan plaats hebben bij de spanning waarin de vrager verkeert, laat zich begrijpen.

Behalve de *korwaar* die ieder particulier van zijn overleden betrekkingen bezit, bestaat er ook een huis bekend onder den naam „*Roem Sram*", alwaar de stamouders afgebeeld zijn. Van eene beschrijving van dezen obscenen tempel mag ik mij te eer ontslagen rekenen, wijl in een der werken van het „Instituut", uit vroeger jaren, een beschrijving en afbeelding van genoemd huis gevonden wordt. Deze tempel wordt niet aangetoffen bij de bergbewoners. In onderscheiding van de huisgoden, worden deze laatste beelden met den naam van *Món* bestempeld. Bij de vernieuwing of oprichting worden de beelden door een der hoofden geraadpleegd, doch later vindt dit niet meer plaats.

Een denkbeeld aangaande een Opperwezen vindt men niet of slechts zeer vaag. De eerste zendelingen vonden een woord „Heer des hemels", dat zij meenden te kunnen gebruiken als aanduiding van 't bijbelsche godsbegrip. Wijselijk voegden ze er echter 't algemeen verstaanbare Allah bij, daar de *Manseren nangi* van den Papoea zeer nevelachtig

is, en hij op leven en bedrijf geen invloed hoegenaamd uitoefent.

Voorts wordt groote kracht toegeschreven aan amuletten, zijnde houtjes, waarvan het oppereind ruw tot een voorstelling van een menschelijk aangezicht is uitgesneden, soms nagenoeg onkenbaar. Men ziet er soms die vijf of zes, ja meer op de borst of op den rug dragen. 't Eene is behulpzaam bij het slavenvangen, een ander om gunstigen wind te bezorgen, enz.

Met hun beelden- en amulettenvereering vindt men gemengd:

b. overblijfselen van natuurvergoding.

Is bijv. de vereering der hemellichamen geen vreemd verschijnsel bij de Aziatische volken, het zoogenaamde „zingen voor de maan" is een overblijfsel van dezen eeredienst dat onder den Noefoorschen stam gevonden wordt. Dit geschiedt bepaaldelijk door de vrouwen. Zijn de mannen op een' verren reistocht, bijv. naar Ceram of Tidore, dan wordt er eenige namiddagen gezongen. Deze zangoefeningen beginnen 2 of 3 dagen vóór de nieuwe maan, en duren daarna ook nog even lang. Is de sikkel der maan zichtbaar, dan heffen ze een luid vreugdegejoel aan. Vraagt men naar de beteekenis, zoo antwoorden zij: „Nu wij de maan zien, zien ook onze mannen de maan en we weten dan ook dat zij wel zijn; indien we niet zingen, zoo worden ze ziek of treft hen een ander onheil."

De maan is volgens de Papoea bewoond door eene vrouw met name *Nekkinauwi*, die zakken weeft. Dit sprookje wordt ook op de Samoa eilanden gevonden. Ik neem de vrijheid af te schrijven wat de zendeling TURNER daaromtrent mededeelt in zijn werk „Nineteen years in Polynesia; l. l., bladz. 247 lezen wij 't volgende:

„The woman in the moon".

„In another story, we are told that the moon came down one evening, and picked up a woman, called Sina and her child. It was during a time of famine. She was working in the evening twilight, beating out some bark with which

to make native cloth. The moon was just rising and it reminded her of a great breadfruit. Looking up to it, she said; „Why cannot you come down, and let my child have a bit of you?" The moon was indignant at the idea of being eaten, came down forthwith and took her up child, board, mallet and all.

„„Yonder is Sina''", they said, „„and her child and her mallet and board.''"

Onder deze reste van natuurvereering kan men ook rekenen de bijgeloovige praktijken die bij den landbouw plaats hebben: b. v. geen zwangere vrouw mag planten, de varkens zouden 't gewas opeten; men mag niet in een boom klimmen die in een rijstveld staat, de rijstoogst mislukt; bij 't vellen van een sagoboom mag geen ongeroepene komen kijken, dit brengt ongeluk aan; spijzen van een stam, waarmeê men in oorlog is, eet men niet, 't zou werken als vergif, 't lichaam zwelt op en men sterft; en wat van dergelijke zaken meer zij. De geheele schepping wordt beheerscht door bovennatuurlijke machten die zij vreezen en ontzien. Stormwind en onweder wordt veroorzaakt door den *faaknit*, die in de rotsen aan 't zeestrand zijn verblijf houdt en door de kracht van 't tooverhout bestreden moet worden; *manoin* eene incarnatie van een boozen geest in mensch of boom blaast den voorbijganger aan, men wordt ziek en sterft.

Bij 't aanvaarden van een verren tocht, waarvan we boven reeds melding maakten, wordt ook rekening gehouden met natuurverschijnselen. Is maand en dag bépaald waarop de reis zal worden aanvaard, dan komen op zekeren afgesproken avond vrouwen en meisjes te zamen. Een boomstam in lengte overeenkomende met de prauw, die gebruikt zal worden, moet zoo stil mogelijk in zee gebracht worden. Er heerscht stilte, hardop spreken is verboden, vooral mag men niet niezen, dit is een ongunstig voorteeken; 't mag ook niet regenen, de lucht moet helder zijn, 't geluid van den nachtuil mag ook niet gehoord worden. Komt een of ander van deze booze omina voor, dan wordt de vergadering op een anderen

avond belegd. Komt niets verdachts in den weg, dan wordt het hout in de strooming gebracht, opdat het naar zee drijve. Blijft 't weg, dan is dat een goed teeken; keert 't terug, dan is dat bedenkelijk en de geheele ceremonie begint nog eens. Is eindelijk alles in orde en 't noodlot overwonnen, dan wordt er twee of drie nachten gezongen en daarna vertrekt de prauw.

6. SCHAMANISME.

Van het schamanisme onder de Papoea's hebben we reeds iets leeren kennen, zie de beschrijving der gebruiken bij „ziekte en overlijden". Intusschen zijn er onder de *konoor's* wier invloed veel grooter is, dan die der gewone dokters, die in vrij groot getal gevonden worden. Eerstgenoemden, zooveel minder in aantal, schrijven zich eene veel grooter macht toe; 't gerucht van allerlei wonderen door hen verricht gaat van stam tot stam, en talloos zijn de bewonderaars en vereerders van zulk een heilige. De openbaring van een zoodanig persoon begint gewoonlijk met 't gerucht, dat 't in dit of dat huis spookt; ik weet er geen beter woord voor. Men hoort fluiten, men hoort getingel en gerinkel, allerlei zonderlinge geluiden, zonder dat men (natuurlijk) weet vanwaar het komt. Als op die wijze een stroom van volk naar 't huis gelokt is, verneemt men: „Er is een konoor verschenen. Wie 't is? We weten niet, of 't Mangoendi is, of zijn gezant, maar 't is een groot konoor!" De groote man laat zich voorloopig niet zien; hij zit, liefst des avonds, achter een mat. Aan die mat durft niemand te raken; die dat doet zou sterven. Achter die mat geeft hij zijn bevelen, maakt wat muziek door koperen schotels en kopjes te laten rinkelen, of houdt op andere wijze de bevolking in spanning. Wij hebben dit waargenomen bij zulk een konoor in den dop, dien wij op Doreh aantroffen. Al spoedig hoort men van allerlei merkwaardige verschijnselen. De konoor maakt een vuur; grijsaards, die in den rook van dat vuur staan, worden verjongd, dooden worden levend, uit de zee worden door den

wonderman stukken blauw katoen opgevischt, eindjes sigaar verandert hij in geweren, boomblaren in rijksdaalders, kortom 't is of men de sprookjes der kinderjaren hoort, gewijzigd naar Papoeaschen trant. Deze vrienden trekken veel volk en hun sprookjes zijn lang niet onschuldig. 't Volk, dat al die dwaasheden gelooft, begint fanatiek te worden, en de vreemdelingen, zendelingen of handelaars, met een wantrouwend oog aan te zien. Zulk een konoor deed een paar jaren geleden van zich spreken; het was op 't eiland Mejokowondi, een der eilanden van de Bosnikgroep. 't Gerucht zijner daden bracht ook de bevolking der Dorehbaai op de been. Bij hunne toen zeer drukke nachtelijke feesten (ze zongen op bevel van den konoor) ontbrak 't niet aan schimpliedjes op de vreemde vogels, ja het kwam werkelijk tot een aanslag op 't leven van schrijver dezes. Kort te voren was de toenmalige Resident van Ternate met 't stoomschip de Havik hier. We achtten het onzen plicht ZEd. op den gespannen toestand te wijzen. 't Volgend jaar werd de gezagvoerder van een handelsstoomschip verraderlijk vermoord met nog eenige der equipage, terwijl het schip slechts met veel moeite door de overgeblevenen van dit oord der verschrikking kon worden verwijderd. De konoor was aan boord toen de aanval plaats had. Om den indruk te begrijpen, en er zich rekenschap van te kunnen geven waarom deze lastige bedriegers zich zulk een ingang weten te verschaffen, is, behalve het aantrekkelijke van 't geheimzinnige en het tooverachtige dat zij weten aan te nemen, het noodig in het oog te houden dat hun grootste steun de sage van den oorsprong van den Noefoorschen stam is, waarin de groote profeet of wonderdoener *Mangoendi* een rol speelt. We laten die sage hier in 't kort volgen.

Lang geleden woonde op 't eiland Mejokowondi een grijsaard met name *Mansaarmakri* d. i. de oude, dien 't jeukt. De morgenster (samfari) gaf aan dezen een tooverhout als losprijs, wijl hij haar gevangen had. Behalve dit tooverhout, wees de samfari hem ook eene boomvrucht aan, de *demplong,* in 't Noef. *krisbon*; deze op de borst eener maagd

geworpen zou haar zwanger maken. De oude maakte hiervan gebruik met dit gevolg, dat eene maagd uit de bevolking zwanger werd. Haar kind, *Korano Konori*, was een wonderkind; 't kon bij de geboorte al spreken en bij gelegenheid van een danspartij wees het den ouden als zijn vader aan. Mansaarmakri geraakte daardoor in onaangenaamheden, verliet met vrouw, kind en schoonzuster het eiland en trok naar Noefoor, toen nog een barre rots. Door stampen op den grond verkreeg 't eiland die uitgebreidheid, die 't heden nog heeft. De eerste huizen, vier in getal, met derzelver bewoners, wist Mansaarmakri door zijn tooverhout te voorschijn te roepen. Nog leven de namen dier eerste huizen voort in de namen der kampongs: Roemberpon, Angradifoe, Roemansra en Roemberpoer, namen van kampongs zoowel op Noefoor, als op andere plaatsen voorkomende. De kracht van 't tooverhout paste hij nu ook toe op zijn eigen oud schurftig lichaam. Hij ging naar een eenzame plek in 't bosch, stak daar den brand in een stapel hout, wierp zich in de vlammen en kwam als krachtig, schoon jongeling weer te voorschijn. De schilfers van de oude schurftige huid waren veranderd in voorwerpen van waarde, als zilveren armbanden, koralen, enz.; een groote schat, naar Papoeaasch begrip, lag daar voor 't nemen. Nog, zoo beweert men, groeit 't gras niet op de plaats waar de brandstapel van Mangoendi (zoo noemde Mansaarmakri zich daarna) gestaan heeft. Vrouw en zuster wilden naar luid der sage 's mans identiteit niet erkennen, ofschoon 't wonderkind Konori al uit de verte riep: „Daar komt vader!" De schatten in 't bosch moesten tot bewijs dienen. Nu regeerde hij als koning over zijn volk en beloofde hen levensmiddelen. Ze behoefden niet te werken, doch hadden zich slechts aan zijne bevelen te houden, dan zou 't hun niet aan 't noodige ontbreken. De bevolking was echter ongehoorzaam en ging uit om sago te koopen bij een naburigen stam. Dit verdroot den toovenaar te meer omdat ze zich van prauwen bedienden, die hij, ook al door de kracht van 't tooverhout, geschapen had. Hij vertrok en ver-

dween, maar, zoo luidt de overlevering en zoo leeft 't geloof onder de stammen dezes lands, hij keert terug, en dan zullen de dooden opstaan, dan zal maaien en oogsten niet meer noodig zijn, de wonderspijs van Mangoendi zal ieder rijkelijk voeden, de grijsaards zullen verjongd worden, de gouden eeuw van eten en drinken, dansen en springen zonder einde, want van sterven zal dan geen sprake meer zijn, breekt dan aan.

Dit is de sage waarin elke bedrieger, die zich voor Mangoendi of voor zijnen voorlooper of afgezant uitgeeft, zijn steun vindt. In gissingen omtrent den oorsprong van deze sage mij te verdiepen, acht ik een nutteloos werk.

7. RECHTSPLEGING.

Waar geen geschreven wetten bestaan, regeert de adat. De rechtspleging is eene overeenkomst tusschen de beleedigde of eischende partij en den beleediger. De doodstraf heb ik alleen zien toepassen op zoogenaamde heksen. De ongelukkige, die aldus gedoodverfd wordt, voert men in een prauw met slaven bemand naar zee. Buiten 't gezicht der negorij wordt ze met speerstooten en klewanghouwen afgemaakt en 't lijk in 't water geworpen. Duizendpooten, slangen of ander ontuig komt, naar het volksgeloof, voort uit 't lichaam waarin de booze geest aanwezig is, die de gedoode als kwade heks bezigde. De „swangi" is nu onschadelijk, doordien 't lichaam vernietigd is. Het is ons eenmaal gelukt een zoodanige heks aan de bijgeloovige woede der menigte te doen ontkomen.

Overigens worden alle zaken met betaling uitgemaakt. Voor groote misdaden, b. v. iemand opzettelijk verwonden, echtbreuk en dergelijke moet veel betaald worden; bij twist waarbij men elkander met scheldwoorden beleedigt ook, maar minder.

De hoofden, oudsten en de hoofden der wederzijdsche in onmin zijnde familiën maken uit hoeveel betaald moet worden.

Weigert de beschuldigde zijne misdaad te bekennen, zoo moet hij zich onderwerpen aan een der ordaliën. Is de misda-

diger onbekend, dan komt de geheele kampong op, om zich door een godsoordeel te zuiveren. Die zich aan die proef niet onderwerpt, bekent daardoor schuld. 't Weigeren om zich aan de proef te onderwerpen, niet de proef zelf, die toch gewoonlijk niets beslist, ontdekt den schuldige. In den regel weet men reeds wie de schuldige is, daar de boomen, bij wijze van spreken, oogen en ooren hebben. Doch al weet men den schuldige, het blijft noodig den ganschen omslag te maken. Zóó wil de adat het nu eenmaal.

De proeven zijn drieledig, nl.

a. de warmwaterproef,

b. de loodproef en

c. de duikerproef.

a. Eerstgenoemde proef bestaat hierin, dat de beschuldigde de vingers met verbazende snelheid door kokend water haalt, dat de klager voor hem gereed gemaakt heeft. De blaren moeten den schuldige aanwijzen, doch door de groote snelheid, waarmede de hand teruggehaald wordt, is dit zelden 't geval.

b. Voor de tweede proef wordt een stukje lood gesmolten; het kokend lood laat men vloeien op een lapje dat op de hand des beschuldigden gelegd is, doch daar dit lapje niet vlak op de hand ligt, want men legt er nog een paar houtjes onder, zoo is er van geen brandwonden, zelfs van geen blaar sprake.

c. De duikerproef wordt alleen op mannen toegepast en in den regel nooit op één persoon, maar wanneer twee kampongs met elkander in verschil zijn. Men plaatst in de nabijheid der huizen palen in zee. De beide partijen zwemmen ieder naar den aangewezen paal, keeren elkander den rug toe, nemen een bamboe op den schouder, en duiken onder water. De partij die 't eerst boven komt is de schuldige. De vischjes die in den omtrek rondzwemmen willen hem in de oogen bijten, zegt 't volksgeloof; daarom komt hij zoo spoedig boven. Gewoonlijk blijven beide partijen zóó lang onder water tot de scheidsrechters ze boven roepen.

Onderscheiden van de hier beschreven ordaliën is het gewone wichelen. Ook dit wordt bij voorkomende gelegenheden gebruikt om den schuldige aan te wijzen, maar meer algemeen wordt dit middel toegepast bv. om te weten of een zieke herstellen zal, welken konoor men zal te hulp roepen, of het eene familie op reis goed gaat, welke dag de geschikste is om een reis te aanvaarden, enz. De Noefooreezen doen het door de hand met kalk te bestrijken, en daaromheen een mengsel te spuwen van betelnoten met kalk gekauwd. De richting der spatten bepaald de gunstige of ongunstige beslissing van 't noodlot.

Bewoners van 't eiland Amberpoon heb ik op eene andere wijze zien waarzeggen. Zij hielden een droog blad boven een vlam, en uit de kronkelgangen die de rook op 't blad achterliet, lazen zij de voorspelling.

8. OORLOG.

De oorlog is onder deze stammen niet veel anders dan sluipmoord. Man tegen man, behoorlijk gewaarschuwd, daaraan is hier geen gedachte. Een plotselinge overval op een weerlooze of zwakke partij, eene dergelijke handeling op hunne beurt van de leden der geslagen partij, nadat zij zich weer hebben kunnen versterken, dientengevolge onophoudelijke veeten, bloedwraak over en weer, bloeddorstig bijgeloof, aangeboren roof- en moordzucht zijn de oorzaak, dat de stranden en bosschen van dit ongelukkige land, jaar in jaar uit met menschenroof en moord bezoedeld worden. De strandbewoners zijn in den regel met de bergbewoners in strijd, ofschoon daarom de strijd tusschen de verschillende stammen aan de strandplaatsen, evenmin als de onderlinge veeten der bergbevolking tegen elkander, zijn uitgesloten. Voelt een stam zich te zwak, dan wordt een sterkere uitgenoodigd om de zaak uit te maken. De hulpverleenende stam verkrijgt daardoor recht op de geroofden, die tot slaaf gemaakt worden.

Ofschoon velen zich verheffen op den titel van *mambri* (held),

zoo is dapperheid volstrekt geen kenmerk van 't volkskarakter. De *raak* (hongi) valt het dorp, dat men op 't oog heeft, niet aan als de weerbare mannen thuis zijn, men wacht den tijd af dat deze van huis zijn, en niet zelden komt 't voor, dat de terugkeerende vechtersbazen ondervinden dat anderen hun dorp beoorloogd hebben, terwijl zij bezig waren 't anderen te doen. Men zoekt dus de weerlooze grijsaards, vrouwen en kinderen. De prauw verschuilt zich in kreek of inham, of wordt op 't land getrokken en zoo dicht met bladeren en planten bedekt, dat men niet vermoeden kan, dat op die plaats een hongi geland is; sluipende en gluipende als slangen, loeren ze nu in 't bosch rond om te vangen. Heeft men een of twee koppen buit gemaakt en een paar menschen gevangen, dan gaat 't verder. Met hoog water komt de hongi ook wel voor de huizen der negorij (bij nacht), de roovers springen er in, dooden en vangen wat zij kunnen, steken 't huis in brand en roeien dan zoo snel mogelijk weg. Natuurlijk wreekt zich de aangevallen kampong òf op de roovers, òf op hunne vrienden, ten einde deze zich weer op de anderen zullen wreken. De zendingposten blijven over 't algemeen gelukkig van dergelijke bezoeken verschoond, waartoe zeer zeker veel bijdraagt de omstandigheid, dat de bevolking van een zendingspost zoo veel mogelijk, van aanvallen, rooverijen en moorden bij andere stammen wordt afgehouden.

Moeielijker is dit wanneer het treurig bijgeloof of de bloedwraak in 't spel is. Wijl gezag hier nauwelijks bij naam bekend is, zoo is 't alleen de zedelijke invloed van den zendeling die hier een dam moet opwerpen. De zaak is deze: komt iemand van een' andere plaats, wordt hij daarop ziek en sterft hij, dan heeft de *manoïn* dier plaats dat bewerkt, en ter vergelding moet daar dan ook gedood, minstens geroofd worden. Dit lot treft herhaaldelijk de ongelukkige Amberbakiërs, die door allerlei stammen aangevallen en geroofd worden.

Keert een raak onverrichter zake of met achterlating der afgeslagen hoofden terug, dan worden de teruggekeerden door de vrouwen bespot en uitgejouwd. „Zij zijn geen mannen, zij zijn

vrouwen; als de vrouwen meêgegaan waren, die zouden anders gevochten hebben", heet het dan. Maar als zij succes hebben gehad dan is er een oorverdoovend gejoel, geschreeuw, en gestamp, de hoofden der verslagenen worden verachtelijk rond geworpen en des nachts is er een groot feest waarbij de vrouwen met de afgehouwen hoofden ronddansen.

Wordt er vrede gesloten, dan worden over en weder de gedooden betaald, d. w. z. met slaven en goederen wordt dit in het gelijk gebracht. Voor vernielde prauwen of huizen wordt insgelijks schadevergoeding gegeven. De ceremonie waarbij de vredesluiting geschiedt is deze: een' bamboegeleding wordt gevuld met kalk; van elke partij houdt een afgevaardigde een der einden van de bamboe vast, en een derde kapt den koker doormidden. Hiermede is de vredesluiting afgeloopen. De onderhandelingen over den vrede worden gevoerd door derden, en indien deze vergezeld zijn van een of meer leden van den vijandigen stam, dan wordt de onschendbaarheid van een afgezant erkend.

EEN REIS NAAR DE BOVENLANDEN VAN KOETEI

DOOR DEN ASSISTENT-RESIDENT

S. W. TROMP Jr.

(11 *Augs.* — 15 *Sept.* 1885.)

Ik aanvaardde 11 Augustus 1885 mijn tocht naar de Oeloe Mahakam (bovenlanden van Koetei).

Hoewel mijn hoofddoel, met de bereiking waarvan ik mij een tijd lang had gevleid, om namelijk van Longglat lirongtika (de laatste kampong der Oeloe Mahakam) uit te trachten de hoofden van het verzet in het Bandjermasinsche op te vatten of onschadelijk te maken, vervallen was, zoo rekende ik deze reis om verschillende redenen toch nog zeer noodzakelijk.

Daarvan was de voornaamste door een onderzoek ter plaatse op de hoogte te komen van den politieken en socialen toestand dezer nog zoo weinig bekende streek, welke slechts eens, in 1847, en toen nog maar gedeeltelijk, door een ambtenaar bezocht werd, terwijl de kennis er van om reden zij gelegen is tegen de grenzen van dat deel van 's Gouvernements grondgebied, waar ons gezag nog niet gevestigd is, van bijzonder groot belang mocht worden geacht. Een reden te meer om er toe over te gaan was, dat ik bespeurd had, dat de Sultan van Koetei mij zijn bij zulk een reis onmisbaren steun wilde verleenen.

Wij kwamen overeen, dat ik in die moeielijk te genaken oorden, waar de Sultan, zooals bekend is, niet komen mag, als zijn vervanger zou optreden.

Ik vertrok dan den 11^{en} Aug., ten 9 ure 's morgens van Pelarang per Gouvernements-stoomschip Ternate, waar-

mee ik mij voorstelde, zoo mogelijk Moeara Pakoe te bereiken.

Na om 2 1/4 uur Tenggarong te zijn doorgestoomd, passeerden wij te 4 1/4 Poeloe Soepa.

Op dit eilandje is een opzichter der recherche gevestigd, eensdeels om de op- en afvarende prauwen te visiteeren ter controleering van de te Tenggarong te betalen doorvoerrechten, anderdeels tot tegengang van den clandestienen opvoer van vuurwapenen en ammunitie.

Ten 6 1/4 ure kwamen wij ten anker bij de Seboeloe, een linker zijriviertje der Mahakam, gelegen aan het benedengedeelte der uitgestrekte Rantau Tambak.

Rantau is een woord dat hier zeer veel gebruikt wordt. Het beteekent eigenlijk dat gedeelte van een rivieroever, dat gelegen is tusschen twee hoeken of tandjong's. Dit woord wordt eenigzins als maat gebezigd, daar men b. v. den afstand tusschen twee kampongs aan een zelfde rivier aangeeft door het aantal tusschengelegen rantau's; in andere landen gebruikt men daarvoor de tandjong's, wat op hetzelfde neerkomt. Ook moet het soms vertaald worden met perceel of land, en dan wordt daaronder verstaan een bepaalde strook boschgrond, zich van den rivieroever landwaarts uitstrekkende, en meestal één of meer zijtakjes van den hoofdstroom omvattende. Zoo'n rantau (perceel boschgrond) is òf het eigendom van één of meer personen òf van een geheele kampong, dan wel het is geen privaat eigendom. In dit laatste geval wordt zij rantau mardika genoemd; deze zijn natuurlijk niet de beste. Het eigendomsrecht van een rantau ontstaat gewoonlijk door eerste ontginning en later onderhoud van het daarop voorkomende bosch. Rantau's worden verhuurd, verpand, verkocht en gaan bij erfenis over. De meeste personen, die thans eigenaars van rantau's zijn, hebben ze door erfenis verkregen. De niet-eigenaars kunnen tegen afstand van een gedeelte, gewoonlijk 10%, van het ingezamelde, dat dan onder den naam van hasil of tjocke rantau wordt geheven, boschproducten inzamelen. Sedert vele jaren vordert de Sultan de gemid-

delde tjoeke rantau ($10^0/_0$) ook van de rantau mardika. De tjoeke rantau is iets anders dan de tjoeke of hasil tanah; deze bedraagt ook $10^0/_0$, doch wordt door de karadjaän gevorderd van alle ingezamelde boschproducten en ook van het padi-gewas.

Seboeloe is een van de weinige streken, of liever gezegd voor zoover mij bekend is de eenige streek, van deze geheele afdeeling, waar de politieke toestand geen bezwaar is voor landelijke ondernemingen, en waar tabak geplant is. Sedert eenige jaren toch deed dit een Bandjerees Hadji Brahim, die er geld mede moet hebben verdiend, doch of de grond werkelijk goed voor tabak is, kan ik niet beoordeelen; de tabak van daar afkomstig, en door mij geproefd, was slecht, maar daar Hadji Brahim zelf verklaarde, nooit gezien of gehoord te hebben hoe tabak verbouwd en bereid wordt, bewijst dit niets.

De bodem van Koetei wordt over 't algemeen hoog geroemd, doch zonder eenigen grond. Naar hetgeen ik er van gezien en gehoord heb, geloof ik dat hij schraal is. Toch kunnen er nog wel goede gronden zijn, b. v. het land door de Toendjoeng Dajaks bewoond, dat om zijn vruchtbaarheid ten rechte wordt geroemd; en de lage landen beneden Samarinda, die bij hoog water overstroomd raken, en zeer in trek zijn voor de rijstteelt. Zoo kan het ook zijn dat Seboeloe een vruchtbare enclave is, op dezelfde wijze als de goede Delische gronden ingesloten liggen, althans gedeeltelijk palen aan slechte terreinen. Maar in ieder geval zal men in Koetei naar goeden grond moeten zoeken, want hij ligt niet voor de hand.

Den volgenden ochtend, 12 Aug., vertrokken wij ten $5^1/_2$ ure. Ten 8 ure waren wij bij eene vernauwing in de rivier, Naga Beoeloer geheeten, even boven het einde van Rantau Tambak. Het land wordt daar plotseling geheel vlak. De heuvels die men van Pelarang af bij afwisseling meer of minder nabij en hoog heeft gehad, komen in het verdere gedeelte der reis tot aan Melak niet meer voor.

Het schijnt dat het geheele binnenland van Koetei één groote binnenzee geweest is, zich noordelijk uitstrekkende tot nabij de Berouwsche grenzen, zuidelijk tot Goenong Beratoes, en tot uitgang hebbende de nauwe passage bij Naga Beoeloer, waar de rivier, naar men beweert, nu nog op sommige plaatsen een aanzienlijke diepte heeft. Links en rechts van de Mahakam vindt men nog groote meeren en moerassen. Al dit terrein, zoowel de bodem van die plassen als de grond daaromheen, die toch, ook nu nog, zelfs bij gemiddelden waterstand, dus verreweg het grootste deel van het jaar, onder water staat, hoogt zich nog steeds op door het slib der rivieren, en door rottende plantendeelen.

Ten 10¼ ure passeerden wij Moeara Kaman. Hier zijn jaren geleden Hindoe oudheden gevonden, onder anderen een fraai gouden beeldje, dat nu nog tot de rijkssieraden behoort. Toen ik hier den vorigen keer (Mei) met den Sultan was, hebben wij door een honderd man laten graven om nogmaals verdere nasporingen naar die merkwaardigheden te doen, echter zonder resultaat; alleen vonden wij op tien voet diepte baksteenen en scherven van aardewerk, blijkbaar uit vroegere perioden afkomstig.

Om 12¾ ure waren wij te Kota Bangoen, de voornaamste plaats boven Tengarong, met een bevolking van circa 3000 zielen. Kota Bangoen was eens, evenals Moeara Kaman, Marantjalong, Panton en nog menig ander, thans onbeduidend, plaatsje, een afzonderlijk „karadjaan", waarvan er te voren zoo vele bestonden, en uit wier samensmelting het tegenwoordige rijk van Koetei is ontstaan. Kota Bangoen heeft, zooals alle andere door Mohammedanen bewoonde kampongs in het binnenland, een onaanzienlijk voorkomen, doordat de bevolking meerendeels op afgelegen ladangs verspreid woont. Er zijn menschen, die in vele jaren hun kampong niet gezien hebben. Dit verspreid wonen kweekt en onderhoudt ruwe zeden, vermindert de behoeften, is daardoor een belemmering voor de ontwikkeling van het land. Het kan anders niet ontkend worden dat het verspreid wonen een bewijs is voor

de veiligheid in het land. Deze opmerking geldt ook voor de Dajakstreken.

Door het in Mei uitgevaardigde verbod dat Bandjereezen zich voorloopig boven Kota Bangoen niet meer mochten ophouden, waren daar nu honderden van die lieden tijdelijk gevestigd; zulks maakte ditmaal het plaatsje vrij wat levendiger dan een vorigen keer.

Wij hielden te Kota Bangoen niet stil, doch gingen door tot Moeara Moentai, dat wij om 4¼ uur bereikten.

Hier trof ik den Sultan van Koetei aan, die zich met zijne geheele familie, jong en oud, amuseerde met vischvangen. Gewoonlijk houdt het Koeteische hof zich elk jaar eenigen tijd in de bovenstreken op.

Daar de Sultan toch te Moeara Pahoe wilde blijven, zoolang tot ik vandáár verder ging, zoo had hij er het gewone jaarlijksche uitstapje maar mee gecombineerd.

Den volgenden morgen (13 Augustus) vertrok ik om 9¼ uur, na eerst nog met den Sultan uit visschen te zijn geweest in een klein nabij Moeara Moentai gelegen meertje. Een rijkdom aan visch als ik daar opmerkte, kan zeker nergens ter wereld overtroffen worden.

Om 4½ kwamen wij te Moeara Pahoe aan, vanwaar ik de reis per sampan zoude vervolgen.

Uit deze reis der Ternate is gebleken dat elk stoomschip, hetwelk de Koeteirivier kan binnenloopen n. l. de bank binnen de monding kan passeeren, ten allen tijde tot Moeara Pahoe kan opstoomen. Bij den laagsten waterstand krijgt men nergens minder dan drie vaam. Waarschijnlijk is het dat stoomscheepjes, mits van wat geringeren diepgang dan de Ternate, bij elken waterstand ook nog tot Djoehalang kunnen doorvaren. Alvorens dit te probeeren zou echter het vaarwater behoorlijk moeten worden opgenomen, daar in de te volgen geul der rivier boven Moeara Pahoe hindernissen voorkomen; met laagwater liggen vele daarvan bloot.

De Ternate stoomde over het traject van Pelarang naar Moeara Pahoe 27 uur. Deze tijd was buitengewoon kort;

gewoonlijk heeft men er veel langer vóor noodig. Wij hadden echter zeer laag water en dan loopt de vloed tot aan Melak naar binnen; wel een bewijs dat het terrein binnenlands laag is.

Een niet zwaar beladen sampan heeft voor de reis naar Moeara Pahoe gemiddeld 5 dagen noodig, een handelsvaartuig langer. Als het water niet te laag is (is het te laag dan zijn de toegangen tot de meren droog) kan men den weg van af Kota Bangoen aanmerkelijk bekorten door de bochtige Mahakam te verlaten en eerst ter rechter zijde (opvarende) het Semajang meer, daarna ter linkerzijde de Tempatong en Djempang meren over te steken.

Voor de ranke sampans der benedenlanden is de vaart over die wateren echter door de bij buien dikwerf plotseling opkomende golven vrij gevaarlijk. De bewoners van den omtrek der meren hebben dan ook een ander soort vaartuigen, welke echter op de rivier niet zoo snel loopen en daarom elders minder gewenscht zijn.

Van Moera Pahoe, het centrum van het land, is het bekend dat dáár de Pahoe rivier, bij haar oorsprong dien der Teweh naderende, in de Mahakam valt.

De inheemsche bevolking telt ruim 1100 zielen, behalve eenige Boegineesche handelaren, die zich daar gevestigd hebben. Zij is nog niet geheel tot het Islamisme overgegaan, al heeft verreweg het meerendeel deze godsdienst aangenomen. Inderdaad bestaat tusschen de twee categoriën, de heidensche en mohammedaansche „orang Pahoe" weinig onderscheid. Geen van beiden draagt meer de Dajaksche schortband (tjawat); beiden echter houden nog steeds en evenzeer de blians in eer. Evenals de orang Pahoe zijn er in Koetei nog vele lieden, die men evenmin Dajaks als Mohammedanen kan noemen. De beste verdeeling der oorspronkelijke bevolking van Koetei is die in „orang bertjawat" en „orang tida bertjawat" namelijk die, welke een broek dragen. Ik houd het er voor dat vroeger allen, tot aan zee toe, een „tjawat" gedragen hebben; thans vindt men er velen, die de „tjawat" tegen

de „seloewar" hebben verwisseld, doch nog heidenen zijn; het aannemen van de „tjawat" door Mohammedanen komt ook wel eens voor, echter hoogst zelden en nooit dan ter sluiks en met een bepaald doel, voor korten tijd.

Ik bleef den 14en Augustus te Moeara Pahoe om den Sultan af te wachten, die om twaalf uur kwam. 's Middags keerde de Ternate terug.

Den volgenden morgen ten 8 ure zette ik mijn reis voort. Mij vergezelden Pangeran Bandahara en Pangeran Soekmawira met eenige mindere hoofden, een honderdtal Boegineezen en even zooveel Koeteineezen. Ik had er op aangedrongen, mij niet zooveel menschen mede te geven, maar de Sultan had hiervan niet willen hooren. Hij had zelfs ruim het dubbel aantal opgeroepen. Gelukkig werd de grootste helft teruggezonden.

Wij kwamen den 15en Augustus 's avonds ten half zeven ure te Melak aan, vanwaar wij den volgenden morgen, 16 Augustus, vroeg naar Moejoeb vertrokken, dat wij 's avonds 8 uur bereikten.

Ik bleef hier één dag, 17 Augustus, in afwachting van een ouden mantri Bah Moerip, van wien ik inlichtingen wenschte te hebben omtrent enkele punten de Trings betreffende.

Den 18en Augustus ging ik door naar Tepoh, de tweede Tring kampong, waar ik ook één dag overbleef.

Tegenover de Tringkampong Tepoh, eigenlijk Djoetepoh, welke op den linkeroever der Mahakam ligt, is een Boegineesche vestiging. Zij wordt Kapinan genoemd en is tevens de woonplaats van het hoofd der Bahau's, Lodjioe Bela alias Raden Tomenggong.

Het traject van Moeara Pahoe tot Tepoh is bij gemiddelden waterstand in drie dagen af te leggen. Het eerste gedeelte van het terrein, dat men passeert tot aan Melak toe, behoort nog tot het geheel vlakke centrum van Koetei.

In den bodem schijnen in het geheel geen steenen voor

te komen, ten minste bij den laagsten waterstand is daarvan niets te bemerken.

Verderop naderen de heuvels, inzonderheid ter linkerzijde (kiri moedik), meer en meer, hoewel de oevers nog laag blijven met uitzondering van enkele hooge punten zooals de Goenong Sindawar (waar de Sultan, zooals bekend is, niet voorbij mag komen), de Goenong Batoe, de Goenong Sindoeroe; later worden de hooge oevergedeelten minder zeldzaam. Kampong Moejoeb ligt een goed eind boven allerhoogsten waterstand.

Voorbij Melak worden de eerste rolsteenen zichtbaar. Later treft men steenachtige gedeelten aan zooals bij de kleine Goenong Batoe; van de Goenong Sindoeroe kreeg men te voren eenig goed ijzererts.

Het heuvelachtige terrein, dat men opvarende boven Melak links laat liggen, is het land der Toendjoeng Dajaks [1]).

Onder hunne kampongs [2]) is Madjang de voornaamste. Het waren toch volgens de overleveringen lieden vandáár, die op de Goenong Sindawar (zie boven) onder een pinang sindawar boom een kind vonden, dat, liggende op een kalengkang (soort van gevlochten rooster) aan een gouden keten uit den hemel was neergelaten. Aan dit kind werd de naam gegeven van Poentjèn Kerna.

Drie jaar later werd op dezelfde plaats een broertje gevonden, op gelijke vreemdsoortige wijze neergedaald; het kreeg den naam van Tiban Bena.

Wederom drie jaar later had het wonder nogmaals plaats en bij die gelegenheid werd de derde broeder, Oelas Goena, aangetroffen.

Deze drie broeders, groot geworden, begrepen dat zij niet bij elkaar konden blijven en gingen daarom uiteen. Eén

---

[1]) Op het kaartje foutief „Tandjoeng Dajaks". Red.

[2]) Linggang 725, Benoewai 332, Panik 185, Oembau 140, Madjang 335, Djawa 215, Sindawar 345, Barong tongkoh 491, Djoleh 379, Boenjoet 259, Sekolah 738, Londong Baroh 256, Londong rampah 438, Londong Djawa 291; totaal 5129 inwoners ongeveer.

bleef ter plaatse, één ging de rivier Mahakam op, één voer haar af.

Vóór hunne scheiding legden de vertrekkende broeders een eed af dat zij, zoowel als hunne wettige nakomelingen, nimmer de Goenong Sindawar zouden passeeren.

Degene die de rivier afvoer was Poentjèn Kerna. Hij kwam aan in het toen nog kleine rijkje van Koetei Kerta Negara, destijds nabij de monding der Mahakam gelegen (het verlaten Koetei lama). Volgens de Salasila (kroniek van het Koeteische vorstenhuis) werd hij daar goed ontvangen en huwde hij er later met Adji Radja Poetri, oudste zuster van Ma radja Sultan, eerste Sultan van Koetei. Eene vrouwelijke afstammeling van hem, Toewan Rimah geheeten, huwde met Adji di Langgar, Koetei's 5[en] Sultan, uit welk huwelijk geboren werd Pangeran Sinoem Pandji Mendapa Ing Martapoera, wiens nakomelingen thans nog aan het bestuur zijn.

De tegenwoordige Sultan telt alzoo Poentjèn Kerna onder zijne voorvaderen en eerbiedigt dus daarom nog steeds diens eed om de Goenong Sindawar niet te passeeren.

De maliënkolder van Poentjèn Kerna bevindt zich nog onder de erfstukken der Sultans familie; de „kalengkang" is nog immer een voorwerp van groote vereering in de Toendjoeng landen.

Van bovengenoemde kampongs loopen verschillende paden naar de Mahakam; de uiteinden ervan aan deze rivier worden „pangkalans" of aanlegplaatsen genoemd. De Toendjoengs brengen er hunne produkten en koopen er hunne benoodigheden.

Trouwens bij de groote veiligheid, die over het algemeen hier binnenlands heerscht, vinden Boegineesche handelaren er geen bezwaar in, zelf het land binnen te gaan ten einde langs de huizen handel te drijven.

De voornaamste pangkalans der Toendjoengs zijn Melak, Rojo, Radjoek, Boho, Moeara Benanga en Tepoh.

Boegineesche nederzettingen waren er tijdens mijn reis te

Melak, te Tepoh, te Boho, en te Moeara Benanga. De twee laatste zijn thans opgeheven.

Toen ik den 16den Augustus Moejoeb naderde, ontving ik het bericht dat eenige dagen te voren van uit het Bandjermasinsche een inval in de Toendjoeng landen was gedaan, waarbij niet ver van Tepoh een alleenstaande lamin (Dajaksche woning) in brand was gestoken, 9 menschen waren gedood en 13 verwond. De aanvallers hadden vier dooden achtergelaten en slechts drie hoofden meegenomen. Zij waren dus blijkbaar op de vlucht gedreven.

Men schatte hun aantal anders op minstens 200, ruim voorzien van geweren en ammunitie, te oordeelen niet alleen naar het schieten, maar ook naar het feit dat bijna alle dooden en gekwetsten door kogels waren getroffen en men de woning met kruit had in brand gestoken. Onder de aanvallers waren vele niet-Dajaks opgemerkt; ook enkele Ot's.

Te Tepoh vond ik alles in groote agitatie. De Trings toch leven reeds sedert lang op hunne ladangs, welke aan die der Toendjoengs van Linggang grenzen. Zij waren nu allen naar de kampong gevlucht, waar de meesten geen onderkomen meer hebben.

Vele Toendjoengs die alles verloren hadden, kwamen te Tepoh bij mij.

Men hoopte van mij vergunning te krijgen om het spoor der aanvallers op te zoeken en te vervolgen, ten einde vooral den dood van Mangkoe Sari, een der beste en meest vertrouwbare hoofden in de bovenlanden, te wreken. Honderde Toendjoengs en Bahaus waren gereed om op te trekken; zij waren nog niet gegaan, omdat Raden Tomenggong, die ook onder de Toendjoengs veel invloed heeft, hen had tegengehouden.

Den 20sten Augustus vertrok ik, nu ook nog vergezeld van Raden Tomenggong, van Kepinan.

Mijn doel om zoo mogelijk tot Longglat lirongtika, de laatste kampong van de Oeloe Mahakam, te komen trachtte ik te

bereiken door mij onderweg niet meer dan noodig was op te houden.

Onder den naam van Oeloe Mahakam wordt de landstreek begrepen welke zich van Goenong Batoe boven Melak tot aan het begin der watervallen (Kapala kiham) uitstrekt. Moejoeb is de eerste, Longglat, zooals gezegd is, de laatste kampong van dit door de Bahau Dajaks bewoonde gebied.

Den 25en Aug., des namiddags 5 uur, bereikten wij Longglat lirongtika na een 16 tal dorpen, waaronder Tebah, waarover straks nader, gepasseerd te hebben.

De Mahakam rivier is tot aan de kampong Djoehalang gemakkelijk bevaarbaar; daarboven beginnen de moeielijkheden.

Deze worden veroorzaakt door de vele eilandjes, die men er aantreft. Alleen de lange, lichte, open „loemboengs" der Bahaus zijn boven Djoehalang te gebruiken.

Bij Tebah, waar een kronkeling in de rivier samenvalt met aan weerszijden ver vooruitstekende rotspunten, ontstaan bij rijzend water gevaarlijke draaikolken. Tal van menschen en groote waarde aan handelsgoederen en produkten zijn daar reeds verloren gegaan.

Van de zijrivieren, die op het traject van Moejoeb tot Longglat lirongtika in de Mahakam vallen, zijn de voornaamste:

a. op den linkeroever de Pari, de Merak en de Medang.

b. op den rechteroever de Rata en de Melekam.

Van dezen voer ik op mijn terugreis de Pari rivier op; ik passeerde toen de kampong Loetan en bereikte na eenige uren de kampong Taliba.

De Rata is bekend, doordat in 1848 Dr. SCHWANER, komende van Moeara Pahoe en terugkeerende naar Bandjermasin, dáár gepasseerd is. Van de Boven Rata kan men komen naar de Meloewoi, een zijtak van de Laoeng, en zoodoende de Barito bereiken. Via de Rata rivier is het kortste traject van de Mahakam naar de Barito.

Aan de Rata wonen de Temaha, Mahakam en Djinawai stammen te zamen in ééne kampong. Deze is gelegen op één dagreis boven de monding; om er te komen moet men de Kiham Pakat en Kiham Oering passeeren.

Aan de Merak rivier heeft zich tegenwoordig de stam Hoerei gevestigd. Vroeger was haar „lamin" een weinig beneden strooms aan de Mahakam. Tot aan de monding der Merak zijn in 1847 de civiele gezaghebber VON DEWALL en naar ik meen Dr. SCHWANER opgevaren.

De Medang mondt, tusschen de kampongs Oema Mehak en Oema Toewan, in de Mahakam uit.

Even voorbij Longglat vallen tegenover elkaar in de Mahakam ter rechterzijde de Boenoet, ter linkerzijde de Alan; van deze laatste is de Pajang een zijtak.

De Pari, Merak, Medang en Pajang ontspringen, naar men zegt, niet ver van elkaar in dezelfde streek, vanwaar ook de Soengei Len, de voornaamste affluent van de Blajan of rivier van Long blih, komt.

Kenja Dajaks van boven Long blih, die naar de Kapala Kiham willen gaan, varen de Len twee dagen op, reizen een halven dag over land, zakken de Merak twee dagen af en vervolgen daarna hun weg langs de Mahakam.

Evenals de Rata is de Boenoet een der wegen om van uit Koetei het stroomgebied der Barito te bereiken; men zegt dat zij de gemakkelijkste, hoewel niet de kortste weg is. Men heeft eerst de Boenoet één dag op te varen en daarna twee dagen overland te gaan om te komen tot de Blatong, een tak van de Tekadjoeng, behoorende tot het stroomgebied van de Menawing, een bekende zijtak van de Barito.

De Oeloe Mahakam is, zooals uit ondervolgende opgave blijkt, schaars bevolkt.

Te voren was het cijfer der bevolking ongetwijfeld veel hooger. Of de bevolking, welke grootendeels uitgemoord is, zooals bij de meeste Dajaksche stammen het geval is, weer zal toenemen, nu het veelvuldige moorden, een einde heeft genomen, is niet vooruit te zeggen; er

zijn hier toch maatschappelijke instellingen, waaronder in de eerste plaats de vrije omgang van ongehuwden van beider kunne, die een hinderpaal blijven voor een snelle toename van de bevolking, welke bovendien in de laatste jaren ook nog belangrijk verminderd is door cholera- en pokkenepidemiën.

De Bahau Dajaks moeten minder als één stam, dan wel als eene verzameling van verschillende stammen (ma's of oema's) beschouwd worden, met uitzondering van vier stammen (Sirau, Boh, Mahakam en Djinawai) uit Poh Kedjin, het nu nog onafhankelijk land van boven Boeloengan, afkomstig, en op hunne beurt thans door gemeenschappelijke belangen aan elkaar verbonden.

Elk dier stammen bewoont één of meer kampongs; in een enkele, zooals Longglat, vindt men meer dan één stam bijeen.

Is dit laatste het geval dan heeft desniettemin elke stam zijn eigen hoofd behouden; maar de machtigste onder hen heeft de suprematie.

Elke stam heeft zijn eigen dialect, en dikwerf verschillen deze tongvallen zoodanig, dat bewoners van naburige kampongs elkaar niet kunnen verstaan.

Het begrip van stam treedt bij de Bahau Dajaks meer op den voorgrond dan dat van kampong, waarvoor ook geen eigen woord bestaat. De stamnamen zijn uit den ouden tijd, toen men nog Poh Kedjin bewoonde, afkomstig.

Onder de Bahau's zijn vele Longwaij Dajaks gemengd, eene vermenging, welke dateert uit den tijd dat deze laatsten van Poh Kedjin nog niet naar Koetei waren verhuisd.

De kampongs der Longwaij's zijn gewoonlijk herkenbaar aan den naam van Long (rivier), zooals Longglat, Longhobong, enz.

De sterkte der gezeten bevolking van de Oeloe Mahakam bedraagt 4556 zielen, zooals de gespecificeerde opgave in de noot op de volgende bladzijde doet zien.

In de opgave in de noot [1]) zijn de zwervende stammen niet begrepen.

Deze vindt men eerstens aan de Rata, waar een dertigtal families van den stam der Poenan Poh-ngai Boh Djahat tot hoofd hebben. Zij gehoorzamen eenigermate de hoofden van Boh en Rata. In het land tusschen de Boenoet en de Blatong houden zich een tachtigtal huisgezinnen der Poenan Moeroeng op. Zij luisteren zoowel dezerzijds naar de bevelen

---

[1])

NAAM van de kampong.	NAAM van den stam.	NAAM van het hoofd.	Zielental.	
Moejoeb	Tring	Si Lie	276	
Djoe Tepoh	Tring	Bau Mobang	317	
Anna	Anna	Raden Tomenggong	204	
Longiram	Dali	Raden Tomenggong	300	
Kliwaij	Kliwaij	Long Bong	54	
Djoehalang	Ma Loehat	Si Njang Oebong	362	
Hoenau Hoelau	Ma Loehat	Boh Boelan [vrouw]	55	
Liroeng Kedawang	Mamohak	Boh Ipoei Lawing	55	
Sirau	Sirau	Si Goh Hobong	84	
Loetan	Loetan	Si Hiok Lie	106	Aan de Paré.
Telieba	Telieba	Si Bang Nga	304	Idem.
Longwaij Long	Longwaij	Ping Hau [vrouw]	120	
Longhobong	Longwaij	Boelan [vrouw]	158	
	Temha			
Rata	Mahakam	Bajau Ding	308	Aan de Rata.
	Djinawaij			
Boh	Boh	Djala	75	
Laham	Laham	Dom Hang [vrouw]	145	
Mawaq	Mawaq	Boh Liré	71	
Longassa	Longassa	Dewong Lia	53	
Hoereij	Hoereij	Lia Hibau	98	Aan de Mërah.
Ma Mehak	Ma Mehak	Anjé Lirang	384	
Ma Toewan	Ma Toewan	Toekau [vrouw] Anjé Lalau	110	
Longglat Lirongtika	Longwaij	Djoekbang	228	
	Matoewan	Bang Toekau	180	
	Batoe Pala	Boh Ngerong	182	
	Mawak	Gaoaenji	228	
		TOTAAL	4556	Zielen.

van Djoek Bang, het hoofd van Longglat, als anderzijds naar die van de hoofden der Siang Moeroeng aan de Boven Barito.

In het gebied bevloeid door de Pajang, Medang, Merak, Paré Lèn en Blajan rivieren leven een driehonderd families, behoorende tot de Boekat-, Lisoem-, Kohi-, Logat en Hapoet Poenans.

Soms strekken deze hunne zwerftochten uit tot Poh Kedjin en Serawak, meestal echter gaan zij niet verder dan de bosschen langs de oevers van de genoemde rivieren. De plaats, waar zij het meest verschenen en gewoonlijk met hen handel gedreven wordt, is de Merak rivier; van dáár werden tijdens mijn reis naar de Oeloe Mahakam ook eenigen, waaronder enkele vrouwen, afgehaald om voor mij te verschijnen.

Ook over deze Poenan stammen heeft Djoek Bang veel macht en steeds houdt zich een niet onbelangrijk aantal van hen op aan de Alan, waar Djoek Bang jaarlijks zijne ladangs maakt en verblijf houdt.

Het aanzien, dat Djoek Bang onder de Poenan stammen heeft, is een gevolg van de omstandigheid dat hij vroeger jaren lang onder hen heeft geleefd.

Het volgende heeft hiertoe aanleiding gegeven.

Vóór zijn huwelijk met Lirongwat, de dochter van Kerta, wilde Boh Bang Ledjioe, hoofd van Longglat lirongtika, naar Poh Kedjin gaan koppensnellen. Hij werd echter opgevangen en om zijn leven te redden, gaf hij voor dat hij kwam sĕkèh (bezoek brengen). Hij huwde toen met een nicht van Boh Adjang Ipoei, een voornaam hoofd van Kedjin. Drie jaar later keerde Boh Bang Ledjioe terug naar Longglat, zijn vrouw in haar land achterlatende. Ruim één jaar hierna werd deze bij zekeren Si Bok Lingeij zwanger en baarde zij Djoek Bang.

Na den dood van Bok Lingeij, niet lang na de geboorte van Djoek Bang, zond Boh Bang Ledjioe zeven menschen met een mandau naar Kedjin om te verklaren dat Djoek Bang zijn zoon was, van wien de moeder reeds zwanger was, toen hij Kedjin nog niet had verlaten.

Djoek Bang bleef echter bij zijne moeder totdat hij na den dood van Boh Adjang Ipoei twist kreeg met diens opvolger Boh Bau Adjang, wat zoo ver liep dat zij met getrokken mandau's tegenover elkander stonden.

Djoek Bang is daarop gevlucht en heeft zich drie jaar bij de Poenans schuilgehouden, waarna hij zich weder te Longglat lirongtika vertoonde. Zijn zoogenaamde vader Boh Bang Ledjioe heeft hem toen als zoon aangenomen en later in overleg met zijne andere kinderen het bestuur van Longglat opgedragen.

Raden Tomenggong is voor het uiterlijk bevriend met Djoek Bang; beiden dragen elkaar echter weinig vriendschappelijke gevoelens toe.

Na den dood van Boh Bau Adjang heeft Djoek Bang vrede gesloten met zijn broer Ding Adjang, die van Kedjin naar Koetei verhuisd is. (Zie hieronder).

Alvorens verder te gaan en mijne bevinding in de Oeloe Mahakam mede te deelen, moet ik hier nog even spreken van het land boven Longglat lirongtika. Hoewel de berichten daaromtrent van inlanders afkomstig zijn en daarom niet zeer betrouwbaar, kunnen die toch van nut zijn, daar van andere zijde aangaande bedoelde landstreek niets bekend is.

Wanneer men van Longglat lirongtika verder de Mahakam rivier opvaart, komt men na den eersten dag aan een reeks van watervallen, bekend onder den naam van Kapala Kiham.

De Kapala Kiham is voor den handel een groot bezwaar, daar het niet mogelijk is over dit traject produkten en handelsgoederen in eenigszins belangrijke hoeveelheid te vervoeren.

Verscheidene rivieren, op het hierbij gevoegde kaartje aangegeven, vallen links en rechts in de Mahakam; onder deze is de Long Boh de weg naar het nog geheel onbekende boven reeds genoemde land van Kedjin of Poh Kedjin.

Het hoogland van Kedjin, de bakermat van Kenja, Segaij, Modang, Bahau en Kajan Dajaks, wordt gezegd een rijk land te zijn [1]).

[1]) Naar eene globale berekening moet de bevolking ± 43750 zielen bedragen.

Wegens de moeielijke communicatie met omliggende landen wordt er echter weinig anders dan mandau's en pieken uitgevoerd. Deze artikelen hebben een zeer groote reputatie en worden op de kust door geen andere overtroffen.

Evenals de Modangs, Bahau's enz. Kedjin reeds verlaten hebben, zoo zullen ook de Kenja Dajaks van daar verhuizen. Reeds is een tweeduizendtal onder den straks genoemden Ding Adjang om de zuid getrokken en heeft zich in Koetei aan de Soengei Len, boven Long blih, gevestigd.

Deze verhuizing heeft eenige jaren geleden plaats gehad en heeft drie jaar geduurd.

Waarschijnlijk zal de rest binnen kort volgen. Het gemeenschappelijke hoofd Pasorang van Matau heeft eerst terrein gezocht in Boeloengan, maar toen hij dáár door tegenwerking der Segaij Dajaks (tusschen Kedjin en Boeloengan woonachtig) niet kon slagen, heeft hij zich tot den Sultan van Koetei gewend en tot teeken zijner goede bedoelingen zijn mandau gezonden. Deze Sultan heeft daarop een vertrouwd persoon naar Kedjin gezonden om poolshoogte van de gezindheid der Kenja's te nemen en na ontvangst van bevredigende berichten het gedane verzoek van Pasorang toegestaan.

Van dien zendeling van den Sultan van Koetei, Hadji Assan, heb ik bovenstaande mededeelingen betreffende Kedjin ontvangen.

Ik moet nog opmerken dat gewoonlijk op kaarten de bovenlanden van Boeloengan geteekend staan als behoorende tot dat rijk. Niets is minder waar dan dat. Zelfs de stam der Segaij Dajaks, beneden de Kenja's woonachtig, is geheel onafhankelijk. Wil de Sultan van Boeloengan in het door de Segaij's bewoonde gebied rotan of getah laten inzamelen, dan moet hij daartoe van dezen vergunning hebben en daarvoor een tiendrecht uitkeeren.

Onder de zijrivieren van de Mahakam wordt hier nog genoemd de Penghai.

Zij is de voornaamste weg, dien vroeger de Dajaks van boven Kapala Kiham volgden om in het gebied der boven

Barito te gaan „ajau" (koppensnellen). Die ajau-tochten hebben aan het gebergte, langs welks voet men passeerde, den naam van Batoe Ajau gegeven.

Een halven dag boven de Moeara Melaseh regeert Ngau Koelé, hoofd van Longglat lirong baan, bestaande uit acht Bahau stammen: Longglat met 250, Matoewan met 125, Maoeroet met 100, Bangkelau met 110, Lakwaij met 150, Masam met 100, Batoe Pala met 75, Masoeling met 75 zielen (volgens taxatie van inlanders).

Longglat lirong baan en Longglat lirongtika waren vroeger vereenigd. Na den dood van Lidok Lengit heeft de bevolking zich onder zijne twee zoons gesplitst. Een gedeelte is Boh koelé, vader van Ngau koelé, gevolgd, een ander deel heeft zich onder zijn broeder Boh Ledjioe Lie meer benedenstrooms gevestigd. Deze Boh Ledjioe Lie was de vader van Boh Bang Ledjioe, boven reeds genoemd, van wien Raden Tomenggong de oudste zoon, Djoek Bang de beweerde zoon is.

Op het traject van Moeara Melaseh naar Longglat lirong baan ontmoet men nog nabij de monding der Moeroh (linkerzijrivier) een vestiging van Longglat Bahau's onder Paran Dalong Ledjioe. Vroeger hield deze verblijf tusschen de Kiham Halok en Kiham Hoedang, maar verscheidene jaren geleden is men hoogerop getrokken, omdat men bevreesd was voor de wraak van het Koeteische bestuur wegens het verjagen van Pangeran Kertasari, een der rijksgrooten, die zich onbehoorlijk en aanmatigend had gedragen, en alleen door overhaaste vlucht, met achterlating van al wat hij bij zich had, aan den dood was ontsnapt.

Eén rantau boven de Moeroh mondt de Danomparé op den rechteroever in de Mahakam uit; langs deze rivier vindt men, behalve rotan en getah pertja, ook goud.

In één dag kan men van uit Longglat lirong baan de vestiging der Kajans bereiken, circa 650 zielen, staande onder de bevelen van Kwing Irang.

Niet ver boven de Kajans vindt men tegenover de mon-

ding der aan boschprodukten (waaronder vooral kajoe aroe, het beste hout voor vaartuigen) rijke Sahan rivier de eerste kampong der Penhing Dajaks met circa 100 zielen.

Van belang is nog de groote rechter zijrivier Kaso.

Aan den benedenloop van deze vindt men eerst een Penhing vestiging van 75 zielen, daarboven is eene van Penhing Sapoetans, 300 zielen sterk, en nog hooger eene van Penhing Bahoengans ten getale van circa 50. Verderop splitst zich deze Kaso rivier in tweeën; de zuidelijke tak nadert den oorsprong der Boesang, een zijrivier van de Barito, de westelijke is niet ver van de Naga Boenoet, een zijrivier van de Kapoeas.

De Kaso stelt dus gedeeltelijk de communicatie daar van de Koeteische bovenlanden met de bovenlanden der Wester- en die der Zuider- en Oosterafdeeling.

Die westelijke tak ontspringt op de Tokong Pilong, volgens Bahau's, Modangs, Segaij's en anderen van Poh Kedjin afkomstig, de laatste etappe op aarde van de zielen der afgestorvenen. De Dajaks bezuiden de Koeteirivier, zoowel de Toendjoengs, Benoewa in Koetei, als de Siangs, Moeroengs, Beadjoes in Bandjermasin laten de Goenong Loemoet ten Noordwesten Lingau aan de Boven Njoewatan (affluent der Pahoerivier) dezelfde rol spelen.

Tusschen de twee takken der Kaso houden zich een paar honderd Poenans op, die behalve bezoarsteenen, was en getah pertja, ook nog veel menschen verhandelen.

Twee dagreizen boven de vlakte Data Peha valt in de Mahakam de Selikoe, een zijrivier even groot als dáár de hoofdstroom is. De Selikoe ontspringt op de Batoe Tibang, de Mahakam zelf iets noordelijker tusschen dezen berg en de Batoe Boelan. Langs de Selikoe loopt de weg naar Serawak.

Tijdens mijn reis naar de Oeloe Mahakam was dáár groote ontsteltenis wegens een inval van een paar duizend Hiban Dajaks (zóó noemt men ze hier, wellicht zijn het Batang Loepar Dajaks) uit Serawak. Men vertelde dat bijna alle kampongs boven Kapala Kiham door dien gevreesden stam

waren afgeloopen en dat thans de Oeloe Mahakam bedreigd werd. Later is gebleken dat alleen eenige Penhing vestigingen en die der Kajans zijn aangevallen. De talrijke aanvallers waren uit Serawak langs de Selikoe Koetei binnengedrongen.

Terugkeerende tot de Oeloe Mahakam (het door mij bezochte gedeelte), zoo is het voornaamste en daarom het eerst te behandelen punt wel de verhouding tot het Sultansbestuur der Benedenlanden.

Te oordeelen naar vroegere verslagen (VAN DALTON 1828, van VON DEWALL 1847) is hierin een groote verandering gekomen, en wel in dien zin dat er thans van onafhankelijke Dajakstammen ten minste beneden de Kapala Kiham geen sprake is. Tot bewijs daarvan is aan te halen mijne bevinding in 1885, vergeleken met die van VON DEWALL in 1847.

Deze toch meldt dat hij de Mahakam niet kon opvaren zonder dat hij en de hem vergezellende Rijksgrooten vergunning daartoe hadden gekregen van Kerta, het hoofd van Anna.

Machtiger dan Kerta is zijn kleinzoon Ledjioe Bela, alias Raden Tomenggong, eerstens omdat deze van vaderszijde het gezag in de Boven Bahau streken ontleent, dat hij van moederzijde in de Benedenstreken geerfd heeft; tweedens door dat hij aan bijna alle Bahau hoofden verwant is.

Desniettegenstaande werd thans niet meer evenals vroeger voor of door mij aan Raden Tomenggong vergunning gevraagd om de Mahakam op te varen, maar werd hem enkel door den Sultan gelast, voor mij te waken en mij te helpen, daar ik de Oeloe Mahakam wenschte te bezoeken.

Maar uit de wijze, waarop Raden Tomenggong in elke kampong hulde werd gebracht, waarop *zijne* bevelen werden opgevolgd, aan *zijne* verzoeken werd voldaan, heb ik de overtuiging gekregen dat hij direct over de bevolking feitelijk gezag uitoefent, dat de Sultan dit door hem indirect evenzeer doet en dat alzoo sedert de meergenoemde reis van VON DEWALL de politieke toestand in de Oeloe Mahakam geheel is veranderd.

Als tweede bewijs voor het gezag van den Sultan pleit ook de onderdrukking der „adat ajau" in Koetei.

Het is bekend dat onder de Dajakstammen de gewoonte van het koppensnellen vrij algemeen was.

Nergens echter was die adat meer en vogue dan onder de Modang en Bahau stammen in Koetei; zoo moest o. a. gesneld worden bij de geboorte van een zoon, bij den dood van vader, moeder, kind, broeder of zuster, bij de oprichting van een nieuwe woning. Bovendien moest elke jongeling minstens eens gaan snellen om meerderjarig verklaard te kunnen worden. Dit waren de keeren dat het snellen verplicht was, geoorloofd, ja! verdienstelijk was het bovendien altijd.

Welke afmetingen dat voortdurende moorden had aangenomen, kan men lezen bij Dalton die bijna 60 jaar geleden Koetei bezocht, men kan het ook hooren van Tomenggong, als hij de herinneringen uit zijn jeugd meedeelt, men kan het trouwens nu nog van Boeloengan leeren, omdat dáár de toestand ten dezen nog geheel dezelfde is gebleven maar, dank zij den tegenwoordigen Sultan, die er voor goed een einde aan gemaakt heeft, bestaat die gewoonte van snellen in Koetei niet meer. Hij heeft dat bewerkt door hier de schuldige kampongs te tuchtigen, en daar de personen aan den lijve of met boete te straffen.

In de Oeloe Mahakam, waar een machtig hoofd verantwoordelijk gesteld konde worden, heeft hij dit opgevat en jaren lang aangehouden.

Toen Ledjioe Bela voor het eerst naar Tenggarong op kwam, hetgeen het begin was van een achtjarig verblijf aldaar, had hij den leeftijd van 30 jaar nog niet gepasseerd.

Zijn naam verspreidde toen reeds overal schrik; want ieder handelaar, der het waagde de Oeloe Mahakam te bezoeken, was bijna zeker vermoord te worden, zoo al niet op last, dan toch met toestemming van Ledjioe Bela.

Vele jaren heeft de Sultan hem toen tot straf te Tengga-

rong aangehouden en eindelijk tot den Islam doen overgaan. Daarna is Ledjioe Bela (toen met den titel van Raden Mas, later in dien van Raden Tomenggong veranderd, begiftigd) naar zijn land teruggekeerd en sedert is daar niet meer gesneld.

Raden Tomenggong toch heeft daartoe geen toestemming meer gegeven uit vrees voor den Sultan, en de bevolking heeft zonder die toestemming niet durven uit te gaan uit vrees voor den eerstgenoemde.

Wellicht zal de mededeeling van de onderdrukking der „adat ajau" in Koetei te mooi en daardoor ongeloofwaardig gevonden worden. Toen ik voor het eerst dit beweren van den Sultan en zijne rijksgrooten hoorde, heb ook ik sterk aan de waarheid er van getwijfeld, maar uit hetgeen ik op mijne reis gezien en vernomen heb, moet ik bekennen tot andere gedachten te zijn gebracht.

Ik wensch hier de volgende feiten bij te brengen:

1°. Terwijl vroeger de Bahau nimmer in hunne ladangs overnachten, doch steeds 's avonds naar hunne versterkte „lamin" terugkeerden, wonen tegenwoordig zeer velen buiten de kampongs, ten gevolge waarvan de meeste huizen in vervallen toestand verkeeren. De zware omheiningen van duurzame materialen treft men nergens meer aan; wordt nog eens in tijd van gevaar een pager opgericht, zooals tijdens mijn verblijf in de Oeloe Mahakam naar aanleiding van den inval in de Toendjoengs en van geruchten omtrent een moordtocht der gevreesde Hibans uit Serawak, beiden boven reeds vermeld, dan gebruikt men daartoe waardeloos hout en bamboe.

2°. Toen ik de Bovenstreken bezocht, waren juist drie voorname hoofden gestorven n. l.

Boh Bang Lawin te Moejoeb.

Boh Ngau Ngliling te Longhobong.

Boh Ding Madjat te Rata.

Voor geen hunner is men uit snellen geweest. Ik zelf woonde te Moejoeb de plechtigheid van het „boewang berata"

(het afleggen der rouwdracht) voor Boh Bang Lawin bij en zag hoe men zich tevreden stelde met het symbool van het snellen door in krijgsdos om een elders geleenden schedel een paar sprongen te doen, daarbij dien schedel met de mandau aanrakende.

3° Aan het echt nationale wapen, de mandau, worden tal van versierselen, te veel om hier te bespreken, vastgehecht. De versierselen hebben elk hunne beteekenis en het dragen daarvan was aan zeer strenge regelen onderworpen. Zoo gat te voren het één of meermalen snellen recht om bepaalde onderscheidingsteekenen aan de mandau te voeren en wee dengene, die zich dienaangaande iets te veel durfde aan te matigen. Thans is hierin groote verandering gekomen, overtredingen op dit punt komen menigvuldig voor, blijven steeds ongestraft.

4° Eenige jaren geleden hadden de twee zoons van Djoek Bang van Longglat lirong tika den leeftijd bereikt dat het voor hen hoogst noodig was om uit snellen te gaan, Vooral voor den eenen, die wenschte te trouwen. Niettegenstaande hun herhaalden aandrang heeft hun vader geen toestemming durven geven en heeft men zich tevreden moeten stellen met elders oude koppen te leenen en daarvoor groote feesten te vieren.

Dat zelfs Djoek Bang's zonen de oude adat ajau niet gevolgd hebben, is van groote beteekenis.

Ook buiten de Oeloe Mahakam vallen belangrijke feiten te vermelden; daarvan is wel het sterkst sprekend dat er tegenwoordig en reeds sedert jaren volkomen vrede heerscht tusschen de Long Waij en Waheu Dajaks, ja zelfs zóó dat het voornaamste hoofd van Long Waij een anakradja der Waheus gehuwd heeft. Vroeger waren deze twee machtige stammen elkaars bitterste vijanden, tusschen wie voortdurend op groote en kleine schaal werd gesneld.

Men heeft vrede gesloten omdat men uit vrees voor den Sultan toch niet meer durfde te snellen.

Ik heb boven gezegd dat de adat ajau niet meer bestaat,

dat in Koetei niet meer gesneld wordt; men moet deze woorden natuurlijk niet al te letterlijk opnemen, want, zooals in den aard der zaak ligt, worden in zoo'n enorm groot gebied gegeven bevelen menigmaal minder goed opgevolgd. Ontduiking in dezen is ook betrekkelijk gemakkelijk door buiten de grenzen van het land een prooi te zoeken. Maar dit is zeker dat, als het nog een enkele keer geschiedt, het steeds op kleine schaal en in 't geheim gebeurt, de schuldigen steeds vervolgd en zoo mogelijk gestraft worden en dat in elk geval de oude adat ajau als zoodanig niet meer bestaat.

Wel is men ten dezen nog niet tot betere gedachten gekomen; durfde men maar, iedereen zou gaarne uit snellen gaan. Enkele keeren werd mij op reis zelfs vergunning daartoe gevraagd, omdat men algemeen verscheidene rampen der laatste jaren, als besmettelijke ziekten, slechte oogsten, branden, toeschrijft aan ontevredenheid der „Tohs" (heilige geesten, wier vereering de godsdienst der Dajaks uitmaakt en geheel hun doen en laten beheerscht) over het niet meer snellen.

Maar men stelt zich meerendeels toch, al is het ook à contrecoeur, met het uiterlijke der zaak, het symbool der vroegere gewoonte, tevreden, zooals ik boven met een paar voorbeelden aangetoond heb. Jammer genoeg is de bloei van het land na, zoo niet door het staken der sneltochten lang niet zóó toegenomen als men à priori zoude verwachten.

Naar ik op mijne reistocht heb opgemerkt, is tegenwoordig het peil van welvaart in de Oeloe Mahakam (en ik ben zeker dat deze opmerking ook voor de andere Dajakstammen geldt) zeer laag, wellicht nog lager dan vroeger.

De rijkdom van het land bestaat, zooals bekend is, in de voortbrengselen der bosschen.

Kultuurprodukten vindt men nagenoeg niet; de landbouw toch is zoo primitief mogelijk, van grondbewerking heeft men geen begrip.

Wat geteeld wordt, is rijst en djagong behalve nog eenige

gewassen van minder belang. Zij worden geplant op kleine schaal alleen voor eigen gebruik.

Een uitzondering alleen vindt men bij de Toendjoengs, die gewoonlijk van hunne goede gronden meer oogsten dan zij noodig hebben en daarom de meeste jaren vrij wat kunnen verkoopen. Het land der Toendjoengs is eenigermate de voorraadschuur van de Oeloe Mahakam, waar elk jaar gebrek aan rijst is door onvoldoende opbrengst van te kleine rijstvelden op middelmatige gronden. Ik zelf had op mijn reis in de Oeloe Mahakam groote moeite om gedurende die weinige dagen levensbehoeften voor mijne twee honderd volgelingen te verkrijgen.

De wijze, waarop de rijst- en djagoengcultuur in de Dajak streken gedreven wordt, komt overeen met die, bij andere polynesische volken aangetroffen en bestaat in het openkappen van begroeid terrein, verbranden van het omgekapte bosch, planten met de pootstok, schoonmaken van den grond door afschrappen van het onkruid met een soort mes, en oogsten met de aniani.

Bij de rijstkultuur, speciaal bij het planten en oogsten zijn hoogst interessante gebruiken in zwang, die ik ter andere plaatse hoop te vermelden.

In bepaalde takken van eigenlijk gezegde industrie vinden Dajaks anders dan bij uitzondering geen voldoende middelen van bestaan. Er zijn wel enkele plaatsen in Koetei, waar men zich meer dan elders op het vervaardigen van „mandau's" toelegt; zoo b. v. is ten dezen Djoehalang in de Oeloe Mahakam, in de nabijheid waarvan men zeer goed ijzererts vindt, nog al gerenommeerd, maar zelfs hier kan men niet zeggen dat de wapensmederij of ijzerfabrikatie in het algemeen van velen een hoofdbedrijf uitmaakt; trouwens de beste mandau's worden in Koetei ingevoerd van Poh Kedjin (zie boven).

Wat een bron van welvaart voor de Dajaks is, althans moest zijn, is het inzamelen van boschprodukten.

Van deze komen in Koetei voor rotan, getah pertja,

caoutchouc, was, zwarte en witte vogelnestjes, damar, kamfer, kajoe gaharoe, enz.

De drie laatste, hoewel zij waarschijnlijk op eenige plaatsen in overvloed voorkomen, worden niet ingezameld; alleen een enkele keer is een weinig kajoe gaharoe uitgevoerd.

Van de andere produkten zijn de rotan en getah pertja (kemalau) de voornaamsten. Zij zijn het inzonderheid geweest, die vele jaren geleden aan Koetei een tijdelijken grooten bloei hebben gegeven. Dit was toen die produkten een vrij groote waarde hadden gekregen en de grootste onveiligheid reeds tot de geschiedenis behoorde.

Beide artikelen waren toen ook nog met weinig moeite in te zamelen; veel goede rotan toch vond men nabij de oevers van talrijke riviertjes, de beste getah pertja soorten waren niet ver van de kampongs aanwezig.

Hierin is sedert echter groote verandering gekomen. Rotan is niet meer gemakkelijk verkrijgbaar, doordat men in verwoede jacht naar dit artikel de te jonge spruiten niet gespaard heeft, waardoor de struiken langs de rivieren zijn uitgestorven. Goede getah pertja is in de nabijheid der woonplaatsen geheel uitgeroeid.

Wel is waar zijn de omstandigheden ook gewijzigd; het voortdurende snellen heeft opgehouden, de geringe veiligheid van vroeger is geen beletsel meer de bosschen dieper in te dringen. Maar hier tegenover staat dat een prikkel tot het thans zoo veel moeielijker dan vroeger inzamelen niet ontstaan is. De Dajak heeft geen meerdere behoeften gekregen, vermoedelijk zijn zij zelfs verminderd.

In vroegere tijden, toen het veelvoudig thuisbrengen van afgeslagen koppen aanleiding gaf tot groote feesten, moest er veel geld wezen; de feestkleeren der vrouwen, meestal van zijde, met laken en kralen versierd, kostten groote sommen; tabak en rijst mochten nimmer ontbreken en die artikelen waren toen door de gevaren, waaraan de handelaren bloot stonden, hoog in prijs.

Die prikkel bestaat thans niet meer; het feestvieren van vroeger komt nog slechts zelden voor en nimmer meer op zoo'n groote schaal.

Daarbij komt het verspreid wonen van een goed deel der bevolking in de ladangs, hetgeen op de algemeene behoeften nadeelig inwerkt.

Hierbij is nog iets te voegen, namelijk dat juist door de Boegineesche handelaren, en wel naar mate dat deze zich vrijer hebben kunnen bewegen onder de Dajaksche bevolking, een kwaad is verspreid, dat een ramp voor het land is geworden. Ik bedoel het kaartspel (botor) en het houden van hanengevechten. De proporties, welke deze ondeugd heeft aangenomen, zijn inderdaad ongeloofelijk. Bijna geen handelstransactie toch wordt meer met Dajaks aangegaan of eerst moeten de hanen vechten; gaat een troepje Dajaks het bosch in om rotan of getah te zoeken, de vechthaan wordt meegenomen; vaart de Boeginees, zich noemende handelaar, de groote rivier op, bij elke kampong aanleggende en daar korter of langer verblijvende, alleen zijn kapitaal aan vechthanen en kaarten is volgetourneerd; zijne handelsgoederen zijn dikwerf van luttele waarde, ja! het is zoo erg dat zelfs de zwervende Poenans met hun minimum van vervoerbare have geen vechthaan meer kunnen missen.

En, zooals men meestal ziet, is het ook bij de Dajaks gegaan; niet de mogelijkheid om veel te kunnen wagen en du, ongehinderd te kunnen verliezen is een prikkel tot werkens in casu tot het inzamelen van boschprodukten, geworden, maar wel heeft omgekeerd de kans om gemakkelijk iets te verdienen dien prikkel uitgedoofd, daarbij, in geval van verlies, den ongelukkige aanzettende tot noodlottige berusting in zijne armoede of wel tot nog kwadere praktijken als roof en oplichterij.

Ik moet bij dit punt nog even stilstaan, want algemeen wordt de ontegenzeggelijke achteruitgang van Koetei, zich uitende in den tegenwoordig nog slechts geringen omvang van den handel te Samarinda, toegeschreven aan verkeerde

handelingen van het Sultansbestuur, iets wat, naar ik geloof, slechts voor een klein gedeelte juist is.

Al is het kwaad, achteruitgang van den handel, eenigermate verergerd door de meerdere en zwaardere rechten, ontstaan is het daardoor niet. Waren de boschprodukten in de bovenlanden nu nog even overvloedig en gemakkelijk verkrijgbaar als te voren, niemand zou thans te Samarinda klagen.

Hier dient ook een enkel woord te worden gezegd over het eischen der „soewaka" (buitengewone heffing) ook een gewone klacht der handelaren.

Wat soewaka is, geeft een uitdrukking van een Dajaksch hoofd, dien ik er over sprak, juist terug: „Kalau Adji sesak, dia minta tolong", dat is: wanneer de Sultan (Adji beteekent eigenlijk prins of prinses van den bloede; zonder naam er bij wordt de Sultan daarmee bedoeld) iets noodig heeft, vraagt hij hulp.

Nu eens vraagt de Sultan hout voor een woning, dan eens kippen of geiten voor een feest, een ander maal rotan, getah, was, vogelnestjes om te verkoopen en daarmee zijn kas te stijven.

Het is vooral deze laatste soewaka, die niet lang geleden den handel tijdelijk bemoeielijkt geeft. Deze soewaka toch niet op behoorlijken tijd opgebracht zijnde, heeft de Sultan zich verplicht gezien als dwangmiddel te bepalen dat geen transactie met handelaren, het leveren van rotan, enz, mocht worden afgedaan, zoolang de soewaka niet geind was. Ontegenzeggelijk is de handel hierdoor gedurende eenigen tijd in sommige streken belemmerd geweest; tijdens mijne reizen heb ik echter geen enkele dergelijke belemmering meer kunnen ontdekken en geloof ik dan ook niet dat er toen nog bestonden.

Vroeger moest de Dajaksche bevolking jaarlijks aan den Sultan rijst en kippen opbrengen; later, ik meen in 1872, is daarvoor een hoofdgeld in de plaats getreden.

Hetzij dat de opbrengst hiervan niet is meegevallen, hetzij dat de Sultan, na zijne reis naar Batavia, op eens veel

geld noodig gehad heeft, in allen gevalle heeft men deze belasting na een of twee jaar laten varen en in de plaats daarvan een soewaka uitgeschreven. Dit middel is beter bevallen en daarom later nog een enkele keer herhaald.

Volgens Dajaksche begrippen ligt hierin ook iets billijks. Omgekeerd toch verleent ook dikwerf de Sultan hulp, wanneer die hem gevraagd wordt. Zoo heeft hij in 1878, toen tengevolge van langdurige droogte groot gebrek aan voedingsmiddelen heerschte, op tal van plaatsen met rijst geassisteerd. Bij andere gelegenheden geeft de Sultan gewoonlijk zout, tabak, lijnwaden, soms ook geld.

Dajaksche hoofden, die bij hem zijn geweest, gaan zelden met leege handen terug.

Die vrijgevigheid van den Sultan maakt hem bij velen in de Dajaklanden bemind, waartoe ook niet weinig bijdraagt dat hij de meeste Dajak dialecten vloeiend spreekt, van hunne zeden en gewoonten meer weet dan een zijner rijksgrooten en in zijne jeugd een echt inlandsch sportsman is geweest, hetgeen de Dajaks gaarne van hun hoofd zien.

Ik ben op mijne reis verschillende malen in de gelegenheid geweest om met hoofden en handelaren de geringe welvaart in de Bovenlanden en het kwijnen van den handel te bespreken. Ik heb daarbij niet nagelaten te wijzen op de noodzakelijkheid om nieuwe artikelen van uitvoer op te sporen, waarvoor damar in de eerste plaats in aanmerking komt. Kamfer weet men hier niet in te zamelen, bovendien komt het, geloof ik, ook alleen naar de zijde van Sangkoelirang voor.

Nieuwe produkten voor uitvoer zijn noodig, omdat op een verlevendiging van den handel in getah pertja weinig te hopen is. Er komen hier wel goede soorten voor, zooals kemalau doerian, kemalau padi en kemalau ranas, maar deze zijn tegenwoordig schaarsch en wat daarvan nog gevonden wordt, wordt zoodanig vervalscht, dat het goede bestanddeel daarin

niet meer te herkennen is. Dat vervalschen der kemalan is hier algemeen. Reeds de Dajaksche inzamelaar, zelfs de Poenan, begint met zijn produkt te koken. Dit heeft niet ten doel zuivering van houtvezels, enz., maar enkel bijmenging van onwaardige getahsoorten. De eerste Boegineesche opkooper in de Bovenlanden kookt het nogmaals om de vermenging minder zichtbaar te maken; daarna gebeurt dit te Samarinda meestal met hetzelfde doel ten derden male. Het gevolg is dat men een geheel onverkoopbaar mengsel produceert, dat wel getah pertja No. 1 heet, maar te Singapore geen 10 dollars heeft kunnen halen. De inkoopprijs in de binnenlanden alhier bedraagt ongeveer het viervoud voor zoogenoemde No. 1.

Volgens menschen, die het kunnen weten, liggen reeds sedert geruimen tijd twee à drie duizend pikol vervalschte getah pertja bij Boegineesche en Bandjereesche opkoopers.

Niettegenstaande men dit produkt niet van de hand kan zetten, gaat men toch nog met het vervalschen voort.

Belanghebbenden, in de eerste plaats de Dajaks, te doen begrijpen dat weinig maar goed produkt voordeeliger is dan veel, maar slecht, met andere woorden, hen van het vervalschen der getah pertja terug te brengen, zal vooreerst wel niet mogelijk zijn.

Ook de rotan van Koetei heeft zijn naam te verbeteren, die door het mengen van jong en kort goed onder beter produkt zeer achteruit is gegaan.

Vroeger werd in de residentie van den Sultan voortdurend met hanen en kaarten gespeeld; in de laatste jaren gebeurt dit niet meer (uitgezonderd bij enkele feestelijke gelegenheden), en gaat de Sultan zelf die schadelijke amusementen zooveel mogelijk tegen, waarin hij door het Europeesche bestuur zooveel mogelijk gesteund wordt. Wijders heeft hij een einde gemaakt aan het verspreid wonen der Boegineezen. Te Kapinan en Melak zijn wijken voor handelaren aangewezen en daarover vertrouwde Boegineezen van aanzien als hoofden aangesteld. Het wonen buiten die wijken is verboden. Wie

zich werkelijk voor handelszaken naar de Dajaksche vestigingen wil begeven, kan daartoe vergunning bekomen van zijn hoofd.

Ten slotte nog een woord over bijgevoegd kaartje. Dit zal, hoop ik, het lezen van bovenstaande mededeelingen gemakkelijker maken.

Bij de samenstelling heb ik de bestaande kaart tot basis genomen, daarbij Moeara Pahoe onveranderd latend. Ook in het gedeelte Moeara Pahoe-Melak is geen wijziging gebracht.

De Mahakam van Melak tot Longglat lirongtika en de Pare tot Taliba heb ik opgenomen door om de vijf minuten de koers op een kompas na te gaan en daarbij de afstanden te taxeeren.

Wat de Mahakam tot Moeara Merak betreft, wijkt mijne opname nagenoeg niet af van de vroegere; daarboven is te voren nooit iets opgenomen, het gedeelte Moeara Merak-Longglat lirongtika is nieuw.

Het overige, zoowel de Mahakam boven Longglat als het geteekende van Poh Kedjin, is geheel figuratief. Ik wees er reeds op dat het gegevens van inlanders zijn, zoo goed mogelijk in kaart gebracht.

Ik had verder gaarne het oostelijk deel van Koetei opgenomen, maar in de bestaande kaart is een groote fout (het rechte stuk rivier boven Tenggarong geteekend in de richting Zuid-Noord moet vervallen), en deze kon ik niet redresseeren. Misschien zal het later mogelijk zijn, de kaart van Koetei te completeeren, wanneer ook meer bijzonderheden bekend zijn van de wegen, die uit de Bovenlanden naar zee loopen zonder de Mahakam te volgen, een punt natuurlijk van groot belang, b. v. wanneer men ooit tot een blokkade der Mahakam mocht gedwongen worden. Men zegt dat communicatie met zee mogelijk is *a.* van de Waheustreken naar Bengalong, een rivier bezuiden Sangkoelirang, *b.* via de Bongan en Telake rivieren met een tusschenliggend weinig hoog terrein.

Behalve dit zijn er in de Benedenlanden nog verschillende rivieren en plaatsen op te nemen, alvorens een betere kaart daarvan kan worden samengesteld.

PELARANG, *December* 1885.

INLICHTINGEN

OMTRENT EENIGE MALEISCHE WOORDEN

EN

UITDRUKKINGEN

GEVRAAGD OF GEGEVEN DOOR

J. HABBEMA.

In alphabetische orde volgen hieronder een aantal Maleische woorden en uitdrukkingen, die ik in het woordenboek van Prof. Dr. J. PIJNAPPEL of ook in andere woordenboeken vruchteloos zocht, of waarvan de vertaling, naar het mij voorkomt minder juist is. [1])

apa: apa lagi, en *apatah lagi*, wordt noch door P., noch door W. opgegeven.

Tjakap-tjakap rampai-rampai, blz. 4 r. 5, en blz. 21 r. 7 v. o.

N. II, blz. 59 r. 1 v. o.: *apatah lagi sabĕnarnjalah sabda kadam datoek itoe.* In verband met hetgeen voorafgaat beteekent *apa lagi* of *apatah lagi*: wel zeker, of dat is zeker. Op dezelfde blz. r. 7 v. o. vindt men: *tĕtapi pada bitjara dipĕrhamba masakan lĕbih* (*tahoe, dapat*) *sahaja datoek dari pada kadam datoek.* Na *lĕbih* is *tahoe* weggevallen, of dat woord dient er bij gedacht te worden, daar de bedoeling

[1]) P. = Prof. Dr. J. PIJNAPPEL; W. = H. VON DE WALL; T. = Dr. H. N. VAN DER TUUK; K. = H. C. KLINKERT; H. M. = *Hikajat si Miskin*, uitgegeven te Singapoera; H. A. = *Hikajat Abdoellah bin Abdoelkadir moensji*, id.; S. M = *Sadjarah Malajoe*, Leiden 1884; N., II. = Prof. G. K. NIEMANN, Bloemlezing uit Maleische geschriften, 2e stuk.

is: „maar ik weet immers niet meer, (kan immers niet beter schrijven) dan u.”

amboeng: *tĕramboeng* = dobberen, heen en weer geslingerd worden door de golven, komt bij P. niet voor, misschien omdat het woord door W. met (C.) gebrandmerkt is.

Vier Maleische vertellingen T., blz. 47: *mĕlainkan radja itoe djoega sa-orangnja dĕngan sakĕping papan dan satoe bantal tĕramboeng-amboeng di tĕngah laoet.*

andawali: te Ambon en te Batavia hoorde ik steeds *antawali*: een slingerplant waarvan de stengel zeer bitter van smaak is.

Filet, Plantk. Wrdb. geeft: *Andiwalie* J., *Andoewallie* Bl. en ook *Antowallie* Bl. = anamirta cocculus.

iring: pada iringan djambatan: op zij (t. w. van de afhelling) van de brug. P.

H. A., blz. 61: *satoe pintoe bĕsar, tĕmpatnja di iringan djambatan* = een poort uitkomende op, of in het verlengde van de brug.

Dit is, dunkt mij, zeer goed overeen te brengen met de beteekenis van *bĕrdjalan bĕriring* = in een rij achter elkander gaan, en van *mĕngiringkan* = volgen.

H. A., blz. 63: *maka di iringan boekit roemah radja*; dáár beteekent *di iringan* „op zij, op de helling van den heuvel”, maar ik kan mij moeielijk voorstellen, dat er op zij van de brug iets anders is, dan de rivier, de gracht of het ravijn, waarover zij ligt.

bĕdak: meermalen ontmoette ik *bĕrbĕdak*, b. v. H. M., blz. 85: *maka laloe ia bĕrlangir dan bĕrbĕdak tiga bĕranak.*

Mĕmbĕdak (P.) of liever *mĕmbĕdaki* is niet *bĕdak* gebruiken, maar iets met *bĕdak* besmeren; *bĕdak* gebruiken of zich bĕdakken is *bĕrbĕdak.*

bagai: sabagai zie P.

N. II, blz. 90: *maka radja pon sabagai mĕmandang kapada laksamana, karĕna baginda sangat bĕrkĕnan akan laksamana* = de vorst keek voortdurend of keek maar naar den laksamana enz. Zie ook N. II, blz. 20 r. 4. v. o., en S. M., blz. 331 r. 4 v. o.

Ik vermeen derhalve dat bij de opgegeven beteekenis van *sabagai*, die van steeds of voortdurend gevoegd kan worden.

Bloemlezing DE HOLLANDER, blz. 228: *tiga boelan lamanja pĕrang itoe tiada bĕralahan, karĕna Djawa itoe sabahagi datang djoega bantoenja* = ... voortdurend kwamen er hulptroepen voor de Javanen. Op de volgende blz. vindt men: *adapon rajat Madjapahit itoe sabahagi toeroen dari djoengnja* = het volk van M. ging steeds, altijd door, van boord naar den wal (er kwamen steeds meer bij van de schepen).

Niettegenstaande de spelling *sabahagi*, geloof ik toch dat wij op deze beide plaatsen ook met *sabagai* te doen hebben.

bantji: wordt niet bij P. gevonden, wel bij K.; W. geeft het als Bat. op.

Is *bantji* of *orang bantji* het Maleische woord voor hermaphrodiet, of bestaat daarvoor een ander woord?

boedak: ook bediende slaaf; zie W. en verg. P.

S. M., blz. 289: *maka soeltan Makmoed pon pĕrgi doea bĕrboedak.*

takoet: mĕngatakoeti = vreezen (iemand); zie W. en verg. P.

Vier Maleische vertellingen T., blz. 4.: *Hai hamba Allah! katakoeti oleh toean hamba akan Allah.*

tanggal: behalve de bij P. opgegeven beteekenis heeft het nog die van datum; zie W.

timbal: bërtimbalan ringga [1]) = even hoog zitten, gelijk in rang zijn. P.

Ik geloof dat deze uitdrukking voorkomende op blz. 217 van DE HOLLANDER's Bloemlezing niets anders beteekent dan: (met den vorst) in hetzelfde huisje op den olifant zitten, voor het evenwicht. De vorst zat aan den eenen en مخدوم سدر جهان aan den anderen kant. Niemand is met den vorst gelijk in rang, ook niet de hier genoemde persoon.

tëmpias: instuiven van den regen (P.).

Lees: instuivende regen; zie W.

djengkoel: een soort van boom die een onaangenamen reuk verspreidt (P.).

Het Maleische woord voor dien boom is *djëring* (zie W.) = Jav. *djengkol*: een boom die een ronde bruine stinkende vrucht draagt, een soort van kastanje, als toespijs bij de rijstgegeten; volgens FILET: pithecolobium bigeminum.

tjita: H. M. blz. 81: *maka laloe ditjitanja këmala hikmatnja, maka dipëdjamkannja matanja sërta mëntjita-tjita nëgëri Poespasari itoe.* De vertaling van deze passage zou ongeveer moeten luiden: „Hij nam zijn k. h. (wreef dien, draaide hem om of i. d.); toen sloot hij zijn oogen, en wenschte de stad P., d. i. wenschte daarheen te worden overgebracht.

Komt het woord in het Maleisch meer voor in deze beteekenis? Het is hetzelfde woord als Jav. *tjiptå* = gedachte, wensch, enz; *njiptå* = door denken scheppen of voortbrengen.

tjëmpaka: een soort van boom met welrieken-

---

[1]) Volgens W. en MAXWELL's Vocabulary: *rengka* (zie elephant), volgens K. *ringka*.

de gele bloemen; soorten zijn: *tj. poetih, koening* en *merah* (P.).

De bloemen zijn dus niet uitsluitend geel.

dendang: Volgens P., K. en W.: een soort van wilde eend of duiker.

In DE HOLLANDER's Bloemlezing blz. 30 wordt van een دندڠ gesproken, *jang bĕrsarang di atas pohon kajoe bĕraksa maha tinggi.* Is dat niet wat hoog voor een eend of duiker?

DE HOLLANDER noemt het dier t. a. p. raaf; volgens MARSDEN is *dingdang* = zekere roofvogel (wouw of gier); in het Jav. is ꦢꦢꦁ = kraai of raaf.

rampok: tegen iets beuken (P.); W. geeft: *rampok* Bat.: stelen, rooven, kapen, en *rampog* Jav.: met zijn velen met lansen aanvallen.

Is *rampok* een Maleisch woord?

In N. II vind ik op blz. 7: *maka apabila ditjapai oleh gadjah kandang itoe hĕndak dirampoknja* (vernielen, omver halen).

rantau: rechtuitloopende streek van een weg of rivier, rak? in tegenstelling van *tĕlok* (*tĕloek*) bocht en *tandjoeng* hoek (P.).

Wat beteekent het woord in: *tĕlah poeaslah ia bĕrmain didalam rantau tasik itoe.* Bl. DE HOLLANDER blz. 27?

rĕndah: karĕna ia bĕrkata-kata itoe mĕrĕndahkan dirinja = dat hij zoo sprak was uit nederigheid. (P.); lees: omdat hij sprak met nederigheid (in beleefde termen, op een eerbiedigen toon).

Zie N. II, waar men op blz. 66 vindt: *maka Sahbandar pon kaseh rasanja akan laksamana, karĕna ia bĕrkata-kata itoe mĕrĕndahkan dirinja.*

Sĕladang: een soort van buffel of rund? (P.).

Dit dier wordt door MAXWELL „the bison of the Peninsula" [1]) en door SWETTENHAM „wild cattle" genoemd. In een van zijne gesprekken geeft SWETTENHAM van het dier eene beschrijving [2]), die ook voorkomt in K's opstellen ter vertaling in het Maleisch, blz. 74 r. 9 v. o.; verg. W.

çoef: çoef sakelat ain albanât.

Ik vind deze herhaaldelijk voorkomende uitdrukking, in zijn geheel, in geen der bestaande woordenboeken.

Dr. BRANDES veronderstelt dat *ain albanât* (oog der dochters) de naam is van een patroon, die ook voor de stof zelf gebezigd wordt.

padat: mĕmadat = met geweld in iets duwen of stoppen (P.).

Het grw. zelf beteekent in de Pad. Bovenlanden, en volgens den Heer A. F. VON DE WALL ook te Riouw: vast, massief, stijf ingepakt. Verg. Jav. [illegible]

pakai: mĕmakai; ook: aan hebben, dragen.

Zie N. II, blz. 75: *sjahadan lima ratoes radja-radja jang mĕmakai makota*, en blz. 80: *maka tatkala itoe K. mĕmakai anting-anting*; zie W. en verg. P.

pĕtas: pĕtasan; zie *tas* en verg. *toes.*

Daar men ook te Batavia *pĕtasan* gebruikt voor vuurwerk, komt mij de afleiding van het Eng. petards (zie P.) onwaarschijnlijk voor.

pĕrlahan: ook: zacht (van spreken) zie P.

B. v.: N. II, blz. 82: *maka kata laksamana pada goembala koeda pĕrlahan-lahan.* Dit blijkt ook uit het bij P. opgegeven voorbeeld: *makroehlah mĕnjaringkan mĕmbatja pada tĕmpat jang pĕrlahan itoe.*

---

[1]) Journal of the Straits Branch of the R.A.S. Juli 1879, blz. 87.

[2]) Part II, blz. 61.

pĕndjoerit: hetz. als *kapĕttangan* H. T. Ook *pĕntjoerit*? Zie: *djoerit* en verg. Jav. *pradjoerit.*

kaboe: kapok, een soort van katoen (P.), verg. W. *Kapok* is de Hollandsche verbastering van *kapoek*, even als *priok* het is van *pĕrioek.*

kolang: kolang-kaling: de oneetbare vrucht van den aren[g] palm (P.).
De vruchten worden echter na gebrand en geschild te zijn, geconfijt gegeten.

koenoen: zie P. Ook: heusch, inderdaad. Zie K. Maleische Spraakkunst, blz. 92.
H. A., blz. 60: *maka chabarnja koenoen bagaimana tinggi di atas, bagitoe dalam kakinja.* Zie ook N. II, blz. 18. r. 5 v. o. en N. I. blz. 17 r. 7. Dikwijls is *koenoen* niet meer dan een stopwoord of kan vertaald worden door toch of eigenlijk; Tjakap-tjakap rampai-rampai, blz. 1: *apa koenoen bitjara orang;* blz. 2: *apa koenoen sababnja.*

gĕmar: verlangend, begeerig naar iets (P.)
Iets anders beteekent het woord in: *Maka K. pon gĕmar mĕlihat laksamana bĕrkata-kata itoe dĕngan fasih lidahnja*" = K. verlustigde zich in de welsprekendheid van den l., of hoorde met genoegen dat de l. zoo welbespraakt was. N. II, blz. 76.

gĕmas: nijdig, kwaadaardig (P.),
Gĕmĕs beteekent te Batavia ook: het gevoel of liever de gevoelstoestand b. v. van eene moeder, die behoefte heeft haar kind te „knuffelen". Zij doet dat wel eens zoo hardhandig (doch altijd uit louter liefde), dat het kind huilt. Die handeling verrichten ten opzichte van het kind heet *gĕmĕsi(n).*
In het manuscr. woordenboek van Winter en Wilkens komt voor: [illegible] = Maleisch *gĕmas*; zie [illegible]

[illegible] en [illegible] zie [illegible], waar men vindt: [illegible] op het zien van schoone sirihbladen trek er in krijgen, als wilde men ze zoo maar dadelijk kauwen, een spreekw. voor: door een schuldeloos leedvermaak bezield zijn, wanneer men b. v. met een aardig, mollig kind spelende het gedurig al vinnig en vinniger in den wang knijpt, totdat het eindelijk schreit.

Het woord *gĕmĕs* komt niet in de laatste, wel in de voorlaatste uitgave van Gericke's Jav. Nederd. Woordenboek voor, met de beteekenis van: hard, wreedaardig.

Heeft het woord *gĕmas* in het Maleisch, behalve de bij P. opgegeven beteekenis, ook nog die welke het te Batavia heeft en die W. W. opgeven?

lĕpas: (P.); bij te voegen: *bĕrlĕpas* = vertrekken.

N. II blz. 61: *esoek hari patik bĕrlĕpas.*

Volgens den Heer A. F. VON DE WALL speciaal gebezigd van vertrekken met een vaartuig.

limau: (P.); bij te voegen: *bĕrlimau* = zich het hoofd wasschen met limauwater.

H. M., blz. 12: *Maka ia pon mandi dan bĕrlimau.* Na voorafgaande reiniging b. v. met een aftreksel van verkoolde padistengels, wordt het hoofd met djĕroekwater gewasschen

mata: mata loeka is niet eene opene wond, (zie P.) maar de opening van de wond. Ook de plaats waar een zweer doorbreekt noemt men *mata* (*bisoel*).

mana; *sĕmana* (P.); Zie de Verbeteringen. Moet zijn: *sĕmĕna-mĕna*, zie W.

H. A. blz. 45: *mĕngapa poela tiada sĕmĕna-mĕna ĕngkau mĕnangis* „waarom huil je zonder reden". T. Maleisch Leesboek, 6e stukje, blz. 41: *laloe diboenoehnjalah akan dia dĕngan tiada sĕmĕna-mĕna.* Zie ook aldaar blz. 57. De spelling is steeds سمنا.

TJANDI IDJO

NABIJ JOGJAKÅRTÅ

DOOR

J. GRONEMAN.

ERRATA.

Bladz. 339, lees: Tagal-waroe-landen,
" 357, voor 1615 lees: 1616, en voor 1616 lees: 1617
" 394 noot, lees: 1316 Majapahit, en evenzoo: 1408 Majapahit.

L. Leijdie Melville, met de opneming, 't zooveel mogelijk ontblooten en 't in teekening brengen ervan belast; en eindelijk ook ons lid, de hofphotograaf Cephas, daarheen gezonden tot het vervaardigen van enkele lichtbeelden.

[1]) De Vereeniging tot onderzoek van oudheid-, land-, taal- en volkenkundige gegevens van Midden-Java; kortheidshalve de *Archaeologische Vereeniging te Jogjåkartå* genoemd.

Deze arbeid werd niet weinig bemoeilijkt, vooreerst door de beperktheid onzer geldmiddelen; voorts door de verwijderde ligging der *tjaṇḍi's* in een verwilderde bergstreek zonder wegen, waarheen onze teekenaar elken dag met zijn werklieden, van zijn tijdelijk verblijf in den *pasanggrahan* te *Parambanan* uit, een afstand van een paar uren te wandelen had [1]); en eindelijk door de buitengewoon lang aanhoudende regens van den laatsten, nog nauwelijks een maand overleefden westmoeson.

Toen ondanks al dien tegenspoed de arbeid behoorlijk vrucht begon te dragen, had onze beschikking over de diensten van onzen teekenaar Leijdie Melville opgehouden, dewijl ons tijdig ingediend verzoek om verlenging daarvan, buiten ons weten, in 't ongereede geraakt, en — natuurlijk onbeantwoord gebleven was. En toen zijn diensten ons later op nieuw afgestaan werden, was de *pasanggrahan* te *Parambanan*, die herstelling behoefde, niet meer voor hem toegankelijk, totdat hij nu onlangs naar *Padang* overgeplaatst en voor goed aan onze vereeniging onttrokken werd.

'T ligt dus noch aan hem, noch ook aan ons, dat het onderzoek van de in overeenstemming met de gebruikelijke benamingen van andere *tjaṇḍi*-bouwvallen, naar den *goenoeng Idjo*, den „groenen berg", genoemde tempelgroep, hoewel gestaakt, niet beëindigd is, en de vruchten van dat onderzoek slechts als onvolledige resultaten beschouwd en in de hieronder volgende voorloopige beschrijving behandeld kunnen worden.

Hopen wij dat de geldelijke steun der Regeering of die van wetenschappelijke vereenigingen of personen, ons binnen een niet te lang tijdsverloop in staat stelle dezen en dergelijken oudheidkundigen arbeid in de rijke omgeving van *Parambanan* en *Båråboedoer* [2]) weder op te vatten en tot een goed einde te brengen.

---

[1]) Zoo de plaats al niet te ver afgelegen ware geweest, dan hadden ons toch de middelen ontbroken om hem daar een tijdelijke woning te doen opslaan.

[2]) Zie daarover onze aan de Regeering gerichte en in afschrift aan bedoelde vereenigingen en personen medegedeelde nota van 25 Januari 1887.

Met ieder jaar gaat een deel van wat nu nog staat onherstelbaar verlaren. Met elken dag stijgt de behoefte aan bescherming en behoud; minstens die aan 't vastleggen der bedreigde vormen van schijnbaar onvergankelijken steen op 't minder vergankelijke en althans voor vermenigvuldiging vatbare papier.

De bouwvallen van den *goenoeng Idjo* liggen op de afgeronde kruin van een berg, die in 't noordoosten vrij steil naar de vlakte, aan de westzijde trapsgewijs en in 't oosten en 't zuiden glooiend naar tegenoverliggende berghellingen afdaalt.

De groep bestaat, zooals de platte grond uitwijst, uit de bouwvallen van een hoofdtempel in 't oosten, en uit drie, telkens op lagere terrassen gelegen rijen, ieder van drie kleinere tempeltjes bewesten voor den hoofdtempel, en, nog lager en meer westwaarts, een tienden dwergtempel [1]).

Tusschen de eerste en de tweede, en tusschen deze en de derde rij werden de overblijfselen van lage muurtjes gevonden, die waarschijnlijk slechts gediend hebben om 't regenwater te keeren en 't afspoelen van den grond te voorkomen.

Alle tempels hebben hun ingangen aan de westzijde.

De afstand tusschen den hoofdtempel en de eerste rij bedraagt ongeveer 20 meters; die van deze rij tot de tweede 30, en die van deze tot de derde rij 15 meters. De onderlinge afstand der drie tempeltjes in elke rij is nagenoeg 8 meters. De enkele vóortempel ligt nog 80 meters verder westwaarts. De muren stonden 5 of 6 meters vóor de achterliggende tempelrijen.

De hoofdtempel heeft den vorm van een vierkant, waarvan elke zijde in 't midden rechthoekig naar buiten uitspringt. Een twintighoek dus. De westelijke uitbouw bevatte den ingang, waartoe een trap van vier treden opvoert. De drie

---

[1]) Zie de schets der situatie op de eerste der hierbij gevoegde teekeningen van LEIJDIE MELVILLE.

overige uitstekken hadden slechts nissen, waarin zeker beelden of laag- of hoogverheven beeldwerken gestaan hebben, evenals we dit bij andere tempels zien.

De kleinere tempels vormden ieder een vierkant met een uitspringend portaal aan de westzijde, dat door een binnentrap van vier treden toegang tot de binnenkamer gaf.

De hoofdtempel meet in alle richtingen 15 meters. De kleinere tempels hebben van oost tot west ruim 9 en van noord tot zuid iets meer dan 7 meters.

Van de hoogte der muren en daken valt niets meer te zeggen, daar de daken geheel, de muren grootendeels ingestort zijn.

Voor nauwkeurige cijfers, ook van alle nog waarneembare onderdeelen, verwijs ik naar de teekeningen van LEIJDIE MELVILLE, die aan juistheid niets te wenschen overlaten.

Een droge opsomming van opvolgende lijsten, banden, klokojieven enz. moge in een volledige bouwkundige beschrijving onmisbaar zijn, in een schets als deze dunkt mij die overbodig.

De tempels zijn uit den gewonen z. g. *tjandi*-steen (een vrij vaste grauwzwarte andesiet, of basalt-lava) opgebouwd. Uitzonderingen daarop zal ik ter plaats, waar dit behoort, vermelden. Die steenen moeten uit de vlakte of uit de rivierbeddingen naar boven gesleept zijn, dewijl 't gebergte zelf van neptunischen aard is [1]).

Ging men van 't westen uit naar den hoofdtempel op, en bezocht men daarbij eerst achtereenvolgens de kleinere, onderling gelijkvormige voortempels, waarvan wij een enkele als type van allen zullen beschrijven, dan werd de bezoeker bij 't binnentreden van den middenste der tweede rij zeker getroffen door een opschrift in oud-javaansche letters, dat ook den heer ROSEMEIER in 't oog viel, en ter hoogte van een meter, rechts van den bezoeker aan den zuidelijken bin-

---

[1]) Volgens den hoofd-ingenieur bij 't mijnwezen Dr. R. D. M. VERBEEK bestaat het daar ter plaatse uit mergel- en breksielagen, de laatsten uit fijn vergruisd eruptief gesteente (andesiet) opgebouwd.

nenwand van den ingang uitgebeiteld is, en in overeenkomstige hedendaagsche Javaansche letters [Javanese script] geschreven zou worden, wat, de regelmatige klankveranderingen van 't Javaansch in aanmerking nemende, in 't nieuw-Javaansch thans [Javanese script], d. i. *goejon*, zou luiden.

[Javanese script]

Dr. J. L. A. BRANDES, onze Bataviasche indoloog, schrijft toch daarover [1]):

„In tempel no. 6 eindelijk trof hij (de heer ROSEMEIER) op een der steenen van het voorportaal een korte legende aan, die hij door middel van blauw potlood, waarmede hij zacht drukkende een tegen den steen gehouden stuk papier ingewreven heeft (dus langs mechanischen weg), in facsimile heeft gebracht. De letters van die legende zijn ± 4 cM. groot, en dus duidelijk. Er staat in oud-Javaansch schrift, zoo zou men zeggen, *guywan* ([Javanese script] = N. Jav. [Javanese script]) d. w. z. „grap, scherts; voor de grap, uit de aardigheid." Op mijne vraag of slechts dit daar ter plaatse te vinden was, dan of er wellicht rondom sporen waren van verdwenen letters, luidde het antwoord van den Heer R., dat geen der omliggende steenen beschreven was, en de legende juist in het midden van den steen (doch eenigszins schuins) staat.

„Stond het eerste (*guywan*) op een fragment van een steen, of waren daaromheen sporen van andere letters, dan zou ik gissen dat het een gedeelte was van het woord *maguywaguywan* (genoegen, pret maken, feestvieren), een woord dat in praçâsti's uit de vorstenlanden, waarin gewoonlijk een

[1]) In de Notulen der vergaderingen van 't Bataviaasch Genootschap, van 't vorige jaar, 1886, XXIV, bladz. 182 vlgg. De schets van de ligging der tempeltjes daar gegeven (en door den heer ROSEMEIER met de voorloopige kennisgeving aan Dr. BRANDES toegezonden) is niet geheel juist; althans voor zoo ver als dit de eerste rij dwergtempels betreft, die te dicht bij elkander liggen, en de afmetingen. Ook is 't een vergissing dat in den tekst de openingen in 't oosten gesteld worden.

vrij uitvoerige beschrijving van de feestviering ter gelegenheid van een tempelwijding, het opstellen van den vrijdesasteen enz. wordt aangetroffen, meer dan eens voorkomt."

Tot zoover Dr. Brandes [1]).

Gaan we 't raadsel voorbij en verder naar binnen, dan komen we in een klein portaal, waaruit vier treden ons naar 't hooger gelegen binnenkamertje opvoeren, dat bijna 3 meters diep en breed is. 't Portaaltje is iets minder breed en ruim vier meters diep.

Noch in de binnenkamer, noch in den toegang werd eenig beeldwerk gevonden.

't Blijkt niet dat de binnenkamer een put bevat heeft. In een der andere tempeltjes meent de heer Rosemeier echter de overblijfselen van zulk een put herkend te hebben. Wel was echter de vloer, in afwijking van den overigen uit onverweerde lava opgetrokken bouw, uit witten, aan de oppervlakte geelachtig bruin geoxydeerden en overigens geheel verweerden steen [2]) gevormd, voor een groot deel weggebroken, en bleek die daardoor op een donker bruinen, zelfs zwarte strepen bevattenden *paḍas* (tuf) te rusten, die door de bouwlieden aldaar gelegd moet zijn, dewijl zij niet overeenkomt met de gesteenten waaruit de bergkruin zelf bestaat.

De buitenwanden schijnen behalve 't zuiver gestileerde lijstwerk van den voet (en zeker ook van de verdwenen kroonlijst) geen andere versiersels gedragen te hebben dan een met eenvoudig bloemwerk behouwen vierkanten paneelrand in ieder muurvak.

---

[1]) Daar zich in de pasangan *wa* geen streep bevindt, wordt hier het overige der opmerkingen van den Heer Brandes, die mij er op wees dat dat gedeelte ten gevolge van dien alle waarde verliest, niet aangehaald.

[2]) Ook in den put van den hoofdtempel werden behalve de urnen, dergelijke vierkant behouwen witte steenen gevonden. Kalksteen is 't niet; daarvoor bevatten zij veel te weinig kalk. IJzer is er sterk in vertegenwoordigd, en dit metaal is vermoedelijk de oorzaak van de geelbruine verkleuring der oppervlakte. Door Dr. R. D. M. Verbeek werd hij als een uit eruptief gesteente opgebouwde breksie herkend.

De hoofdtempel was natuurlijk, even als bij andere *tjaṇḍi*-groepen, rijker bedeeld.

De vier trappen buiten den ingang opgaande, kwam men in een voorportaal, dat ongeveer vier meters lang en anderhalven meter breed was, en welks wanden voorzoover die nog bestaan, geheel kaal zijn. Een langs beide wanden vooruitspringende, een kwart meter breede, staande lijst, aan beide zijden uit een even breede drempelvormige verhooging van den vloer oprijzend, scheidt het laatste, een weinig hooger bevloerde, derde gedeelte van 't portaal van 't eerste gedeelte af. Uit dat tweede gedeelte treedt men op den weder iets lager liggenden vloer van de binnenkamer, die nagenoeg $6^1/_2$ meter diep en ruim $6^1/_4$ meter breed is, doch wier wanden, op een deel van den zuidelijken en den oostelijken achterwand na, bijna geheel ingestort zijn.

Die achterwand en de beide zijwanden zijn ieder door twee vooruitspringende staande lijsten in drie vakken verdeeld, waarvan 't middenste een fraai en edel omlijste nis, en de beide zijvakken ieder, ter hoogte van iets meer of minder dan anderhalven meter, een niet omlijst, vierkant, vooruitspringend *basrelief* draagt, dat ruim een halven meter lang en bijna even hoog is.

't Onderste gedeelte der nis wordt door een bijna anderhalven meter hoog, eenvoudig maar rein gestileerd voetstuk ingenomen, waarop vroeger vermoedelijk een beeld gestaan zal hebben, dat ongelukkig weder verdwenen is. Wel heeft de heer ROSEMEIER buiten den meest verwijderden kleinen voortempel een Ganésa en de overblijfselen van een Siwa- en een Wisnoe-beeld gevonden; maar 't is moeilijk meer uit te maken of die beelden in of aan den hoofdtempel of in de kleinere tempels gestaan hebben.

Van 't westelijke, nog goed bewaarde *basrelief* van den zuidelijken wand heeft ons medelid CEPHAS een lichtbeeld vervaardigd, dat er een goede voorstelling van geeft. Een paar in wolken zwevende gekroonde hemelbewoners, man en vrouw, zonder lichtschijven; op de beide omhoog

geheven handen der vrouw en de linker buitenhand van den man drie kleine lotuskussens, die echter ledig zijn, dragend, terwijl de rechterhand van den man, half geopend, met den palm naar boven vóor de borst, een klein voorwerp schijnt te bevatten, dat ik niet herkennen kan. Over den linkerschouder van den man hangt het heilige koord, de *oepawita*. De vrouw draagt het vrouwesnoer [1]). Gaarne laat ik 't aan meer bevoegden over een verklaring dezer beelden te geven.

Ongeveer, niet juist, in 't midden van den vloer der kamer was de ingang van een vierkanten steenen put, die tot op den bodem $3^1/_4$ meter diep, en ruim 3 meters in 't vierkant breed is. Van de steenen bedekking, die ongeveer een kwart meter lager ligt dan de vloer der kamer, was een gedeelte verloren gegaan en blijkbaar vroeger weggebroken.

Op die bedekking moet, in overeenstemming met wat men in andere, dergelijke *tjaṇḍi*'s vindt [2]), 't voetstuk van 't hoofdbeeld van dezen tempel gestaan hebben; en werkelijk werd zulk een voetstuk n a a s t den put, en geheel door 't puin van ingestorte tempelmuren of daken bedekt, in den zuidwestelijken hoek der kamer gevonden.

Van dit voetstuk, hoewel voor een deel erg beschadigd en stuk gebroken, toch nog volkomen in al zijn vormen herkenbaar, en uit een stuk van dezelfde zwartgrijze lava gehouwen waaruit de tempel zelf bestaat, is met een gedeelte van den zuidelijken en een brokstuk van den westelijken wand der kamer mede een photographische afbeelding vervaardigd en blad I van den hoofdtempel geeft zijn vermoedelijke oorspronkelijke plaatsing boven den put op den plattengrond van den *tjaṇḍi* aan.

De vorm ervan is een regelmatig vierkant steenblok, lang elk der zijden iets meer dan $1^3/_4$ meter en $1^1/_4$ meter

---

[1]) Zie bladz. 2 van den *Catalogus der Archaeologische verzameling van 't Bataviaasch Genootschap van K. en W*, van den heer W. P. Groeneveldt.

[2]) Zie onder anderen mijn beschrijving van den door ons onderzochten *tjaṇḍi Parambanan* in »*de Indische Gids*" van September 1887.

hoog; het is in edelen stijl tusschen den voet en 't bovenvlak in regelmatig inspringende ojieven en banden behouwen en het bovengedeelte heeft in 't midden van de, bij het vinden, naar 't noorden gekeerde zijde (alweder dus niet de voorzijde) [1]) een verlengstuk, dat door een op een lotuskussen liggenden schildpad ondersteund wordt, die weder door een even keurig bewerkten *naga* wordt gedragen.

Dat verlengstuk vormt, als de overeenkomstige deelen der Siwa-, Brahma- en Wisnoe voetstukken van *Parambanan* [2]) en van vele andere elders verspreide en van hun beelden beroofde draagaltaren, 't afvoerkanaal voor 't offerwater, dat eenmaal vóór of over 't op dat voetstuk geplaatste beeld uitgestort en de dat beeld omgevende vijf centimeters diepe vierkante uitholling verzameld werd.

Midden door den bodem dezer uitholling is een diep vierkant gat, waarin 't hoofdbeeld van den tempel, minstens met zijn daarvoor uitgespaarden voet, gestaan moet hebben.

Maar dit gat is een meter diep, en daaruit volgt dat dit beeld een even diep inzinkenden en dus even langen voet gehad moet hebben, of dat de holte bestemd is geweest om onder den in dit geval minder langen voet nog iets anders op te nemen.

Een godenbeeld, dat in dit voetstuk past, is niet gevonden; wel een $1^1/_4$ meter langen en een halven meter dikken steenen *lingga*, die er ongeveer, niet juist, in past, en, in de opening geplaatst, bijna geheel daarin wegzinkt, zoodat alleen de rolronde top er boven uitsteekt en van 't achtkantige middengedeelte en den vierkanten voet niets meer te zien is.

Ik kan niet aannemen dat dit de bedoeling geweest zou zijn. Men vervaardigt toch geen beeld, zij 't ook slechts een zinnebeeld als de *lingga*, om zijn afgewerkte vormen aan 't gezicht te onttrekken vooral niet als dat beeld ter aanbidding dient of daaraan geofferd moet worden.

---

[1]) Doch dit voetstuk werd niet gevonden op zijn vermoedelijk oorspronkelijke plaats.

[2]) Zie mijn bovengenoemd artikel.

Deze *lingga*, die niet juist in de holte past, neemt daarin zelfs een min of meer schuinen stand aan. Dit pleit, dunkt mij, voor mijn meening dat hij daar, zoo geheel weggezonken, niet op zijn ware plaats staat. Zoo de *lingga* bij dat voetstuk behoort, en daaraan twijfel ik niet, dan heeft hij er op gestaan en is de holte onder zijn voet met iets anders aangevuld geweest.

Waarmede? Dat is moeilijk te beslissen. Met de eigenaardige ronde of rondachtige kalksteenen, van de grootte van een duiven- tot een kippenei, zooals er nog vele op den bodem der holte gevonden werden en die niet daarbuiten aangetroffen worden? Of met voorwerpen, die aan de dooden, wier lijkasch in den put bewaard werd, behoord hadden of daarop betrekking hebben, zooals de *sapta ratna*, de „zeven schatten", die den doode in zijn graf werden medegegeven? Zulke voorwerpen hadden zooveel ruimte zeker niet noodig; maar ook in de putten nemen zij, even als de urnen met lijkasch, slechts een zeer bescheiden plaats in onder aarde en steenbrokken en gruis, dat (zooals we ook in den put van dezen tempel zullen zien) slechts tot aanvulling gediend kan hebben.

Misschien zullen analoge gevallen in andere nog niet onderzochte en ongerepte tempelbouwvallen, elders op Java, maar vooral ook in vóor-Indië, deze vragen later beantwoorden.

Ook 't Bataviaasch Genootschap bezit een *lingga* met een voetstuk dat tot op het ondervlak doorboord, en zoo groot is, dat de *lingga* daarin geheel wegzinkt. De heer W. P. Groeneveldt acht het daarom waarschijnlijk dat dit gat met aarde gevuld en de *lingga* daarin geplaatst is geweest. [1])

Toen de heer Rosemeier den *tjaṇḍi Idjo* voor de eerste maal bezocht, zag hij wel den *lingga*, niet echter 't voetstuk, dat toen nog door puin overdekt was. Is de *lingga* eenmaal daarvan afgeworpen of er uitgelicht, wat zeker eenige inspanning gekost zal hebben, dan zou dit wel geschied kun-

[1]) *Catalogus der Archaeologische verzameling*, bladz. 117.

nen zijn om in de holte onder zijn voet naar kostbaarheden te zoeken, die men hoopte daar te zullen vinden.

Dat voetstuk werd geheel met puin overdekt in den zuidwestelijken hoek der binnenkamer gevonden; dus naast, niet boven den put. Hoe 't daar gekomen is, kunnen we slechts gissen. Dat het daar niet op zijn oorspronkelijke plaats staat blijkt uit wat dergelijke voetstukken in andere *tjaṇḍi's* ons geleerd hebben en wordt bevestigd door de afmetingen van zijn ondervlak, die juist overeenkomen met die van een geringe verlaging in den steenen vloer boven den put.

Ook die vloer was gedeeltelijk weggebroken. Men heeft dus reeds vroeger in den put willen doordringen, en daarom 't voetstuk, dat er boven stond op zijde gesleept; gelukkig echter zonder 't doel geheel te bereiken of den put behoorlijk te ledigen. Die taak was dus voor ons bewaard gebleven en werd door LEIJDIE MELVILLE met alle zorg volbracht.

Onmiddelijk onder de deksteenen vond hij een $^3/_4$ meters dikke laag van grof zand, met gruis en enkele grootere brokken van dezelfde verweerde lava-breksie, die wij reeds in den vloer der dwergtempels aantroffen, wit korrelig op de breuk en met een geel bruine oppervlakte [1]).

Daaronder, tot op ongeveer $^1/_4$ meter van den bodem was de put gevuld met bruine kleiachtige aarde en zand, met kleinere brokken en grootere vierkant behouwen blokken van dezelfde witte steensoort vermengd, zoo onregelmatig dooreengeworpen, dat het schijnt dat de bouwlieden zelf of wel de latere schatgravers dit verricht hebben, alleen om de overblijvende ruimte op te vullen of 't overtollige materiaal uit den weg te ruimen.

Op één meter beneden den vloer der kamer of $^3/_4$ meters beneden de bedekking van den put, en dus op de grens tusschen de zand- en kleilagen, werden uit de kleilaag, in den noordoostelijken hoek van den put twee witte steenen urnen opgehaald [2]). Elke urn bestaat uit een vierkant steen-

[1]) Zie blad II der teekeningen.

[2]) Zie blad II bij *a. a.*

blok, iets hooger dan 't breed is, van boven naar beneden tot op ongeveer de helft der hoogte vierkant uitgebeiteld en met een, om den een weinig inspringenden bovenrand sluitend deksel gesloten. De grootste der beide urnen is met het deksel $^1/_4$ meter hoog en 2 palmen in 't vierkant breed. Zij waren met ingedrongen regenwater en zand zoodanig verontreinigd, dat van de vermoedelijk eenmaal daarin bewaarde lijkasch niets meer te herkennen viel.

Misschien ook zijn ze vroeger wel geledigd en weder op hun plaats, of in dien hoek van den put gezet.

Anderhalven meter dieper lagen in de westelijke helft van den put twee behouwen steenblokken, die te zamen een pilastervormige tafel vormen, die van boven, schuin van de vier zijden naar 't midden toeloopend, uitgehold is. Ook de brokstukken van een daarop passend pyramidaal deksel werden gevonden. Met dit deksel is 't altaartje (?) ongeveer $^3/_4$ meters hoog [1]).

De 3 meters beneden de putbedekking gevonden steenen putbodem was weder met een laag fijn zand bedekt tot een dikte van $^1/_4$ meter, uitgenomen alleen in 't midden van den put, waar een ruimte van een halven meter in 't vierkant door bruinroode aarde en een dunne horizontale tusschenlaag van roode klei ingenomen werd. Die ruimte was aan de noord- en zuidzijden door twee op elkander geplaatst en door een rood kleilaagje aaneengehechte vierkante steenen begrensd [2]). Op de naar elkander toegekeerde vierkant uitgebeitelde randen der bovenste steenen lagen de uiteinden van twee andere steenen, die te zamen de met bruine aarde gevulde ruimte tusschen de zijsteenen overbrugden. En hierop waren nog, tot op een hoogte van $1^1/_2$ meter boven den putbodem, zes andere paren steenen gestapeld, die naar boven allengs in grootte toenamen en langs hun onderlinge raakvlakken gezamelijk in 't midden een eng vierkant kanaal

---

[1]) Bladz. II *b*.

[2]) Zie bladz. II en III.

openlieten, dat tot in de ruimte beneden de onderste steenen afvoerde. Ook dit kanaal was met bruine aarde gevuld en tusschen alle op elkander liggende steenen was een laagje harde roode klei als bindmiddel aangebracht.

't Middengedeelte van den putbodem was nog ter breedte van ruim $1^1/_4$ meter in 't vierkant, een halven palm dieper uitgebeiteld en onder de aard- en zandlaag met fijn zand gevuld.

Eindelijk stond nog een vierkant steenblok met een rond gat doorboord, dat weder met aarde gevuld was, in den zuidwestelijken hoek op den putbodem.

Naast en tusschen en onder de verschillende steenen vond LEIJDIE MELVILLE de volgende voorwerpen [1]).

a. bewesten, nabij 't derde paar steenen van den stapel (van boven af geteld) een klein stukje *goud*; aan de oostzijde 't volgende paar weder een stukje *goud*, en aan zijn zuidzijde een klein *gouden ringetje*. Daaronder, naast 't vijfde paar, een klein lensvormig *gouden muntje*, en tusschen 't zesde en 't zevende paar steenen een kleine ongeslepen *robijn*; terwijl bovendien nog *goudschilfers* gevonden werden in de kleilagen tusschen de oostelijke steenen van 't derde en vierde, 't vierde en vijfde, en 't vijfde en zesde paar steenen van den stapel.

b. een sterk geroeste korte *ijzeren stang*, met twee platte koppen aan de uiteinden, waarvan de eene afgebroken was, in de zandlaag op den bodem der oostelijke puthelft [2]).

c. een kleine *gouden ring* boven de zandlaag onder in de klei der vierkante ruimte midden boven den putbodem.

d. tusschen den ondersten zuidelijken steen en 't laagste gedeelte van den putbodem eenige kleine koralen, vermoedelijk plantenzaden. En eindelijk:

e. onder den ondersten noordelijken zijsteen op den putbodem een dun *gouden plaatje*, laag 160 en breed 35 milli-

---

[1]) Zie de beide pas genoemde teekeningen, waarop zij alle aangegeven zijn.

[2]) Door LEIJDIE MELVILLE een gebit genoemd.

meters, dat behalve 't beeld van een godheid en enkele afzonderlijke letters en figuren, een zevenregelige legende in oud-Javaansch schrift bevat [1]).

Dit merkwaardige en, van alles wat in den put en daarbuiten in den *tjaṇḍi* gevonden werd, zeker belangrijkste voorwerp verdient een beter beschrijving dan ik, ook met de *Indische Alfabetten* van den heer K. F. Holle vóór mij, daarvan geven kan.

Zooals uit de afbeelding ervan blijkt is 't ondereinde onregelmatig afgebroken, maar een daaraan passend eveneens beschreven ondergedeelte werd, hoe zorgvuldig ook gezocht, niet gevonden.

't Bewaard gebleven gedeelte is, behalve den met enkele karakters begriften onderrand, door dwarslijnen in drie ongelijk groote vakken verdeeld.

Die lijnen en de figuren en letters zijn in 't goud gekrast, zoodat zij op de keerzijde eenig *relief* vormen.

In 't bovenvak staan zeven regels schrift. In 't middenvak, dat grooter is dan de beide andere vakken, is een godenbeeld geteekend, leunende met de linkerhand op een knots, de bovenarmen met platte armbanden (*gĕlang baoe*) getooid, om den hals een driedubbel snoer en over den linkerschouder en de borst de *oepawita* of 't heilige koord. Om of achter 't hoofd een eironde lichtschijf of ring. Daarnaast, rechts van 't beeld, een ẹnkel letterteeken. Links van 't hoofd, den linkerschouder en den bovenarm drie letterteekens onder elkander.

In 't benedenvak staan naast elkander twee figuren, ieder van vier concentrische kringen, en daarboven twee, daaronder drie letterteekens.

In 't beeld meende ik overeenkomst met de op Java gewone voorstellingen van Kala, dus Siwa als alvernielende tijd, te herkennen [2]), en in de beide kringfiguren 't merktee-

[1]) Zie de afbeelding daarvan, hierachter te vinden.

[2]) Zie Groeneveldt's *Catalogus, in voce*. Het beeld voert wel een knots, maar komt niet overeen met de voorstellingen van Kala in het museum.

ken (volgens EDWARD MOOR's afbeelding in de eerste uitgaaf van zijn werk, in de latere van SIMPSON niet overgenomen) van zijn *sakti* Kali.

Daar de verklaring van dit alles door meer bevoegden beproefd moest worden, zond ik dit plaatje, namens 't Bestuur onzer Vereeniging, aan Dr. BRANDES te Batavia, die dit al spoedig met een voorloopig oordeel over een en ander beantwoordde.

Middelerwijl verscheen van zijne hand een beschrijving dezer legenden in druk, die ik hier overneem [1]).

„Van onder op beginnende ziet men onder de eerste dwarsche streep eenige lijnen, die vermoedelijk het bovengedeelte zijn van de afbeelding een ander godenbeeldje. Rechts daarvan staat *ika* of *ikâ*. Het teeken voor de *i* is het minder frequente, dat men vindt op inscripties van Midden-Java waarop door mij is gewezen op bladz. 227 van den Catalogus van den Heer GROENEVELDT. Links vindt men *wong* (?). Onder *ika* nog eenige trekken van een letter, te weinig om te ontdekken welke.

„Daarboven tusschen de 1e en 2e dwarsche streep naast elkander twee kringen, ieder bestaande uit vier concentrische, onvast getrokken cirkels. Onder den linkschen kring staat *sowi*, onder den rechtschen *wika*, en tusschen deze beide onverstaanbare klankverbindingen een figuurtje (een letter?) waarvan mij de waarde niet bekend is. Links boven leest men *om* met anuswara, rechts een kort ineengedrongen ꦒ (*ngalĕrĕk*), waarboven een haal als een pasangan *da*.

„Tusschen de 2e en 3e streep bevindt zich het godenbeeld, met geen ander attribuut dan een neerhangende knots in de linkerhand. De rechterhand is opgeheven voor de borst. De glorie om het hoofd schijnt een nâga te zijn waarvan de staart, aan de bovenzijde van het hoofd van het beeldje (een man met jeugdig voorkomen), den kop weer raakt. Rechts naast het beeldje leest men *kuwera*. Van dit woord staan de syllaben onder elkander. Links naast het hoofd *kham*. Dat

[1]) Zie Not. Bat. Gen., XXV, 71 vlgg.

met dat *kuwera* de naam van de door dat godenbeeldje voorgestelde godheid zou zijn aangegeven, mag men vermoeden; het is mij echter niet bekend dat de god des rijkdoms op de hier beschreven wijze wordt afgebeeld, en men zie verder beneden.

„Boven de 3e, de bovenste streep, leest men:

ja
wi la ni jâ ṭa
bhû ti ta ṇḍa ra
ngga bha sma ja
bha sme rî bha sma
wwi tta ni ngwi ça
wâ rûpa.

„Het letterteeken hier door mij *ngwi* getranscribeerd is zeer onduidelijk; doordat de regels dicht op elkander volgen loopen de karakters van een lageren regel nu en dan ineen met die van een hoogere, en alsdan zijn zij op het eerste gezicht minder gemakkelijk uiteen te houden. In dit bepaalde geval is het mij ondoenlijk te beslissen of men hier zulke ineengeloopen letters van twee onder elkander staande regels vindt, dan wel een samengesteld karakter (ligatuur). Is dit laatste niet het geval dan zou ik er toe overhellen er een *bhi* in te zien waaronder dan een *wi* staat, waarvan de *i* met het voorste been der *bha* ineengeloopen is. Dan luiden de twee laatste regeltjes.

wwittanibhiça
wa wirûpa

„Indien de zin van het geheel duidelijk was zou het zich van zelf uitwijzen wat en òf op een der aangegeven wijzen de juiste lezing hier gegeven is; nu dit niet het geval is, moet het in het midden worden gelaten. Ook is om de zelfde reden niet uit te maken of wellicht het *kham* en *kuwera* naast het godenbeeldje een deel van de legende is, dan wel op zich zelf staat. Met mij zal het een ander bevreemden dat de legende op zulk een vreemde wijze op het plaatje is ingekrast, zoodat de lettergreep *ja* geheel op zich zelf een regel

vormt. Dat legenden van deze soort zeer bezwaarlijk met zekerheid en juistheid te vertolken zijn, is gebleken uit de overige plaatjes van een soortgelijken aard, die door mij behandeld zijn in den Catalogus van de archeologische verzameling, en het is veel beter zulke dingen te laten rusten tot bij tijd en wijle er gegevens zullen bestaan die ons hier helpen kunnen. Phrasen brengen niet verder.

De taal schijnt mij oud-Javaansch. *Taṇḍa rangga* is een dubbele oud-Javaansche titel. In de oude oorkonden komt herhaaldelijk *taṇḍa mantri*, *taṇḍa rakryan*, *taṇḍa ring pakirakiran* voor, zoo ook *rakryan rangga*, en zoo is men geneigd in *bhasmaja* een naam te zien. Ook *wwittan* ('t begin) is oud-Jav. en in overeenstemming met zoovele andere woorden in inscripties van Midden-Java met twee *t* 's gespeld. Indien *jâṭa* een misspelling is voor *jaṭa*, zou *jawilan i jaṭabhûti taṇḍa rangga bhasmaja* misschien kunnen beteekenen „het aantippen van de asch van den haarwrong van den *taṇḍa rangga* Bhasmaja (den uit asch geborene)", want *bhûti* wordt ook opgegeven als te beteekenen „asch". In de voorbeelden evenwel waarin men het aantreft is *bhûti* steeds het eerste lid van een samenstelling, wat hier niet het geval is. *Bhasmeribhasma*, — *bhasma* is asch",—is mij onverstaanbaar; *wwittan i bhiçawawirûpa* evenzoo; *wwittan* beteekent „begin", en *wirûpa* „vormloos".

Ook de overige (heilige) syllaben die reeds genoemd zijn moet ik laten rusten, slechts acht ik het noodzakelijk er nog even op te wijzen, dat als op dit plaatje woorden of syllaben aan het Javaansch zijn ontleend, deze oud-Javaansch zullen moeten zijn (vgl. *wwittan* en *taṇḍa*) en dat men zich er voor wachten moet in *wong* het nieuw-Javaansche *wong* (mensch) te zien, daar dit oudtijds op Midden-Java steeds *wuang* luidt, in overeenstemming met den vorm van soortgelijke woorden van het Javaansch in dien tijd en in die streek."

Ik hoop dat men eenmaal slagen zal in de volledige ontcijfering van dit om zijn onverklaarbaarheid de weetlust zooveel te meer prikkelende inschrift, misschien zullen we

dan de oplossing vinden van een andere vraag: Wat beteekent de *tjaṇḍi Idjo?*

Een graftempel, ja! Een aan den eeredienst van den *lingga*, van 't zinnebeeld van Siwa Mahadewa als den oppermachtigen schepper of herschepper gewijd monument, op 't graf van een rijken Hindoe (want rijken alleen konden zulk een grafstede doen bouwen), al behoorde hij misschien niet tot de hoogste kasten, wanneer althans voor Java gold wat SIMPSON [1]) van Indië beweert dat de volgers van dezen eeredienst voor 't grootste gedeelte *Soedra*'s zijn en hun priesters uit de *Pariah*'s gekozen worden.

Maar er zijn twee urnen in den put gevonden. Werd de lijkasch van twee verwanten daarin bewaard? Misschien van den man en van de vrouw, die als *sati* den vuurdood onderging op den brandstapel van haar echtgenoot?

Ook dit zijn vragen wier beantwoording alleen van de wetenschap verwacht kan worden, die door ernstig onderzoek, door voortdurend waarnemen en vergelijken van de waargenomen feiten, licht moet brengen in de duisternis.

[1]) Op bl. 299 van zijn uitgaaf van MOOR's »*Hindu Pantheon*".

JOGJAKARTA, *Augustus*, 1887.

AANHANGSEL.

Naar aanleiding van den bij den hoofdtempel der Idjo-groep gevonden lingga en voetstuk meen ik hier geredelijk nog het een en ander te kunnen bijvoegen bij hetgeen door mij in mijn Parambanan-opstel, gepubliceerd in de Indische Gids van 1887, is opgemerkt over de vraag of die *lingga*-voetstukken *joni*'s, d. w. z. het vrouwelijke element, voorstellen of niet.

Hier hebben wij zulk een voetstuk dat, naar het schijnt, geen godenbeeld maar werkelijk een *lingga* gedragen heeft. Moet het nu d a a r o m een *joni* zijn? Dit zou dan toch nog uit iets anders moeten blijken dan uit dit enkele feit, dat n i e t s bewijst, aangezien d e r g e l ij k e voetstukken ook godenbeelden dragen, die niets met de *joni* te maken hebben.

Uit den v o r m blijkt het evenmin, want den vorm heeft het gemeen met Brahma- en Wisnoe voetstukken, die toch zeker geen *joni*'s zijn. En bovendien wordt die vorm volkomen verklaard door de onmiskenbare en voor die beelden en den *lingga* volkomen gelijkelijk geldende bestemming: 't dragen van 't beeld en 't opvangen en veilig afvoeren van 't offerwater, dat vóor of op die beelden uitgegoten en heilig gehouden werd, als de Gangga, de goddelijke rivier, waaraan 't in Indië veelal ontleend werd [1]).

Ook uit de versierselen blijkt het niet, en om dezelfde redenen.

Ons medelid CEPHAS, een geletterd Javaan, schreef onder een zijner aan de vereeniging geschonken photogrammen:

„*Lingga*, de voortbrengende en scheppende kracht, met *joni*, de aarde, die onderschraagd door de *Ananta Boga* en ondersteund wordt door de *koerma-avatara*".

Maar, aangenomen al dat deze eenhoofdige *naga* den meestal veelhoofdigen Ananta, den „eindelooze" (ook Sesha of Sesha-Naga genoemd) voorstelt; en de schildpad: Koerma, de tweede *avatara* van Wisnoe, die beiden veeleer geacht kunnen worden met den dienst van dezen god, dan met dien van Siwa of van zijn zinnebeeld, den *lingga*, in betrekking te staan; dan dragen zij toch

---

[1]) Zie EDWARD MOOR's *Hindu Pantheon*" (uitgaaf van SIMPSON) Madras, 1864, bladz. 28 en 306.

niet de aarde, gesteld alweder dat het voetstuk van den *lingga* als *joni* de aarde vertegenwoordigde, maar, evenals dezelfde *naga* aan de voetstukken der *Parambanan*'sche Brahma- en Wisnoe-beelden, duidelijk slechts een aanhangsel daarvan, een bijzaak: den afvoergootsteen, die om zijn bestemming gedeeld werd, en gesteund behoorde te worden zonder 't aan die bestemming te onttrekken, en daarom op zijde aangebracht en op zulk een wijze gesteund werd, dat het steunmiddel den schoonheidszin bevredigde in plaats van dien te beleedigen.

Ook de versierselen stempelen 't voetstuk dus niet tot een *joni*.

Maar indien dus ook dit *lingga*-voetstuk geen *joni* is, dan werd de *lingga* hier zonder *joni* voorgesteld.

Ook dat is geen bezwaar, want men vindt immers herhaaldelijk een enkelen *lingga* zelfs zonder voetstuk, dat volgens de gewone veronderstelling een *yoni* zou vertegenwoordigen, en in dat geval ontbreekt zij toch ten eenemale.

In JOHN DOWSON's „*Classical Dictionary*" wordt [1]) van den *lingga* slechts gesproken als van „*a plain column of stone, or sometimes a cone of plastic mud,*" zonder dat daar van een *joni* gewag gemaakt wordt. En onder 't woord *joni* leest men er [2]). „*The female organ. Alone, or in combination with the Linga, it is an object of worship by the followers of the Sakti's.*"

In de *Uttara kanda* van de *Ramajana* heet het volgens EDWARD MOOR [3]), dat, waarheen Ravana, de heer der *Raksasa's* zich wendt, daar ook een gouden *lingga* heen gedragen en in 't midden van een voetstuk van zand geplaatst werd, waar Ravana hem met wierook, bloemen en ambrosiageur huldigde. Een *lingga* zonder *joni* dus. Evenals die waarvan MOOR weder elders spreekt [4]): „*a shaft of black granit, some seven feet high, such as one may see any day in the open fields in Tanjore; — a good large lingga.*"

Hoe kwam men er dan toe die voetstukken *joni*'s te noemen?

In navolging misschien van de Engelschen, die dezen naam soms aan de ronde schaal gaven, die zonder juist een voetstuk te zijn, in Indie onder de *lingga*'s aangebracht werd, alweder ter opvanging

---

1) Op bl. 177 e. v.

2) Op bl. 377.

3) *Hindu Pantheon* bl. 300.

4) Op bl. 307.

van 't water of de olie, waarmede als offervloeistof de *lingga* gehuldigd werd?

Op bladz. 47 van 't pasgenoemde werk vinden wij de beschrijving van een afbeelding [1]), voorstellende een vrouw: "*propitiating Mahádéva, in his generative character, indicated by the Lingga, inserted in its appropriated receptacle, the Argha, or joni,*" die op genoemde plaat afgebeeld zijn als een "*upright conical stone*",... "*crowned with encircled folds of vilva flowers; and a chaplet of three strings of them hangs pendant from the top of the lingga, falling towards the termination or spout of the Argha.*"

En op bladz. 363 wordt van een op plaat G afgebeelden *lingga* gewaagd, die op een *ásana*, klein bord- of schaalvormig tafeltje, geplaatst is, dat door *Nandi* gedragen wordt — hier is 't dus geen *joni* —, terwijl een grootere *lingga*, "*combining both male and female symbols*", op den achtergrond staat. Een kegel, op een cirkelronden vruchtschaalvormigen voet, welks bovenrand op een enkele plaats als die van een apothekersmaatglas gootvormig uitgebogen is.

De bedoeling is alweer duidelijk.

Ook Oldfield zegt [2]) dat de Hindoes "*regard the upright stone which constitutes the Linga as a symbol of the male or creative functions of their divine master Thiva or Mahadeo; while the circular, flat and hollow slab which forms the yoni, and in the centre of which the Linga stands, represent the female or productive powers of their divine mother Devi Parvati or Gajeshuri.*"

Maar — ook de vorm van die schaaltjes en van de *spout* op de pas genoemde plaat (XII), bewijst dat zij aangebracht waren om 't gewijde offervocht op te vangen en zonder morsen over te gieten, en dat, naar 't mij dunkt, elke andere verklaring, dan dat zij *argha*'s of *ásana*'s [3]) voorstellen, overbodig is, en op rekening van de indische fantasie gesteld kan worden, van wier weelderigheid ook 't reeds meermalen aangehaalde "*Hindu Pantheon*" nog een afdoend getuigenis geeft dat ik aanstonds te pas brengen zal.

Onze voetstukken nu hebben met die schaaltjes wel de alles verklarende bestemming, maar niet den vorm gemeen, die trouwens

---

1) Zie aldaar Pl. XII.

2) In 't tweede deel van zijn "*Sketches from Nepal*, 1880, op bl. 202.

3) *Argha* beteekent offergave, en wordt in die beschrijvingen gebruikt als: plaats waar men die neerlegt; *ásana* is zetel, dus voetstuk; ook *yoni* beteekent (behalve moederschoot) bus, koker enz.

bij beiden niets te maken heeft met het zinnebeeld dat zij gezegd worden voor te stellen. Met den *lingga* is dat anders, want die heeft geen andere bestemming dan de voorstelling van 't oorspronkelijke beeld, en herinnert door zijn vorm wel degelijk daaraan; en geeft dien soms zelfs zoo volkomen terug, dat geen twijfel meer mogelijk is, wat van die schaaltjes en voetstukken in geen geval gezegd kan worden.

Kan Moor met zijn *female symbols* ook 't bloemensnoer en den koralenkrans op 't oog gehad hebben, die deze *lingga*'s op de beide genoemde platen versieren?

De heer Groeneveldt vermeldt [1]) een *lingga* »in natuurlijken vorm, staande op een vierkant voetstuk, dat aan den voorkant eenigszins uitsteekt. Achter den glans een krans van vier groote bollen. De beteekenis is de lingga in de joni, hetgeen vaak wordt weergegeven door een lotusbloen met vier geopende bloembladeren en een knop in het midden en ook wel wordt aangeduid door de nog thans in Engelsch-Indië gebruikelijke voorstelling van vier knoppen of kogels met een vijfden in het midden er boven op".

Ook hier is dus 't vierkante voetstuk niets meer dan een voetstuk en wordt de *joni* door een krans van bollen, overeenkomend met den bedoelden krans van koralen, vertegenwoordigd. [2])

Men behoeft dus waarlijk de Hindoe's niet na te volgen, van wie 't »*Hindu Pantheon*" getuigt [3]), dat zij gewoon zijn: »*to fancying a type of something mysterious in almost every subject, that can come under their contemplation; anything hollowed out, conveying an idea of capacity, they deem typical of female nature, or the sakti, or power, of Siva.*"

»*The sea, a pond, a well, a cave, the palm of the hand, or anything similarly hollowed, convey to their enthousiastic minds an idea of the Argha: and their periphery, real or imaginary, an idea of the yoni. In like manner a mountain, a hill, a tree deprived of its boughs, a mast, a pole, an obelisk, a pyramid, or anything coni-*

---

[1]) Op bl. 114 van zijn *Catalogus*, onder no. 357.

[2]) Hetgeen door den Heer Groeneveldt in zijne beschrijving van dezen *lingga* het voetstuk werd genoemd, is zooals men mij nader inlichtte, eigenlijk de voet van den *lingga* met deze uit een stuk steen gehouwen, en geheel anders van vorm dan de voetstukken, die men *yoni* pleegt te noemen. Eigenaardiger ware het misschien geweest deze *lingga* een phallus te noemen. Een afbeelding kan men vinden in Verh. Bat. Gen. XIX.

[3]) Zie bl. 373.

cal or erect, excites an idea of the Linga, and each subject they can fancy its symbol; a conical stone is particularly so esteemed, or fire, whose natural and necessary form is conical."

Mij dunkt hierin schuilt eenige overdrijving, dezelfde overdrijving die ons in de 't offerwater opvangende voetstukken van *lingga*'s zoowel als van Siwa-, Brahma-, Wishnoe- en andere godenbeelden geheel noodeloos en zonder werkelijken grond *joni*'s deed zien.

„*Lustral ceremonies are deemed very importaut by Brahmans, and are attended to, as prescribed in their books, with a degree of minute particularity that can not but appear ridiculous to those not interested or informed in the points to which such lustrations are supposed to have reference. Images are frequently bathed with water, oil etc, indeed there is no end to lustral ceremonies.... Lingas are constautly washed,*" enz. [1]).

Een voetstuk met een uitholling voor 't opvangen van dat offerwater, of een schaaltje onder 't eigenlijke beeld, was dus waarlijk ook voor den *lingga* geen overbodige weelde.

---

[1]) Ibid. bl. 306.

VERKLARING DER PLATEN.

De *platte grond* is duidelijk genoeg.

't Noorden is links. De grootste, tevens de hoofdtempel ligt dus in 't oosten, met den ingang aan de westzijde, op de kruin van den berg.

De drie meer westwaarts gelegen rijen, ieder van drie kleine tempeltjes, liggen telkens op een lageren vlakken voorsprong der naar 't westen afdalende berghelling. De muurtjes tusschen die rijen moeten 't regenwater zijwaarts afgevoerd en den grond voor afspoeling bewaard hebben.

De enkele nog verder westwaarts gelegen kleine tempel ligt lager dan alle andere.

De middenste tempel der tweede rij is in den tekst beschreven met het inschrift dat hij draagt.

Het terrein, tijdens de opmeting voor 't eerst (sedert eeuwen) in kultuur gebracht en met *djagoeng* beplant, was tot voor de ontdekking der tempels een wildernis.

De hoofdtempel, blad I, II en III.

De platte grond van den hoofdtempel (blad I) geeft niet den buitenomtrek, doch alleen de binnenkamer met haar toegang en zijn vier trappen, haar wanden, nissen, *basreliefs* en haar inhoud te zien.

De verschillende afmetingen zijn langs de gestippelde lijnen in meters en centimeters aangegeven.

De hoogsten boven, en de diepten beneden den = 0 gestelden vloer der kamer zijn door cijfers met het plus- of minusteeken (+ en ÷) uitgedrukt.

Door vergelijking van dit blad met de loodrechte doorsnede op blad II worden alle verhoudingen gemakkelijk gezien.

Op den plattegrond ligt het noorden boven; en evenals op blad II, het oosten rechts en 't westen links.

De binnenvoorwand (de westelijke wand der kamer) bevat alleen de toegangsopening. In 't midden van ieder der beide zijwanden en van den achterwand (N. Z. en O.) ziet men de nis met het altaarvormig voetstuk, en aan weerszijden daarvan telkens een *basrelief* (I en II op blad II). Ongeveer in 't midden der kamer is op blad I de omtrek en zijn de verschillende deksteenen van den put voorgesteld, met het *lingga* voetstuk en den *lingga* op de plaats waar het gestaan moet hebben, zooals de afmetingen van den voet van 't voetstuk en van de verdiepingen in de putbedekking aanwijzen.

Blad II geeft verder de loodrechte doorsnede van den put van 't oosten naar 't westen, met den inhoud, zooals die na 't wegnemen der steenbedekking gevonden werd.

Daaronder herkent men, op een diepte van 1 meter, in den noord-oosthoek, zooals de figuur links beneden dit verduidelijkt, de twee urnen (*a a*), die boven die figuur afzonderlijk afgebeeld zijn; en links beneden, in de westelijke puthelft, het in twee stukken gebroken altaarvormige steenblok dat onder *b* naast de beide urnen afgebeeld is.

Verder midden boven den putbodem, tot op ongeveer de helft der diepte oprijzend, den stapel van zeven paar vierkant behouwen steenen, gemeenschappelijk door een vierkant kanaal loodrecht doorboord, en rustende op twee paren dergelijke steenen, die op blad II niet te zien, maar op blad III, in de doorsnede van den put van 't noorden tot het zuiden, afgeteekend zijn.

Onder aan dat blad zijn de zeven paren steenen ieder afzonderlijk geteekend en de plaatsen daarop aangegeven, waar de robijn en de stukjes goud in de roode kleilaagjes tusschen die steenen gevonden werden.

Dit geldt ook van de vindplaatsen der gouden ringetjes en muntstukjes in den put, en van 't uitvoerig in den

tekst behandelde beschreven gouden plaatje welks ligplaats op den putbodem onder den ondersten noordelijken behouwen steen was.

De bovenfiguur op blad III stelt de horizontale doorsnede van den put, boven 't bovenste paar steenen van den meergenoemden stapel voor.

DRIE KOPEREN PLATEN UIT DEN MATARAM'SCHEN TIJD,

gevonden in de residentie Krawang,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

De bedoelde platen zijn het eigendom van een inlander in de desa Kandang Sapi, district van dien naam, Tĕgalwarna-landen, residentie Krawang. De eigenaar, die ze niet wilde afstaan, stelde ze tijdelijk ter hand aan den Heer F. FOKKENS, Controleur 1e klasse.

Van hem mocht ik ze ontvangen. De Heer FOKKENS sprak de hoop uit, dat zij iets interessants zouden leveren. Dat hij zich in zijne verwachting niet geheel heeft bedrogen, bewijst, hoop ik, het onderstaande.

De platen, die van koper zijn, hebben alle drie dezelfde breedte, doch zijn van verschillende lengte, namelijk 8.5, 21.8 en 29.5 cM., bij een breedte van 7 cM.

De twee langsten dragen dezelfde legende met dit onderscheid dat op de grootste, welke mij een copie schijnt van de andere overeenkomstige, aan het einde een zinsnede méér wordt gevonden, en dat men enkele varianten kan aanwijzen. Deze zullen beneden worden aangegeven. Gedeeltelijk schijnen zij mij geboren uit de vrij groote onleesbaarheid van de gecopieerde plaat, waarvan het schrift zeer fijn is, zoodat het den copieerder denkelijk meer moeite heeft gegeven dan mij, die de legende ervan heb kunnen lezen, geholpen door de zooveel duidelijker copie.

In mijn afschrift heb ik ontbrekende letters aangevuld tusschen ronde haakjes ( ), en overtollige geplaatst tusschen scherpe [ ], op de gewone gebruikelijke wijze. Voorafgaande weggelaten neusklanken als in [illegible] enz. voor [illegible] enz. zijn niet aangegeven, daar dit een quaestie van spelling is. Dit schijnt ook [illegible] en [illegible] in plaats van [illegible] en [illegible] te zijn.

Men lette er op hoe, met vermijding van de *pasangan*'s, steeds de *paten* is gebruikt, waarover men vergelijke het opgemerkte in Not. Bat. Gen., 1888 Maart.

De kleinste plaat geeft te lezen.

a. [illegible] (1) [illegible]

b. [illegible]

Dat is: „Geef acht. Een brief van mij, Singaprabangsa, aan Ki Astrawadana en Wanayuda. Dat zij van mij een

(1) Tusschen de [illegible] en de [illegible], en achter de [illegible] van [illegible] is telkens een verkeerd karakter met krassen doorgeslagen.

brief krijgen is omdat ik kom weghalen des Susuhunan's rijst, in het bezit van Ki Rangga Sumĕḍang, in de rijstschuur te Kalapa ḍuwa, waar Ki Astrawadana en Wanayuda de wacht bij houden. Ik kom om de vijf *ta(ng)kĕs* en dertien *jai bobot*, die hij inhoudt Ik zal het afhalen, als Ki Yudabangsa gekomen zal zijn. Dit is alles. Geschreven op Vrijdag, 1 Moharram van het jaar Alip".

Ten opzichte van deze vertaling dient er op te worden gewezen, dat *titi* eigenlijk en oorspronkelijk beteekent „datum", doch in lateren tijd verward is met *iti* (d. i. aldus luidt het, *katanya*), en dan aan het einde van een stuk de waarde heeft van het bijv. in Maleische geschriften zoo frequente Arabische *tamat*. Omgekeerd wordt *iti* ook wel aan het begin van een stuk gebruikt met de beteekenis van *titi*, bijv. *iti sakakala* of *om iti...... sakawarsatita*. Hier in dezen brief zou er twijfel over kunnen bestaan of *titi* gelijk is aan *iti*, dan wel moet worden opgevat als behoorende bij *kala*. Elders is dit niet het geval.

In afwijking van de gewone vertaling heb ik *pengĕt* overgezet met „geef acht". Ik kan er niet anders in zien dan een passieven imperatief van het werkwoord *engĕt* (= *mengĕt*) in ouderwetschen trant, dus een survival. In het oud-Javaansch treedt als passieve imperatief, evenals bijv. in het Sundaasch, de stam (zie KERN, Wṛttasañcaya, bl. 44) of ook, om hier Dr. VAN DER TUUK's zeer duidelijken term te gebruiken, de verbreede stam op. Niets natuurlijker dus dan dat van zulk een gebruik ook nog eenige sporen in het nieuw-Javaansch worden aangetroffen. Zulke vormen mag men als onregelmatige vormen qualificeeren, doch wat zijn dezulke meerendeels anders dan survivals? In de gedrukte nieuw-Javaansche proza-teksten kan men, behalve dit *pengĕt*, en *peling*, en vermoedelijk ook *poma*, van dit oude en ouderwetsche, naar den tegenwoordigen toestand der taal ongewone gebruik slechts weinige voorbeelden aanwijzen. Hier noem ik bijv. bl. 35 en 160 van de „Drie teksten van tooneelstukken uit de Wajang Poerwå", door den Heer TE

Mechelen uitgegeven. Op de laatste bladzijde leest men: *bapa Tuwayata, pradangdana, tak-gawa mĕñang Madura, lan uṇḍanga bocah Tañjung anom, kon pradangdan jaranku si Pamuk, kon ngĕñcĕngi kambile*, d. i.: „Vader Tuwayata, maak je klaar, ik zal je meenemen naar Madura, en geef de Tañjung anom jongens bevel, zeg ze mijn paard Pamuk gereed te maken, zeg ze den zadelriem aan te halen", waarin zooals men ziet voor het tegenwoordig gewone *konĕn*, tweemalen *kon* staat. Aan een fout is in dit geval niet te denken [1].

De beteekenis van *takĕs* of *tangkes* en van *jai bobol* is mij niet bekend.

„Ik zal het afhalen, als Ki Yudabangsa gekomen zal zijn", bedoelt misschien „ik zal het door Yudabangsa komen laten afhalen".

[Javanese script] met [Javanese script] verdient de aandacht uit een historisch oogpunt.

[Javanese script] in [Javanese script] is een afknotting voor [Javanese script], evenals [Javanese script] beneden voor [Javanese script]. In Hss. is dit zeer gewoon.

Hoewel dit stuk grootendeels in *ngoko* is gesteld, ziet men naast *layang* een *sawiyos* ([Javanese script]) [2], naast *kacĕkĕl* een *mila*, en naast *lima* een *tiga wĕlas*. Hierop wordt beneden teruggekomen.

De legende van de beide andere platen is:

a. [Javanese script] [3]) [Javanese script] [4]) [Javanese script] [5]) [Javanese script]

---

[1]) Op gezag van den Heer P. Jansz kan ik hier ook noemen *pateni* en *iseni* in de spreektaal, als pass. imp. in plaats van *patenana* en *isenana*. Voorts breng ik in herinnering de laatste zinsnede van § 296 van Roorda's grammatica van 1855. Een ander voorbeeld in krama, zonder *suwawi* of iets dergelijks, vindt men Lajang bĕbasan lan sĕloka, bl. 192. Ook in de *kidung* vindt men, zooals spreekt, er voorbeelden van. Zoo ergens *uṇḍang konĕn* nevens elkander.

[2]) *Sawiyos* is nog op dit oogenblik, in zekere uitdrukkingen, in het Sundaasch het *lĕmĕs* van *sahiji*, terwijl het in het Javaansch als *krama dusun* geldt.

[3]) Lees: [Javanese script].

[4]) Op de langste plaat (B) staat [Javanese script] met een doorgekraste [Javanese script], op de andere (A) staat het goed.

[5]) De [Javanese script] van [Javanese script] in B onder regel.

[illegible]

[illegible] [1] [illegible]

[illegible] [2] [illegible] [3] [illegible]

[illegible] [4] [illegible] [5] [illegible]

b. [illegible] [6] [illegible]

[illegible] [7]

[illegible] [8]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [9]

„Geef acht! Dit is een *piagĕm* van den Kang Jĕng aan Ki Rangga gĕḍe van Sumĕḍang, in handen gegeven aan

---

[1] Zóó [illegible], niet [illegible] of [illegible].

[2] Lees: [illegible], zie boven.

[3] Op A ontbreekt [illegible].

[4] Op B [illegible] van [illegible] onder den regel.

[5] Op B [illegible] van [illegible] onder den regel. Op A staat [illegible] [[illegible]] [illegible], wat aanleiding tot de fout op B moet hebben gegeven.

[6] Lees: [illegible].

[7] Op A [illegible].

[8] Op Sundasche wijze met [illegible].

[9] A eindigt met [illegible]. De drie eerste karakters van de daaropvolgende zinsnede [illegible] zijn vermoedelijk niet goed gelezen. Onder de [illegible] van [illegible] staat, ten verbetering (?), een [illegible].

Ki Astrawadana. Ik heb hem een *piagĕm* in handen gegeven, omdat ik hem heb opgedragen een groot stuk van het rijksgebied te gaan bewaken, begrensd ten westen door de Ci Pamingkis en ten oosten door de Ci Lamaya. Voorts heb ik hem bevolen de wacht te houden bij een (op te richten) schuur, met rijst, nl. van vijf *ta(ng)kĕs* en dertien *ja(i bobo)t*. Die rijst zal worden afgehaald door Ki Singapra(bang)sa. Zoolang als zij nog geen *piagĕm* gebracht hebben zijn Kai Yudabangsa, en ten tweede Ki Wangsataruna nog onderweg. 's Vorsten gezanten brengen mede twee duizend manschappen. Met Singaprabangsa als wadana. Ook is Ki Wirasaba door mij tot wadana aangesteld. Als hij (de *piagĕm*) ontvangen zal zijn, moeten zij geplaatst worden in Waringin pitu en Ta(ñ)jung Pura, ten einde het groote stuk grond aan den westgrens te bewaken. Deze *piagĕm* is geschreven op Woensdag, 10 Mulud, van het jaar Alip. Deze *piagĕm* werd geschreven door mij, Anggaprana. Dat is alles. . . . . . de rijst, die men schuldig is, moet mede . . . . . worden."

Ook ten opzichte van deze vertaling dient iets te worden opgemerkt, aangezien ik niet zeker weet of in het *siti nagara gung* en het *siti gung*, dat door mij op beide plaatsen vertaald werd, niet een eigennaam schuilt, waar mede de bedoelde streek kan zijn aangegeven [1]). Noch de brief, noch de piagĕm is in alle deelen duidelijk. Op mij maakt het langere stuk, de *piagĕm,* den indruk als zou hij afkomstig zijn van den Vorst van Mataram, want men leest er o. a. in *wadananipun Kai Singaprabangsa, kalih Ki Wirasaba kang dipun-wadanakakĕn ing manira,* welke *wadana's* d. i. in dit geval „stadhouders", als plaatsvervangende regenten van den Susuhunan, door dien Vorst zelf werden aangesteld. Dit weten wij van elders, evenals het feit dat de titel *wadana* tijdens de Mataram'sche overheersching in de Preanger die waarde had. Die *wadana's* stonden onder den opper-*wadana*

[1]) Vergelijk in het beneden aangehaalde geschrift van den Heer O. van Rees in Verh. Bat. Gen., XXXIX, bladz. 22: „het land Negara op Boemi Oekoer Gedée, hetwelk zich tot aan de zeekust uitstrekte".

van Sumĕḍang, wat het verder begrijpelijk maakt waarom aan deze bericht werd gezonden van hunne aanstelling en hun komst.

Doch het moet opvallen, vooral als men de taal van den *piagĕm* vergelijkt met die van den brief van Singaprabangsa, dat in den *piagĕm* veelvuldig gebruikt is wat men thans *krama* zou noemen; wel is waar niet het *krama* naar den Solo'schen vorm van den tegenwoordigen tijd, maar tot nog toe is het een, misschien door velen nooit gestelde, zeker nog onbeantwoord gebleven vraag, wanneer het *krama* in het Javaansch den omvang heeft verkregen, en den vorm heeft aangenomen, dien het thans vertoont. Ook tegenwoordig komen er, zooals bekend is, in de *tĕmbang* taal en in briefstijl telkens en velerlei afwijkingen voor, welke, als men ze bij het spreken niet vermijdt, als zoovele fouten worden aangerekend, maar hier hebben wij te doen met officieele stukken. In dezulken pleegt men onwillekeurig het onderscheid in stand nog al goed in het oog te houden, tenzij het hulpmiddel om het op een bepaalde, aangewezen wijze te doen uitkomen òf niet wordt toegepast, òf, wel beschouwd, niet of nog niet bestaat in een mate als men het elders of later kan constateeren.

Wees ik boven op *krama* in een taal, die *ngoko* schijnt, hier vindt men, indien men aanneemt dat zij *basa krama* voorstelt, en dien indruk maakt zij naar mijne meening, vooral vergeleken met den brief van Singaprabangsa, in *krama* vrij veel *ngoko* gebruikt: *gĕḍe*, een enkele maal *-ne* in plaats van *-nipun*, *kongkon*, *nagara*, *anunggoni* enz., een gereede aanleiding tot het stellen van de vraag of in den tijd waarin deze stukken werden geschreven, dat is de Mataramsche tijd, het *krama* in den nieuw-Javaanschen trant reeds bestond.

Deze vraag zal wel in ontkennenden zin beantwoord moeten worden.

Behalve uit deze en soortgelijke stukken, die op zich zelf mogelijk weinig gewicht in de schaal zouden leggen, schijnt men dat te moeten afleiden uit de wijze, waarop in de Sunda-

landen tegenwoordig het zoogenaamde *lĕmĕs* wordt toegepast, dat van modern Javaansch standpunt bekeken, zoowel *krama* als *krama-inggil* woorden omvat. Hoewel volkomen duidelijk blijkt dat in het Sundaasch ook echt Sundasche woorden als *lĕmĕs* worden gebezigd, treedt het aan de andere zijde even helder aan den dag, dat op het *lĕmĕs*-spreken der Sundaneezen het Javaansch invloed heeft uitgeoefend. In welken tijd die invloed zich vooral, zoo niet uitsluitend, moet hebben laten gevoelen, ligt voor de hand, gedurende de Mataramsche overheersching, want in lateren tijd is de Javaansche invloed in de Sundalanden steeds meer en meer verzwakt. Daarom mag men veronderstellen dat het Sundaasch ten opzichte van het gebruik van hoog en laag in het Javaansch tijdens de Mataramsche periode, een spiegel wezen moet, die ons een beeld geeft van den toenmaligen toestand, hoewel men daarom nog geenszins behoeft aan te nemen dat alle details even getrouw teruggekaatst worden. Sints den Mataramschen tijd is er weder een geruime periode verloopen, en stilstand mag, zooals Prof. Kern in de inleiding bij zijn uitgave van het wayangverhaal Bale si Galagala heeft opgemerkt, hoe weinig beweging men ook schijnt te kunnen ontdekken, voor Java niet worden aangenomen. En dit geldt ook voor de Sundalanden.

Beschouwt men het Sundaasch ten opzichte van het gebruik van *lĕmĕs*, en vergelijkt men het met het Javaansch van den tegenwoordigen tijd, daarbij als norm aannemende het gebruik in het toongevende Solo'sch Javaansch, dan springen twee zaken dadelijk in het oog:

1°. dat in het Javaansch het aantal hooge woorden (d. i. *krama-inggil*-woorden) en evenzoo het aantal der *krama*-gevallen veel talrijker is dan in het Sundaasch [1];

---

[1]) De *krama*-gevallen splitsen zich in twee afdeelingen, waarvan de eerste omvat die, waarin een (alsdan *ngoko* geworden) woord vermeden en vervangen wordt door een ander, dat in dit geval als *krama* gelden moet, de andere op gelijke wijze de gevallen, waarin een afzonderlijke, gewoonlijk opzettelijk gemaakte, vorm van een woord (soms van een ander woord) in dusgenoemde *krama*-taal gebezigd wordt.

2°. dat in het Javaansch, behoudens zeer weinige uitzonderingen waarin het gebruik facultatief is, niet alleen ten opzichte van de *krama-inggil*-woorden, maar ook van het *krama* het gebruik verplicht, constant is, zoodat men van te voren bepalen kan wat men gebruiken moet, doch in het Sundaasch daarentegen van het *lĕmĕs* slechts wat men *krama-inggil* zou kunnen noemen, onvermijdelijk is, en het overige, — doch ook hier behoudens eenige uitzonderingen in tegenovergestelde richting, — vrij, in dien zin dat men het gebruiken mag, en dat ook doet als men beleefder, nederiger zich wil uitdrukken, doch strikt genomen het niet behoeft te bezigen, zoo men zich niet door bijzondere omstandigheden daartoe genoopt gevoelt. In het Sundaasch heeft men dus een zeer variabel *krama*, dat in vergelijking met het nieuw-Javaansche ook minder omvang heeft, in het Javaansch een zeer uitgebreid en ten naastebij versteend, terwijl in beide talen het gebruiken der eigenlijk gezegde hooge woorden (*krama-inggil*) verplicht is [1]).

Het laat zich niet wel aannemen, dat een toestand als men in het Sundaasch aantreft, geboren is onder den invloed van een met den hedendaagschen Javaansche overeenkomenden staat van zaken, evenmin dat er in het Sundaasch

---

[1]) In de handboeken voor de Sundasche taal worden alle beleefdere, fraaiere woorden, op zeer weinige uitzonderingen na, saamgevat onder één hoofd (*lĕmĕs*). Zulk een indeeling is niet onjuist, evenmin als voor het Javaansch de ook wel eens gehoorde uitdrukking *kawi* voor *krama*, die in 't Surabayasche en de Lampongs bekend is, zou mogen worden afgekeurd. Zij is echter evenals *kawi*, dat ook op *krama-inggil* en *tĕmbang*-woorden en -vormen kan worden toegepast, onduidelijk. Zij stelt niet in staat, om zonder een afzonderlijk en opzettelijk onderzoek, de in de categorie *lĕmĕs* vervatte woorden ieder naar zijn eigen zwaarte, met een oogopslag en gemakkelijk te leeren kennen. Toch omvat die categorie *lĕmĕs* woorden van zeer heterogenen aard. Wat men in de eerste plaats moet weten, om ze althans tot op zekere hoogte goed te kunnen toepassen, is: welke woorden men m o e t en welke men m a g gebruiken, welke woorden men n i e t en welke woorden men w e l mag n a l a t e n te gebruiken sprekende tot of van iemand, tot of van wien men *lĕmĕs* dient te spreken. Past men het hier in de noot gezegde toe, dan ziet men ras dat Sund. *lĕmĕs* bestaat: *a.* uit woorden met *krama-inggil*-waarde, waarvan het gebruik verplicht is, en *b.* uit (*krama*) woorden, die men facultatief kan en mag bezigen, en dat verder *c.* de *panĕngah*-woorden *krama* woorden zijn, waarvan het gebruik constant is.

sints den Mataramschen tijd zulke groote veranderingen in een afwijkende richting zouden hebben plaats gegrepen. Ook weet men dat in het Javaansch tijdens den glorietijd der Hindu periode *krama* vormen, zooals het Javaansch er thans zoovele kent, slechts met moeite konden worden opgespoord, en dat dus het *krama* van heden eenmaal niet bestond. En als men er op let wat men ziet geschieden als een Javaan *tĕmbang*-taal schrijft of in briefstijl zijn gedachten op papier zet, verder in het oog vat de taal van zulke officieele stukken uit den Mataram'schen tijd, dan schijnt de gevolgtrekking, dat inderdaad datgeen, wat het Sundaasch thans te aanschouwen geeft, tot op zekere hoogte, vrij getrouw, beantwoorden moet aan wat in het Javaansch onder Mataram werd aangetroffen, niet ongegrond. Dan wordt ook verklaarbaar waarom in de beide boven bekend gemaakte stukken eensdeels in *ngoko krama* (te rekenen naar den tegenwoordig in dat opzicht toongevenden norm van het Solo-Javaansch), anderdeels in *krama ngoko* gevonden wordt.

Desniettemin blijft het vreemd dat in een schrijven van den vorst van Mataram aan een zijner onderhoorigen zooveel beleefder taal wordt gebezigd, dan door Singaprabangsa tot de zijnen. Daarvoor zal een reden moeten hebben bestaan, die ik evenwel niet kan aangeven, daar mij o. a. de nadere (familie) betrekkingen der personen onbekend zijn, en ik gemeend heb mij hier niet in een wat de uitkomst betreft wellicht onzeker, zeker zeer langdradig onderzoek te mogen begeven.

Het reeds genoemde is niet het eenige bezwaar, waarop ik stuit bij de verklaring van deze oude oorkonden. Ik moet ook bekennen niet in staat te zijn nauwkeurig uit te maken, wanneer de in den *piagĕm* vermelde verhuizing heeft plaats gehad. De vage wijze waarop het jaar in den datum dezer stukken is aangegeven, is niet voldoende om dit te bepalen zonder gegevens van buiten, en de bestaande inlandsche zijn vrij verward, zoodat zij mij schijnen geen vol-

doende zekerheid te geven [1]). Doch men overwege hetgeen zal worden opgemerkt.

In hoofdzaak was wat men uit dezen *piagĕm* en dezen brief te weten komt, reeds uit de traditie bekend, en deze wordt hier dus op treffende wijze bevestigd.

In het „Overzigt enz." leest men bijv. bladz. 25: „Omtrent de, in de Bandongsche historie voorkomende tocht uit Banjoemaas en van de landsverdediging, meldt de Soendasche historie, dat de vorst van Mataram den Kiai van Banjoemaas, en (den) Koendoeroean van Ayah (Dayaloehoer) beval duizend menschen, mannen en gevolg — ieder af te geven, ten behoeve van de bewaking der grenzen in de Westerlanden tegen Bantam, en toen ten gevolge van deze bevelen die menschen naar het Westen getogen waren, zette Ki Wira [2]) Perbangsa van Ayah zich neder te Krawang, Ki Aria Wira Saba van Banjoemaas te Tandjong Poera, en Ki Nira Tanoe van Cheribon te Tjiandjoer. De verdeeling in *tjatjah*'s was als volgt:

a. Perbangsa te Krawang behield er duizend;

b. Ki Aria Wira Saba te Tandjong Poera zes honderd;

c. Ki Nira Tanoe te Tjiandjoer drie honderd en

d. in de Tanah Datar (het Kustland) nog verspreid vier honderd."

In den *piagĕm* vindt men dat Ki Singaprabangsa en Ki Wirasaba met twee duizend man gezonden worden om de *siti gung bungas kilen* (het groote land aan de wester grens) te gaan bewaken, dat zij tot *wadana* zijn aangesteld,

---

[1]) Die gegevens zijn bijeengegaard in O. VAN REES, Overzigt van de geschiedenis der Preanger-Regentschappen, Verh. Bat. Gen., XXXIX; men vgl. ook HAGEMAN, Geschiedenis der Soendalanden, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., deel XVI, XVII en XIX; de Bijdragen tot de geschiedenis der Preanger-Regentschappen van den Heer HOLLE *ibid.*, XVII; en Mr. VAN DER CHIJS, Geschiedenis van de Soendalanden, welk boek echter slechts toegankelijk is in de Soendasche overzetting van Raden KARTA WINATA, Batavia 1880.

[2]) Lees: Singa. Overal elders leest men, evenals op de koperen platen, Singaprabangsa.

en dat zij zich neer te zetten hebben te Waringin Pitu en te T a ñ j u n g P u r a.

Uit de grensbepalingen van het gebied waarover zij gesteld worden, nl. ten westen begrensd door de Ci Pamingkis [1]) en ten oosten door de Ci Lamaya, kan men veilig afleiden dat het rijk van den Susuhunan, waarvan als westergrens gewoonlijk de Ci Tarum wordt opgegeven en aangenomen, zich naast den middenloop van deze rivier iets meer westelijk moet hebben uitgestrekt, en dat dus het beeld van dat rijk gegeven door de historische kaart in Prof. VETH's Java (deel II), op dit punt een kleine wijziging behoeft, zoodat ook de tegenwoordige afdeeling Tĕgal Waru en zelfs meer nog, zou moeten vallen binnen het gebied van den vorst van Mataram, die heer en meester geweest moet zijn ook over de geheele residentie Krawang zoo ver als deze zich ook nu nog uitstrekt [2]).

Singaprabangsa wordt in verschillende berichten (in het Overzigt) genoemd. Wat men van hem bericht vindt schijnt men naar één bericht (een Bandongsch, *l. l.*, bl. 22 en 23) te moeten stellen na den dood van Dipati Ukur († 1631) en tijdens de regeering van Sultan Agĕng († 1645), dus tusschen 1631 en 1645. Een ander bericht (het Krawangsche, *ibid.*, bl. 18 en 19) doet vermoeden dat Singaprabangsa eerst na 1643 zijn opdracht heeft gekregen. Weer een ander bericht, dat waaraan het bovengeciteerde ontleend is (*ibid.*, bl. 24 en 25), schijnt het bedoelde feit te stellen onder de regeering van Susuhunan Tĕgal Wangi (Amangkurat I), dus na 1645.

Zeker dagteekenen de koperen platen van Kandang sapi van vóór 19 en 20 Oktober 1677, toen Susuhunan Amangkurat II de Preangerlanden tot aan de Ci Pamanukan

[1]) De Ci Pamingkis valt in de Ci Behet, een linker zijrivier van de Ci Tarum.

[2]) Welk van de in het Aardr. en Statistisch Wdb. opgegeven Kapala ḍuwa's bedoeld is, weet ik niet. Mogelijk heeft daarop het in de "residentie Krawang, district Tjabang Boengin, aan den rechteroever der Tjitarum" gelegene de meeste aanspraak.

aan de Oost-Indische kompagnie afstond (*ibid.*, bl. 13); en daar reeds in 1652 Susuhunan Amangkurat I in tegenwoordigheid van Rijkloff van Goens bij monde afstand deed van al zijne pretentiën op de landen gelegen tusschen de Ci Dani en de Ci Tarum (*t. a. p.*, bl. 24 noot), zal men ze ook moeten opvatten als anterieur aan dit laatste jaar, want in het hier laatstelijk omschreven gebied ligt de afdeeling Tĕgal Waru.

Vermoedelijk zal men verder kunnen opklimmen.

Bekend als de volksverplaatsingen zijn, die vooral onder Sultan Agĕng hebben plaats gehad, komt men er toe ook bij den koperen *piagĕm* aan zoo iets te denken, en de traditioneele berichten omtrent Singaprabangsa steunen zulk een opvatting niet weinig, doch dan mag men verder aannemen dat de genoemde streek tusschen de Ci Pamingkis en de Ci Lamaya zeer schaars bevolkt moet zijn geweest op het oogenblik, dat tot de verhuizing bevel gegeven werd.

Blijkens een bericht van een ooggetuige, den mardijker Juliaan de Silva, was dit reeds in 1641 niet meer het geval, zooals men zien kan in het „Overzigt", bl. 41 en vlgg., en het „Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia vant passerende daer ter plaetse als over geheel Nederlandts-India, Anno 1640—1641", uitgegeven door Mr. J. A. van der Chijs, bl. 352 vlg., en in zijne „Geschiedenis van de Soendalanden" stelt dezelfde geleerde het stichten van de Javaansche desa's langs de Ci Tarum dan ook in 1638 (*l. l.*, bl. 426 en 146).

In het genoemde bericht van de Silva leest men o. a.: „Volgens de verclaeringe der voors. luyden (d. w. de personen die langs de Ci Tarum woonden, zoo ver als de Silva deze rivier was opgevaren) soude hun vanden Mataram opgelecht syn, binnen den tyt van 2 jaeren, 20 soodanige schueren padi in voorraet te hebben, maer en hadden tot dato niet meer als 17 dittos vol gecreegen". Ook op de platen is sprake van een *lumbung*, doch de bedoeling van het aanleggen van deze schuur is niet duidelijk en de

personen die er de wacht bij moeten houden (*anunggoni*), krijgen tevens het bevel het genoemde gebied te bewaken (*anqraksa*).

Een reden om ze in een nog ouderen tijd te stellen, zou men kunnen vinden in het noemen van Rangga Gĕḍe van Sumĕḍang. Uit de door de traditie aan de hand gedane gegevens moet men opmaken dat deze persoon (zie Overzigt, bl. 18) gestorven is op zijne terugreis uit Mataram, waar hij te Gajahmati geinterneerd zou zijn geweest, naar zijne vroegere standplaats (Sumĕḍang), toen hij daarheen na den dood van Dipati Ukur, die van 1620 tot 1631 in zijne plaats over de Westerlanden het bewind voerde, teruggezonden werd. Zijn dood zou dan vallen in 1631. Hij werd opgevolgd door Mas Rangga Gĕmpol (II) van Sumĕḍang, die onder dezen naam vermeld pleegt te worden, bijv. in de oorkonde van Sunan Pugĕr (*ibid.*, bl. 28 noot). Hierop afgaande zou men moeten stellen dat de *piagĕm* dagteekent òf van vóór 1620 òf uit 1631. In een bericht, dat in hetzelfde boek (bl. 24) wordt aangetroffen, vindt men evenwel gesproken van een Rangga Gĕḍe van Sumĕḍang, terwijl na het voorafgaande, waaruit men de tijdsbepaling moet afleiden, kwalijk iemand anders kan zijn bedoeld dan Rangga Gĕmpol.

Het is van belang te onderzoeken of niet nog langs een anderen weg, namelijk door na te gaan welk jaar Alip bedoeld zou kunnen zijn, eenige meerdere zekerheid is te verkrijgen omtrent het in de dateering der beide stukken slechts vaag aangegeven jaarcijfer.

Als men in het oog houdt, dat het bericht van DE SILVA doet zien, dat Krawang reeds in 1641 bevolkt was met een op hoog bevel rijst verbouwende bevolking, en dat er volgens de inlandsche berichten naar Krawang een volksverplaatsing moet hebben plaats gehad, en dat wel juist onder een Singaprabangsa en een Wirasaba, dan moet men veronderstellen dat het jaar Alip van de beide oorkonden er een is dat valt onder de regeering van Sultan Agĕng. Stelt

men deze, zonder het daarmede als uitgemaakt te beschouwen, dat het jaar 1613 het jaar zou zijn waarin hij aan de regeering kwam, van 1613 tot 1645, in welk jaar hij stierf, dan zal in 1617, 1625, 1633 en 1641 telkens een jaar Alip begonnen kunnen zijn.

Het schijnt dat slechts één dezer vier jaren in aanmerking komt, namelijk 1633.

De argumenten die tegen de drie andere jaren kunnen worden aangevoerd, zijn de volgende.

Uitgaande van de veronderstelling dat bedoeld zou zijn het jaar Alip, dat gedeeltelijk parallel loopt met 1641, dan zal de datum van den *piagĕm* 10 Mulud (Rabingulawal) beantwoorden aan 2 Juli 1641, aangezien dat jaar Alip, het jaar 1563 van de Jav. aera, begonnen is op Vrijdag 12 April en 10 Mulud de 69ste dag in het jaar is. Nu is, —wat boven nog niet werd medegedeeld, — JULIAAN DE SILVA op 2 Juli 1641 weder te Batavia terug. Zijn rapport staat juist op dien datum geboekt. Hij moet dientengevolge vóór dien dag uit het Krawangsche zijn teruggekeerd, die rijstverbouwende bevolking dáár ook vóór dien dag gevestigd zijn geweest, en dat wel reeds sints eenigen tijd, daar haar anders de gelegenheid zou hebben ontbroken die 17 rijstschuren, die zij reeds vol had gekregen, te vullen. Is nu de volksverplaatsing naar het Krawangsche opgedragen geweest aan Singaprabangsa en Wirasaba, dan kan dat niet zijn geschied op 2 Juli 1641. Wel is waar, is de brief van Singaprabangsa zelf gedateerd Vrijdag 1 Moharram, wat in dit geval Vrijdag 12 April 1641 zijn zou, en heeft Singaprabangsa dus reeds vóórdat de *piagĕm* was uitgereikt, zijne bevelen kunnen gegeven in den geest van de later eerst volgende opdracht, doch ik meen dat ook in dat geval de tijd voor het vullen dier rijstschuren niet voldoende zou zijn geweest.

Het jaar 1625, en dus ook 1617, moet buiten rekening blijven omreden uit niets blijkt dat Sultan Agĕng tijdens de belegeringen van Batavia in 1627 en 1628 maatregelen zou hebben getroffen om, evenals hij dat te Tĕgal en te Gabang

had laten doen, een voldoenden voorraad rijst op te stapelen ook in het Krawangsche. Zijne schuren in de beide genoemde plaatsen werden, zooals bekend is, door Coen vernield, zeker zou deze, indien er toenmaals ook zooveel dichter bij Batavia zulke voorraadschuren hadden bestaan, daarvan wel iets vernomen hebben, en ze niet hebben gespaard.

Ook na het weinige succes bij de tweede belegering van Batavia moet Sultan Agĕng de hoop te eeniger tijd de jonge vestiging der Hollanders in het Jakatra'sche te vernielen, niet hebben opgegeven. De berichten door Jhr. Mr. J. K. J. de Jonge uit deze periode bekend gemaakt in het V[de] deel van zijn „De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië", bevatten daarop vele rechtstreeksche zinspelingen, die evenwel juist omstreeks het jaar 1641 A. D., boven door mij afgewezen voor zoo ver hét den *piagĕm* gelden zou, het nadrukkelijkst worden.

In den brief van den Gouverneur-Generaal Hendrik Brouwer en Rade van Indië, aan de Bewindhebbers der Gen. O. I. Comp. (Heeren XVII), van dd. Batavia 15 Aug. 1633 (zie *l. l.*, bl. 202 vgg.) vind ik echter een passage, waarop ik meen hier te moeten wijzen. Na vermeld te hebben dat „den Mattaram den haet tegen Batavia ingenomen, noch niet heeft connen afleggen, ende alhoewel ten principalen op ons niet en can verrichten, soo hout nochtans om ons afbreuck te doen gestadich hieromtrent partye volck in 't velt ende praeuwen te waeter, waerdoor het velt niet gebruijckelijck ende 't vaerwaeter tusschen Bantam ende Batavia soo onveijl gehouden wert, dat genootsaect sijn tot bevrijdinge van dito vaerwater ende convoij van ons over ende weder vaerend vaertuijgh geduyrich een jacht te gebruycken. Niettemin hebben de voors. parthijen ons by tijden een voordeel afgesien ende soo nu als dan soo goeden parthije volck becomen, dat met het aengehaelde volck van Schiedam, tegenwoordich omtrent de tachtich Nederlanders in de Mattaram gevangen sitten", bericht Brouwer (*ibid.*, bl. 205) „ende alhoewel geruchten loopen, dat den Mattaram voornemens is

met een machtich leger op te trecken ende Batavia voor de derde reijse te belegeren, soo en hebben wy echter de rechte seeckerheyt daervan met de voors. praeuwen tot nu toe niet connen verstaen; dan den Coninck ende andere orangkays van Bantam hebben ons verscheyden reysen soo door brieven als expresse gecommitteerde de compste van den Mattaram geaffirmeert, ende vreesende dat syn oock wel op haer mochte geworpen hebben, prepareren ende verstercken haer noch dagelijks, soowel by Oosten Batavia in de reviere van Cranwang als by Westen in de reviere van Ontong Java alwaer sij onlangs geleden met ons voorweten ende expres consent met ettelijcke hondert coppen de wacht gehouden ende de principaelste passagien van wildernisse gesuyvert ende beset gehouden hebben, daer sy haer nae hun oordeel ingevalle de voors. revieren mochte trachten te passeeren gevouchlijck souden hebben connen stutten".

Vergelijkt men namelijk deze mededeeling met het bericht omtrent den Bantĕnschen Pangeran Pagĕr Agong, dat men vindt in het „Overzicht", op bl. 18 en 19, — doch naar de opgave eerst in 1643 zou hebben plaats gehad [1]),— dan is men geneigd tot de meening, dat beide zouden handelen over dezelfde zaak. Deze Bantĕnsche Pangeran toch zet zich neer beoosten de Ci Tarum, wordt van daar verdreven, legert zich daarna aan de overzijde, de westzijde, van dezelfde rivier, en moet, doordat hij zich ter plaatse had neergeslagen, volgens dat bericht, middellijk de aanleiding zijn geworden tot het zenden van een zekeren Kartabumi, en later van diens zoon, den Panĕmbahan Singaprabangsa, die hem onder den reeds door zijnen vader gevoerden naam en titels opvolgde.

Daar de geloofwaardigheid der berichten van Hollandsche zijde zooveel grooter is, en het mij toeschijnt dat voor het jaar Alip op den *piagĕm* slechts het jaar 1633 A. D. in aanmerking komen kan, meen ik dat de door mij voorgestelde

---

[1]) Bij HAGEMAN, in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVII, 221 vindt men 1565 (A. D. 1643).

combinatie niet geheel onwaarschijnlijk is, doch ik moet het aan het oordeel van anderen overlaten of zij steekhoudend mag worden genoemd.

Op één punt dient hier nog te worden gewezen. Het is dit, dat, indien het boven verkregen resultaat juist is, en dus het jaar Alip in de legenden der platen van Kandang Sapi werkelijk beantwoordt aan 1633 A. D., de *piagĕm* en de brief uitgereikt en geschreven zijn in het jaar, dat verondersteld wordt het eerste te zijn waarin de speciaal als de Javaansche tijdrekening bekend staande jaartelling in gebruik moet zijn gekomen [1]). De brief dagteekent zelfs van 1 Moharram, d. i. de eerste dag van dat (maan-) jaar (1555 A. J.). Dit zou wel niet in strijd zijn met hetgeen de zoo nauwkeurige onderzoekingen van Dr. Cohen Stuart aan het licht hebben gebracht, toch zou het opmerkenswaardig wezen.

Er bestaan echter nog andere authentieke stukken, die in eenzelfden trant gedagteekend, en tegelijkertijd vermoedelijk uit een nog iets ouderen tijd afkomstig zijn, althans naar de in mijn oog hoogst waarschijnlijke redeneering dat bedreven heldendaden, enz. gewoonlijk kort na het feit beloond zullen zijn geworden, en niet eerst lang daarna. Daarmede wordt trouwens Cohen Stuart's resultaat niet geheel te niet gedaan. Zijn uitkomst opvattende als slaande bijv. op de officieele invoering, laat het zich zeer goed denken, dat reeds te voren die later algemeen ingevoerde nieuwe wijze van berekenen gedurende eenigen tijd naast de andere in gebruik was geweest, evenzeer als na die invoering de andere daarom nog niet geheel en al in onbruik behoeft te zijn geraakt, of wel is.

Een van de bedoelde stukken, die alle door het toedoen van den Heer K. F. Holle reeds gemeengoed zijn, dagteekent

---

1) Men zie Cohen Stuart's opstel in de Ned. Ind. Regeerings-almanak; diens opstellen in Tijdschr. Ned. Ind., 1850, I, 315; Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XX, 195; Voorrede Brata Joeda, 6, en verb. 271; ook Veth, *Java*, I, 497.

van Donderdag 10 Moharram uit een jaar Wawu (*ing dintĕn kĕmis tanggal pingsapuluh, sasi Muharam, tahun wawu*) [1]), een ander van Maandag, 9 Moharram van een jaar Jim akir (*dina sĕnen tanggal pingsanga, sasi Mokaram taḥhun jim akir*) [2]).

Het eerste werd van wege den Kangjĕng Susuhunan Mataram uitgereikt aan een zekeren Mukarab, in de desa Ci Kĕruh, zijn kinderen, kindskinderen en verdere nakomelingen, om reden hij tijdens de belegering van Batavia (Jakĕtra) Kiahi Wiramanggala met zijn arm had beschut, waarbij deze door een geweerschot verbrijzeld was. Het tweede is een *piagĕm* voor Wanda, den *wadana* van Sukakarta, die beloond werd, omdat hij Dipati Ukur had helpen bevechten.

Het eerste feit moet gesteld worden omstreeks 1628, terwijl de opstand van Dipati Ukur in 1631 een einde nam.

Nu ligt het voor de hand, zooals reeds is gezegd, te veronderstellen dat de bij deze *piagĕm's* geschonken belooningen toegekend zijn kort na de gebeurtenissen. Aan een jaar Wawu zal, tijdens Sultan Agĕng's regeering, beantwoorden A. D. 1615, 1623, 1631, 1639; aan een jaar Jim akir 1616, 1624, 1632, 1640. Onder deze jaarcijfers zijn 1631 en 1632 de aangewezene. Hieruit volgt dan, dat reeds vóór de (officieele) invoering de nieuwe trant van dateeren in gebruik moet zijn geweest, daarmede vervalt tevens het mogelijke bezwaar, dat men zou kunnen opwerpen, tegen het opmerkenswaardige feit, dat wij een stuk bezitten dagteekenende van den eersten dag van het jaar, waarin de nieuwe tijdrekening zou zijn ingevoerd, en waarvan de datum ingekleed blijkt te wezen volgens die nieuwe methode.

In het voorafgaande werd geen melding gemaakt van een paar berichten waarin de namen Singaprabangsa en Wirasaba voorkomen, doch waarover hier het stilzwijgen toch niet mag worden bewaard. De reden, waarom ze eerst hier ter sprake worden gebracht, is dat zij dagteekenen uit een

---

[1]) Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XIII, 492.

[2]) Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVII, 343. Voor dezen *piagĕm* zie men ook het op dit opstel volgende stukje.

betrekkelijk veel jongeren tijd dan ik aannam voor het jaar Alif in den datum van den *piagĕm*, op gronden die ik daarvoor heb aangevoerd. De bedoelde berichten zijn van 1675 en van 1677 A. D., terwijl ik 1633 aannam voor den *piagĕm*. Zij zijn dus ruim 40 jaren jonger, indien mijne redeneering en de praemissen, waarop deze werd gebouwd, niet onjuist zijn.

Die berichten vindt men in DE JONGE's „Opkomst", en in het „Overzigt" van den Heer O. VAN REES, het eerste in het VI^de deel van het eerstgenoemde werk, bl. 216, het tweede *ll.* bl. 71.

Ik zal ze hier beiden in extenso mededeelen.

Het bericht van 1675 is ontleend aan een brief van W. CAEFF aan de Hooge Regeering, dd. Bantam, 20 Maart van dat jaar. Het luidt: „Gisteren verscheen in Comp'. logie Key Agus Doeta Wangsa, Coninex schrijver en maecte ons bekent uyt's Coninex naam, hoe dat Radin Senapaty hooft van Ontongh Java, een Key nevens eenige van zijn volcq, nu omtrent 8 dagen geleden (gezonden had), op gerugten van datter eenige duysenden van des Mattarams volcq beneden de groote bergh van Batavia aan de westcant waren aangenomen. Om de waerheyt hiervan te weten zijn genoemde Javanen na derwaerts afgezonden, nadat se drie dagen uyt syn geweest, hebben gerapporteert, dat de Mattaram met 8000 man onder kommando van vijf Keys, genaemt: Tommagon Niranghon Angoen, Tommagon Wira Dadaha, Key Nebey Wirasaba, dito: Singha Pierabangsa en Key Nebey Rangha Campool, agterom het groote blaauwe bergh tot een plaats die genaemt wordt Maraberis, leyt tusschen de groote rivier van Batavia en de rivier van Anckê, omtrent 1 ½ etmael gaens van Ontongh Java af, waren aangekomen en maeken aldaer een negerij en een groote wegh, die directelycq naar Batavia streckt. Genoemde Tommagons en Key Nebei hebben aan dezen vorst laten aanseggen, dat syne Mayt. voor haar niet en behoefde te vreesen; maar dat de Sousouhounangh van voorneemingh is, om Batavia te belegeren. De soon van den Sousouhounangh, Pangerangh

Depatty, lagh met een leger van 80000 man claer en stont eerstdaeghs daarmede oock af te comen, volgens seggen van genoemde Key Agus Doeta Wangsa, soo en sijn dit geen loopende gerugten, maer de opregte en sincere waerheyt, dierhalve zoude Syn Mayt. oock noodigh geagt hebben om UEd. daervan mede bekent te maeken". [1]).

Het tweede is getrokken uit het Daghregister van het kasteel van Batavia, waarin het geboekt werd op 8 Oktober 1677. Het is een briefje dat weinige dagen vóór het sluiten van het traktaat van 19 en 20 Oktober van datzelfde jaar (men zie boven bl. 350) uit het Krawangsche bij de Hooge Regeering was ontvangen. „Deze brief van Mijnheers broeder Kiay Wiera Saba tot Bringin touson (Waringin pitu) en van Kiey Singa Prabangsa van de plaats te Indapella (Tañjung pura?) en comt aan mijn broeder, den Heer in de stadt Batavia, die Godt wil zegenen met een lanck leven en veel geluk in deze werelt. Verders sende ik een briefje aan Mijnheer en versoecke hulpe, de reden waerom hulpe versoecke is, omdat Kiey Ingampol (Pangeran Rangga Gĕmpol van Sumĕḍang) met die van Bantam vereenigt is en Kiey Ingampol is van ṃeeninge, in deze maent Oktober tegen die van Carwangh te oorlogen".

Uit deze beide berichten blijkt dat in 1675 en in 1677 de twee in den *piagĕm* genoemde personen, Singaprabangsa en Wirasaba, of personen van dezelfde namen, zich dicht in de nabijheid van het Krawangsche of in het Krawangsche zelf bevonden. Daarom dient het althans een oogenblik een punt van overweging te zijn of de *piagĕm* wellicht ook betrekking zou kunnen hebben op deze in zooveel lateren tijd voorgevallen bijzonderheid, d. w. z. niet dagteekent uit 1633.

Na hetgeen boven door mij gesteld is geworden, meen ik, dat, hoewel dit mogelijk zou kunnen zijn, het waarschijnlijker moet worden geacht, dat mijne berekening juist is, of het zou moeten zijn dat hetgeen door de traditie om-

---

[1]) Men zie de aanteekening van den Heer DE JONGE bij dit citaat.

trent Singaprabangsa en Wirasaba wordt verhaald, slechts zeer weinig vertrouwen verdient, en er verschillende zaken dooreen verward zijn. Indien men nagaat hoe onzeker ten deze de tijdsbepaling der inlandsche traditie is, waarvoor men vergelijke wat op bladz. 350 werd gezegd, dan is men inderdaad huiverig in welke richting ook te beslissen, te meer omdat, waar het Javaansche personen geldt, het zoo menigwerf ondoenlijk is uit te maken of men, waar men denzelfden eigennaam ontmoet, ook te maken heeft met dezelfde persoon. Aan verschillende ambten toch is bij de Javanen ook een vaste eigennaam verbonden, dien men voert zoodra men tot zulk een ambt is beroepen, en zulke eigennamen hebben dus ten naastebij de waarde van een ambtstitel. Dit nader uit een te zetten is, daar de voorbeelden daarvan legio zijn, overbodig. Maar er volgt uit dat men altijd voorzichtig moet zijn, vóór men bij zulke omstandigheden beslist omtrent de identiteit van een persoon.

In ons geval komt er nog dit bij. In het eerste bericht, dat van 1675, vindt men nevens Singaprabangsa en Wirasaba ook genoemd Tumènggung Wiradadaha, Tumĕnggung Wirangunangun, en Rangga Gĕmpol van Sumĕḍang. Vergelijkt men wat omtrent dezen laatste boven op bladz. 352 is opgemerkt, namelijk dat hij vermoedelijk in 1631 tot zijne functie is gekomen, dan is men genoodzaakt, om, indien men zou meenen dat het tijdsverloop van 1631 tot 1677 te lang van duur is geweest, dan dat de in 1677 genoemde Rangga Gĕmpol nog dezelfde persoon kan zijn, als die in ± 1631 zou zijn aangesteld, te veronderstellen dat hij door een ander van denzelfden naam vervangen is geworden. Hetzelfde zal ook moeten worden aangenomen ten opzichte van Tumĕnggung Wiradadaha en Tumĕnggung Wirangunangun. Deze beide benamingen toch werden, — naar de traditie, die ook hier niet onwaar schijnt, — juist toegekend aan personen, die zich bij Dipati Ukur († 1631) niet hadden aangesloten, toen hij tegen Mataram opstond, en zij moeten dus reeds in dien tijd, in 1631, menschen zijn ge-

weest van een zekeren, doch daarom nog geenszins hoogen leeftijd, in aanmerking genomen de hooge stand, dien zij toenmaals reeds innamen [1]). Ook voor hen is het tijdsverloop tot op 1677 òf niet te lang, òf wel ook achtèr deze namen verschuilen zich andere personen, die na hen dezelfde functien hebben bekleed.

Maar om dezelfde reden zullen de Wirasaba en de Singaprabangsa, die in die berichten uit 1675 en 1677 genoemd worden, ook reeds in 1633 in functie kunnen zijn getreden, of wel, men zal ook ten opzichte van deze beide namen kunnen en moeten laten gelden, wat voor die anderen van kracht zou wezen, zoodat uit het voorkomen van hunne namen in een betrekkelijk zooveel jongeren tijd geen argumenten kunnen worden afgeleid tegen hetgeen door mij werd opgemerkt en ik in de eerste plaats meende te moeten stellen [2]).

Ik heb gemeend, dat men der traditie geloof schenken moet voor zoo ver zij mededeelt, dat Krawang bevolkt zou zijn onder de beide ook in den *piagĕm* genoemde personen, en daarop mijne redeneering gegrond, het om de aangegeven redenen in het midden latende of de personen aan te treffen in die berichten van 1675 en 1677 dezelfde zijn geweest, als die, welke de 2000 man naar Krawang hebben geleid.

Hoewel ik geloof dat mijne redeneering de waarschijnlijkheid voor zich heeft, kan het zijn dat de qualificatie der feiten zooals ik ze hier gaf, een ander minder waarschijnlijk zal dunken. Voor de geschiedenis van Krawang gedurende 1631—1677 vindt men slechts hier en daar gegevens. Als de *piagem* niet van Sultan Agĕng afkomstig is, doch gesteld

[1]) Aan Tumĕnggung Wiradadaha, Tumenggung Wirangunangun en Tanubaya werd in een jaar Alip een *piagĕm* uitgereikt, omdat zij trouw waren gebleven *kang sĕca*). Volgens de traditie zijn zij trouw gebleven aan Sultan Agĕng. toen Dipati Ukur opstond, en deze hen uitnoodigde zich bij hem aan te sluiten, Volgens de redeneering boven bl. 356 moet dat jaar Alip = 1633 A. D zijn, hetzelfde jaar als door mij van den *piagĕm* van Singaprabangsa is aangenomen. Men zie verder het volgende opstelletje.

[2]) Men vergelijke wat boven reeds voorkwam over Kartabumi en diens zoon Singaprabangsa, bl. 355.

zal moeten worden in een lateren tijd, onder de regeering van Mangkurat I (1645—1677), dan zullen slechts de jaren 1649, 1656, 1664, of 1672 voor het jaar Alip dáár genoemd, in aanmerking kunnen komen.

WELTEVREDEN, *April* 1888.

NOG IETS OVER EEN REEDS VROEGER GEPUBLICEERDEN PIAGĔM VAN SULTAN AGĔNG,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Door tusschenkomst van den Heer D. F. VAN REES ontving de Heer K. F. HOLLE een nieuwe afteekening van den indertijd door hem in zijne „Bijdragen tot de geschiedenis der Preangerlanden" (zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVII, 343) bekend gemaakten *piagĕm*, die door Sultan Agĕng uitgereikt is aan den *wadana* van Sukakarta, nadat deze Dipati Ukur had helpen overmeesteren.

Zooals bekend is had Dipati Ukur, toenmaals opper-*wadana* in de Preangerlanden, ten einde zijn hoofd te redden, den Sultan de belofte gedaan Batavia te veroveren, doch voor deze plaats den nederlaag geleden, om die reden zich met zijn aanhang teruggetrokken in de Preanger en zich onafhankelijk verklaard. Eerst na vrij veel moeite was het gelukt hem ten onder te brengen. Daarbij moet de *wadana* van Sukakarta een belangrijke rol hebben gespeeld, weshalve hem, op vorstelijke wijze een belooning werd geschonken.

Daar deze nieuwe afteekening het mogelijk maakt een verbeterde transcriptie van dien *piagĕm* te geven, zond de Heer HOLLE ze mij toe om haar bekend te maken, en er tevens op te wijzen, dat de in Not. Bat. Gen., XXV, 68 omtrent een n i e u w e n *piagem* van Sultan Agĕng gedane mededeeling gerectificeerd dient te worden. Een nader door hem ingesteld onderzoek heeft aan het licht gebracht dat het

hetzelfde stuk is als het zooeven genoemde, doch dat de *wadana* van Sukakarta den naam Wanda heeft gedragen, wat uit het voor jaren door den Heer HOLLE gemaakte afschrift niet blijkt. Verder vindt men hier een nieuwe vertaling van dezen *piagĕm*.

De transcriptie wordt in Javaansch karakter gegeven, vooral omdat de spelling van het stuk zoo beter tot haar recht komt. Deze is, zooals men ziet, veeleer de thans in de Sundalanden gebruikelijke, dan de Javaansche. Zoo wordt bijv. als *sandangan* voor *o* slechts de [illegible] (*tarung*) gebruikt, terwijl de [illegible] (*taling*) ontbreekt. Ook [illegible] moet als zoodanig gelden. Om op zich zelf staande vokalen uit te drukken bezigen de Sundaneezen, behalve de oude vokaal-*aksara*'s (*sastraswara*), als klinkerdragers [illegible] en [illegible], aangezien zij een duidelijk uitgesproken *h* kennen en dus de [illegible], die voor het Javaansch als zoodanig dient, niet kunnen aanwenden. Aan zulk een spelling moet het [illegible] zijn oorsprong te danken hebben nl. = [illegible].

[illegible] [1]) [illegible]

[illegible] [2]) [illegible]

[illegible] [3]) [illegible]

[illegible] [4]) [illegible]

[illegible] [5]) [illegible]

[illegible] [6]) [illegible]

---

[1]) Lees: [illegible]

[2]) Lees: [illegible]

[3]) De [illegible] van [illegible] onder den regel.

[4]) Lees: [illegible]

[5]) Bedoeld moet zijn [illegible]

[6]) [illegible] onder den regel.

[illegible]

In het Hollandsch luidt dit:

„Geef acht! Een *piagĕm* van mij, den Sultan van Mataram, verleend aan Wanda, den *wadana* van Sukakarta, die mij trouw bleef. Hij luidt: Wanda stel ik vrij van diensten, met het hem onderhoorige gebied. De kreits van Ci Pinaha en Bojong örön [1]), die is aan Wanda toevertrouwd. Dat niemand hem hindere; hij doe wat hij wil, westwaarts tot aan den grens van Bantĕn, noordwaarts tot aan Carĕbon. Gedurende zeven geslachten behoeft hij voor mij niet te verschijnen. Het is om zijne verrichtingen, dat hij medehielp in den strijd tegen Ukur, dat ik aan Wanda de twaalf Preanger-landen opdraag en hem tot *mantri* aanstel. Wanda moet gelden als de oudere broeder van Wirawangsa, die Tumènggung Wiradadaha is; ordenende de Preangerlanden (met hun) twaalf *wadana*'s. Einde van den *piagĕm*. Geschreven op Maandag, 9 Moharram, van het jaar Jim akir".

In deze vertaling [2]) heb ik mij zooveel mogelijk aangesloten bij de vroeger t. a. p. door den Heer HOLLE geleverde. Ten opzichte van het laatste gedeelte bestaat er belangrijk verschil. Tot de afwijking vond ik aanleiding en grond in de bewoordingen en de constructie van den tekst.

De inlandsche berichten omtrent deze periode van de geschiedenis der Preangerlanden loopen, bij alle onderlinge overeenkomst zeer uiteen, maar ik meen dat voor alles aan authentieke stukken als deze *piagĕm* geloof moet worden geslagen, ook al leeren zij wat anders.

Het verschil bestaat hierin dat volgens mijne vertaling Wanda, de *wadana* van Sukakarta in plaats van o n d e r de 12 *wadana*'s der Preangerlanden te worden geplaatst, een positie verkrijgt, die eenigzins overeen schijnt te komen met den rang vroeger bekleed door Rangga Gĕḍe van Sumĕḍang

---

[1]) Of: Mandala, Ci Pinaha en Bojong örön. De Heer HOLLE las Panaha.

[2]) Voor *pengĕt* en *titi* zie men boven bl. 341.

en na deze door Dipati Ukur, en dat hij door Wirawangsa beschouwd zou moeten worden als een oudere broeder, dus als hooger in rang dan hij zelf was, terwijl naar die van den Heer HOLLE het omgekeerde moet worden aangenomen.

In de bekende traditiën wordt van geen Wanda gerept, althans niet onder dezen naam.

Wirawangsa en andere daarentegen nemen een belangrijke en hooge positie in. Het geloofwaardige van dit laatste wordt gestaafd door een ook al door den Heer HOLLE bekend gemaakte, *piagĕm* [1]), waaruit men leert dat Tumĕnggung Wiradadaha d. i. Wirawangsa (men zie ook den *piagem* aan Wanda), Tumĕnggung Wirangunangun en Tanubaya aangesteld zijn tot *mantri agung*, de eerste over Sukapura, de tweede over Bandung, en de laatste over Parakan Muñcang.

Nu zou het in dezen laatst genoemden *piagĕm* vermelde het wellicht kunnen doen schijnen dat mijn lezing van den vrijbrief voor Wanda onjuist zou zijn, maar vergelijkt men de datums der beide stukken, daarbij in rekening brengende wat in het voorafgaande opstel over de drie platen uit de desa Kandang Sapi werd opgemerkt op bladzijde 356 en 361 noot, dan ziet men dat aan Wanda zijne privilegien een vol (maan-) jaar eerder moeten zijn toegekend, dan aan die andere drie personen wat hunne belooning was. Wanda's vrijbrief dagteekent toch van 9 Moharram Jim akir (vermoedelijk = 1632 A. D.), die andere hier genoemde *piagĕm* van 9 Moharram Alip (volgens een zelfde redeneering naar alle waarschijnlijkheid = 1633 A. D.).

Wanda werd dus beloond vóór die andere personen, naar mijne vertaling ook boven hen.

Mag men afgaan op hetgeen de traditie leert omtrent de laatsten, dan zouden hunne verdiensten daarin bestaan hebben dat zij wel is waar trouw (*kang sĕca*, zooals in hun *piagĕm* staat) zijn gebleven aan den Susuhunan, toen Dipati

---

[1]) Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVII, 341.

Ukur hem uitnoodigde met hem gemeene zaak te maken tegen Mataram, doch zich slechts onzijdig hebben gehouden, zich niet bij Dipati Ukur aangesloten, doch ook zich geen moeite gegeven hebben Mataram tegen hem te helpen. Wanda daarentegen, die evenzoo trouw genoemd wordt (*kang saca*), deed meer, hij hielp mede Dipati Ukur te bevechten (*tingkah si Wanda milu anglakoni gawe anglurug maring Ukur*).

Dit nu kan zeer wel de reden zijn geweest waarom hij zooveel eerder in aanmerking is gekomen voor de hem toegekende onderscheiding, en deze een buitengewone was. Wirawangsa d. i. Tumĕnggung Wiradadaha stond toenmaals reeds over Sukapura, doch eerst later werd hem de titel van *mantri agung* toegekend. En dit moet ook ten opzichte der beide anderen gelden.

Dat de inlandsche verhalen over Wanda geen licht geven werd reeds gezegd. Evenmin als in het voorgaande opstel ben ik, vooral dientengevolge, in staat hier een positief resultaat te trekken.

WELTEVREDEN, *April* 1888.

Iets over een ouderen Dipanegara in verband met een prototype van de voorspellingen van Jayabaya,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

Terwijl verondersteld mag worden dat het van algemeene bekendheid is, dat de Dipanĕgara, die door zijn opstand in 1825 zooveel van zich deed gewagen, behalve andere namen ook dien van Erucakra, dat is de naam van den Javaanschen Messias, heeft aangenomen, schijnt het minder de aandacht te hebben getrokken dat ruim een eeuw te voren een andere Dipanĕgara reeds hetzelfde had gedaan.

Toch is dit het geval, zooals blijkt uit de *babad's* (Javaansche kronieken) [1]).

Het feit wordt vermeld zoowel door RAFFLES in zijn History of Java, 2d Ed., II, 222, als door J. HAGEMAN in diens Inleiding tot de kennis der geschiedenis, aardrijkskunde, fabelleer en tijdrekenkunde van Java, 1852, I, 184 noot, en geheel van belang ontbloot is het niet [2]).

---

[1]) Hier ten deze slechts verwijzende naar gedrukte teksten, noem ik MEINSMA's Babad Tanah Djawi, bl. 625 vlgg., en [illegible], Surakarta 1876, III, 77 volgg.; voor dit laatste kan men ook opslaan de Bramartani van 1875.

[2]) Men vindt er ook melding van gemaakt in den Catalogus der Jav. Hss. van het Ned. Bijbelgenootschap van de hand van Dr. ENGELMAN, uitgegeven door Prof. VETH in Tijdschr. N. I., 1870, II, 172. T. a. p. is de naam Jayapuspita in plaats van Dipanĕgara opgegeven, wat een schrijffout moet zijn.

Het schijnt dat deze historische bijzonderheid, waarvan in de oude Hollandsche stukken, door Jhr. Mr. J. K. J. DE JONGE in zijn »De opkomst van het Nederlandsch gezag in Nederlandsch Oost-Indië" (deel IX) bekend gemaakt,

Men kan er onder anderen uit leeren, dat het Erucakra-geloof der Javanen, d. w. z. het geloof aan een toekomstigen Messias, die vrede op aarde (in casu Java) brengen, en de voorbode wezen zal van een later honderdjarig rijk, een nieuwe *tretayuga*, nieuwe gulden eeuw, reeds betrekkelijk oud is, en lang vóór het optreden van den bekenden Dipanĕgara van 1825 bestond. Het stelt in staat om zooveel beter te begrijpen hoe deze er toe is gekomen om bij zijn verzet tegen het bestaande bestuur gebruik te maken van wat men lezen kan in het Javaansche geschriftje *Pralambang*, dat wij gewoon zijn „de voorspellingen van Jayabaya" te betitelen; immers het was gebleken dat die vorige Dipanĕgara, wiens optreden plaats had in de jaren 1718—1723 A. D., niet de ware Erucakra was geweest, wellicht dat hij thans beter kans van slagen hebben zou. Dat optreden van dien voorganger moet hem bekend zijn geweest, en dat de naam Erucakra reeds in dien ouderen tijd die van den Javaanschen Messias was, zal beneden blijken.

De geschiedenis van dien ouderen Dipanĕgara komt hier op neer.

Onder de zonen van Pangeran Pugĕr, den lateren Pakubuwana I (1704—1719), was er een die in zijn jeugd Raden Mas Sungkawa, daarna Raden Mas Dipataruna heette, en bij de aanvaarding van de regeering door zijn vader, den naam Dipati Dipanĕgara ontving. Hij was jonger dan zijne broeder de latere Mangkurat IV (1719—1727), doch ouder dan Pangeran Dipati Purbaya en Pangeran Dipati Blitar, twee andere broeders van hem, die later eveneens zijn opgestaan.

Terwijl reeds onder de regeering van Mangkurat I (Tĕgal Wangi, 1645—1677) de onlusten, die Java zoo langen

---

niet wordt gerept, op den achtergrond is geraakt, doordat andere voor ons gewichtiger bijzonderheden van dit tijdperk van Java's geschiedenis meer op den voorgrond traden. Noch in Prof. VETH's standaardwerk over Java (zie Deel II, 437—447), noch in MEINSMA's Geschiedenis van de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen (zie Deel I, hoofdst. XII) wordt het genoemd, evenmin in M. L. VAN DEVENTER's Geschiedenis der Nederlanders op Java.

tijd geteisterd hebben, en niet weinig hebben medegewerkt om het Hollandsche gezag over Java te vestigen, een aanvang hadden genomen, waren deze onder Mangkurat II (1677—1703) steeds meer en meer toegenomen, en zij duurden nog voort ook onder de regeering van Pakubuwana I, die zijn onmiddelijken voorganger Mangkurat III (1703—1704) als een ten onrechte ingeschoven vorst beschouwde.

Om slechts de bekendste figuren uit die onrustige en onlustige tijden te noemen: Trunajaya had zich lang staande gehouden, Surapati (de vrij gelaten Balineesche slaaf Untung) had veel van zich doen spreken, de Dipati van Surabaya, die den 26 Febr. 1709 te Kartasura zoo verraderlijk van kant gemaakt werd, en na den dood van deze, diens broeders hadden zich bij Surapati of zijne zonen, nadat Surapati in 1705 gestorven was, aangesloten. Onder die broeders nam de belangrijkste plaats Jayapuspita in.

In het jaar 1718 A. D. zond Pakubuwana I, die inmiddels aan het bewind gekomen was, zijne zonen Pangeran Dipanĕgara en Pangeran Blitar, ieder met een leger op de opstandelingen in Oost-Java af [1]).

Pangeran Dipanĕgara kreeg, — zoo verhaalt de door MEINSMA uitgegeven proza-bewerking van de Babad Tanah Jawi, bl. 625 vlgg., voor zoo ver als dat boek doorloopt, — tevens bevel ook zijne vrouwen en zijne kinderen mede te nemen, terwijl hem reeds vroeger door den Susuhunan een vingerwijzing was gegeven. Hem werd verder, toen hij zich op weg begaf, een brief voor Jayapuspita ter hand gesteld, dien hij aan deze persoonlijk moest overhandigen, om hem dan te zamen met hem te lezen.

In dien brief stond dat de Susuhunan Java beoosten den Lawu ter besturing aan hen beide overliet, op voorwaarde dat zij geen poging zouden doen bij dat gebied nog grond te trekken gelegen bewesten dienzelfden berg.

Doch op een gegeven dag liet de Dipati van Surabaya,

[1]) Volgens de te Surakarta uitgegeven Babad Kartasura geschiedde dit in een jaar Jim akir, wat 1718—1719 was.

Jayapuspita, al zijne manschappen, ter plaatse waar hij zich bevond en de ontmoeting tusschen hem en Dipanĕgara had plaats gehad, aantreden om er getuigen van te zijn dat Pangeran Dipanĕgara tot koning werd uitgeroepen onder den naam van Panĕmbahan E r u c a k r a, Senapati ingalaga, Ngabdurrahman, Sahidin, Panatagama, over al het land beoosten den Lawu, noord- en zuidwaarts tot aan zee.

Vooral als men in aanmerking neemt wat er naar het bericht aan voorafging, schijnt dit feit op zich zelf niet veel te beteekenen te hebben, en over het geheel is dit dan ook de indruk, dien men krijgt als men het gedeelte van de Babad Tanah Jawi, dat hierop betrekking heeft, in het oorspronkelijk in al zijne uitvoerigheid doorleest. De gebeurtenissen worden door den schrijver van die Babad, vermoedelijk Carik Bajra, die een contemporair was van Pakubuwana I, en de hier gereleveerde feiten dus zelf beleefd heeft, zonder eenigen omhaal en zonder uitweidingen over de waarde er van, dus zeer objectief, medegedeeld. Maar dat reeds toenmaals de naam Erucakra voor de Javanen een bijzonderen klank moet hebben gehad mag worden aangenomen, al ware het alleen maar om de bijzonderheid, die men *ll.* bladz. 654 en 655 vermeld kan vinden, en die naar onze beschouwingen veilig verzwegen had kunnen blijven [1]). En waarom zou Dipanĕgara juist dien, zoo vreemden naam hebben aangenomen, terwijl er zoo vele andere te kust en te keur gevonden konden worden?

Jayapuspita zelf nam den naam aan van Dipati Panatagama, ook andere kregen nieuwe namen. Aan den nieuwen Panĕmbahan werden rijksinsigniën en 700 man (400 Balineezen en 300 Javanen) geschonken, en Jayapuspita gaf hem

---

[1]) Die bijzonderheid moet evenwel naar Javaansche wijze van zien een integreerend deel hebben uitgemaakt van de geschiedenis van dezen Dipanĕgara, daar er volgens hunne opvattingen uit blijkt, en dus ook uit moet worden afgeleid, dat Dipanĕgara = Erucakra als een buitengewoon man moet worden beschouwd. De bewoordingen van den tekst laten niet toe nader in bijzonderheden te treden. Andere gedeelten van deze zelfde Babad verspreiden over mededeelingen van dezen aard een belangrijk licht.

den raad zich niet met de krijgszaken te bemoeien, zich rustig te Kĕḍiri te vestigen.

Doch terwijl Dipanĕgara aan Jayapuspita overliet wat beoosten de rivier van Kĕḍiri lag, gaf hij de voorkeur aan Madiyun, — wat Erucakra behoorde te doen; — en wilde hij zich praktisch in de krijgskunst oefenen.

Na een kortstondig verblijf in laatstgenoemde plaats, bracht hij zijn kraton over naar Padonan in Sukawati. Dit geschiedde iets na den dood van Pakubuwana I († 1719), die door Mangkurat IV (1719—1727) werd opgevolgd.

Middelerwijl zijn ook Pangeran Blitar, Arya Mataram, Pangeran Purbaya opgestaan. Vooral Purbaya heeft belangrijk succes. Aan een oproeping van deze om tot hem te komen, en zich bij hem aan te sluiten, geeft Dipanĕgara, nog vol zeltvertrouwen, geen gehoor. Spoedig kiest echter Jayapuspita de partij van Purbaya, wordt Dipanĕgara door allen verlaten, vlucht hij van Padonan naar Sĕmanggi (bij Baturana), en van daar naar Tĕmbayat, vanwaar Purbaya hem laat halen. Sints dat oogenblik deelt hij de lotgevallen van zijne broeders, totdat ten slotte de opstandelingen door de troepen van de Kompagnie ten naastebij overwonnen worden, Purbaya zich verdeemoedigt, Dipanĕgara zich met anderen overgeeft en in 1723 verbannen wordt naar de Kaap de Goede Hoop, waarmede zijne poging den Javanen een nieuwen tijd te brengen een even treurig einde nam, als later het geval is geweest met die van zijn naamgenoot, die, hem navolgende in zijn wijze van optreden, evenzoo op een aanvankelijk succes heeft kunnen bogen, doch later naar Menado werd verbannen [1].

Herleidt men de jaren van het optreden van dezen Panĕmbahan Erucakra, die boven zijn opgegeven in de bij ons gebruikelijke jaartelling, tot jaren van de Javaansche tijdrekening, dan blijkt het dat de vermelde gebeurtenissen hebben plaats gehad gedurende 1642—1648 A. J.

---

[1]) Het laatste gedeelte van de lotgevallen van den ouderen Dipanĕgara, zijn door Meinsma, uit Winter's bewerking van den Babad, welke iets verder doorloopt dan de uitgegeven tekst, medegedeeld in Bijdr. 4e Volgr., IV, 505.

Het is vooral omdat dit het geval is, dat ik aan hetgeen thans volgen zal, het gereleveerde tot inleiding meende te moeten laten voorafgaan.

In de *kropak* verzameling van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen bevindt zich namelijk een handschrift [1]), waarin men behalve andere stukken, waaronder een zeer beknopte prophetengeschiedenis in proza het noemenswaardigste is, een stukje Javaansch aantreft, dat ik meende ook aan anderen bekend te moeten maken.

Het beslaat, als men de zijde en de keerzijde van ieder plankje afzonderlijk telt, niet meer dan ongeveer $6^1/_2$ bladzijde van dat Hs., dat $37^1/_2$ cM. lang, en met oud-Javaansch schrift geschreven is.

Dat stukje is, zoo zou ik het willen noemen, een prototype van de Pralambang, of „de voorspellingen van Jayabaya", hoewel de naam van Jayabaya er niet in wordt genoemd, en ook de eigenlijk gezegde *pralambang* s er in ontbreken. Ook wijkt het bijv. ten opzichte van Java's oudere geschiedenis zeer af van wat men daaromtrent in de Pralambang vinden kan [2]).

Terwijl in de Pralambang, nl. in de door Prof. Dr. DE HOLLANDER uitgegeven redactie, 1800 van de Javaansche jaartelling wordt opgegeven als het jaar waarin Erucakra zal optreden, vindt men in het hier te behandelen prototype als

---

[1]) No. 217 van den inventaris van Dr. COHEN STUART. Van dit Hs. bestaat ook een afschrift vervaardigd onder toezicht van dienzelfden geleerde, men zie beneden.

[2]) Eén redactie van den tekst van de *pralambang* is uitgegeven door Prof. Dr. J. DE HOLLANDER in zijn Handleiding bij de beoefening der Jav. taal- en letterkunde (1848). Een uitgebreid opstel over het onderwerp van den Heer J. A. B. WISELIUS komt voor in Bijdr. T. L. en Vk., 3e volgr., VII, 172 (Djåjå Båjå, zijn leven en voorspellingen). Dat niet alles in dit opstel juist is, en er ook belangrijke kleine fouten in worden aangetroffen, werd in hetzelfde deel van de Bijdr. bl. 285) aangetoond door Dr. COHEN STUART in zijn stukje »Eroetjakra". In zijn Zamenspraken (II, 248) heeft WINTER een verklaring van de *pralambang's* gegeven. Verder vindt men zulke voorspellingen in een eenigszins gewijzigden vorm ook in het boek Aji Saka. Daar is het Vorst Bañjaransari, die ze mededeelt aan zijn dochter Ratoe Pagědongan, men zie de proza-omwerking van WINTER, uitgegeven door J. J. B. GAAL en T. ROORDA, bl. 247 vlgg. De naam Erucakra wordt in dit laatste geschrift gemist.

zoodanig, naar alle waarschijnlijkheid, genoemd het 40ste jaar van de loopende eeuw van die jaartelling (*tĕnggèk pat tanpasirah*), het jaar 1640 A. J. (*sewu nĕmatus patangpuluh tanpasirah*), een jaar dat iets anterieur is aan het optreden van dien ouderen Dipanĕgara.

Vóór het optreden van Erucakra, zoo bericht het verder, zal Java in groote agitatie zijn, ziekten en verschrikkingen en hongersnood zullen zich voordoen, en dit alles zal plaats hebben, nadat het rijk van Mataram zal zijn ontstaan en daarover geregeerd zal hebben een vorst Prabu Añakrakusuma. En laat het nu ook reeds op zich zelf weinig ruimte voor twijfel over wie de hier bedoelde persoon zou moeten zijn, nl. Sultan Agĕng, wiens namen zijn Raden Mas Rangsang Paṇḍita Añakrakusuma, de verklaringen die van de beteekenis van dezen naam worden gegeven, stellen het duidelijk in het licht, dat slechts hij bedoeld kan wezen. Er staat toch: „Prabu Añakrakusuma, hetgeen zeggen wil: hij is in staat gesteld al de nakomelingen van alle vorsten (van Java) te overweldigen; ook: hij is (koning) over twee eilanden, het eiland Java en Madura; of wel: hij is in staat gesteld heel het oosten (van Java) zonder moeite ten onder te brengen", wat geheel op hem toepasselijk is, terwijl, nadat hij door Mangkurat I (Tĕgal Wangi) is opgevolgd, al heel spoedig de hevige onlusten beginnen, die mede genoemd zijn, en boven reeds werden vermeld.

Men mag dus stellen, dat de tijd waarin dit stukje Javaansch werd opgesteld liggen moet tusschen de regeering van Sultan Agĕng († 1645 A. D.) als terminus a quo, en het jaar 1640 A. J. (= 1715 A. D.) als terminus ad quem, dat is in de laatste helft der 17e eeuw van onze jaartelling. Dat het stukje met oud-Javaansch schrift geschreven is, is daarmede niet in strijd; dat schrift is tot nog veel later naast het inmiddels opgekomen nieuwere schrift in gebruik gebleven [1]).

[1]) Het schrift van de platen van Kandang Sapi, zie boven bladz. 339 vlgg., is van den nieuwen vorm, nieuw-Javaansch schrift. In overgangsvorm is een inscriptie van 1408 Çaka geschreven, zie Not. 1888, April.

Ook wat men in dat stukje verhaald vindt van Java's oudere geschiedenis, bepaaldelijk vóór het rijk van Majapahit, schijnt, hoe oppervlakkig de mededeelingen ook zijn, niet van belangrijkheid ontbloot te wezen.

Java's oudere geschiedenis, zooals deze luidt in de, men mag wel zeggen nieuwere, *babad*'s van Java, ook in het boek Aji Saka, dat in de ons bekende redactie zeker ook van jongere dagteekening is [1]), is, — het werd door anderen reeds meermalen terecht opgemerkt, — een ware doolhof.

In die oudere geschiedenis volgens deze boeken vindt men allerlei zaken opgenomen, die men met volle zekerheid onhistorisch verklaren kan, en in een geschiedenis van Java niet op hun plaats zijn. Ik behoef hier slechts te noemen de elementen die zijn overgenomen uit de Mohammedaansche prophetengeschiedenis, en de regeeringen der Hindu-goden en der vorsten uit het Mahâbhârata op Java. Doch behalve dit vindt men er ook stukken in die behooren tot de oudere vóór-Hindusche, dus polynesische mythologie der Javanen, op één waarvan door mij in de XVIII^{de} der stellingen, welke ik toevoegde aan mijn proefschrift „Bijdragen tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleisch-Polynesische taalfamilie", reeds werd gewezen. Als zoodanig, meen ik, zal ook moeten gelden de episode van Watu Gunung en wellicht ook die van Vorst Kaṇḍiawan met zijne zonen [2]).

---

[1]) Naar de traditie worden van de *babad*'s die van Pajajaran, Majapahit, Dĕmak, Pajang en Mataram toegeschreven aan Pangeran Adilangu (I) tijdens Mataram; de Babad Kartasura moet zijn vervaardigd door Carik Bajra tijdens Kartasura, zooals boven reeds werd gezegd; en het boek Siṇḍula, dat wel gelijk zal zijn aan het boek Aji Saka, moet afkomstig zijn van Panĕmbahan Madura tijdens Surakarta. Men vgl. de opgave van WINTER in het eerste deel zijner Zamenspraken. In het kort vindt men ook een resumé van Java's oudste geschiedenis aan het begin van den roman Pañji Jayalĕngkara, die door Ngabehi Kĕrtadiwirya, onder Surakarta, heet te zijn opgesteld.

[2]) De legende van Kaṇḍiawan en zijn vijf zonen vindt men Babad (MEINSMA), bl. 11; Aji Saka, bl. 82, waar Kaṇḍiawan's naam echter in een ander verband voorkomt. Ook in het onlangs door Prof. KERN bekend gemaakte gedeelte van de Tantu panggelaran, Bijdr. Ind. T. L. en Vk., 5e volgr., II, 579—581. Verder vindt die in het wetboek Sârasamuccaya, dat, na een strophe, als volgt begint: *Sira Bhaṭâra Wiṣṇu sira mareng Mĕdang, tka pwa sireng daa, tanpa-*

Doch zelfs, als men deze stukken van drieërlei aard uitzondert, blijft er nog een mixtum compositum over waarin zaken voorkomen die mede vóor uitschifting in aanmerking zullen moeten worden gebracht.

---

sangkan sira, jĕg saking âkâça sira, makwa pwa ngaraning aluhur, tĕhĕr ta ngaranira rahyangta Wĕkaṇḍyawan, sira ta ratu, ndâ tan ratu ring upasa, rahyang juga sira. Mayuga pwa sira, mijil tânaknira. Pratyekaningaranira: sang Mangukuhan, sirânak panuha; sang Karungkalah, sira tânak panggulu; sang Saṇḍanggarbha, sira ta panĕngah; sang Katu(ng)malaras, sira ta kekanging wuru u; sang Wrĕttikaṇḍahyun, sira ta wuruju, sira ta ratu ring Mĕḍang, kapingrwaning hana ratu sira. Kunĕng rahyangta Wĕkaṇḍyawan mahyun ta siromuliha maring swarganira, ring Haribhawanamaṇḍala, Bhaṭâra Wiṣṇu muwah. Mangkana nimitaning sang Wrĕttikaṇḍahyun rinatwakĕn ring Mĕḍang. Sira ta siniwî dening sânaknira, magawe sowang-sowang. Sang Mangukuhan sira ta wwang banwa, sang Karungkalah (HS. *Kurukalah*) *sira tâjagal, sang Saṇḍa(ng)garbha sira tâdagang, sang Katu(ng)malaras sira tânahat hano, sang Wrĕttikaṇḍahyun sira ta dadi ratu, sira ta manghandĕkĕn mânuṣa(dsana denira Bhatâra Wiṣṇu, kapanggiha denikang râma-râma ring Mĕḍang, susuk salawe, kengĕtakna de sang Wrĕttikaṇḍahyun, marapwan apagĕh ikang rât, atuturawastu, apan sang râma ring Mĕḍang wiçeṣa ring bhuwana kabeh, ngûniweh pinakabapa-ibu ning rât*, enz. Vergelijkt men deze vier plaatsen onderling, dan blijkt dat men het omtrent de opvolging der broeders niet eens is, dat in de Sârasamuççaya Kaṇḍyawan Wĕkaṇḍyawan heet, en in de Babad en de Aji Saka de namen zijn verloopen of door andere zijn vervangen. Men zie onderstaande tabel.

Sârasamuççaya.	Tantu panggĕlaran.	Babad.	Aji Saka.
Wekaṇḍyawan	Kaṇḍyawan	Kaṇḍiawan	Kaṇḍiawan
1 Mangukuhan (*landbouwer*)	1 Mangukuhan (*landbouwer*)	1 Panuhun (*landbouwer*)	1 Panuhun (*landbouwer*)
2 Karungkalah (*slager*)	4 Karungkalah (*slager*)	3 Karungkala (*jager*)	3 Karungkala (*jager*)
3 Saṇḍanggarbha (*handelsman*)	2 Saṇḍanggarbha (*handelsman*)	2 Saṇḍanggarba (*handelsman*)	2 Saṇḍanggarba (*handelsman*)
4 Katungmalaras (*palmwijntapper*)	3 Katungmalaras (*palmwijntapper*)	4 Tunggulmĕtung (*palmwijntapper*)	4 Sumĕṇḍipĕtung (*palmwijntapper*)
5 Wrĕttikaṇḍahyun (*vorst*)	5 Wrĕttikaṇḍayun (*vorst*)	5 Rĕsi Gaṭayu (*vorst*)	5 Rĕsi Gaṭayu (*vorst*)

In de Babad en de Aji Saka wordt ook opgegeven waar op Java ieder van hen geregeerd zou hebben, als in Bagĕlen, Jĕpara enz., terwijl Karungkalah in de eerste nog gelijk gesteld wordt aan Ratu Baka. Tunggulmĕtung is de naam van den Vorst van Tumapĕl, wiens plaats later door Ken Arok wordt ingenomen, men zie beneden. Over andere gelijkstellingen als bijv. Kaṇḍiawan = Jayalĕngkara, Rĕsi Gaṭayu = Subrata, de grootvader van Pañji Hino Kĕrtapati,

Daarmede zijn bedoeld die, welke zijn overgenomen uit, òf men ook aantreft in de Javaansche romans. Hier evenwel wordt de zaak ingewikkelder. Vooralsnog is niet uit te maken in hoeverre die romans, die bijkans alle historische kunnen heeten, wat daarin en welke ervan zullen kunnen gelden als echt-Javaansch. Al die romans, waarvan ik hier slechts noem den Angling Darma, de Pañji-verhalen, waarvan ik er slechts eenige ken, en den Damar Wulan, zijn door en door Javaansch gekleurd. Toch mag daaruit nog niet worden afgeleid dat zij inderdaad ook van Javaansche origine zouden zijn, hoewel dit ten opzichte van den Damar Wulan roman, die echter handelt over een tijd na de periode welke ik hier op het oog heb, wel mag worden aangenomen, en ook voor de Pañji-romans ten deze zeer veel zal kunnen worden aangevoerd.

Maar al neemt men nu ook aan, dat ook van hetgeen hier laatstelijk werd genoemd, het een en ander ten onrechte in Java's geschiedenis een plaats heeft gekregen, ook dan nog stuit men op veel wat zich niet rijmen laat, althans niet als men wat de *babad*'s enz. leeren, vergelijkt met de tradities op Bali.

Het belangrijkste punt is de stichting van Majapahit. Geheel anders dan men die bijv. in de Babad van MEINSMA en de Aji Saka verhaald vindt, luiden de berichten daaromtrent in de Rangga Lawe en de Ken Arok [1]). In de

meen ik hier het zwijgen te kunnen bewaren. Voor Kaṇḍiawan vond ik in een Babad Kartasura Kaṇḍiawa, en voor Mangukuhan (= Panuhun) Manguyu. In het Çiwaçâsana komt Rahyangta ring Mĕḍang, Rahyangta Kaṇḍyawan voor als wetgever, naast Manu. Of uit de opgave in het Sârasamuçcaya, dat Wĕkaṇḍyawan = Wiṣṇu is, mag worden afgeleid dat dat wetboek op de Wiṣṇusmrti (de instituten van Wiṣṇu) gebaseerd zou zijn, vereischt en verdient een opzettelijk onderzoek. Van hoog belang is ook de mededeeling in het door mij er uit aangehaalde, dat in vroegeren tijd men slechts *ralyang*'s op Java had, geen *ratu*'s (koningen). Blijkens de inscripties noemden de vorsten op Java zich zoo in den oudsten tijd, doch ook *rakryan*, zie GROENEVELDT, Catal., bl. 366. *Rahyang* doet denken aan het Bugineesche *daeng*.

[1]) Men vindt beide tradities medegedeeld bij RAFFLES. Blijkens de Siksa kaṇḍang karĕsyan, een korte, oude encyclopaedie in oud-Sundaasch, gevonden in de Preanger *kabuyutan*'s, en waaruit door den Heer HOLLE eenige gedeelten zijn bekend gemaakt, moet er in de Sundalanden in de 15e eeuw een geschrift van den

Babad komt de stichter uit het westen, in de Rangga Lawe uit het zuidoosten; in de Babad stamt hij af van de vorsten van Pajajaran (in de Sundalanden), in de Rangga Lawe van vorsten van Tumapĕl (in Pasuruhan). Men zou zeggen, er bestaat daaromtrent een oostelijke en daarnaast een westelijke traditie.

Dit treedt vooral in het licht, als men er op let, dat hetgeen omtrent de stichting van Majapahit te vinden is in die beide genoemde Javaansche geschriften van Bali, op Java, ook in andere geschriften dan de Babad en de Aji Saka, ten eenemale onbekend schijnt, terwijl juist de geschiedenissen van de vorsten, die onmiddelijk voorafgaan aan den stichter van Majapahit en diens tijdgenooten, in den Babad een zeer belangrijk deel uitmaken van de Sundasche *pantun*-verhalen, en die geschiedenissen voorvallen in de Sundalanden, die vorsten Sundasche zijn [1]).

Zonder hier in te gaan op hetgeen de oude authentieke stukken van Java, de opschriften en de koperen platen, omtrent Java's oude geschiedenis aan den dag schijnen te brengen, wat zeker de aangewezen weg zou zijn om uit deze verwarring te geraken, waag ik het hier de vraag te stellen of het niet mogelijk kan zijn, dat ook wat de stichting van Majapahit betreft er in de *babad's* zaken terecht zijn gekomen, die er eigenlijk niet in thuis behooren, althans niet op een wijze en in een verband als men ze daarin aantreft.

Het laat zich niet weerspreken dat de *babad* wat de oudere geschiedenis in haar geheel betreft, bestaat uit zeer heterogene bestanddeelen, is saamgelezen, dat men daarin heeft bijeengegaard zaken van zeer verschillende afkomst

naam Rangga Lawe bekend zijn geweest, men zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XVI, 456. Doch wat hier van aan is, is moeielijk uit te maken, zoolang men het boek zelf daar niet heeft teruggevonden. Ook in den Damar Wulan komt een Rangga Lawe voor, doch daar worden van hem (of zijn naamgenoot) geheel andere zaken verhaald dan in de Balische Rangga Lawe.

[1]) Zij maken het onderwerp uit van de *pantun*-verhalen Ciyung Wanara en Lutung kasarung.

en dat deze tot een geheel vervormd zijn. Voorts mag men wel als zeker stellen dat zij vervaardigd is op Midden-Java en in een betrekkelijk zeer jongen tijd [1]). Zou het niet kunnen zijn dat ook ten opzichte van de stichting van Majapahit de *babad* slechts lapwerk is?

De Javanen zelf zeggen dat er bij den val van Majapahit op Java slechts zeer weinig is gespaard gebleven van de oude literatuur; men zie bijv. WINTER's Zamenspraken. Na den val van Majapahit is er tot op Mataram zeer veel en schier zonder ophouden gestreden. Er is een scheiding gekomen tusschen Oost-Java en Midden-Java, zoo deze vroeger al niet bestond, en de vijandschap tusschen beiden is langdurig en vinnig geweest. Eerst onder Sultan Agĕng wordt Java, op eenige gedeelten na aan de oost- en aan de westspits van het eiland (Balambangan en Bantĕn), weder onder één scepter vereenigd, doch de strijd is nog lang niet ten einde. Terwijl middelerwijl West-Java (de Sundalanden, en in zekeren zin ook Cheribon) een deel van Mataram (Midden-Java) is geworden, herleeft na Sultan Agĕng's dood de strijd tusschen Midden- en Oost-Java op nieuw, en eerst in veel lateren tijd komt er weder rust, doch alsdan heeft Midden-Java over Oost-Java gezegevierd, dat vroeger toongevend was. Alsdan heeft men een herleving der letteren. Maar de tijden en de omstandigheden zijn geheel andere geworden. Zou het niet kunnen zijn dat dit alles van indirecten of directen invloed is geweest op den vorm waarin ons tegenwoordig de tradities van oud-Java op Midden-Java worden opgedischt?

Thans terugkeerende tot het hier te behandelen stukje Javaansch merk ik op, dat men daarin de oostelijke traditie terugvindt, dat daarin met geen woord gerept wordt van Pajajaran, dat over het geheel de gang der geschiedenis van oud-Java daarin zeer rationeel geschilderd wordt als men de oostelijke traditie daarbij in het oog houdt, en dat,

---

[1]) Men zie wat reeds is opgegeven op bl. 371 en 375 in de noot, en vergelijke de interessante mededeeling van MEINSMA, in zijn Babad Tanah Djawi, Inleiding 6.

— dit wil ik er hier bijvoegen, — ook de oude inscripties op zulk een verloop schijnen te wijzen [1]).

Nadat er gezegd is dat er een vorst komt uit het land Tulen, Prabu Kacihawas geheeten, die zich in het rijk van Mĕṇḍang Kamulan, ten oosten van Dĕmak en ten zuiden van Warung, vestigt, en dat in zijn tijd er vele Brahmanen naar Java komen, welke er de *sastra girda* brengen, die op Java in een eigen volgorde worden verschikt, dat het eiland toenmaals nog heidensch (*kapir*) was, en geen schrift kende, volgt er dat van den vorst van Mĕṇḍang Kamulan alle Javaansche Vorsten afstammen. De rijken zijn Ujunggaluh, Wanogling, Mĕmĕnang en Urawan. Na den val van het rijk van Mĕṇḍang Kamulan volgt daarop een Vorst Ratu Angrajasa (men zie beneden), Sang prabu Angrok geheeten, wiens kraton ligt beoosten den Kawi, en die de stamvader is van de vorsten van Majapahit (*kang anglerakĕn ratu Majapahit*).

Nu blijft het waar, dat wij hier slechts vinden de oostelijke traditie, en dat het dus zijn kan dat dit stukje Javaansch zijn oorsprong heeft uit Oost-Java, doch ook dan leeren wij er uit, dat die oostelijke traditie in het einde der 17e eeuw A. D. dáár nog bekend moet zijn geweest [2]).

Doch misschien mag men verder gaan.

Erucakra, die in 1640 A. J. zal optreden, zal zich vestigen te Katangga d. i. zooals wordt aangegeven Madiyun, zooals die oudere Dipanĕgara ook deed. Staat nu dit stukje op eenigerlei wijze in verband met zijn optreden, dan moet die oostelijke traditie ook in d i e streek toenmaals nog bekend zijn geweest, aangezien hij juist dáár zijn aanhang heeft gezocht, want het is niet denkbaar, dat men daar ter plaatse dat stuk voor betrouwbaar zou hebben aangezien voor zoover

[1]) Men vergelijke wat ik daaromtrent reeds elders heb opgemerkt. Voor zoover mijn onderzoek gevorderd is schijnt de waarheid ten opzichte van de stichting van Majapahit aan den kant der Balineesche traditie te zijn.

[2]) Het eenige Hs. met oud-Jav. schrift, dat men, naar de opgaven, op Bali kent, is, zooals door mij is aangetoond, Not. XXIV, 139, van Java afkomstig. Bali zelf kan dus hier kwalijk in aanmerking komen.

het optreden van Erucakra betrof, terwijl het op zulk een kapitaal punt als de stichting van Majapahit, waar het verschil tusschen de tradities zoo enorm is, door een ieder die de Pajajaran'sche traditie kende en voor de juiste hield, dadelijk en noodzakelijk voor ongeloofwaardig moet zijn uitgemaakt.

Dat Dipanĕgara (= Erucakra I), evenals Dipanĕgara (= Erucakra II), geen aanhoudend succes heeft gehad, kan hier niet tegen worden aangevoerd. De omstandigheden, het optreden van Purbaya, het politieke inzicht van Jayapuspita hebben daartoe medegewerkt, en het zoo merkwaardige samentreffen tusschen dit stukje Javaansch en hetgeen door Dipanĕgara is gedaan, blijft toch altijd een hoogst opmerkelijk feit.

De tekst, die thans met eene vertaling en eenige aanteekeningen volgt, is een gedeeltelijk verbeterde. De lezingen van het Hs. worden echter steeds aan den voet van de bladzijde medegedeeld. Op een enkele plaats heb ik gebruik moeten maken van een indertijd onder Dr. COHEN STUART's toezicht vervaardigd afschrift, omdat het Hs. ter plaatse sints dien tijd beschadigd is geraakt. Alles heb ik niet kunnen verbeteren, daar ik enkele passages niet versta of begrijp. Ook zal er verschil van opvatting kunnen bestaan, zoodat niet alle mijne veranderingen ook aan een ander gewenscht toeschijnen zullen.

De spelling van het stukje, die een staaltje is van de grootst mogelijke onregelmatigheid, heb ik met opzet onveranderd gelaten, ten einde er een voorbeeld van te geven hoe in dat opzicht vooral in de jongere *kropak*'s te werk is gegaan. Voor de neigingen, die men in de spelling der Javanen in verschillende tijden ontdekken kan, verwijs ik naar mijne opmerkingen in Not. Bat. Gen., XXVI, 49.

Hier moet er op worden gewezen dat in het Hs. de *ḍa* en de *dha* ieder met een afzonderlijk teeken worden weergegeven, waarvan vooral het laatste veel heeft van de ꦣ in hetzelfde schrift. In den gedrukten tekst vindt men voor beiden,

ḍa zoowel als *dha*, [illegible] gebruikt, zoodat deze hier enkele malen voorkomt op Sundasche wijze.

Weggelaten *cĕcak*'s heb ik aangevuld. [illegible] voor [illegible], en [illegible] voor [illegible] geeft evenwel iets quasi-ouderwetsch aan het stuk, en zij kunnen dus met opzet achterwege zijn gebleven. Doch ook slordigheid kan er schuld aan hebben. Dien indruk maakt het stukje over het geheel. Desniettemin durf ik niet beslissen dat juist dat de reden wezen zou van de groote gebrekkigheid. Het stukje toch zou ook een copie kunnen zijn van een onduidelijk en voor den afschrijver niet goed leesbaar oorspronkelijk. Andere zaken weer doen er aan denken dat het op het gehoor af opgeschreven zou zijn, bijv. de namen Suñcula, Kacihawas, Wanogling, die onwillekeurig Sinḍula, Kanḍyawan en Banakling in de herinnering oproepen. Doch de lezer oordeele hier zelf.

Mijne vertaling geef ik voor niet meer dan zij is, een poging om een gedeeltelijk onverstaanbaar, vaak onduidelijk of tweeslachtig Javaansch weer te geven in een niet onverstaanbaar Hollandsch.

[illegible]

---

[1]) De pada lingsa ontbreekt in 't Hs. Menigmaal vindt men in Hss., als een voorafgaand woord op een consonant eindigt, met zulk een waarde de *paten* gebruikt.

[2]) Hs. [illegible]

[3]) Hs. [illegible]

[illegible] [1]) [illegible] [[illegible]] [illegible] [2]) [illegible] ([illegible]) [illegible] [3]) [illegible] [4]) [illegible] [5]) [illegible] [6]) [illegible] [7]) [illegible] [8]) [illegible] [9]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible] ([illegible]) [illegible]

---

[1]) Hs. [illegible].

[2]) Het Hs. geeft [illegible].

[3]) In 't Hs. ontbreekt [illegible] en vindt men [illegible].

[4]) Hs. [illegible].

[5]) Hs. [illegible].

[6]) Hs. [illegible].

[7]) Hs. [illegible].

[8]) Hs. [illegible].

[9]) Hs. [illegible].

[illegible][1] [illegible][2] [illegible][3] [illegible][4] [illegible][5] [illegible][6] [illegible][7] [illegible][8] [illegible][9] [illegible][10] [illegible][11] [illegible]

---

[1]) Hs. [illegible]

[2]) Hs. [illegible]

[3]) De pada lingsa ontbreekt hier in Hs.

[4]) Hs. [illegible]

[5]) Hs. [illegible]

[6]) Hs. [illegible]

[7]) Hs. [illegible]

[8]) Het tusschen haakjes staande is aangevuld uit het afschrift van dit Hs. indertijd gemaakt onder toezicht van COHEN STUART; thans ontbreekt ter plaatse een stukje van het blad.

[9]) Hs. [illegible]

[10]) Hs. [illegible]

[11]) Hs. [illegible]

[illegible]

Dit is een verhaal uit het boek der geheimenissen, dat men kennen moet. Dit eiland Java werd bevolkt toen ten onder gebracht werd Vorst Abungamberawa (?), in het jaar 1; hij werd begraven op het eiland Java. Dit maakte een geheel uit met Palembang, Bali, Tarawangan en alle andere eilanden, die maar met het eiland Java een geheel uitmaakten. De eerste der Javaansche vorsten was Koning Suñcula. Toenmaals zetelde (de koning) te Měměnang. Zijn leger was veelsoortig; er waren vogels, alle soorten van wilde beesten onder. Toen de koning in het niet verdwenen was, werd..... koning over het eiland Java, in ('t jaar (?)).... Deze was nog niet....., of er was een vorst uit het land Tulen, genaamd Vorst Kacihawas. Deze was de eerste van de vorsten van Tulen, en hij zetelde in Měṇḍang Kamulan, beoosten Děmak, bezuiden Warung. [Vorst Kacihawas.] Toen kwamen er vele brahmanen naar Java, en brachten er het *girda*-alphabet, dat op Java in een (eigen) volgorde gerangschikt is. Toen was het eiland Java nog *kapir* (zonder godsdienst), en kende men er geen schrift. Dit is het ontstaan van het *girda*-alphabet, (zooals) het verschikt is. De vorst van Měṇḍang Kamulan is de oorsprong van alle vorsten op Java; deze zetelden te Ujunggaluh, te Wanogling, te Měměnang, te Urawan; zij waren de afstammelingen van den vorst van Měṇḍang Kamulan. En nadat dan de vorst van Měṇḍang Kamulan te niet was gegaan, was er een vorst Angrajasa, die hem verving. Hij heette Vorst Angrok. Zijn rijk lag bewesten het Kawi-gebergte, en hij was de stamvader van de vorsten van Majapahit. De vorsten van Majapahit gingen te gronde, en werden vervangen door de vorsten der gerechtigheid, namelijk die van het rijk Giri. Daarop legden de Sunans, namelijk de vorsten van het rijk Giri, de regeering neder, en werden vervangen door vorsten te Jajatah d. z. de Sultan's van Děmak. 'En toen die te

niet gegaan waren, volgde hen een vorst te Bobodo op, d. i. de Sultan van Pajang. Ook deze gaat te niet. Daarop wordt hij opgevolgd door den vorst van Sunda rowang d. i. Mataram. Deze heet Vorst Añakrakusuma, hetgeen zeggen wil: hem is de macht gegeven al de nakomelingen van de vorsten (van Java) te overweldigen, en: hij is (heer) over twee eilanden, het eiland Java en Madura, of wel: hem is de macht gegeven heel het oosten (van Java) te overmeesteren, zonder dat het hem moeite kost. Tot ongeveer op dit oogenblik, wat samentreft met de maand Rajab (7e maand), het begin was sints de maand Eji (12e maand), is het volk van den vorst van Sunda rowang zeer onrustig. Van dit oogenblik af, later zijn de bewoners van dit eiland in verwarring, en dan treffen hen ziekten en verschrikkingen en hongersnood. De taal van thans is (niet) de taal van later, het woord één dag — in de taal van straks is dat één week, het woord één maand één jaar. Straks is er een vorst, geheeten (of: 'n) vriend van God (waliyullah), die de vorsten van Sunda rowang vervangt. Die heet Vorst Erucakra. Hij heeft twee mantri's, die heeten Kyai Satmata en Amisan. Tot ongeveer op dit oogenblik, wat samentreft met den 9en van de maand Jumadi'lawal van het 40ste jaar der loopende eeuw, is er nog een beeldtenis van zijne moeder (?), (doch) zijn tevoorschijnkomen treft samen met de maand Moharram van het eerste jaar der loopende eeuw. Hij verblijft in Katangga, dat is Madiyun; straks regeert hij te Lĕmbahmana, dat is Lirbaya, beoosten den Prahu, bezuiden den Smeru, bewesten den Sampora, en hij is (heer) over vier werelden: het eiland Java, Madura, Patani en Palembang. Hij heeft een zeer heerlijke kraton, tot op 1640; nog is hij jong en schoon, vele zijn bekoord door zijn wijze van doen, vele dweepen met zijn bewind en zijn wondermacht. Doch dan verdwijnt de vorst uit het gezicht met alles wat wordt aangetroffen in . . . . . (?), en zijne mantri's, hij en zijn kraton verdwijnen te gelijkertijd uit het gezicht. Als Vorst Erucakra is heengegaan, gedragen vele Dipati's zich ieder op zich zelf onderling op

eenzelfde wijze. Nog in 1800, dan nadat dit afgeloopen is, is er een vorst die in zijne plaats regeeren zal, een nakomeling van den Waliyullah (den vriend van God), in Kĕḍiri. Die vorst heeft twee kratons, één in Kĕḍiri, een tweede in Erawan, die niet beschreven kunnen worden. Die vorst is jong en schoon, heet Vorst Asmarakingking, regeert honderd jaren; dan zal het zijn als in de Tretayuga.

[Javanese script] is Arabisch كتاب اسرار en beteekent „boek der geheimenissen". Dit اسرار, meervoud van سرّ moet de geboorte hebben gegeven aan het [Javanese script] van de Pralambang [1]), dat wellicht staat voor [Javanese script], waarin [Javanese script] uitgesproken werd als [Javanese script]. Oogenschijnlijk is [Javanese script] een part. pass. van den IIen vorm, doch deze vorm heeft een beteekenis, die hier niet past. [Javanese script] vindt men ook in de Aji Saka (proza omwerking), bl. 92 [Javanese script]. [Javanese script], van [Javanese script] = oud-Jav. [Javanese script], is = [Javanese script].

[Javanese script] kan ook bij het voorafgaande worden getrokken, nl. „waard gekend te worden door het eiland Java", volgens nieuw-Javaansch taaleigen zou dat zelfs beter zijn, doch het is moeielijk uit te maken wat hier het bedoelde is, en in dat geval had [Javanese script] nog eens behooren herhaald te worden.

---

[1]) Met Pralambang, in de aanteekeningen hier, is steeds bedoeld de door DE HOLLANDER uitgegeven redactie. In deze aanteekeningen wordt verder, waar zulks noodig wordt geoordeeld, het boven in de noot op bladz. 373 genoemde gedeelte van de Aji Saka vergeleken, en op eenzelfde wijze gebruik gemaakt van een andere redactie van de voorspellingen van Jayabaya, die zoowel in proza als in metrischen vorm wordt aangetroffen De proza-tekst van deze laatste volgt achter de aanteekeningen in zijn geheel, om ook den lezer in staat te stellen er nader kennis mede te maken. Slechts in een enkel afschrift vorm ik bij deze redactie, waarvan mij er 3 in tĕmbang en 2 in ongebonden vorm bekend zijn, het in DE HOLLANDER's redactie de twee eerste zangen uitmakende gedeelte, dat echter ook daar er slechts los bij gevoegd is, zooals duidelijk blijkt uit het feit dat het op een los vel papier is geschreven, en de datum van het Hs. aangetroffen wordt in het begin van het andere gedeelte.

[illegible]. Men zou verleid worden dit voor een fout aan te zien voor [illegible] „door Allah", doch het Hs. geeft wat men in den tekst vindt. In dat geval zou [illegible] het complement zijn van het werkwoord [illegible]. Vergelijkt men de Pralambang, waarin Java geschilderd wordt als het geesteneiland, dan zou men verder vragen of ook in [illegible] een fout kan schuilen. Beneden zal men meer opgesomd vinden dat aanleiding geeft tot de vraag of wat de tekst geeft wel in orde is. Bij nauwkeuriger toezien blijkt dat er tusschen de Pralambang enz. en dit stukje Javaansch eenig verband moet bestaan, doch de verhouding is moeielijk te bepalen. Beiden schijnen op een zelfde bron terug te wijzen. Het werd boven reeds gezegd dat dit stukje Javaansch gedeeltelijk den indruk geeft van een copie naar een misschien zeer onleesbaar oorspronkelijk, of op andere wijze den vorm moet hebben gekregen waarin men het hier vindt, anderdeels zou de Pralambang voor een gedeelte op zulk een wijs uit dit stukje kunnen zijn gegroeid. Als de opmerkingen, die ik omtrent enkele eigennamen maken zal, juist zijn, verdient de veronderstelling dat de fouten of afwijkingen schuilen in het prototype de voorkeur; desniettemin vindt men daar weder enkele bijzonderheden die rationeeler schijnen.

[illegible] is o. a. majestueus, en bekend uit het [illegible] Wayangverh. en COHEN STUART, Brata Yoeda, Register. Bhairawa is ook een der namen van Çiwa. Een der beteekenissen door de Javanen aan [illegible] gehecht is [illegible]. Of dat soms in 't voorafgaande schuilen kan en het eene woord een glosse is van het ander, zooals in dit stukje naar het schijnt elders een enkele maal moet worden aangenomen kan ik niet beslissen, want ik begrijp niet wat hier de bedoeling zijn kan en de woorden hier zouden moeten beteekenen.

In de Pralambang wordt verhaald dat Java, omdat het het geesteneiland was, met geneesmiddelen behandeld is, o. a. [illegible]. Daarop wordt het ei

land bewoonbaar. Ook hier in den tekst vindt men een [illegible], doch het verband is een ander.

[illegible] [[illegible]]. Uit de scherpe haakjes blijkt, dat ik [illegible] = één, als een verklarende glosse meen te moeten opvatten van [illegible] „aarde", en in de *candrasĕngkala* = één. Op zich zelf zou [illegible] ook kunnen beteekenen „de geheele aarde", doch in Hss. wisselt [illegible] herhaaldelijk af met [illegible], in den zin van „jaartelling, jaar". Daar men het oude *çakawarṣâtîta* later ziet vervangen met *sakakala*, zal dat *sakala* wel uit dit laatste zijn ontstaan, en hieruit weder [illegible]. Voor [illegible] zou evenwel een andere oorsprong kunnen worden aangegeven. Als [illegible] geen glosse is, moet de vertaling luiden „in het jaar 11".

[illegible] Ook elders vindt men de traditie, dat de bodem van Java in vroegeren tijd met andere eilanden verbonden was, en dat deze later daarvan zijn afgebroken. Men zie bijv. de Pamĕñcangah Ngurah Sidĕmĕn, bekend gemaakt door P. L. van Bloemen Waanders in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., VIII, vooral bladz. 69.

[illegible] is de naam van een eilandje in de Javazee, bij den noordwesthoek van het eiland Lombok. Het heet ook Noorder-eiland. Met Palembang moet hier Sumatra zijn bedoeld.

[illegible] Onwillekeurig denkt men hier aan [illegible], die in de Aji Saka als oudste vorst wordt genoemd, en naar wien de [illegible] ook wel [illegible] schijnt te heeten. Winter geeft den eersten naam niet, en den laatste als dien van een geschrift, dat de geschiedenis van Sinḍula behandelt tot op Aji Saka. De [illegible] loopt veel verder door, tot op de stichting van Majapahit.

[illegible] geldt later als een synoniem van Kĕḍiri. In de Pralambang vindt men hier [illegible].

Bij [illegible] vergelijke

men Pralambang (DE HOLLANDER, bl. 175) [illegible]

[illegible] enz. Hier schijnt een naam te zijn uitgevallen of overgeslagen. Er staat: „Toen de (genoemde) vorst verdwenen was in het niet, werd ..... (?) (koning) over het eiland Java, in *sabamelir* (?); deze was nog niet ...., toen enz". Men zou ook kunnen lezen: „Toen hij verdwenen was (of gestorven) werd de vorst van Orana koning over het eiland Java, enz". Zulk een naam is mij niet bekend. Indien in [illegible] werkelijk Sindula schuilt, dan zou hier Dewata Cĕngkar of, zooals hij in de Jayalĕngkara heet, Dewata Pĕñcar in aanmerking komen. Wat het verhaal van den menscheneter Dewata Cĕngkar betreft, dit was in 1416 A. D. op Java (reeds) bekend. Daarvoor vergelijke men GROENEVELDT's Notes on the Malay Archipelago and Malacca compiled from Chinese sources, Verh. Bat. Gen. XXXIX, 50. Daar leest men: „It is told that in olden times a king of devils (Mârarâdja) with a green face, a red body and brown hair, who lived in this country, united himself with a bad spirit in the shape of an elephant and begot more than a hundred children, who lived on human flesh and blood and devoured large numbers of people. One day a peal of thunder came unawares and cleft a rock, inside of which a man was seen sitting; the people were much astonished at this and took him for their king, on which he led them against the ghostly elephant and drove it away with its offspring; the scourge was thus done away with and the people multiplied again in peace, but on this account they like fighting until now", dit althans doet daaraan denken.

In [illegible] schijnt een *candrasĕngkala* te schuilen (?), doch zulks is niet strikt noodzakelijk. Welke getallen de woorden zouden vertegenwoordigen kan ik niet zeggen. Wellicht schuilt ook hier weer een fout. Doch ik wil er ook

op wijzen dat men op Madura een plaatsje vindt Saba èlèr geheeten, waarvoor men zie Aardr. en statist Wdb., i. v.

De lacune na [illegible] kan ook uit het afschrift, indertijd onder COHEN STUART'S toezicht vervaardigd, niet worden aangevuld.

[illegible] vindt men ook de Pralambang (bl. 175), waar verder de ligging van het straks volgende Mĕṇḍang Kamulan, dáár wat op hetzelfde neerkomt Mĕṇḍang kawit genoemd, op eenzelfde wijze als hier bepaald wordt, nl. [illegible]. Dit Warung schijnt niet te identificeeren te zijn. Ook is men er nog niet in geslaagd Tulen terecht te brengen.

[illegible] doet weer denken aan Kaṇḍiawan, over wien men de noot boven op bladz. 375 zie. Wat hier van de regeering van Kacihawas gezegd wordt, wordt gewoonlijk aan Aji Saka toegeschreven. Deze heet op Java gekomen te zijn tijdens het rijk van Mĕṇḍang. Inderdaad zijn er vele Hindu's tijdens dat rijk op Java gekomen en deze hebben in dien tijd er de Çaka-jaartelling gebracht. In de Jayalĕngkara wordt dan ook Aji Saka's tijd op Java in 700 A. J. (hier= Çaka) gesteld, wat in werkelijkheid, als de invoering der Çaka-jaartelling op Java bedoeld bleef, niet zoo heel ver van de waarheid verwijderd zou zijn. Nadat men eenmaal had aangenomen dat de Çaka-vorst (*aji Saka*) in persoon op Java was geweest, ging het kwalijk te blijven veronderstellen dat dat geschied zou zijn 700 jaren na 's mans eigen leeftijd. In het boek Aji Saka is dit dan ook verholpen door tusschen Kaṇḍiawan (die in dat boek, met uitsluiting van Aji Saka zelf, de tweede vorst na Dewata Cĕngkar is) en zijn zonen Panuhun enz. ettelijke geslachten in te schuiven, waardoor de leeftijd van Aji Saka op Java item zoovele jaren, als men noodig oordeelde, terug is gebracht.

[illegible] Uit de inscripties is aan den dag gekomen dat er inderdaad een rijk Mĕḍang heeft bestaan tot op ± 850 Çaka, dat is tot in het begin der 10e eeuw van onze jaar-

telling. In de oudste stukken van Mpu Sinḍok Çri Içâna-wikrama wordt het nog genoemd, daarna niet meer. Middelerwijl is ook het centrum van het bestuur van Midden-Java naar Oost-Java verplaatst. In de Jayalĕngkara wordt verhaald dat onder den vorst van dien naam, die over Mĕṇḍang regeerde, door deze diens zoon Subrata naar Oost-Java wordt gezonden om daar bij den vorst van Majapahit in dienst te treden, want het rijk van Mĕṇḍang ging en moest te gronde gaan, omdat Jayalĕngkara zich zeer had misdragen, daardoor den toorn der goden had opgewekt, en de patih in opstand was gekomen. De vermelding van Majapahit in de Jayalĕngkara bewijst evenwel niets voor den hoogen ouderdom van dat rijk. Het Mĕḍang der inscripties heet meer dan eens *Mĕḍang i bhûmi Matarâm* (Mĕḍang in het land van Matarâm). Dat de ligging van Mĕṇḍang in den Pralambang op eenzelfde wijze wordt aangegeven als hier, werd boven reeds gezegd.

[illegible], dat dan nog volgt, is door mij tusschen scherpe haakjes gezet, omdat het overtollig schijnt, doch grammaticaal foutief is het daarom niet, want het zou opgevat kunnen worden als het hoofd van een nieuwe pericope; men zie verder beneden.

Met [illegible] of [illegible] moet het oud-Javaansche schrift, het zoo genaamde Kawi-schrift, bedoeld zijn. Deze naam is mij van elders nog niet bekend, en begrijp ik niet. In de door den Heer Groeneveldt bekend gemaakte Chineesche berichten vindt men verteld dat het schrift van Java veel overeenkomst heeft met dat van Soli. Wat het verschikken van het alphabet betreft is het zeer te betwijfelen, dat dat reeds geschied is in den tijd, dien men veronderstellen moet dat er hier voor wordt aangenomen. In de oude Hss. uit de Preanger bijv. vindt men de letters (van het volledige alphebet) nog opgesomd in de bij de Hindu's gebruikelijke volgorde. Opmerkelijk is dat de volgorde van het Jav. alphabet (van 20 aksara's) op Bali een andere is dan op Java, terwijl verder op Zuid-Celebes en op Sumatra er weer een andere schikking is gemaakt.

[Javanese script]. In andere Jav. geschriften, bijv. Jayalĕngkara en Aji Saka, vindt men dit aangeduid met [Javanese script] enz. Het Hs. geeft [Javanese script]. Zoo ontbreekt er iets voor [Javanese script], waarvoor het boven overtollig genoemde [Javanese script] in aanmerking zou kunnen komen; doch hetzelfde wordt uitgedrukt door [Javanese script], dat er onmiddelijk aan voorafgaat. Verder zou men voor [Javanese script] een [Javanese script] verwachten, indien [Javanese script] hier den zin van „verschikkende, verschikt hebbende, verschikken" had, in ouderwetschen trant. Ik nam [Javanese script] als „in orde, geschikt, verschikt".

[Javanese script] veranderde ik in [Javanese script], omdat mij dat het natuurlijkste toescheen.

[Javanese script]. Ook hier weer vier rijken, zooals in de Pañji verhalen en elders, bijv. in het wetboek Dewaḍanḍa, waar men leest: [Javanese script] [1]. Zoo vindt men ook in de Usana Jawa: [Javanese script]. De namen der vier rijken varieeren echter onophoudelijk. Het schijnt dat men op Java een rijk ook naar de residenties heeft genoemd, en dat bij verandering ook de oudere naam of namen steeds in gebruik bleven, wat thans, waar duidelijke berichten ontbreken, het zeer bezwaarlijk maakt er den weg in te vinden. Mĕmĕnang geldt soms als synoniem van Daha = Kĕḍiri; Urawan van Pamotan, Brawĕrna. Voor Singasari vindt men Gĕgĕlang, Pasuruhan, Tumapĕl; voor Koripan Janggala, Surabaya, Kling [2]), enz. In het door

---

[1]) [Javanese script] van [Javanese script] »iets als *kĕrtta* berechten"; [Javanese script] is een verkorting van [Javanese script] = d. w. z.

[2]) Zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 118 noot. Kling vindt men = Janggala ook in de Aji Saka, en verder vermoedelijk in het *gĕlung Kling*, dat genoemd wordt door den Heer TE MECHELEN in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXV, 79.

mij uit de Dewaḍaṇḍa en de Usana Java aangehaalde staan Gĕgĕlang en Singasari nevens elkander; zoo vindt men in een inscriptie van Çaka 1408 ook Daha en Kaḍiri naast elkander genoemd, waaruit blijkt dat wat nu eens als synoniem geldt, dan weer op zich zelf voorkomt. Als residenties vond ik in inscripties van Airlangga ± 950 Çaka Wwatan mâs en Kahuripan (Pamotan (?) en Koripan), en tijdens een anderen vorst (Çaka 1116) een Katangkatang. Wanogling zou een [illegible] = oud-Jav. [illegible] en [illegible] kunnen bevatten, doch onwillekeurig denkt men aan het Banakling, dat uit de *wayang purwa* bekend is. In Ujunggaluh kan het bekende Galuh schuilen, waar men dit ook zou willen zoeken. In een inscriptie van Airlangga trof ik een Hujunggaluh aan alsof het aan de rivier van Surabaya was gelegen [1]).

[illegible], later ook [illegible], is een eigenaardige spelling voor [illegible], zooals men die in Hss. meer aantreft.

[illegible] = [illegible]; het straks volgende [illegible] = [illegible]. Hier „afstammeling" en „stamvader".

[illegible] .... [illegible]. De geschiedenis van dezen vorst, den stamvader van de vorsten van Majapahit en zijne nakomelingen, is beschreven in het Jav. geschrift Ken Arok, dat op Bali gespaard is gebleven. Volgens dat boek heet hij, na geruimen tijd vorst van Tuma-

---

[1]) Er staat, terwijl er over de Brantas wordt gesproken (Çaka 959): *kapwa ta sukha manahnikâng maparahu samanghulu mangalap bhâṇḍa ri Hujunggaluh, tĕka rikâng parapuhawang parabanyâga sangkâring dwîpântara, samâuntĕn ri Hujunggaluh.* Uit de inscripties noem ik hier de volgende namen met de daarnaast voorkomende jaartallen.

Çaka. 943 Wwatan mâs.
959 Kahuripan.
1116 Katangkatang, Kaḍiri.
—— Janggala = Pamjalu.
1216 Tumapĕl, Gĕlanggĕlang.
—— Majhapahit, Daha, Jiwana, Kahuripan.
1245 Daha, Majhapahit, Kapulungan, Matahun.
1316 Majhapahit.
1371 Janggala.
1408 (?) Kling, Giri (?).
1408 Majhapahit, Giri (?).
1408 Wilwatikta (= Majapahit), Daha, Janggala, Kaḍiri, Giri (?).

pĕl te zijn geweest, in 1168 Çaka (= 1246 A. D.) gedood te zijn door den zoon van een vroegeren vorst van hetzelfde rijk, welken laatste Ken Arok vroeger, op een vooral in de oogen van een Javaan zeer listige wijze, het leven had benomen. Die vorst van Tumapĕl heette Tunggul amĕtung (*sang akuwu ring Tumapĕl, aran sira Tunggul amĕtung*), zooals boven reeds is gezegd bl. 376 noot, en welke naam, zooals daar tevens werd aangegeven, ook in den Babad een plaats heeft gevonden, waar men hem vindt in de plaats van Katungmalaras, den vierden zoon van Kaṇḍiawan. Deze Tunggul amĕtung was gehuwd met Ken Ḍĕḍĕs, de dochter van een zekeren Mpu Purwa, een *bhujangga boḍḍhasthâpaka ring Panawijen, lumaku mahâyâna*, dus een mahâyânist. Ken Ḍĕḍĕs nu was een incarnatie van Dewi Çrî, en Ken Arok was dat van Bhaṭâra Wiṣṇu. Deze laatste was dus voorbeschikt haar man te worden. Na den dood van Tunggul amĕtung huwt Ken Arok dan ook met zijne weduwe Ken Ḍĕḍĕs en verkreeg zoo tevens zijn rijk. Hij werd koning onder den naam *Çrî Rajasa*, *Bhaṭâra sang Amûrwabhûmi*. Tumapĕl, zoo leest men elders in dat zelfde boek, *araning nagara ring Singhasari*, terwijl uit *yen sawetaning Kawi kasub tĕkeng Tumapĕl*, wat er van Ken Ḍĕḍĕs wordt gezegd, blijkt dat dat rijk lag [illegible], zooals in den tekst boven staat van het rijk van Ken Angrok. Dit wordt bevestigd door de plaatselijke opgaven omtrent Tumapĕl in de Rangga Lawe, en dat het rijk van Tumapĕl historisch is, blijkt uit de zoo belangrijke oorkonde van Çaka 1216 (= A. D. 1294). Volgens de Ken Arok verovert Arok, nadat hij koning is geworden, het rijk Daha, waarvan Ḍaṇḍang gĕṇḍis vorst is [1]), in 1155 Çaka (= 1233 A. D.). Ik moet hier nog bijvoegen dat kropak no. 451 van den inventaris van Dr. COHEN STUART ten onrechte „fragmenten van Arok" heet. Het bevat slechts eenige mystieke bespiegelingen over *budi*, enz., die niets met Arok's geschiedenis te maken hebben,

[1]) Ḍaṇḍang Gĕṇḍis wordt ook wel gelijkgesteld met Rĕsi Gaṭayu, en dus in zekeren zin ook aan Wrĕttikandahyun, den vijfden zoon van Kaṇḍyawan.

is zeer kort van inhoud, maar aan de andere zijde desniettemin zeer belangrijk, omdat het geschreven is met letters, die de overgangen vormen tusschen het oud-Javaansche en het Balineesche schrift. Anders is het gesteld met No. 47 der Javaansche Hss. van het Bat. Gen. „Sĕrat Arok". In het begin van deze *kidung*, op *daluwang* en uit Tjeribon afkomstig (doch de spelling is Balineesch of Oost-Javaansch), werd iets van Arok's geschiedenis verhaald. Dit kan men zien uit de nog gespaarde fragmenten van de inleiding ervan. In hoofdzaak behandelt het, zooals in den Catalogus terecht is opgegeven, een strijd van Dipati's van Surabaya, ook in Pasuruhan, terwijl de naam Majapahit er dikwerf in is genoemd.

[illegible]. [illegible] wordt hier nu eens in het enkelvoud, dan weer in het meervoud vertaald. Daar, waar zooals bij Pajang er slechts één heeft bestaan, of waar er een persoonseigennaam bij wordt aangetroffen, kan er geen twijfel bestaan omtrent de bedoeling, maar ook in het laatste geval schijnt de schrijver ook wel eens een enkele maal slechts één persoon te hebben genoemd voor allen van dezelfde dynastie.

[illegible] = Arab. حقيقة „waarheid, gerechtigheid."

[illegible] is een hybridische samenstelling in Sanskritschen trant, zooals men er in het nieuw-Javaansch wel meer aantreft, bijv. [illegible] = [illegible].

[illegible] = [illegible], zie Jav. Wdb. i. v. [illegible]. De Sunans van Giri nemen in dit prototype een plaats in als vorsten tusschen die van Majapahit en die van Dĕmak. Volgens de traditie zou dit niet geheel juist zijn, daar zij slechts een geestelijke heerschappij zouden hebben uitgeoefend. Volgens den tekst doen zij vrijwillig afstand, en zijn zij niet [illegible] zooals de andere vorsten. Op de reeds meermalen genoemde inscripties van 1408 Çaka komen Girindrawarddhana's voor, maar het schijnt met meer dan geestelijk gezag, doch het is niet zeker dat met die benaming Sunans van Giri bedoeld zijn.

[illegible] vindt men als naam van een vorst van Dĕmak terug in de Aji Saka, bl. 254 en 255.

[illegible]. In de proza-redactie leest men [illegible] enz.

[illegible] is „Sunda is helper, ondergeschikt of makker". Vgl. de proza-redactie.

[illegible]. Het Hs. geeft [illegible], evenals ook [illegible] nu en dan voor [illegible]. Ook dit kan hebben moeten dienen om aan het stukje een quasi-antiek voorkomen te geven. Vergl. boven bladz. 382.

[illegible]. Over dezen vorst (Sultan Agĕng) is boven reeds gesproken, bladz. 374.

[illegible]. Zóó en niet [illegible] zooals men thans spelt. Dit vindt men ook op de koperen platen van Kandang Sapi, bijv. [illegible] en elders.

[illegible]. [illegible] naast [illegible] heeft zijn ontstaan te danken aan den ouden vorm van het woord, [illegible] (*nûsa*), waaruit bij het te loor gaan van het quantiteitsverschil in het Javaansch, rechtstreeks [illegible] is gegroeid, evenals dit in andere woorden bijv. [illegible] enz., op een zelfde wijze is geschied. Met de spelling [illegible] wordt de oude lange duur van de vokaal *û* in dit woord nog in herinnering gebracht, in zekeren zin ook nog aangegeven. Op dit verschijnsel wees Prof. Kern reeds meermalen. De bijvormen [illegible] en [illegible] en ook [illegible] en [illegible], die men alle in *tĕmbang*-taal kan ontmoeten, zijn ontstaan door verkeerde analogie, waartoe mede kan hebben gewerkt dat in oudere teksten, waarin op elkander stootende vokalen, als deze dezelfde waren, of de voorafgaande een *a* was, gewoonlijk samengetrokken werden, het woord [illegible] gevolgd door een woord, dat met een *i* of met een *u* begon, nu en dan [illegible] en [illegible] moet hebben geluid. *E* en *o* vindt men ontelbare malen reeds in de oudste Hss. uit de Preanger, wat de oudste Hss. zijn die men kan kennen, veeltijds ten onrechte opgelost in *ya* en *wa*, bijv. *mwajar* voor

mojar (= *ma-ujar*), *muatus* voor *motus* (= *ma-utus*), enz. Dat zulke vormen onnatuurlijk en maakwerk zijn behoeft niet nader te worden aangetoond. Doch wellicht is het van belang er op te wijzen, dat men veronderstellen moet dat zulk soort van vormen als *muajar* voor *mojar* enz. eerst ontstaan kunnen zijn, nadat reeds eenigen tijd woorden van een (ouden en natuurlijken) vorm *bwat*, *wwah*, *syang*, *hyas*, enz. verloopen waren tot *bot*, *woh*, *seng*, *hes* enz., d. w. z. nadat het eigenlijke oud-Javaansch was overgegaan tot de vormen van het midden-Javaansch (vergl. het opgemerkte Ind. T. L. en Vk, XXXII, 144), wat naar alle waarschijnlijkheid reeds geschied is in het laatste tijdperk van Majapahit, zooals blijken kan uit Oorkonde IV van Cohen Stuart (Çaka 1317) en ook duidelijk blijkt uit de opschriften (op steen) van Çaka 1408, waarvan door mij iets medegedeeld is in Not. Bat. Gen. 1888, April.

[illegible] enz. is niet zeer duidelijk. Terwijl het voorafgaande tot op dit [illegible] het verledene behandelt, is de schrijver hier gekomen tot zijn eigen tijd, om er spoedig toe over te gaan te spreken van hetgeen nog komen zal. Zooals men ziet, heb ik het [illegible] in [illegible] genomen in den zin van [illegible], aangezien het anders niet mogelijk is te vertalen. De schrijver zegt: „ongeveer tot op dit oogenblik, wij hebben nu de maand Rĕjĕb, eigenlijk gezegd is het al eerder begonnen, in de maand Bĕsar (van het vorige jaar), dus reeds 7 à 8 maanden geleden enz." Het blijkt niet of men dit nog moet stellen onder de regeering van Añakrakusuma of onder een opvolger van deze. Daar men een beschrijving krijgt van hevige onlusten, dunkt het mij beter het iets later te stellen d. w. z. na zijn regeering, zie boven bladz. 374.

[illegible] heb ik bij het volgende getrokken. Op zich zelf geeft [illegible] echter een zeer goeden zin, die in het verband hier evenwel niet past.

[illegible]. De aanvulling [illegible] is niet strikt noodig, evenmin als [illegible] voor [illegible] noodzakelijk is.

Uit [illegible] leert men dat zulke verkorte vormen ook toen reeds bestonden.

De vertaling „hongersnood" van [illegible] verklaart zich zelf.

[illegible], enz. [illegible] is hier door mij genomen in de beteekenis van „taal", en „uitdrukking, woord."

[illegible] is te veranderen in [illegible], waarvan [illegible] wel een verklarende glosse zijn zal, want het beteekent hetzelfde. Het daarop volgende [illegible] dient, dunkt mij, verwijderd te worden. Duidelijkheidshalve voegde ik voor [illegible] het woord [illegible] „iets anders dan, iets niet zijn" in, doch ook zonder dat kunnen de woorden van den tekst den zin hebben, dien ik ze gaf, als men ze slechts emphatisch leest: „de taal van heden! de taal van later!" Dat er nog een ander woord [illegible] is, mag als bekend worden verondersteld; hier past dat kwalijk.

[illegible] is een dubbelzinnige uitdrukking, want het beteekent zoowel „eerst, om te beginnen", als „straks".

[illegible] is anders gewoonlijk een praedicaat door de Javanen toegekend aan de eerste verkondigers van het Mohammedaansche geloof op Java, de zoogenaamde Wali's; waaronder de vorsten van Giri behooren, die boven [illegible] genoemd werden.

[illegible] is de naam van den Javaanschen Messias, zooals bekend is. Ik voor mij geloof niet dat de voorgestelde etymologien van dezen naam de juiste zijn. Die van Cohen Stuart heeft echter deze waarde, dat men er uit leert wat op een gegeven oogenblik, ten minste door één Javaan, er onder werd verstaan. Als men in het oog houdt welke beteekenis [illegible] in het ook op Java bekende [illegible] heeft gekregen, dan schijnt er veel voor te zeggen te zijn, dat in dezen naam [illegible] zou moeten worden opgevat als „wereldrond". Dan zou Erucakra kunnen worden verklaard als „het juweel der wereld", nl. onder wereld verstaande wat de Javaan zich als de wereld voorstelt. In den Pralambang is er voor Erucakra nog een Tuñjung putih ingeschoven.

In het Hs. staat [illegible]. Hoe dit te lezen of bedoeld of te verbeteren is, is moeielijk te zeggen. De eenvoudigste correctie is die welke ik in den tekst gaf, nl. [illegible]. In den Pralambang vindt men gesproken van [illegible], wat daar evenwel een naam van Erucakra is. Ook zou er een [illegible] in kunnen schuilen. Daarom zou men ook kunnen lezen [illegible] d. i. „en de kluizenaar Raden Amisan". Waar een tekst zoo zeer corrupt is als die van dit prototype van de voorspellingen van Jayabaya, en men slechts over één Hs. beschikken kan, is men wel verplicht tot het maken van verschillende conjecturen, wat trouwens niet veroordeeld zal kunnen worden, als men te gelijkertijd de lezing van het Hs. mededeelt, zijne motieven bekend maakt, en de bedoeling geen andere is dan een ander een verder onderzoek te vergemakkelijken. [illegible] wordt in de Pralambang niet genoemd.

[illegible] enz. Ook hiervan is de juiste bedoeling zeer moeielijk aan te geven. In de eerste plaats zou men zeggen, is het [illegible] hier, naar de letterlijke beteekenis der woorden opgevat, die ons weder verplaatst in des schrijvers eigen leeftijd, in strijd met het reeds vroeger aangetroffen [illegible], waar het op zijne plaats was. In profeteerenden stijl kan men evenwel, als men spreekt in den tegenwoordigen tijd bijv. „straks is er een vorst" enz., ook van de toekomst spraken als van „dit oogenblik, thans". In dat geval zal het [illegible], d. i. „wat samentreft met het veertigste jaar der loopende eeuw", naar alle waarschijnlijkheid = 1640 A. J., van welke uitdrukking beneden de verklaring zal worden gegeven, moeten worden opgevat als aangevende het tijdstip (van den aanvang) der regeering van Erucakra, waartegen op zich zelf geen bezwaar bestaat. Maar eenige regels verder ontmoet men de woorden [illegible] d. i. „tot op 1640" in een verband, alsof dáár de bedoeling is dat zijne regeering d u r e n zal tot op 1640 (Jav. jaartelling), zoodat op die tweede plaats hetzelfde jaarcijfer schijnt voor te ko-

men voor het *einde* van zijne regeering, als men eerst aantrof voor het *begin* ervan. Wel is waar volgt op het eerste [Javanese script] . . . . enz. [Javanese script] [Javanese script], maar ook dit is dubbelzinnig, daar dit [Javanese script] (te voorschijn komen) zoowel zijne *geboorte*, als zijn *optreden* kan aangeven. Voorts is de uitdrukking [Javanese script], letterl. „beeldtenis van de moeder", in het verband onverstaanbaar, terwijl het ook niet uit te maken is of [Javanese script] bij het voorafgaande, dan wel bij het volgende moet worden getrokken. Neemt men aan dat dat [Javanese script] ziet op het *optreden* van Erucakra, waarvoor bijv. aangevoerd zou kunnen worden dat elders het jaar van zijn optreden steeds twee nullen aan het eind heeft, dan moet in het onmiddelijk voorafgaande iets ontbreken Men zou kunnen veronderstellen, dat de schrijver begonnen is met te spreken van het 40ste jaar der loopende eeuw, reeds vóór dat hij dat eigenlijk had moeten doen, en dat hij later door het nogmaals, dan duidelijker uitgedrukt met 1640, te herhalen zijne vergissing weer goed heeft trachten te maken, en in dit stukje zou zulk een vergissing niet op zich zelf staan, zooals de lezer reeds heeft gezien. Dan zegt de schrijver echter dat Erucakra is opgetreden in het eerste jaar der loopende eeuw. Dat nu zou weer in zich sluiten dat Erucakra al verschenen was, toen de schrijver zijn stukje schreef, want van het eerste jaar der loopende eeuw kon hij niet spreken, als hij dat jaar niet reeds zelf beleefd had. Die veronderstelling dunkt mij onhoudbaar, en de bedoeling moet dus zijn de *geboorte* van den Messias (Erucakra) heeft reeds plaats gehad, in het allereerste begin van deze, de loopende eeuw. Dan ligt het ook weer voor de hand om in het jaar 40 van diezelfde eeuw het jaar van zijn *optreden* te zien, wat onwillekeurig ook de eerste opvatting is bij het lezen van het stukje; doch zóó is het moeielijk dat andere bezwaar op te heffen.

De woorden [Javanese script] heb ik vertaald met „het 40ste jaar der loopende eeuw". Deze wijze van dateeren

is in de Hss. zeer frequent, en op Bali nog in gebruik. Letterlijk beteekenen [illegible] (tegenwoordig Jav. gewoonlijk [illegible]) en [illegible] „hals" en „hoofd". Met verzwijging van het eeuwcijfer, evenals wanneer wij bijv. '88 voor 1888 zeggen of schrijven, in welk geval ook wij er de loopende eeuw bij denken, pleegt men met de beide genoemde woorden de tientallen en de eenheden van een jaartal aan te geven. Een ieder, die de Javaansche uitdrukkingen [illegible], [illegible], enz. kent voor den 2^en^, den 3^en^ enz. zoon, of kind, zal het begrijpelijk vinden, waarom juist die woorden gebezigd worden. Men begint met „hoofd" = eenheid, of eerste cijfer in een getal, dan neemt men „hals"= tiental, of tweede cijfer, enz. Ook elders kent men zulke uitdrukkingen voor eenheden, enz. Op Bali zegt men voor [illegible] gewoonlijk [illegible], waarvoor men vergelijke VAN ECK, Beknopte handleiding Balineesche taal, § 135. Dat de hier bedoelde eeuw de 17^e^ van de Javaansche jaartelling moet zijn, volgt 1°. uit het noemen van 1640 met duidelijke woorden, 2°. ligt het voor de hand dat niet bedoeld kan zijn de 18^e^ eeuw, wat ons voeren zou in de 19^e^ eeuw van onze jaartelling (1740 A. J. = 1812 A. D.), en 3°. kan evenmin bedoeld zijn de 16^e^ eeuw d. i. 1540 A. J., aangezien dat ons terugbrengen zou tot 1618 A. D., toen Añakrakusuma, d. i. Sultan Agĕng nog niet verricht had, wat in het stukje van hem wordt medegedeeld.

[illegible] [illegible]. Ook in de Pralambang vindt men Katangga als residentie van Erucakra. De naam schijnt die van een riviertje bij Madiyun te wezen. De proza-redactie, die nog een tweede Katangga kent, onderscheidt dit Katangga door het [illegible] te noemen, en bepaalt de ligging ervan met [illegible]. In een metrische bewerking van deze laatste redactie leest men dat Erucakra [illegible].

[illegible] [illegible] heb ik geen van beiden ergens elders ontmoet. De proza-redactie zegt mede dat Erucakra twee residenties heeft. De een is het juist ge-

noemde [illegible], de andere ligt in Arabië, van waar Erucakra afkomstig moet zijn. Verder zie men beneden.

[illegible]. Ook hier is het van belang dezelfde redactie te vergelijken, aangezien er de ligging van de residentie van den afstammeling van Erucakra, die na hem regeeren zal, [illegible], nader wordt aangeduid met [illegible]. Zonder twijfel bestaat er tusschen de beide plaatsen weer verband. [illegible] stelt men onwillekeurig naast het in de vorige aanteekening voorkomende [illegible]. En even zoo zou men vragen of het [illegible] van DE HOLLANDER's redactie, in het overeenkomstige gedeelte, zijn oorsprong niet te danken moet hebben aan het [illegible] in het prototype en de proza-redactie. In de Pralambang vindt men verder, in een ander gedeelte op het einde, in [illegible] weer terug het [illegible] van het prototype, dat elders [illegible] schijnt te heeten. Dat [illegible] als bergnaam treft men ook aan in de Babad Tanah Jawi van MEINSMA, die de ligging ervan niet wist te bepalen, en ook in het Pustaka Raja purwa wordt [illegible] als zoodanig gevonden. Dat met [illegible] de bergtop op Midden-Java is bedoeld, mag vermoed worden, doch blijkt niet zeker.

[illegible] is een ook elders aan te treffen spelling voor Palembang.

De aanvulling na [illegible] is, zooals reeds is opgegeven aan den voet van de bladzijde bij den tekst, ontleend aan het afschrift onder COHEN STUART's leiding vervaardigd.

Bij [illegible] moet iets ontbreken.

[illegible] enz. Wat het Hs. geeft is onverstaanbaar. Mijne verandering [illegible] „na het verscheiden van Erucakra gedragen ettelijke Dipati's ieder op zich zelf zich op

onderling gelijke wijze", wordt gesteund door de proza-redactie, die, na de regeering van den reeds genoemden opvolger van Erucakra daar, te Katangga pati, het volgende geeft: [illegible] De aanleiding tot mijn vermoeden was de groote overeenkomst tusschen de teekens voor *ḍa*, *ḍha* en *ca* in het schrift van het Hs. (zie boven bladz. 381), en ook in de Pralambang volgt er na Erucakra's regeering een tijd van hevige onrust.

Na die periode van onrust, als Erucakra en die andere vorst of vorsten na hem zullen zijn heengegaan, zal er in 1800 A. J., vervolgt het prototype, een tweede Messias komen, die een afstammeling zal zijn van den Waliyullah (den vriend van God d. i. hier = Erucakra). Hij zal heeten Asmarakingkin en een nieuwe Tretayuga (Hs. *trita*) brengen. In de Pralambang heet hij Asmarengkung, wat op hetzelfde neerkomt. Daar echter heet zijn kraton, hoewel in Kĕḍiri gelegen, Waringin rubuh. In de Pralambang wordt Asmarengkung op hoog bevel van den Sultan van Rum, het hoofd der geloovigen, door den daartoe uitgezonden *patih* aangesteld, waarvan in het prototype geen spoor nog te vinden is. In de proza-redactie treedt die *patih* eerst op na den dood van Asmarakingkin, zoodat als men van die proza-redactie het gedeelte wegneemt dat er het slot van vormt, die redactie, hoewel de woorden andere zijn, wat de zaken betreft zou eindigen als het prototype.

Wat in het [illegible] schuilt, weet ik niet. De proza-redactie noemt als tweede kraton van Asmarakingkin Madura.

De laatste woorden van den tekst [illegible] zijn opmerkenswaardig, zoowel tegenover het slot van de proza-redactie als tegenover dat van de Pralambang, want de voorstelling in het prototype is een andere dan in die beide andere redacties en niet Mohammedaansch gekleurd, evenmin als in het prototype eenig spoor van een Arabische afkomst van den eersten Messias te bespeuren is, zooals in de proza-redactie voorkomt, waar Erucakra uit Arabië afkomstig

is. De Pralambang zegt dat in 2100 de dag der oordeels komen zal, [illegible]. Het slot van de proza-redactie, waarin dat tijdstip gesteld wordt op 2200, luidt [illegible]. [illegible] in het prototype is = [illegible] d. w. z. de Tretayuga, d. i. die periode in de thans loopende groote wereldperiode (*mahâyuga*), die na de Kṛtayuga voorafging aan de Dwâparayuga, waarop onze tijd, de Kaliyuga, volgde. De laatste is de slechtste, daar gaandeweg de toestanden steeds minder en minder zijn geworden. In idiomatisch Hollandsch zou men zeggen: „dan komt de goede oude tijd van voorheen weer terug".

Uit het voorafgaande is, zooals ik hoop, aan den dag gekomen dat de relatieve waarde van het stukje Javaansch dat hier behandeld werd, bij alle gebreken die het aankleven, toch betrekkelijk groot is. Inderdaad is het te betreuren dat het stukje voor ons slechts bewaard is gebleven in den vorm, waarin ik het heb moeten mededeelen.

Zooals men gezien heeft, noemt en vermeldt het verschillende zaken, die, hoewel men er op Java niet meer van afweet, zeer de aandacht verdienen, en men toch veronderstellen moet dat ook daar eens bekend waren; voorts gevonden worden in de traditie van Bali, die zooveel meer dan die van Java te vertrouwen schijnt te zijn. Maar aan de andere zijde is het of de jongere redacties van de voorspellingen ten opzichte van de details weer zuiverder zijn. Daarom is het, zooals reeds werd gezegd, zeer moeielijk de juiste verhouding van dit prototype tot die latere bewerkingen te bepalen.

Mij schijnt het toe dat alle teruggebracht kunnen worden tot een zelfde bron, die door het prototype gedeeltelijk in een ouderen vorm, dan met die andere redacties het geval is, vertegenwoordigd wordt, gedeeltelijk op een jammerlijke wijze wordt weergegeven, wat zijn oorzaak kan hebben in verschillende omstandigheden. Het stuk kan een slechte copie zijn, het kan zijn opgeschreven door iemand,

die wat hij gaf, slechts te weten was gekomen, doordat men het hem had verteld en hij in ettelijke gevallen, vooral wat de eigennamen betreft, verkeerd had gehoord; ook kan er een opzettelijk quasi-ouderwetsch voorkomen aan gegeven zijn, waarop ik evenzoo reeds wees, — maar de hoofdzaken worden op een merkwaardige wijze door geheel onafhankelijke bronnen bevestigd.

Wat de andere redacties aangaat, waaronder die, welke DE HOLLANDER heeft uitgegeven het gezwollenste is, en de voorspellingen in de Aji Saka, lettende op hetgeen daarin op historischen grondslag rust, moeten dagteekenen uit den Kartasuraschen tijd, ook deze schijnen grootendeels vrije, in een zeker opzicht ontwijfelbaar phantastische bewerkingen te zijn van denzelfden stof.

Ik voor mij stel mij de chronologische verhouding van de laat ik hier kortheidshalve ze de vier redacties van de voorspellingen van Jayabaya noemen, als volgt voor:

1°. Het prototype dagteekent van vóór 1640 A. J. (= 1715 A. D.).

2°. De voorspellingen in de Aji Saka zijn in substantie uit den Kartasuraschen tijd, in ieder geval uit een lateren tijd dan het voorafgaande, dat ook uit die periode afkomstig kan zijn; die voorspellingen in de Aji Saka zijn opgesteld op Midden-Java en vertegenwoordigen de traditie van daar, terwijl het prototype die van Oost-Java geeft.

3°. Jonger dan de beide vorige is de ook in proza voorkomende redactie, die Sala noemt (zie beneden), dus eerst na de verdeeling van het rijk ontstaan kan zijn.

4°. Nog jonger, althans in substantie, is de redactie van DE HOLLANDER, waarvan de schrijver buitensporig schijnt te hebben toegegeven aan zijn phantasie, verschillende benamingen, die vroeger slechts één persoon aanduidden, heeft gesplitst, zoodat zij verschillende personen vertegenwoordigen, althans dat schijnen te doen, en omgekeerd namen, die in het prototype voorkomen als toebehoorende aan verschillende

personen tot één heeft vereenigd, iets wat men ook ontmoet in de derde redactie.

Aardig is het te zien hoe langzamerhand de jaren van het verschijnen van Erucakra en van Asmarakingking verplaatst zijn, het eerste van 1640 op 1800, het laatste van 1800 op 1900 en 2000, terwijl er naar de opgave van den Heer WISELIUS [1]) handschriften bestaan, die, omdat de tijdsomstandigheden daartoe middelerwiji hebben genoopt, want 1800 A. J. (dat aanving op 23 Maart 1871 A. D.) is reeds gepasseerd, 1900 geven voor het jaar waarin de eerste Messias zal verschijnen.

Op een enkele bijzonderheid wil ik hier nog de aandacht vestigen. In de drie jongere redacties wordt verhaald hoe in ouden tijd de belasting werd opgebracht in *mas*, daarna sints de Majapahitsche periode in *picis*, en later na den Dĕmakschen tijd in ander geld. Uit de inscripties blijkt dat inderdaad in de Majapahitsche periode er een munt in gebruik is geweest van den naam *pisis*, die ook voorkomt o. a. in de Kûṭâramânawa (zie J. C. G. JONKER, Een oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtsbronnen, bl. 165), en welken naam ik in oudere inscripties niet ontmoette. Daar vindt men daarentegen, behalve andere namen, onophoudelijk de verkorting *mâ* (= *mâṣa*), die verward kan zijn met een ander *mâ* (= *mâs*, goud), dat veelvuldig in de nabijheid van dat eerste *ma* voorkomt, doch gewoonlijk voluit is geschreven. In lateren tijd komen de nieuwe muntbenamingen in gebruik.

De boven in de noot op bladz. 387 genoemde andere redactie luidt in proza als volgt:

[illegible]
[illegible]
[illegible]

---

[1]) Zie zijn opstel in Bijdr., 3e volgr., VII.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Met het oog op hetgeen boven op bladz. 375 volgg. voorkomt omtrent Java's oude geschiedenis volgens de inlandsche kronieken is het wenschelijk hier nog even stil te staan bij de een of andere genealogische lijst uit een dier geschriften, en te wijzen op een paar bijzonderheden.

De lijst welke ik daartoe kies, is geput uit een Babad Kartasura in metrischen vorm [1]).

Reeds vroeger is een dergelijke lijst, die, zooals het t. p. heet, aan een Babad Mataram ontleend moet zijn, het voorwerp van bespreking geweest, in een opstel van de hand van wijlen Prof. Meinsma getiteld „de Javaansche vorsten vóór de stichting van Mådjåpahit", en gepubliceerd in Bijdr., 2e volgr., VII [2]). Ook van deze zal hier gebruik gemaakt worden, want slechts door onderlinge vergelijking krijgt men een beter inzicht.

En daarom wordt met een paar verbeteringen hier ook nog opgenomen, wat men in tabelvorm in hetzelfde opstel medegedeeld vindt uit de proza-omwerking van Winter van de Aji Saka. Die verbeteringen zijn noodzakelijk voor de duidelijkheid, en aan de hand gedaan door een Aji Saka redactie in metrischen vorm.

Al het overige van een zelfden aard in Raffles's History of Java, 2d ed., II, 86; in Hageman *ll.*, I, 54; enz. [3]) laat

---

[1]) Jav. Hss. Bat. Gen., no. 71.

[2]) Een vergelijking doet zien dat de door Meinsma uitgegeven proza-omwerking van de Babad Tanah Jawi een geheel met deze reeds gepubliceerde overeenkomende lijst oplevert.

[3]) Wilkens in zijn opstel „Overzigt der geschiedenis van Java", Tijdsch. N. I., 1849, I; Hageman in Indisch archief I, 605 volgg. (uit een Babad

ik hier rusten, gedeeltelijk omdat mij de gebruikte bronnen niet voldoende nauwkeurig bekend zijn.

In de hier gegeven tabel heb ik slechts opgenomen de namen van de vorsten over wie zich het geslacht rechtstreeks voorzet. Daar waar het noodig is ook nog te wijzen op andere kinderen van een vorst, is dat geschied in nooten die den lezer reeds dadelijk zullen kunnen doen zien dat niet alleen Kaṇḍiawan, over wien de noot boven in het oog gehouden dient te worden, een vijftal (5) kinderen heeft gehad, maar dat hetzelfde het geval is *a.* met Baṭara Guru, *b.* met Paṇḍu, en *c.* met Rĕsi Gaṭayu, op welke bijzonderheid straks teruggekomen wordt.

Verder dient er op te worden gewezen dat in de tabel hier niet voorkomen de verschillende geslachten, die in den Aji Saka roman ingeschoven zijn tusschen Kaṇḍiawan en diens vijf zonen. Op die inschuiving werd boven bl. 391 door mij reeds gewezen, en ook Meinsma vestigde daarop in zijn opstel de aandacht. Hier dien ik daarover straks iets uitvoeriger te zijn, terwijl blijken zal dat men ze moet amoveeren.

Eén van het paar verbeteringen in Meinsma's tabel is deze, dat ik ook in de genealogie uit de Aji Saka tusschen Lĕmbu Amiluhur en Laleyan opnam den naam van Pañji, den zoon van den eerste, tevens den vader van den laatste. De proza-omwerking is op dit stuk onjuist. De metrische redactie geeft: [illegible]
[illegible]
D. i. „de vorst van Jĕnggala (Lĕmbu Amiluhur) stierf, de regeering overlatende aan zijn zoon, die, toen hij verliefd

---

nata rat Jawa); van Ypeeren in Verh. I en II (vertaling van de Sajarah Raja Jawa); Mounier in Indisch Magazijn, III, 33 (vertaling van de Babad Tanah Jawa). Aanbeveling verdient te vergelijken wat Cohen Stuart heeft opgegeven in Tijdschr. N. I., 1851, 1, 328. Zulk een genealogische lijst vindt men ook in de Arjunasasrabahu (of Lokapala), men zie de editie van Palmer van den Broek, Verh. XXXIV.

was, zeer in de war was; ook Pañji wordt opgevolgd, en wel door Vorst Laleyan" [1]).

Babad Tanah Jawi.			Babad Kartasura.	Aji Saka.
Nabi Adam.	1	1	Nabi Adam.	
Sis.	2	2	Sis.	
Nurcahya.	3	3	Nurcahya.	
Nurrasa.	4	4	Nurrasa.	
Sanghyang Wĕnang.	5	5	Sanghyang Wĕnang.	
Sanghyang Tunggal.	6			
Baṭara Guru.	7	6	Baṭara Guru [1]).	
Baṭara Brama.	8	7	Brama.	
Bramani.	9	8	Bramani.	
Tritruṣṭa.	10	9	Trituṣṭa.	
Parikĕnan.	11	10	Keringkanan	
Manumanasa.	12	11	Manukmanasa.	
Sakutrĕm.	13	12	Sakutrĕm.	
Sakri.	14	13	Sakri.	
Palasara.	15	14	Palasara.	
Abiyasa.	16	15	Abiyasa.	
Paṇḍu Dewanata.	17	16	Paṇḍu [2]).	
Arjuna.	18	17	Erjuna.	
Abimañu.	19	18	Angkawijaya.	
Parikĕsit.	20	19	Parikĕsit.	
Yudayana.	21	20	Udayana.	
Gĕndrayana.	22	21	Gĕndrayana.	
Jayabaya.	23	22	Jayabaya.	
Jayamijaya.	24	23	Jayamijaya.	
Jayamisena.	25	24	Jayamisena.	
Kusumawicitra.	26	25	(Ku)sumawicitra.	
Citrasoma.	27	26	Citrasoma.	
Pañcadriya.	28	27	Pañcadriya.	
Anglingdriya.	29	28	Anglingdriya.	
		29	Anglingdarma.	
Suwelacala.	30	30	Selacala.	Siṇḍula.

[1]) De reden waarom Pañji in de proza-bewerking werd overgeslagen is wel deze dat van het woord [illegible] de beteekenis òf niet bekend òf onzeker is, en dat WINTER liever niet, dan onjuist weergaf wat in zijn oorspronkelijk te lezen stond. Mijn vertaling is naar het verband, en dat ik een vertaling gaf is om duidelijk te doen blijken dat Pañji wel degelijk genoemd is. In het Kawi Wdb. van WINTER vindt men opgegeven: [illegible] (zonder *cĕcak*) = [illegible]

Babad Tanah Jawi.			Babad Kartasura.	Aji Saka.
		31	Dewata Cĕngkar.	Dewata Cĕngkar.
Sri Mahapunggung.	31	32	Sri Mahapunggung.	Sri Mahapunggung.
Kaṇḍiawan.	32	33	Kaṇḍiawa [3]).	Kaṇḍiawan.
Rĕsi Gaṭayu.	33	34	Sri Gaṭayu [4]).	Rĕsi Gaṭayu.
Lĕmbu Amiluhur.	34	35	Lĕmbu Amiluhur.	Lĕmbu Amiluhur.
Pañji.	35	36	Asmarabangun.	Pañji.
Kuda Laleyan.	36	37	Laleyan.	Laleyan.
Bañjaran Sari.	37	38	Bañjaran Sari.	Bañjaran Sari.
		39	Arjakusuma.	Sri Arya Bangah.
Muṇḍing Sari.	38	40	Muṇḍing Sari.	Sri Aji Mantalarasa.
Muṇḍing Wangi.	39	41	Muṇḍing Wangi.	Muṇḍing Wangi.
Sri Pamĕkas.	40	42	Siliwangi [5]).	Añakrawati.
Raden Susuruh.	41	43	Jaka Suruh.	Prabu Susuruh.

[1]) Baṭara Guru heeft vijf (5) kinderen: Sambu, Brama, Mahadewa, Wisnu en Dewi Sri. Een tijdgenoot is Watu gunung met zijn 2 vrouwen en 27 zonen (= 30 *wuku*'s). Ook in de Aji Saka wordt Watu gunung genoemd, zie beneden.

[2]) Paṇḍu heeft vijf (5) zonen: Darmakusuma, Sena, Erjuna, Nakula en Sadewa, of hoe zij anders genoemd mogen zijn, vgl. Cohen Stuart, Brata Yuda.

[3]) Kaṇḍiawa (= Kaṇḍiawan) heeft vijf (5) zonen, die in de Babad Kartasura heeten: Manguyu, Saṇḍanggarba, Karungkala, Tunggulpĕtung en Gaṭayu; vgl. de noot boven bl. 375 volgg.

[4]) Sri Gaṭayu heeft vijf (5) kinderen die in de drie geschriften, waaruit de tabel is getrokken, eenigzins verschillend heeten.

Bab. Tanah Jawi.	Bab. Kartasura.	Aji Saka.
1 Rara Suciyan.	1 Estri Wadat.	1 Rara Suci.
2 Lĕmbu Amiluhur.	2 Lĕmbu Amiluhur.	2 Lĕmbu Amiluhur.
3 Lĕmbu Pĕtĕng.	3 Lĕmbu Ata.	3 Lĕmbu Mardadu.
4 Lĕmbu Pĕngarang.	4 Lĕmbu Ngarang.	4 Lĕmbu Mĕngarang.
5 Prĕnggiwangsa.	5 Pĕrgiwangsa.	5 Pranggiwangsa
(geh. met L. Amijaya).	(geh. met L. Amijaya)	(geh. met Puḍaksatĕgal).
		6 Lĕmbu Amijaya.
		Verder vergelijke men Cohen Stuart, Jayalĕngkara in Bijdr. II.

[5]) Siliwangi heeft drie (3) kinderen. In de Babad Kartasura heeten zij: Aryabangah, Estri Wadat, en Jaka Suruh; in de beide andere geschriften: Arya Bangah, Raden (of Prabu) Susuruh, en Siyung Wanara (= Bañak Wiḍe), welke laatste een zoon is.

De in de Aji Saka tusschen Kaṇḍiawan en zijne zonen ingeschoven geslachten zijn de navolgende:

	3e KRATON.	5e KRATON.
	Prabu Tunggul.	Prabu Wanasari.
	Prabu Mĕḍang Paramĕsan (II) [1].	Ratu Kaliyan.
Prabu Kalapa gaḍing.	Prabu Selaraja	Sri Sanasewu.
Prabu Andong.	Prabu Muṇḍing wangi.	Raja Tanduran.
2e KRATON.	4e KRATON.	6e KRATON.
Sri Andong wilis.	Muṇḍing sari.	Raja Majarata.
Sri Banakĕling.	Raja Jalasengara.	Ratu Katangga.
Sri Majajaluh [2].	Prabu Gilingwĕsi.	Ratu Ngumbulsari.
Sri Ngawnawu langit.	Prawatasari.	Ratu Paḍang angling.

Voorts nog de ongenoemde vorst van Prambanan, die er als vader van de zonen van Kaṇḍiawan voorkomt. Te zamen 23 geslachten. Zij veroordeelen zich zelf. Terwijl, zooals men zien kan, de tabel slechts persoonsnamen geeft, vinden wij hier bijna uitsluitend plaatsnamen, vooraf gegaan door een Prabu, of Ratu, of Sri, of Raja, plaatsnamen voor het meerendeel overigens voldoende bekend. Ik noem slechts Banakĕling, Gilingwĕsi bekend uit de *wayang purwa* [3]), en wijs hier, na het voorafgaande over de voorspellingen van Jayabaya, ook op Katangga. Verder vinden wij ook hier namen als Muṇḍing Wangi en Muṇḍing Sari, en nog wel in elkanders onmiddelijke nabijheid, enz., wat op zich zelf reeds voldoende reden zijn zou om aan de juistheid der opgaven te twijfelen.

Voorts moet het een ieder, die weet dat Watu gunung ook in de Aji Saka wordt genoemd, en wel onmiddelijk vóór Sinḍula, en dat hij elders als tijdgenoot van Baṭara Guru en diens zonen optreedt (zie de 1e noot bij de tabel), opvallen dat tusschen Baṭara Guru (6) en Sri Gaṭayu (34) in de genealogie uit den Babad Kartasura, waarbij de reeks uit de Aji Saka, voor zoover deze door mij in de tabel is opgenomen, zich aansluit, 27 geslachten (7—33) worden aangetroffen. Dat is juist het getal dat men verkrijgt als men bij die 23 ingeschoven geslachten van de Aji Saka optelt de vier (4) geslachten, welk in dat boek, na de vermelding van

---

[1]) Bij Meinsma minder juist aangegeven.

[2]) Bij Meinsma: Majagaluh.

[3]) Zie het register in te Mechelen, 23 Schetsen.

Watu gunung, aan die ingeschovene reeks van namen voorafgaan; nl. Sindula, Dewata Cĕngkar, Sri Mahapunggung, en Kandiawan.

Volgens de voorstelling zoowel van de Babad als van de Aji Saka, heeft Watu gunung geleefd in een tijd, die men van Javaansch standpunt den ur-tijd zou kunnen noemen en het onderscheid tusschen de beide reeksen is in werkelijkheid slechts dit, dat de 23 in de beide geschriften niet overeenkomende geslachten in het ééne vóór, in het andere na Kandiawan zijn gesteld.

Door ze in de Aji Saka na Kandiawan te laten volgen heeft de schrijver of diens zegsman daarmede dit resultaat gekregen, dat ook Sindula, Dewata Cĕngkar, Sri Mahapunggung en Kandiawan in dien ur-tijd verplaatst zijn geraakt. Dat heeft een wijdere strekking dan op het eerste gezicht aan den dag komt.

Het geval is namelijk dit. Volgens de traditie is Kandiawan een vorst van het oude rijk van Mĕndang (kamulan), zijn verder vooral in zijnen tijd de Hindu's, die de Javanen met verschillende zaken o. a. de Çaka jaartelling, in kennis brachten, op Java gekomen, zoodat men zou kunnen zeggen, dat de (jaartelling van den) Çaka-vorst omstreeks den tijd van de regeering van Kandiawan, tijdens het bestaan van het rijk van Mĕdang daarheen is gekomen, wat opgevat is geworden als zou de Çaka-vorst er in persoon zijn geweest. Doch als dat het geval was, dan moest naar een voor de hand liggende gevolgtrekking, dat dan ook geschied zijn in het begin der tijden, bij den aanvang der Javaansche, in dit geval zegge de Çaka-jaartelling, dus in den ur-tijd, dat is in den tijd van Watu Gunung, wat blijkens hetgeen even te voren door mij is opgemerkt vrij wel uitkomt, als men die 23 ingeschoven geslachten medetelt.

Daardoor werd het rijk van Mĕndang, nl. het *Mĕdang* of *Mĕdang i bhûmi Matarâm* der inscripties, dat tot op ± 850 Çaka op Java heeft bestaan en door de Javanen beschouwd wordt als het belangrijkste, het eigenlijk gezegd

eerste echt Javaansche rijk, overgebracht naar een veel vroegeren tijd, verplaatst van 700 Çaka (of A. J.), — om hier het jaartal te geven dat in de Jayalĕngkara wordt genoemd, — naar het jaar 1; althans als men ieder dier 23 geslachten stelt op ± 26 jaren [1]).

Aan de andere zijde springt het in het oog dat de tien (10) geslachten, welke volgens de andere reeksen, die meer bekend schijnen te zijn, na Kaṇḍiawan voorbijgingen tot op Jaka Susuruh, bij lange na den tijd niet kunnen vullen die er verloopen is sints het jaar 700 Çaka, boven en zooeven voor Aji Saka, die als tijdgenoot van Sri Mahapunggung geldt, uit de Jayalĕngkara aangehaald [2]), tot op het jaar 1300 Çaka, het jaar door de Javanen opgegeven voor de stichting van Majapahit; ook niet indien men daarvoor aanneemt het jaar 1200 Çaka, wat naar de inscripties veel dichter bij de waarheid schijnt te komen.

Een tweede punt dat de aandacht vereischt, is dat in de genealogie niet minder dan viermalen een vader wordt aangetroffen, die zelf reeds beroemd is boven anderen, maar daarenboven vijf (5) kinderen heeft evenzoo van grooten roep: Baṭara Guru, Paṇḍu, Kaṇḍiawan en Rĕsi Gaṭayu. Eén dier vaders, Pâṇḍu met zijn vijf zonen, de vijf Pâṇḍawa's (Yudiṣṭhira, Bhîma, Arjuna, Nakula en Sahadewa), ontleenden de Javanen aan den sagencyclus van het Mahâbhârata, en in zooverre behoort dit stel niet tot hun eigen oorspronkelijke, hetzij historische hetzij mythische elementen. Kaṇḍiawan daarentegen moet al van oudsher bij hen bekend geweest zijn, daar hij en zijn zonen reeds in ouden tijd, in oude geschriften voorkomen, als de brengers en de verspreiders der beschaving. Ik voor mij vermoed dan ook dat het te eenigertijd aan het licht zal komen dat hij en zijn vijf zonen ook elders in den

---

[1]) Men vergelijke wat Meinsma zegt t. a. p., bl. 265 over den honderdjarigen duur van een kraton op Java, hoewel men niet vergeten mag dat in de Aji Saka geteld wordt met *windu*'s (tijdperken van 8 jaren), zoodat één kraton, d. i. vier geslachten, slechts 80 jaren telt.

[2]) Ook in de Jugulmuda wordt gesproken van het jaar 700 als van den leeftijd van Sri Mahapunggung, zie beneden bladz. 430.

Archipel of daarbuiten bij eenigen tot de Maleisch-Polynesische volkeren-familie behoorenden stam zullen worden teruggevonden, zonder dat er van ontleening zal zijn te spreken, en ik wil er hier op wijzen, daarmede nog geenszins te kennen gevende dat er tusschen beiden een werkelijk verband zou bestaan, dat de Javanen een week van vijf dagen hebben (Pahing, Pon, Wage, Kliwon, Lĕgi), die zij niet ontvingen van een der vreemde natien, welke naar ons weten, op de Javanen van invloed zijn geweest. Uit dit feit toch mag worden afgeleid dat tot op zekere hoogte het getal vijf (5) voor hen een heilig getal was [1]), wat zich ook kan hebben geuit in die vijf zonen van Kaṇḍiawan, en verder in de vijf kinderen die de Javanen aan Baṭara Guru hebben gegeven. Van deze laatste vijf is Sambu (Çambhu) wel beschouwd = aan Mahâdewa d. i. Çiwa, terwijl Bhaṭâra Guru zelf niet minder aan Çiwa beantwoordt, en dat stel van vijf kinderen is dus een gemaakt, verzonnen, desnoods onwillekeurig ontstaan stel van vijven, dat zelf de gegevens aan de hand doet voor het bewijs van zijn weinige oorspronkelijkheid. Brahma, Çiwa en Wiṣṇu d. i. de *trimûrti* werd uitgedijt tot een vijftal door er een dubbelganger (een anderen naam) van Çiwa (Çambhu) als een op zich zelf staande persoon, en Dewi Çri (Wiṣṇu's çakti) aan toe te voegen, nadat, ten gevolge van welke omstandigheden dan ook, Bhaṭâra Guru zijne in den Archipel in het algemeen en op Java in het bijzonder hooge positie verkregen had [2]). Indien het gezegde juist is, dan was Pâṇḍu met zijn vijf zonen slechts koorn op de molen der Javanen, en zal niet mogen worden aangenomen dat juist hij het prototype zou zijn geweest voor die andere stellen, tot welke meening men zich wellicht geneigd gevoelen zou. Het vierde stel, Rĕsi Gaṭayu en diens kinderen, schijnt meer op historischen grondslag te berusten.

---

[1]) Men denke ook aan den Maleischen Hang Tuwah en zijn vier gezellen, en herinnere zich dat ook Maui gewoonlijk zoo wordt voorgesteld.

[2]) Men kent de vermoedens, die uitgesproken zijn omtrent het wezen en de verheffing van Bhaṭâra Guru boven andere goden.

Dit althans is zeker, dat enkele der bijzonderheden, die bij deze personen vermeld worden, bijv. de vier rijken van zijne zonen, zulk een grondslag niet ten eenemale missen. Daarop werd boven reeds gewezen op bladzijde 393, waarnaar ik hier verwijs.

Gebruik makende van wat door COHEN STUART, MEINSMA e. a., en ook door mij zelf reeds werd opgemerkt, wil ik hier de tabel nog even achtereenvolgens doorloopen. Daarbij kies ik de lijst uit de Babad Kartasura voor de volgorde.

1 en 2. Nabi Adam en Sis zijn ontleend aan de Mohammedaansche prophetengeschiedenis, en dus wel het laatste toevoegsel tot de lijst. Dat een Mohammedaan den aartsvader Adam en zijn zoon aan het hoofd van een geslachtslijst en aan het begin der dingen plaatst is natuurlijk. Sis is ook = Set, welke naam evenwel weer wordt opgegeven als een naam van Wiṣṇu, den broeder van Brama (7).

3 en 4. Nurcahya en Nurrasa (of Nurasa) zijn wat de namen betreft hybridisch samengesteld. *Nur* is Arabisch = „licht". *Cahya* is Sanskrit (*cháyá*) en ook = „licht", ten minste in het Javaansch en verder in den Archipel. *Rasa* Sanskr. kan „geluid" beteekenen. De eigenlijke strekking van de namen is mij niet duidelijk. Onwillekeurig denkt men aan Manikmaya.

5. Sanghyang Wĕnang d. i. God Almachtig, is in de andere genealogie gesplitst in Sanghyang Wĕnang (variant: Wĕning = Suci) en Sanghyang Tunggal d. i. de eenige God. Dit zouden ook namen kunnen zijn voor Allah, doch daaraan mag hier niet worden gedacht, want zij zijn nakomelingen van Adam, den eersten mensch, en hier dus menschen of halfgoden. Inderdaad worden zij, hoewel zij heeten te wonen in den Suralaya d. i. het godenverblijf, de hemel, door de Javanen als zoodanig beschouwd. Dat geschiedt ook met

6 en 7. Baṭara Guru en Baṭara Brama, en diens broeders die hunne residenties op Java hebben.

8 — 19. Deze vindt men terug in de *wayang purwa* en de daarmede in verband staande literatuur. Vermoedelijk zijn zij alle van Hindu-oorsprong, hoewel van ettelijke het rechte

spoor nog niet is teruggevonden. Keringkanan, en Manukmanasa zijn vervormingen van Parikĕnan en Manumanasa of Kanumayasa, zooals de namen gemeenlijk luiden. Ook is Tritrusta meer gewoon dan Tritusta. De beste inlichting over deze namen vindt men in COHEN STUART's Geschiedenis der Pandawa's in zijne uitgave van de Brata Yuda, en TE MECHELEN's 23 Schetsen van wayangverhalen. Angkawijaya is de gewone naam van Abhimanyu in den mond van den *dalang*.

20 — 21. Udayana en Gĕndrayana. Over deze beiden, in verband met de plaats die zij in deze genealogische lijsten innemen, heb ik een vermoeden uitgesproken in de aanteekening bij no. 783 van den Catalogus van den Heer GROENEVELDT. Daar ter plaatse wees ik er ook op dat Prof. KERN aan het licht heeft gebracht dat er inderdaad een Javaansche vorst Udayana bestaan heeft, terwijl ik het waarschijnlijk heb trachten te maken dat de Jalatunda op den Pĕnanggungan zijn begraafplaats moet zijn geweest. Dan zou deze vorst, achter wiens naam inderdaad een historische persoonlijkheid schuilt, vermoedelijk ongeveer 899 Çaka zijn gestorven. Udayana wisselt nu en dan af met Yudayana.

21. Ook Gêndrayana kan op zich zelf zijn plaats in de lijst aan een historisch te staven Javaanschen vorst te danken hebben. In de inscripties treft men een vorst aan Mpu Gandra geheeten, doch zijn leeftijd (Çaka 1103) verschilt met dien van Udayana (Çaka 899) te veel dan dat zij onmiddelijk achter elkander zouden kunnen volgen.

22. Jayabaya. Nog vreemder is het dat dan op Gĕndrayana Jayabaya volgt, hoewel ik moet opmerken dat wij van de eigenlijke opvolging der vorsten niet veel met zekerheid weten en kunnen weten, omdat de verbindende schakels ontbreken. Jayabhaya toch, tenzij er meerdere vorsten van denzelfden naam zijn geweest, maar dan wordt hij elders in de lijst gemist, regeerde in Çaka 1057, 1068 en 1079, dus vóór Gandra en lang na Udayana. Neemt men aan dat no. 20, 21 en 22 werkelijk moeten beantwoorden aan die drie historische personen van dezelfde namen, dan toch is het zeker dat

aan hen slechts een flauwe herinnering in het leven is gebleven, dat hunne opvolging niet in orde is en dat zij een plaats in de genealogie hebben gekregen zelfs vóór personen, die aan hen anterieur moeten zijn geweest.

23 — 28. Zijn namen mij van elders nog niet nader bekend. Waaraan zij ontleend zijn is mij nog niet gebleken. Slechts moet ik hier vermelden dat er een boekje bestaat dat Pañcadriya heet, doch met dezen vorst in geen verband schijnt te staan. Doch hierover men zie beneden.

29. Anglingdarma is de hoofdpersoon van den nieuw-Javaanschen roman van dien naam. Oudtijds heette die roman Haji Dharma (vorst Dharma). Uit dien roman kan hij in de lijst zijn verdwaald, hoewel wat van hem in dat boek verhaald wordt, al is de voorstelling ook dat hij op Java was gezeteld, niet veel meer dan een fabel schijnt te zijn. In de oude oorkonden ontmoet men evenwel weder een of meer vorsten van den naam Dharma en ook hem kan dus terecht een plaats, hoewel niet de juiste, zijn aangewezen. In de andere lijst komt hij niet voor, evenmin als Dewata Cĕngkar, terwijl Sanghyang Wĕnang, zooals boven werd gezegd, gesplitst schijnt; van daar dat die andere lijst tot op Bañjaran Sari één nommer minder telt.

30 — 33. Met Selacala schijnt men in een andere categorie van personen te komen. Na Selacala volgt er een serie, waarnaast ook uit de Aji Saka een lijst kon worden geplaatst. Terwijl, althans wat die enkele namen onder de voorafgaande no. 20 — 29 betreft achter welke een historisch persoon schijnt te steken, Oost-Java zal moeten worden genoemd als het terrein waar zij hunne residenties hadden, wordt men met Suwelacala, Dewata Cĕngkar, Sri Mahapunggung, en Kaṇḍiawan verplaatst naar Midden-Java en wel naar het rijk Mĕḍang. Dat zulk een opvolging niet de juiste is, behoeft na hetgeen uit de oude opschriften reeds aan het licht is gekomen, hier niet nogmaals te worden uiteengezet. Nog aangenomen, dat de namen no. 30 — 33 werkelijk historische zijn, in den gewonen zin van dat woord, wat ik voor Kaṇ-

ḍiawan in twijfel heb getrokken, dan hadden zij toch vóór Udayana, vóór Jayabhaya, vóór Gandra, vóór Dharma een plaats moeten hebben. Na hetgeen boven reeds is gezegd, behoeft hier verder over deze vier vorsten niet meer te worden opgemerkt. Slechts zou ik er nog eens op willen wijzen dat op Midden-Java ± 700 Çaka, dus òf tijdens òf vóór het rijk van Mĕḍang, een Çailendradynastie heeft geregeerd [1]), welke naam wellicht in het Selacala = Selaparwata, en in zekeren zin ook = Çailendra, teruggevonden wordt. Doch naast Selacala geeft de eerste kolom Suwelacala, de derde Sinḍula.

34. Met Rĕsi Gaṭayu komen wij weer op Oost-Java, in zooverre als hij = Subrata wordt gesteld, die, zie boven bl. 392, op zijn vaders bevel naar het oosten toog toen Mĕḍang te gronde ging.

35 — 37. Lĕmbu Amiluhur, Asmarabaṇgun (een welbekende naam van den held der Pañji romans, die niet altijd denzelfden naam draagt) en Kuda Laleyan vinden wij terug in den Pañji cyclus. Nog is het een te beantwoorden vraag in welken tijd men zich eigenlijk moet voorstellen dat de lotgevallen van Hino Kĕrtapati te plaatsen zijn. Als men nagaat dat eensdeels de grootvader van Amiluhur in Mĕḍang regeerde, anderdeels Janggala eerst zooveel later in de inscripties voorkomt, eensdeels Majapahit contemporair aan Mĕḍang wordt gemaakt, anderdeels het volgens de traditie eerst zooveel later wordt gesticht, en men toch als hoofdindruk de voorstelling krijgt dat de Pañji-verhalen tijdens een periode van vier nevens elkander bestaande rijken spelen, is het moeielijk een vast punt te vinden. Daarbij komt nog dat enkele Pañji verhalen ook elders worden aangetroffen. Niet alleen bij de Maleiers, in Bañjarmasin en op Zuid-Celebes, om hier Bali niet te noemen, maar ook in Kamboja. Want, is de oorsprong van de Pañji verhalen bij die verschillende volken in den Archipel niet twijfelachtig, het is nog niet uitgemaakt of men ook in Kamboja die verhalen aan de

---

[1]) Zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI, 240; en XXXII, 180.

Javanen te danken heeft, dan wel dat deze ze wellicht uit Kamboja kregen, of dat beiden ze ontvingen van een derde. Ik mag er hier geen ruimte voor afstaan of treden in een nader onderzoek naar de verhouding tusschen de Kambojasche en Javaansche redacties van die verhalen. Wat mij van deze verhalen in Kamboja bekend is kan men vinden in MOURA, Le royaume du Cambodge, Paris 1883, II, bl. 416 volgg., maar ik wil hier wel opmerken dat ik bij alle verschil dat er tusschen die Kambojasche en Javaansche redacties bestaat, toch meen te moeten overhellen tot het gevoelen, dat zij van Java naar Kamboja zijn overgebracht en niet omgekeerd, vooral omdat de persoons- en plaatsnamen in beide redacties naar mijne meening wel hunne verklaring vinden op Java, maar het mij nog niet is gebleken dat dat ook in Kamboja het geval zou zijn.

37—43. Kuda Laleyan, Pañji's zoon, of in de Aji Saka Bañjaran Sari, diens kleinzoon, trekt naar het westen, wat de stichting van Pajajaran ten gevolge heeft, terwijl van hunne nakomelingen Jaka Susuruh weer naar Oost-Java tijgt en daar Majapahit sticht. Ook hier kan ik verwijzen naar hetgeen boven reeds is gezegd, doch breng ik tevens in herinnering de eerste bladzijden van mijn opstel „Een jayapattra", en bladz. 356—362 van mijn inleiding voor den inventaris der beschreven steenen van het Bat. Gen. in GROENEVELDT's Catalogus. Daar toch wees ik er op dat eerst met ± 1300 Çaka, d. i. naar de opgave der Javanen met de stichting van Majapahit, men op Midden-Java weer eenige beschreven stukken vindt, en dat ik meen, dat zich daarbij aansluit wat men in de Sundalanden aantreft van eenzelfden aard, en dat Pajajaran dus niet veel ouder kan zijn. Doch afzonderlijk dient melding te worden gemaakt van no. 39 Arjakusuma, omdat in de lijst uit de Babad Tanah Jawi een tegenhanger ontbreekt, en de Aji Saka in zijne plaats een Arya Bangah (te lezen: Arya Bungah?) geeft, wat, men vergelijke de noot bij no. 42, weer reden tot twijfel aan de juistheid doet ontstaan, daar deze steeds

vermeld wordt als zoon van Siliwangi, zoodat no. 39 een iteratie schijnt te zijn. Daarmede zou ook het laatste gedeelte van de tabel in duigen vallen, en dat resultaat vooral deed mij vragen wat de lezer boven op bladz. 378 en 379 heeft aangetroffen, daar wij hier met Sundasche vorsten, Sundasche tradities te doen hebben, wat aardig geillustreerd wordt door de Aji Saka. bladz. 124 en 125.

Inderdaad zijn die genealogien in die *babad*'s, zooals blijkt, niet veel meer dan maakwerk, doch daarom zijn zij nog niet geheel zonder waarde. Slechte geschiedschrijvers als de Javanen zijn vooral wat hunne oude geschiedenis betreft [1], moet het ons niet te doen zijn alleen om aan te toonen dat wat zij leverden valsch en onbetrouwbaar is, het is noodig en tevens plicht te trachten uit te vorschen welke hunne bronnen waren en wat de ratio was waarnaar zij te werk gingen bij de samenstelling. Maar kan die voorshands niet gevonden worden, dan moet men nog niet dadelijk wanhopen, want door voortgezet onderzoek kan nog veel aan het licht komen waaraan men op het oogenblik niet denken zou. Reden waarom ik mij er niet aan meende te mogen onttrekken in dit opstel zulk een genealogische lijst nog eens nader te bezien, al zou het den lezer blijken, dat ten deze de onkunde nog zeer groot is.

Waar ik verder nog op doelde, toen ik boven zeide ook te willen wijzen op een paar bijzonderheden, daartoe behoort nog het volgende.

In de Jayalĕngkara worden als de belangrijkste personen aan het hof van Jayalĕngkara, te Mĕḍang, behalve zijn kinderen en zijn Patih Danasraya, opgesomd: Agliskĕrta, Kĕrtabasa, Kuṇṭaramanawa, Dukprayoga, Rajaniti, Titiswara, Lĕmbu Jawa, Agliswara, Pralambang,

---

[1]) Ten opzichte van hun geschiedschrijving waar het nieuwe geschiedenis geldt, mag het oordeel niet zoo onverdeeld ongunstig uitvallen, men zie boven bladz. 371. Desniettemin vindt men over de stichting van Batavia en den eersten tijd der Compagnie op Java een boek als de Baron Sakeṇder.

en **Nitisastra**. Zooals een ieder zien kan vinden wij hier allerlei titels van boeken gepersonifieerd tot quasi historische personen: Kértabasa, een woordenboek; Kuṇṭaramanawa, het wetboek (uitgegeven door Dr. J. C. G. JONKER); Rajaniti, een soort van zedekundig geschrift; Pralambang, de voorspellingen van Jayabaya; Nitisastra, een zedekundig geschrift [1]).

---

[1]) Vergelijk Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 139 noot. Over de andere namen nog dit. **Agliskĕrta, Dukprayoga** en **Agliswara** moet ik laten rusten; ook **Titiswara**, wat echter de titel van een boek zou kunnen zijn handelende over den kalender. Een roman Jatiswara is mij bekend, maar deze titel luidt anders. **Lĕmbu Jawa**, dien men ook ontmoet in de Jugulmuḍa onder het gevolg van Sri **Mahapunggung**, is een zeer belangrijke naam, en zou, hoewel het blijkbaar een persoonsnaam is, ook al de titel van een boek kunnen zijn. Het belangrijke van dezen naam is dat men hem aantreft onder de deviezen van de relief schilderijen op de buitenzijden van den voet van de zoogenaamde pĕṇḍapa van Panataran. Bij die reliefs vindt men namelijk, evenals bij de door de Heeren YZERMAN en ROUFFAER gedeeltelijk bloot gelegde vroeger bedekte onderste rij reliefs van de Borobudur, enkele woorden gebeiteld, die blijkbaar korte omschrijvingen zijn van de voorstellingen waarbij men ze aantreft. De reliefs van de pĕṇḍapa van Panataran vindt men in van KINSBERGEN's oudheden, no. 309 — 330. Een beschouwing van deze reeks van afbeeldingen schenkt oogenblikkelijk de overtuiging dat men daar vindt een (Javaanschen) roman in illustraties. Ongelukkig ben ik niet in staat alle letters van de korte opschriften met zekerheid te lezen. Voor zoover ik ze heb kunnen ontcijferen luiden zij:

no. 309. *raja* (?) *samat*.
no. 310. *lĕ m)bu jawa*.
no. 311. Hetzelfde als bij no. 310.
no. 312. *rĕ(ng gan*.
no. 313, 314. ——. Doch no. 313 geeft het jaartal 1297.
no. 315. *ha(ñ)ja ha(ñ)ja*...(?).
no. 316. *pupuh lo*(?)*wasa*; lager op het relief zelf nog eens *pupu*.
no. 317. ——
no. 318. *jayadraya*.
no. 319. Noordzijde. *sawasa*.
no. 320. Noordzijde. *tuturan*.
no. 321. ——
no. 322. *jarumanatat* en *kulataṇṭa*.
no. 323. *kulataṇṭa*. Hetzelfde als op no. 322.
no. 324. *sa.an* (?).
no. 325. *nirakpara* (?).
no. 326. *mah(i)sa putaḥ*.
no. 327. *maha*.
no. 328. ..*sa putaḥ*. No. 326 en 328 zijn in het exemplaar der photographieën door mij gebruikt hetzelfde.

Niet minder merkwaardig is in dit opzicht de volgende passage uit de Aji Saka, die ik hier aanhaal naar de proza-bewerking van Winter. Bladz. 65 van genoemd boek zegt Raden Daniswara, Sri Kaskaya, Sri Mahapunggung Senapati Panata jurit: „Jugulmuda verhoog ik in rang zoodat hij mijn *patih* wordt, ik schenk hem den naam en rang van Adipati Jugulmuda; — voorts verhoog ik ook den rang van mijn jongeren broeder Niti Adikusuma, ik maak hem onder-*patih*, *kliwon* over de Javanen, en ik geef hem den naam van Bupati Raja Surya alam, ik geef hem Madura ter besturing; — Bègja maak ik *ĕmban*, hij moet het toezicht houden over de personen in de *kraton*, hem geef ik den naam van Adipati Raja Kapakapa; — Daulat maakt ik *senapati*, met den naam Tumĕnggung Salokantara; — Mĕnawa houde het toezicht over alle mijn pachtopbrengende onderdanen, ik schenk hem den naam van Tumĕnggung Raja Nitinĕgara; — mijn jongeren broeder van Bali maak ik *kliwon kiwa*, onder den naam van Raja Aṣṭapraja; — Mĕnawi schenk ik den naam van Tumĕnggung Uṇḍang-uṇḍang Natapraja".

Ook alle deze personen krijgen andere namen, bijkans alle namen van bekende, maar in de ons bekende redacties zeer zeker van jongere dagteekening zijnde, wetboeken [1]. Nu is het waar, dat elders in hetzelfde boek, op bladz. 79 en 80, wordt medegedeeld dat die verschillende wetboeken

---

no. 329. Zuidzijde. *tasgaluh*.

no. 330. Zuidzijde. *hañjahañja kasturi*.

Niet al deze legenden zijn mij duidelijk, doch wat de bedoeling er van is blijkt vooral uit no. 322, waarop men een *nuri* met een lontar brief (*karas*) in zijn bek over zee ziet vliegen, in de richting van een prinses, terwijl aan de andere zijde achter den rug van den vogel een prins wordt gevonden, in wiens gezelschap de *nuri* reeds vroeger voorkomt. Het eene opschrift daarbij luidt *jarwman atat* d. i. „de papegaai als koppelaar of bijeenbrenger der geliefden". Het zou niet onaardig zijn zoo de roman, dien men daar in afbeeldingen vindt, nog eens op schrift teruggevonden werd. No. 310 is Lĕmbu Jawa.

[1]) Zie Tijdschrift Ind. T. L. en Vk., Vk., XXXI, *ibid*. Nitinĕgara en Aṣṭapraja ken ik als zoodanig nog niet. Raffles, Hist., 2d. ed., I, 440 noemt een Astapraja, en een Nagarakrama als zedekundige geschriften.

op bevel van Sri Mahapunggung onder zijne regeering vervaardigd werden, en ongeveer alle door die personen wier namen die wetboeken dan zouden dragen, en dat er van de namen van die wetboeken gezegd wordt [illegible] „wat de namen der geschriften betreft die waren in overeenstemming met die van ieder der schrijvers", maar een ieder begrijpt dat juist het omgekeerde heeft plaats gehad, nl. dat, ten minste voor zoover zij voorkomen in het geschrift waaruit ik die passage aanhaalde, die personen die namen gekregen hebben omdat er wetboeken bestonden of bestaan hadden met de genoemde titels.

Hierbij kan nog worden gevoegd dat men in de Aji Saka als zoon van Jugulmuḍa Kunṭara ontmoet (zie *ll.* bl. 80), die *patih* was bij Kanḍiawan, den opvolger van Sri Mahapunggung, iets wat men terugvinden kan in de Babad Tanah Jawi van Meinsma, zie *ll.* bladz. 11, waar ook Jugulmuḍa voorkomt op de plaats waar men hem mocht verwachten. Voorts dat in het begin van de Jugulmuḍa iets soortgelijks voorkomt, wat de lezer misschien reeds opgemaakt heeft uit hetgeen ervan medegedeeld werd in de noot op bladz. 427.

Het begin van dat boek, dat ik hier voor de volledigheid nog wil opnemen, luidt als volgt [1]).

[illegible]

[1]) Het eenige Hs., dat ik kan raadplegen, is daarenboven nog beschadigd. Voor het doel, waarmede ik dat begin hier mededeel, doet dat evenwel minder af.

[illegible] (?), [illegible] [[illegible]] [illegible] (?) [illegible] .... [illegible], enz.

Ik acht het niet noodig nog in nadere bespiegelingen te treden over hetgeen in het voorafgaande is medegedeeld. Het doel van dit opstel is alleen op een en ander [1]) de aandacht te vestigen [2]).

---

[1]) Men zou nog meer voorbeelden van denzelfden aard kunnen vermelden; men zie bijv. Aji Saka, bl. 67, waar Kamandaka voorkomt als naam van een *carik*.

[2]) In de noot over Kaṇḍiawan, zie ik, vergat ik te vermelden dat de naam Mangukuhan ook op Java nog leeft. Men vindt hem als vorst van Meṇḍang in de Manikmaya, zie DE HOLLANDER'S editie, V, 42; vgl. ook Not. Bat. Gen., XVII, Bijl. II, bl. VII; voorts Not. XVI, 115.

Weltevreden, Mei 1888.

DE LABANG MESĚM TE TANDJOENG ANJAR

OP HET EILAND

Madoera (Bangkalan)

DOOR

S. C. KELLER VAN HOORN.

De vorsten van het regentschap Madoera bewoonden oudtijds, voordat zij hun verblijf te Bangkalan vestigden, een kraton in de desa Sěmbilangan aan het westelijk strand van Madoera. Zij waren van de desa Toendjoeng daarheen verhuisd o. a. om bij de destijds veelvuldig gevoerde oorlogen een wakend oog op het strand te kunnen houden. De Pangeran Tjakraningrat (bijgenaamd Lolos) bouwde in de desa Tandjoeng anjar (bij verkorting genaamd Djoeng anjar) met hetzelfde doel nog een kleine kraton, vanwaaruit men in meer zuidelijke richting de kust kon beveiligen.

Het vorstenverblijf te Bangkalan wordt geschat op een ouderdom van ongeveer 125 (honderd vijf en twintig) jaar, een tijdruimte groot genoeg om bij geheele verwaarlozing de gebouwen te Sěmbilangan en Tandjoeng-anjar te doen inéénstorten en door de stil wegdragende en landbouwende bevolking de materialen voor verschillende doeleinden te doen gebruiken en het terrein in bouwvelden en erven te doen omzetten.

Van den kraton te Tandjoeng-anjar zijn slechts een poort, de fundamenten van een grenspaal (*glitigan*) en een half kanon, waarvan de tweede helft in de desa Tandjoeng (ten O. van Bangkalan) op een afstand van ongeveer 10 paal

ligt, overgebleven. Verder weet men bij overlevering nog in welke richting het vorstenverblijf stond en hoe de weg erheen liep.

Men deelde mij namelijk mede, dat die kraton iets ten noordoosten van de poort, achter die poort lag, met het front naar het zuiden. Uit den kraton komende moest men een eindje in zuidwestwaartsche richting gaan om de poort te bereiken, door welker opening, loopende van oost naar west, men het gezicht had op zee. In het verlengde van die opening liep de weg uit in een in zee aangelegde pier of broek, terwijl op het uiteinde van deze de *glitigan* stond [1]).

Dit is echter alles. Van het gebouw zelf, van de fundamenten, van een ringmuur, van een alon-alon met waringin boomen is niets meer te zien.

Het schijnt mij daarom niet gewaagd te veronderstellen dat het gebouw slechts uit hout of bamboe was opgebouwd en dat het slechts beschouwd werd als een wachtpost. De eenvoud in bouworde en versiering van de nog bestaande poort die toch den hoofdingang vormde, versterkt deze onderstelling zeer bij mij.

De poort wordt genoemd „Labang mesĕm" (*labang* = deur, *mesĕm* = glimlachen); volgens overlevering, omdat men naar den kraton gaande steeds moest glinlachen over zulk een onaanzienlijk entree.

Zij is eigenaardig om de steenen, waaruit zij is opgebouwd en waarvan men de herkomst niet meer weet. Het zijn n. l. roode gebakken steenen van 0,32 cM. lang, 0,18 cM. breed en 0,05 cM. dik, dus bijzonder groot en plat.

De vlakken der steenen zijn zeer effen en glad, zoodat zij zonder tusschenlaag van kalk geheel op elkaar sluiten

---

[1]) De ligging van de drie genoemde punten (de kraton, de poort en de *glitigan*) onderling wordt geheel duidelijk als men zich, de plaat beschouwende, voorstelt de poort door te gaan. Achter zijn rug heeft men dan, op het uiteinde van den weg waarvan een stukje op de afbeelding te zien is, op de in zee uitstekende pier de *glitigan*, en de kraton zou men bereiken door, na de poort doorgeloopen te zijn, zijn weg eerst een klein eindje te vervolgen en dan half linksom te slaan.

en men ze het verschuiven waarschijnlijk slechts belet heeft door plakking met het sap van den arèn-boom (*lègèn*).

De muren waartusschen de poortstijlen gevat zijn hebben een vrij aanzienlijke zwaarte en zijn nog versterkt door ingebouwde pilaren; zij dragen geen enkel versiersel.

De afmetingen zijn als volgt; lengte (AB) 1,76 M.; dikte (BC) 0,90 M; hoogte tot aan de lijst (DG) 3,65 M.

De dikte (BC) is gemeten onderaan den muur, aan de buitenzijde waarvan men een verdikking vindt; hooger op meet hij slechts 0,80 M.

Het dak is massief, geheel uit dezelde soort steenen samengesteld als waaruit de muren zijn opgetrokken, en bevat geen hout of ijzerwerk.

De juiste vorm van het dak is niet meer te onderscheiden door het afbrokkelen en neêrvallen der steenen, die door daartusschen wortelende planten zijn weggedrongen. Daken van oudere en jongere gebouwen hebben echter alle een soort trapjesvorm, door het in- en uitspringend lijstwerk, dat zij dragen. Hoogstwaarschijnlijk zal deze poort wel geen geheel op zich zelf staanden bouwtrant gehad hebben en mag men dus aannemen dat het dak datzelfde lijstwerk vertoond zal hebben.

De nok beslaat één steensbreedte (KK' = 0,18 M.) en heeft een lengte van 1,84 M. (KL).

De hoogte van het dak, gemeten vertikaal van de onderste lijst tot aan de nok, bedraagt 1,84 M. (GH).

De versierselen, krullen en uitbouwingen op de schuine lijnen der daken of op de uiteinden van de nok, zoo onafscheidelijk aan de oude Indische (Hindoesche?) bouworde verbonden, worden hier gemist.

De breedte der poort (CD) is 1,84 M. doch wordt in het midden vernauwd door de houten deurposten, die ieder 0,14 M. dikte hebben (*no*).

Deze deurposten, die tot den grond doorloopen, hebben een lengte (E'F') van 2,51 M. en dragen het kalf, dat 0,16 M. dik is (*lm*).

Boven het kalf vindt men vier balken, de zoogenaamde *tompang sare,* waarvan de voorvlakken een boog van 90° vormen en die trapsgewijze op elkâar gelegd zijn zoodat de onderste een weinig boven het kalf vooruitspringt en de bovenste tusschen de buitenmuren terugspringt.

Deze balken, die, vertikaal gemeten, gezamenlijk 0,76 M. hoog zijn, steunen het dak en zijn versierd met snijwerk, het zoogenaamde *patrah djawa*, een zeer eenvoudige, weinig variaties bevattende teekening, die bovendien zeer onduidelijk geworden is door de inwerking van weêr, wind en witte mier.

Boven deze *tompang sare* vindt men nog een djatibalk ter dikte van 0,12 M, waarvan het voorvlak gelijk is met de buitenzijde der muren en geen snijwerk draagt. De ruimte tusschen dezen balk en de onderste lijst van het dak is met steenen aangevuld. (FG = 0,38 M.; EF = 2,77 M.; DE = 0,50 M.).

De deurposten en het kalf zijn eveneens van djatihout; de laatste vertoont in het midden 3 concentrische bogen als eenige versiering.

De dubbele deur, die oudtijds de poort sloot, en boven en beneden in metalen kokers draaide, is door een inlander weggehaald, die echter, volgens het verhaal der verontwaardigden over deze heiligschennis, zijn snood bedrijf weldra met zijn leven moest boeten.

Volgens de overlevering droegen deze deuren geen versierselen of snijwerk. De geheele poort levert van de oost- of westzijde bekeken hetzelfde aanzicht; de *tompang sare* loopen echter niet door van oost naar west, doch de ruimte ertusschen is aangevuld met steenen.

Bangkalan, 20 Februari 1888.

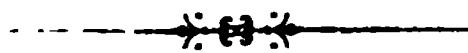
IETS OVER DE DAJAKSCHE STERREKUNDE;

MEDEEDELING

VAN

S. H. SCHAANK.

Controleur van Pamangkat.

Het volgende betreft hoofdzakelijk de kennis van de Sambas-Dajaks omtrent de sterren; ofschoon ook de Maleiers alhier deze verschillende verhalen kennen, verklaren zij dat zij ze van de Dajaks leerden.

De Dajaks regelen hunnen landbouw d. w. z. het padiplanten, naar het sterrebeeld der Plejaden, hetwelk zij *Karantika* [1]) noemen. Zij beginnen namelijk te planten als dit sterrebeeld des morgens om ± 3 à 4 uur staat op de plaats die de zon des morgens om 8 uur bereikt, terwijl de bibit in het veld overgebracht moet zijn, wanneer dat sterrebeeld des morgens op denzelfden tijd culmineert. Om het eerste tijdstip te bepalen, slapen, tegen den tijd dat men het verwacht, de oudsten in de open lucht om zoo den juisten dag te vinden. Dit gaat met feesten gepaard.

De genoemde tijdstippen komen ongeveer overeen met 22 Juli en 27 September [2]).

Zoowel Maleiers als Dajaks stellen zich dit gesternte voor als een kloek, en noemen het daarom ook *Indoeq ajam* of *Indoeq anaq ajam*.

---

[1]) De Hill-Dajaks van Serawak noemen dit sterrebeeld *Sakara*, vergel. hierover HUGH DOW, Serawak, bl. 251.

[2]) Berekend volgens een niet al te nauwkeurige sterrekaart met beweegbaren horizont.

Het stelt, zeggen zij, zes kiekens voor, terwijl de moeder hen onzichtbaar volgt.

Vroeger waren er echter zeven-kiekens. Dat was toen de menschen nog geen padi kenden en van boschproducten leefden. Een der kiekens kwam echter op aarde. De menschen wilden het dier van hun eten geven, maar het wilde slechts padi hebben. Daarom bracht het een graankorrel naar de aarde ter grootte van een kokosnoot. Deze bestond uit drie lagen; van de buitenste laag kwam de padi, die in 4 maanden rijp is (*padi gèrèq* of *p. lèkas*), de middelste laag gaf de *p. siak*, die in 6 maanden rijp is, terwijl de kern de 8 maandelijksche rijst leverde, de *p. pĕlahoe* of *p. ringka poetih*.

De kloek werd over dezen diefstal boos en wilde nu èn het kuiken èn de menschen vernietigen, maar gelukkig werden dezen geholpen door het gesternte *Pĕrdah-patah* (= gebroken steel van een *bĕlioeng*); bij ons het sterrebeeld het zwaard en de gordel van Orion.

Sedert dien dag bleven er maar zes kuikens over [1]).

Daarom zeggen de Dajaks dat zij het licht van de zon, het pleizierig leven van de maan en het voedsel van *Karantika* krijgen.

Als het sterrebeeld niet gezien wordt, zooals gedurende een deel van het jaar het geval is, dan zegt men, dat de hen broedt, *Karantika soedah mĕngĕram*. Verder wordt verhaald dat een broeiende hen altijd kijkt naar den kant, waar het Zevengesternte is.

En evenals men zegt, dat de koekoek slechts zoolang roept als het Zevengesternte aan den hemel is (Grimm, D. Mythologie, II, 563, en 608), zoo wordt ook hier iets dergelijks verteld, van den *boeroeng kangkangkoq* (of *boeroeng padi*). Als

---

[1]) De Plejaden voorgesteld als eene verzameling kippen komt, zooals bekend is, bij bijna alle volken voor; eveneens vindt men het verdwijnen van een der zeven bij andere volken. Vergel.: Grimm, D. Mythologie, II, 607 vlgg.; III, 213 vlgg.; Schlegel, Uranographie Chinoise; Dupuis, Orig. d. t. les cultes, III, 2, 35 vlg.

namelijk het Zevengesternte zichtbaar is, dan alleen laat hij zijn geluid hooren.

Van dezen vogel wordt verder nog het volgende verhaald: In vroegeren tijd beet de koning der dieren (de *bĕroewang*) dezen vogel eens in den éénen poot. Het dier vluchtte daarop naar Java, maar nam het geluk van den oogst met zich mee, en drie jaren lang heerschte er dientengevolge hongersnood. Nu zond de koning alle vogels naar Java om den *kangkangkoq* terug te roepen, maar geen der vogels kon over de zee daarheen vliegen, en alle keerden onverrichterzake terug. Ten laatste werd er een kapel (*koepoe-koepoe*) gezonden. Deze bereikte Java. Dit diertje kon telkens uitrusten op de planten etc., die in de zee dreven. De *kangkangkoq* wilde echter eerst dan terugkeeren, wanneer men gezworen zou hebben, dat niemand hem meer kwaad zou doen. Nadat die eed afgelegd was, kwam de vogel van Java terug. Dit is de reden, zegt men thans, dat die vogel slechts één goed ontwikkelden poot heeft, en wordt de vogel toevallig eens gevangen, dan moet men hem dadelijk weer laten vliegen, onder het branden van wierook en het sprenkelen van reukwater, zoodat het bijna nooit gebeurt dat men den vogel ziet. De gelukkigen zeggen echter dat in één der pooten geen been zit, en die slechts vel is.

Als deze vogel zijn geluid doet hooren zegt de landman gewoonlijk: *kangkoq timangkanlah padikoe* [1]).

Verder brengt men nog de moesons en zeestroomingen in verband met den melkweg (*tali aroes*), en de eb en vloed met de kringen om de maan. Deze laatste verschijnselen wijzen meer op eene kustbevolking [2]).

[1]) Een dergelijk geloof omtrent dezen vogel hebben ook de Chineezen alhier.

[2]) Nog van sommige andere sterren wordt iets verteld of weet men den naam, maar deze hebben de inwoners zoo goed als zeker van de Arabieren overgenomen.

Pemangkat Mei 1888.

DE INKT

GEBEZIGD VOOR HET SCHRIJVEN

DER OUD-JAVAANSCHE HANDSCHRIFTEN

UIT DE

14e en 15e Çaka-eeuw.

Bekend is het dat de inkt, welke op Java in 14e en 15e Çaka eeuw gebruikt is voor het schrijven der handschriften op *nipah*-blad vooral, zich buitengemeen goed heeft gehouden, en ook in de handschriften niet ingevreten is. Daarom is het niet onaardig een plaats uit een dier handschriften mede te deelen, welke verhaalt hoe men die inkt maakte. Men vindt haar in het geschrift „Ucapucapan Bima swarga". In lateren tijd heeft men er de voorkeur aan geschonken met de punt van een mes de letters in de bladen te griffen, waarvoor dan vooral *lontar* werd gebezigd, en zoo is die inkt in onbruik geraakt.

Van de „ucapucapan Bima swarga" vond ik tot op heden drie exemplaren in de verzameling van het Genootschap. Het eerste, dat ik meer bepaald op het oog heb, is no. 455 van den inventaris van Dr. A. B. COHEN STUART. Doch, daar alle oude Hss., op misschien een enkele uitzondering na, wanhopig corrupt zijn, zal ik hier ook de lezing geven van die beide andere, nl. no. 58 en no. 333 van dezelfden inventaris, die echter niet met inkt zijn geschreven. Daar voeg ik ten vierde nog aan toe, hoe ik mij voorstel dat de plaats zal moeten luiden. Met volkomen zekerheid is zij niet te herstellen. Als men evenwel in het oog houdt dat

de tekst van kropak no. 333 over het algemeen tegenover de beide andere zeer breedsprakig is, allerlei uitwijdingen (verklaringen?) geeft die in de beide andere niet voorkomen, dan verdient het de voorkeur meer te letten op hetgeen no. 455, dat materieel het oudste Hs. is, en no. 58, dat een gedeeltelijk beter gespaarden tekst dan no. 333 bevat, te lezen geven.

De plaats luidt:

Kropak no. 455.	Kropak no. 58.	Kropak no. 333.
[illegible]	[illegible]	[illegible]

„Mne ta, guru! dak-takon iri kita, paran ta kamulan-in pustaka irĕng iku, mantangen sinanggub lĕwih? Paran t kang ginawe?" „Bima! dak-warah ta kita, kamulan-ing pus taka irĕng ron-ing gĕbang, pinuk pinaḍapaḍa lo-ne lawan da wa-ne, tinitisan ganggawiratanu, patunggal-tunggalan-e gang ga (aran-ing bañu), wira (aran-ing panulis), tanu (aran-in mangsi), pinaka mangsi kapya, Bima!" „Paran ta ginaw mangsi iku, guru?" „Kukus-ing lĕnga dilah, ginasah rin lawak tambaga, winoran laka, jineran laṇḍa-ning kĕpuh ingulĕg, ingĕnah ring pamangsen, ya ta mangsi aran-e".

Dat is:

„Wacht even, meester! ik wil u vragen, hoe is dat zwart boek ontstaan, dat het zoo hoog wordt geschat? Waarva wordt het gemaakt?" „Ik zal het u zeggen, Bima! Ee zwart boek wordt gemaakt van de bladen van de *gĕbang*-palm die in stukken worden gekapt, en gelijk van breedte e lengte worden gemaakt, dan bedruppeld worden met *gangga wiratanu* (?); het complex van *gangga* (d. i. water), *wir* (d. i. pen of schrijver), *tanu* (d. i. inkt) dient te zamen to inkt, Bima!" „Waarvan maakt men dan die inkt, meester!" „De dwalm van lampolie, gewreven in een koperen *lawa* (pan?), vermengd met lak, gesmolten met loog van de *kĕpuh*, fijngewreven en in een inktpot gedaan, dat is inkt"

De taal van deze handschriften zou een Javaan Kaw miring noemen.

Lo = oud-Jav. *lwâ*; *mantangen* = oud-Jav. *matangyan*; *kap ya* = oud-Jav. *kapwa*.

Weltevreden, Juli 1888. Dr. J. BRANDES.

Ware grootte

I
b
t
v
g
n
n
la
in

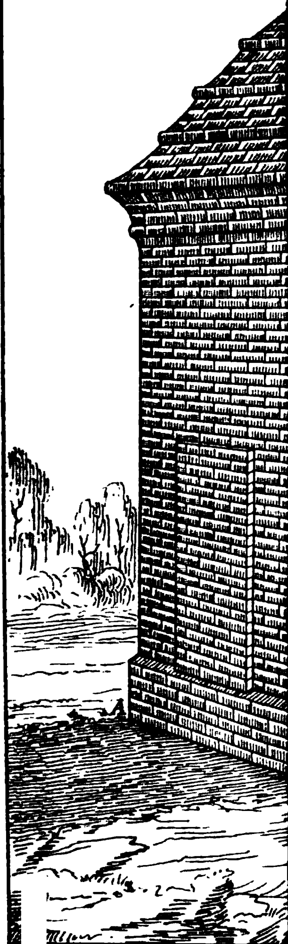
b
w
z
d
le
u
(
in
m
(
ls

n

y

Ware grootte

TE T

T

t uit-
n het
n) en
door
n het
ppen
I, 73.
n af-
Zij
n ge-
rvoor

swihâ
m i î
om
o au
a nga
ha ḍa
swâhâ
la wa
amau

EEN OUD-JAVAANSCH ALPHABET

VAN

MIDDEN-JAVA,

DOOR

DR. J. BRANDES.

In de maand Maart van dit jaar (1888) werd bij het uitgraven van rietplantgroeven benoorden de desa Jĕruk in het Klatensche (Surakĕrta) een uit steen gehouwen doos (urn) en een gouden plaat met inscriptie gevonden. Zij werden door den Resident van Surakĕrta, den Heer A. J. SPAAN, aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen gezonden en door dit laatste aangekocht, zie Not. XXVI, 73.

Van genoemde gouden plaat vindt de lezer hier een afbeelding, door den Heer F. VOGELZANG vervaardigd. Zij geeft op de ware grootte het oorspronkelijk volkomen getrouw weer, zoodat den Heer VOGELZANG de hem daarvoor rechtmatig toekomende lof niet onthouden mag worden.

De legende luidt als volgt: (eerste regel) *om namaḥ swâhâ om siddhara swâhâ om a â swâhâ om i î swâhâ om u û swâhâ om rĕ rö swâhâ om lĕ lö swâhâ om e ai swâhâ* (tweede regel) *om o au swâhâ om am aḥ swâhâ om ka kha ga gha nga swâhâ om ca cha ja jha ña swâhâ om ṭa ṭha ḍa ḍha ṇa swâhâ* (derde regel) *om ta tha da dha na swâhâ om pa pha ba bha ma swâhâ om ya ra la wa swâhâ om ça ṣa sa ha swâhâ* (vierde regel) *amau om kṣaḥ swâhâ.*

Zooals de lezer ziet is dit een mantra, die evenwel slechts bestaat uit de letters (*akṣara*) van het Hindu-alphabet, waarvan voor zoover de klinkers aangaat telkens een tweetal (de korte met de daarbij behoorende lange), en wat de consonanten betreft de groepen (zooals de Hindu grammatici ze naar de organen geordend hebben) genomen zijn, terwijl aan ieder stel de syllabe *om* voorafgaat en het niet minder bekende *swáhá* volgt. Voorts vindt men nog, behalve een paar woorden aan het begin, en een paar andere aan het einde, de syllaben *am* (*a* met *anuswara*) en *aḥ* (*a* met *wisarga*).

Het zou zeker niet onaardig zijn indien hier een verklaring van dezen mantra kon worden gegeven. Schrijver is daartoe niet in staat. En, hoewel hij meent dat het van belang kan zijn uit te vorschen wat de eigenlijke waarde van zulk soort van mantra's is, als waarvan hij ook reeds elders, in den Catalogus van den Heer GROENEVELDT, mededeeling heeft gedaan, daar zonder twijfel die mantra's met een bepaalde bedoeling zóó zijn ingericht als wij ze op de oude stukken uit begraafplaatsen vooral, aantreffen en er dus een eigenaardig licht op zou kunnen gaan als men de eigenlijke bedoeling van die geheimzinnige zinsneden tot in kleinigheden kende, is de reden waarom door hem aangedrongen is op de publiceering van een afbeelding van het stuk meer de palaeographische waarde van dit blaadje goud dan iets anders.

Uit het voorafgaande toch is het reeds gebleken dat dit plaatje een volledig alphabet geeft, wat zelfs bij een zeer lange inscriptie slechts hoogst zelden het geval zal zijn. Voorts is de schikking der letters een zoodanige dat er over de waarde der karakters geen de minste twijfel kan bestaan, en hebben wij hier een alphabet op een authentiek stuk, dat naar alle waarschijnlijkheid een der antiekste afbeeldingen draagt van het zoogenaamde Kawi-schrift, of oud-Javaansche alphabet.

Inderdaad zijn de vormen der letters zooals dit plaatje ze

te zien geeft zeer oud. Het is een type van wat ik oud-Javaansch schrift van Midden Java noemde, en wel in zeer ouderwetschen vorm. Men mag daarom veronderstellen dat het plaatje dagteekent van ongeveer 700 — 750 der Çaka-jaartelling.

In de eerste plaats zijn de letters eerder breed dan smal of vierkant. Dit nu kan op zich zelf een eigenaardigheid zijn van de hand van een zeker individu en men vindt ook op Oost-Java enkele stukken, vooral uit lateren tijd, die dezelfde eigenaardigheid vertoonen. Daar evenwel behooren zij tot de uitzonderingen, terwijl het bij de Midden-Javaansche oude stukken meer regel schijnt te wezen.

Verder zijn de vormen der letters eenvoudiger dan later. Ook zou men kunnen zeggen schreef men gewoonlijk minder fraai, doch indien men in het oog houdt dat in lateren tijd, in de Kĕḍirische periode vooral, de letters over het algemeen een fraaieren vorm hebben, dan zal men het veiliger achten ten dien opzichte geen vergelijking te maken, omdat ten gevolge van die omstandigheid men allicht een bevooroordeeld gevoelen zou uiten, en er toch ook onder de inscripties van Midden Java, gevonden worden welke boven de andere soortgelijken uitsteken, namelijk dezulke die met een regelmatige hand zijn geschreven [1].

Maar behalve hetgeen hier opgemerkt is ten opzichte van het schrift van Midden-Java tegenover dat van later van Oost-Java in het algemeen, zijn ook de vormen van ettelijke der letters stuk voor stuk genomen karakteristiek.

Als zoodanig noem ik in de eerste plaats het teeken voor de *rĕ*. Zooals de afbeelding doet zien zijn de beide helften van de letter, het bovengedeelte en het ondergedeelte, ongeveer even groot. Inderdaad beslaat bijv. in de opschriften van Mpu Siṇḍok deze letter niet meer ruimte dan ieder andere *akṣara* die noch boven noch onder de beide lijnen,

[1]) Hier zijn buiten beschouwing gelaten de opschriften in Venggi- en Nâgarî-schrift, die een geheel ander type hebben dan die in oud-Javaansch schrift.

waartusschen men een regel Jav. schrift zou kunnen plaatsen, uitsteekt. Later is het anders. Want de vorm die bijv. in de Kĕḍirische opschriften van de ꦥ gevonden wordt, komt reeds overeen met den nieuw-Javaansche in zooverre als alsdan het bovengedeelte al den vorm heeft van een gewone *pa* en het benedengedeelte onder de benedenlijn der *akṣara*'s wordt gevonden.

Hetzelfde zou men kunnen zeggen van de *ka*, die men in een vorm als op de plaat, tusschen de beide genoemde lijnen vindt, langzamerhand langere beenen krijgt en ook wel haar bovenstuk verliest. Karakteristiek voor den ouden tijd is dat het middenbeen tot bovenaan doorloopt (|T|). Langzamerhand wordt dat middenbeen gebogen zoodat het meer en meer samenvalt met het voorste, terwijl het ten slotte ongeveer op het midden van het voorste een begin nemende half een liggend en voor de tweede helft een aan het andere einde van dat liggende streepje afhangend pootje wordt (|-||). Daardoor heeft de letter een vorm gekregen waaruit zich de nieuw-Javaansche ꦏ heeft kunnen ontwikkelen.

Dat de *ka* in den oudsten vorm van het Midden-Javaansche schrift zich veel nader aansluit bij dien van het Venggi-schrift dan die latere vorm van het oud-Javaansche schrift, leert een nadere vergelijking. Men zie bijv. Holle's Tabel.

Datzelfde doet de *ma* van Midden-Java, waarvan de liggende streep ter halver hoogte nog doorloopt in den achterophaal, een eigenaardigheid waardoor zij zich, met de Venggi *ma*, onderscheidt van den lateren vorm der oud-Javaansche *ma*, uit welken rechtstreeks de nieuw-Javaansche ꦩ ontstond.

Ook de *ja* en de *ya* in den ouden vorm sluiten zich nog bij die van het Venggi-schrift aan.

De *ja*, die later ongeveer gelijk is aan een *da* met een dwars in de opening rechts ingeschoven streepje, bestaat oudtijds uit twee boven elkander geplaatste stukken, twee *da*'s boven elkander zou men kunnen zeggen, mits men zich

het ondergedeelte van de eene *da* met het bovengedeelte van de andere als slechts één haal voorstelt. Op het plaatje is het typische van de letter, naar ik vermoed, wat al te geprononceerd uitgedrukt. Het bovengedeelte is daar een streepje op zich zelf, wat ik elders niet ontmoette.

De *ya* van het Midden-Javaansche schrift onderscheidt zich door den ronderen, ruimeren vorm van de voorste helft van de letter, welke gewoonlijk wel tweemaal zoo breed is als de rechter.

Terwijl op Midden-Java het middengedeelte van de *ṇa* doorloopt tot onderaan toe, vermindert die verdieping later tot op een deuk in de bovenlijn der letter, en terwijl oudtijds *ba* veel meer overeenkomst vertoont met de *wa* dan met de *ña*, is het later juist omgekeerd, want dan sluit de *ba* zich meer bij de *ña* aan.

Een beschouwing van de *kha* doet zien dat het oog naar rechts is getrokken, evenals bij in het Girnar-alphabet (Holle, no. 2) en in Kamboja (*ibid.* no. 194). Dit is niet de gewone wijze, evenmin als de *ça*, zooals op het plaatje, uit één lijn pleegt te bestaan. Daarvan zal de oorzaak wel zijn dat de schrijver zijn stift niet heeft willen oplichten.

Dit laatste is ook te bespeuren bij de *jha*. Deze letter, die, voor zoover mij bekend is, slechts in oorkonde II van Cohen Stuart een vorm heeft die men in nieuw-Javaansche lettervormen zou moeten uitdrukken met (*ṇa* + *pasangan pa*) heeft ook hier, zooals elders de gewone vorm is, een uiterlijk als bestaat zij uit . Zoo ziet zij er, zooals ik bekend maakte in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXIX, op de Balische platen uit, zoo is de vorm in de oorkonde van Çaka 1256, en bijv. ook op Beschr. steenen Bat. Gen. no. 38.

De *bha* is eenigzins vreemd. Doch de vorm is duidelijk, als men zich den krul boven aan de rechterzijde weg denkt.

De vormen van de *ga*, de *gha*, de *nga* en de *ṭha* zijn zeer ouderwetsch. Ook zij herinneren zeer aan het boven reeds genoemde Girnar-alphabet. Gewoonlijk heeft de *gha*

een ophaal aan de voorzijde ook in het schrift van Midden-Java en de *nga* een deuk in de bovenlijn.

De lingualen zijn overigens onderling als altijd zeer weinig onderscheiden.

Bij de *dha* vindt men later den achtersten haal nog hoog oploopend, en ver naar binnen reikend. Op het plaatje is zij nog gesloten.

Door de eigenaardige wijze waarop de mantra op het plaatje samen is gesteld, ontbreken zoo goed als alle *pasangan*'s. Men vindt slechts die van *wa*, van *dha* en van *ṣa*.

De plaatsing en de vorm van de laatste dezer, in *lịṇk* op den vierden regel, is evenwel weer zeer karakteristiek. Zij staat geheel o n d e r de letter waar zij bij behoort. Later vindt men den achterophaal gewoonlijk verlengd tot bovenaan de *akṣara*, en wordt zij langzamerhand gelijk aan de *pasangan* van [illegible] met een streepje er in of er door ([illegible]), terwijl zij n a a s t de letter komt te staan, doch de voorbeelden van een plaatsing als op het plaatje ontbreken ook later niet ten eenenmale.

Indien ook de overige *pasangan*'s op het plaatje werden aangetroffen, zou men hebben kunnen opmerken dat de *pasangan* van [illegible] en die van [illegible], en ook de *pengkal*, — die gewoonlijk als *sandangan* wordt geteld, doch ook de *pasangan* van [illegible] zou kunnen heeten, — in den ouden tijd op een zelfde wijze behandeld werden, want men vindt de laatste herhaaldelijk geheel onder de letter waar zij aan toegevoegd is, en de *pasangan*'s van [illegible] en van [illegible] half onder en voor de andere helft naast de letter geschreven.

Dat ophalen van het achterste gedeelte van een ondergeplaatste *pasangan* ziet men in ouden tijd ook geschieden met de *pasangan*'s van *la* en van *gha*. Een enkele maal vond ik zoo ook de [illegible].

De teekens voor de vokalen in *akṣara*-vorm (*sastraswara*) geven aanleiding tot de volgende verdere opmerkingen.

**Zooals reeds is gezegd vindt men ze hier alle, ook de *lö*, die ik nog nergens elders aantrof. Waar men *lö* elders vindt is de lange duur van den klank steeds met een *tarung* aangegeven. De *î* vindt men vrij dikwerf, althans voor zoover men veronderstellen mag dat men, omdat het benedenhaaltje wat grooter is dan anders, een *i*-teeken zoo mag lezen, waar zij in Sanskrit-woorden op hare plaats zou zijn, zooals bijv. in *içâna*, doch zelden zoo geprononceerd als op het plaatje.

Ten opzichte van *i*, *e*, en *ai* en van *u* (*û*), *o* en *au*, vergeleken met de *sastraswara*'s van het nieuw-Javaansche schrift ([illegible]), is mij nog niet alles duidelijk. Zij schijnen gedeeltelijk met elkander verward te zijn. Aanleiding bestond daarvoor voldoende, want *û*, *ai* en *o* zijn oudtijds, — men zie het plaatje, — elkander in vorm zeer gelijk en behalve voor zoover men in het oudste ons bekende Javaansch, en wellicht ook later, een enkelen *ai*-klank, als in *kabaih*, ontmoet, kent het Javaansch geen *ai*, noch *au*.

De beide laatste teekens, *ai* en *au*, kwamen daardoor vrij, en konden dus zoo noodig, voor wat anders worden gebruikt; ze met een waarde van *e* en van *o* te gebruiken lag het meest voor de hand.

Aangenomen dat dat is geschied, hebben er op een gegeven oogenblik voor *e*, zoowel als voor *o*, telkens twee teekens bestaan, namelijk voor *e* het *e*- en het *ai*-teeken, voor *o* het *o*- en het *au*-teeken.

Dit kan wederom tot gevolg hebben gehad dat bij een bij voorkeur bezigen van *ai* en van *au* voor *e* en *o* om zoo te zeggen nu het eigenlijke *e*- en het eigenlijke *o*-teeken vrijkwamen, welke op hunne beurt weer voor wat anders konden worden aangewend; waarvoor dan op een zelfde wijze een *i*- en een *u*-waarde in aanmerking kwamen, hetzij dit nu al de lange *î* of *û*, dan wel de korte vokalen betreffen zou. De lange *î* en *û* zijn echter, zooals bekend is, gaandeweg in onbruik geraakt.

Zet men deze redeneering nog iets verder door, dan krijgt men dat ten slotte er twee teekens voor *i*, namelijk *i* en *e*

en twee teekens voor *u*, namelijk *u* en *o*, zouden moete hebben bestaan, waarvan er nu op hunne beurt weder telkens één overbodig was.

Doch al zou men zoo kunnen redeneeren, het moet de vraag zijn wat er werkelijk is geschied.

Daarvoor dient men de feiten te verzamelen en ze te beschouwen.

Ik begon met te zeggen dat mij ten opzichte van de genoemde *swara*'s nog niet alles duidelijk is, doch ik wil trachten hier het een en ander mede te deelen, wat de zaak wellicht tot eenige meerdere helderheid zal kunnen brengen, indien het een aanleiding worden kan tot het bekend maken van de opmerkingen die op dit stuk door anderen zijn gemaakt.

Vergelijkt men de nieuw-Javaansche teekens voor de vokalen op zich-zelf (ꦄ, ꦆ, ꦈ, ꦌ en ꦎ) met die, welke naar de plaats of de volgorde op het plaatje uitwijst dat er naar de uitspraak de tegenhangers van zijn, dan blijkt het dat slechts ꦄ en ꦆ in werkelijkheid en met zekerheid beantwoorden aan de teekens voor *a* en voor *i* op het plaatje voorkomende. ꦈ (*u*), ꦌ (*e*) en ꦎ (*o*) beantwoorden niet aan de vormen die op het plaatje, in aanmerking genomen de vervormingen die het Javaansche alphabet in den loop der tijden heeft ondergaan, voorkomen voor *u*, *e* en *o*.

Het is, dunkt mij, niet twijfelachtig of ꦈ, dat is *u*, is hetzelfde teeken als dat voor *o* op het plaatje, dat zooals boven reeds is gezegd, vooral bij eenigzins slordig schrijven, zeer veel overeenkomst vertoont met *ŭ*, en misschien ook wel ten deele tengevolge daarvan voor *u* in gebruik is gekomen [1]). Toch is het een feit dat het oude teeken voor *u*, hoewel vervormd, nog langen tijd in gebruik is gebleven, bijv. nog voorkomt in de oude Hss. uit de Preanger, waarvoor men HOLLE's Tabel kan vergelijken.

Tot de meening, dat het tegenwoordige *u*-teeken (ꦈ) in

---

1) Doch men vergelijke GROENEVELDT, Catalogus, bl. 219 noot.

werkelijkheid beantwoordt aan het oude *o* teeken ben ik vooral daarom geneigd, omdat men daarnaast ziet, dat het oude teeken voor *e* op Midden-Java reeds in ouden tijd wordt aangetroffen als ware het een *i*, hoewel men het daarnaast aantreft met een *e*-waarde. Voor *e* (het oude teeken) met de waarde van *i* heb ik op bladz 227 en 284 van GROENEVELDT's Catalogus voorbeelden genoemd: *ika* en *ityewamâdi*.

En de mogelijkheid van de verwarring of de substitueering van het *e*- en het *o*-teeken voor *i* en voor *u* wordt daarenboven verder nog geillustreerd, door een gebruiken van *au* voor *u* (*û*) en van *ai* voor *i*, waarvan al zijn zij deels schaarsch, ook voorbeelden kunnen worden bijgebracht. In de oorkonde van Çaka 1245 vindt men toch *ûrddhwam* gespeld met het *au*-teeken, en in Not. XIII, 96 heeft Prof. KERN een voorbeeld aangehaald, nl. ROORDA, Javaansche Brieven, enz., bl. 278, van een *ai* waar een *i* moest staan Een ander voorbeeld van het laatste is de volgende passage uit een geschonden oorkonde van Çrngga, die luidt: . . . . . *nganggwâ airikang sakawnang sakesi i sang hyang rajânugraha*, waarin *airikang* met *ai*, geheel zonder reden mag men zeggen, geschreven is voor *irikang*. En in Balineesche, en oudere Cheribonsche Hss. ziet men dit laatste nog menigvuldig.

Het meeste verschil in vorm vertoont, als men verder vergelijkt, wel ⁓ vergeleken met het *e*-teeken op het plaatje. Nu is het mij tot nog toe niet gelukt een voldoende aaneengeschakelde reeks teekens uit gedateerde stukken op te lezen om met zekerheid uit te maken dat men ook ten opzichte van deze letter van het alphabet niet een regelmatig historisch verloopen der vormen zou kunnen constateeren Dat zou het natuurlijkste zijn en verdient daarom zeker de meeste aanbeveling.

Dat de vervormingen bij eenige letters zeer belangrijk zijn geweest, kan bijv. blijken uit de ..., de ..., de ..., en de ... vergeleken met de oudere vormen van deze teekens. De ... en de ... zijn in den loop der tijden, zooals met een serie van chronologisch gerangschikte vormen zou kunnen worden

aangetoond, geheel omgedraaid en op hun hoofd terecht gekomen, en wat de *ai* betreft herinnere men zich wat boven reeds is gezegd.

Daarom is het ook zeer wel mogelijk dat het nieuw-Javaansche *e*-teeken (*e*.) de rechtstreeksche genealogische opvolger van de figuur op het plaatje is. Stelt men zich voor, dat de kern van die figuur, die zooals men ziet en nader wordt bevestigd door COHEN STUART's Oorkonden, met een *pa* of nog beter, daar het rechtergedeelte van die *pa* gewoonlijk nog naar links omgebogen is, met een *la* kan worden vergeleken, al kleiner en kleiner is geworden, steeds hooger en hooger is geraakt, zoodat de letter ten slotte bestond uit den langen krul met een klein oogje, dan beantwoordt *e* inderdaad aan de oude figuur voor *e*. [1])

Maar nu schijnt, ten minste naar mijne aanteekeningen, die evenwel niet volledig zijn daar ik mij de zwarigheid ten deze niet bewust was, zoodat ik voor de juistheid van de bewering niet onvoorwaardelijk durf instaan, het oude *e*-teeken, dat zooals reeds is gezegd ook voor *i* wordt gebezigd, voor een tijd in onbruik te zijn geraakt. Intusschen zijn de voorbeelden van *ai* vrij menigvuldig. In de 13e Çakaeeuw evenwel en later vindt men weer een *e*-teeken, dat echter in vorm met de nieuw-Javaansche *e* geheel en al overeenkomt [2]).

Het is zeer de vraag of ook hier niet in het oog moet worden gehouden wat naar mijne meening het geval is, en ik daarom in mijn „Een jayapattra" heb geconstateerd dat het eigenlijk gezegde oud-Javaansch in de inscripties in minstens twee phasen vertegenwoordigd is, en de oudste van die twee (het oudste oud-Javaansch) voorkomt „in de oudste opschriften,

---

[1]) Ook op een andere wijze zou *e* zich uit de oude figuur hebben kunnen ontwikkelen, als men namelijk aanneemt dat de krul niet door, maar weer terug getrokken is (vergl. HOLLE's Tabel, no. 85, en 89), en daarna het teeken gedraaid is.

[2]) Dat teeken vindt men ook in COHEN STUART's Kawi oorkonden, XXII, I*a*, die het jaartal 861 Çaka draagt. In de Preanger Hss. komt dat oude teeken ook voor, zie bijv. HOLLE, Tabel, no. 82.

dus alle van Midden-Java, en in de oudere van Oost-Jav. tot en met de opschriften van Mpu Siṇḍok," zie Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXI, bl. 142 volgg. Die opschriften nu zijn, zooals de lezer reeds weet of begrijpt, juist geschreven met de door mij Midden-Javaansch schrift genoemde karakters. In die opschriften vindt men *ai* en *e*, en *i* (waarvoor nu en dan het teeken *e* wordt gebruikt), en treft men verder aan woordvormen als *kain* (monosyllabisch), die later verloopen tot *ken*, hoewel moet worden opgemerkt dat men een spelling als *kabaih* in plaats van *kabeh* blijft ontmoeten. Maar niet ongepast is het de vraag te stellen of in dien lateren tijd (de Kĕḍirische periode) de uitspraak van *kabaih* (graphisch) niet reeds algemeen *kabeh* moet zijn geweest?

Mocht men hier afgaan op hetgeen de *kĕkawin* te zien geven dan zou men, meen ik, dit bevestigend moeten beantwoorden. Maar de Hss. die wij van deze gedichten bezitten, kunnen alle jong heeten, want het oudst bekende Hs. is uit den Majapahitschen tijd, en toen was het Javaansch zooals elders reeds door anderen opgemerkt, en laatstelijk door mij (Not. XXVI, Bijl. II) met nieuwe feiten is gestaafd, reeds op weg midden-Javaansch en zoodoende ook nieuw-Javaansch te worden [1]).

Belangrijk schijnt in dit opzicht het feit te zijn dat reeds op Midden-Java, waar juist die woorden als *kain* voorkomen, het woordje *er* (water = Mal. *ayar*) met *e* gespeld wordt als zou reeds toenmaals de *ai*-klank, dien men ten minste graphisch ettelijke malen in dat zelfde woord (*air*) later kan aantreffen, zich tot *e* gezet hebben. Hieruit toch maakt men onwillekeurig de gevolgtrekking dat in de Kĕḍirische periode *ai* (de klank) niet meer voorhanden kan zijn geweest. Een tweede noodzakelijke gevolgtrekking is dan, dat, waar men in die latere stukken het *ai*-teeken ontmoet, dit gebruikt moet zijn in plaats van een *e*. [2])

---

[1]) Dat oudste Hs., een codex van de Arjunawiwâha, is gedateerd Çaka 1256 = A. D. 1334.

[2]) Dan is de naam van den beroemden vorst van Java onder wiens regeering

Terloops wil ik hier even opmerken dat er twee teekens bestaan voor *ai* (hoe daarvan de uitspraak moge zijn), waarvan het een eene varieteit is van het ander en daarin verschilt dat ter rechterzijde nog een haal wordt gevonden als men zien kan bij *au* vergeleken met *o*. Voorbeelden van die verrijkte figuur vindt men Kawi-oorkonden VII 1[b] en 4[a]; ook II, 3; het andere VIII, 6[b]; XXI, 7[b].

Uit het voorafgaande, om weer terug te keeren tot het punt in quaestie, blijkt dat *o* in de plaats van *u*, en vermoedelijk *ai* tijdelijk in de plaats van *e* gekomen is, — verder dat het *e*-teeken gedeeltelijk voor *i* is gebezigd, daarna in onbruik schijnt te zijn geraakt; — verder dat het oude *u*-teeken, dat door *o* vervangen was, niet meer behoefde te worden gebezigd. Voorts kwam ook aan den dag dat men het *ai*-teeken niet is blijven gebruiken voor *e*, aangenomen dat in de Kĕḍirische periode dat teeken met gewijzigde uitspraak voor *e* heeft dienst gedaan, en dat er dan een teeken overeenkomende met de nieuw-Javaansche ꦺ voor *e* optreedt.

Ik heb boven gezegd dat, bepaalde vervormingen veronderstellende, men aannemen kan dat ꦺ zich ontwikkelde uit de oude figuur. Het schijnt evenwel dat de overgangsvormen ontbreken [1]). En dan moet het aandacht trekken dat die hedendaagsche ꦺ in vorm zoo zeer gelijkt op de oude in onbruik geraakte *u* [2]). Mij dunkt het echter schier ondenkbaar dat dat *u*-teeken de waarde van *e* zou hebben gekregen [3]).

---

bijv. de Arjunawiwâha vervaardigd is, en die ± 950 Çaka leefde, niet Airlangga, maar Erlangga, zooals hij thans op Bali wordt uitgesproken.

[1]) Maar men lette op bladz. 450. De cijferteekens die tegenwoordig volkomen op letters gelijken, deden dat gedurende den tijd van het oud-Javaansch veel minder òf niet òf op andere letters, en moeten dus buiten rekening blijven.

[2]) Het teeken voor *ai*, ꦻ, Bhomakâwya, bl. 208, 3, waarop Prof. KERN wees, beantwoordt evenzeer aan den ouden vorm van ꦄ.

[3]) Dat er allerhande verwarring heeft plaats gehad, blijkt uit hetgeen medegedeeld is door VAN DER TUUK in Not. XII, 36 en Not. XXIII, 167; door KERN Not. XIII, 59 en Tijdschrift Ind. T. L. en Vk., XX, 228; en door schrijver dezes in Not. XXVI, Bijl. II.

Over *rĕ* zie men bladzijde 443.

Evenals de *pasangan*'s mist men op het plaatje ook verscheidene *saṇḍangan*'s.

Toch kan men ook ten dezen opzichte uit het plaatje weer het een en ander leeren.

Zoo o. a. dat de *tarung* herhaaldelijk werd getrokken te beginnen bij den linker bovervoorkant van de letter, over de letter heen en dan achter deze om. Een varieteit, die het plaatje niet te zien geeft, is dat men haar begint boven aan de rechterzijde van de letter, haar dan naar links en voor de letter om haalt. Nog een derde wijze is haar te beginnen aan den rechter beneden-hoek van de letter en haar voor de letter om langs de beneden-zijde te trekken, dus in den vorm van een *cakra*.

De syllabe *si* in *siddhara* leert dat de *ulu* oudtijds veelvuldig gehecht werd aan de voorzijde van de letter. Een belangrijke uitzondering is dat bij *ji* de middenstreep der letter verlengd wordt naar boven en dan de *ulu* daarmede één haal vormt. De *suku* wordt herhaaldelijk midden onder aan de letter gehangen.

Te betreuren is het dat het plaatje geen voorbeeld geeft van een *paten* en van een *layar*. Naar waarschijnlijkheid toch zou dan op nieuw gebleken zijn dat bij het soort schrift als waarvan het plaatje een voorbeeld geeft, de *paten* werd uitgedrukt door een liggend streepje boven of onder de letter, en dat de *layar* bevestigd werd achter aan den rechter bovenhoek ervan, terwijl, als daar nog een *tarung* moest worden bijgevoegd, deze aan het andere uiteinde van het de *layar* voorstellende streepje zou zijn gehangen.

Over het *pĕpĕt*-teeken van het oude Midden-Javaansche schrift zie men Not. XXIV, 103; Groeneveldt, Catalogus, bl. 221, of Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 131.

Wat de spelling betreft van de stukken geschreven met hetzelfde soort schrift en mij van elders bekend, wil ik er

hier nog eens opwijzen, dat men menigwerf een consonant, vooral voor het suffix *an*, verdubbeld vindt, wat echter later ook wel voorkomt, evenals dat *at hana*, *bwat haji*, *watak hino*, *watak hamĕas* enz. *at-thana*, *bwat-thaji*, *watak-khino*, *watak-khamĕas* geschreven worden.

Weltevreden, Juli 1888.

Ware grootte

PROEVE
EENER VERGELIJKENDE WOORDENLIJST

VAN

ZES IN DE Z. O. AFD. V. BORNEO VOORKOMENDE TAALTAKKEN.

DOOR

C. DEN HAMER.

Het eiland Borneo (± 10000 □ geogr. mijlen groot) is in de „Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche afdeeling van de Maleische Polynesische taalfamilie" van Dr. J. Brandes alleen vertegenwoordigd door het Biadju-Dajaksch volgens de werken van Hardeland.

In hoeverre thans de taaltakken van Borneo in meerdere of mindere mate toegankelijk gemaakt zijn voor de taalbeoefenaars is mij onbekend.

Ik heb in deze lijst als proeve verzameld wat mij der aandacht waardig voorkwam uit het Biadju-Dajaksch, het Bandjareesch het Lawangansch, het Maanjansch, het Siangsch, het Tidungsch en het Soloksch.

Bouwstoffen uit de tusschenliggende landen met name Kutai, Berau en Bulungan ontbraken mij. Ten einde te doen uitkomen hoe enorm veel verschil er ook bestaat naast treffende overeenkomst heb ik in deze bijdrage eenige woorden opgenomen om dat verschil te doen uitkomen.

In 't kort volge eene aanwijzing der streken.

Het *Biadju-Dajaksch* wordt gesproken in de laaglanden ten

westen van de Baritoe en wordt in de hoogere streken vervangen door het Ot Danumsch.

Het *Bandjareesch* komt voor in het voormalig Sultanaat Bandjarmasin, thans omvattende de afdeelingen Bandjarmasin en Ommelanden, Martapoera, Amoentai. Verder hoort men het te Sampit, Pulu-laut en Samarinda, waar sedert vele jaren de Bandjareezen zich hebben gevestigd.

Het *Maanjan* dialekt wordt aangetroffen in Oost Dusun aan den linkeroever der Baritoe en ook in een deel van Amoontai.

Het *Lawangan* dialekt in het noordelijk deel van Oost Dusun, zijnde voornamelijk het stroomgebied van de Karau en verder in het N. O. deel van Amoentai, meer bepaaldelijk aan den oorsprong de Tabalung-rivier en ook nog langs de Teweh-rivier op de grenzen van Kutai.

Hollandsch of Maleisch	Biadju-Dajaksch	Lawangan.
1	idjė ([1]).	èrai.
2	duė.	duwė.
3	tèlu.	tolu.
4	èpat.	opat.
5	limė.	limė.
6	djahawèn.	onum.
7	udju.	turu.
8	hanja.	waló ([6]).
9	djalatièn.	siė ([7]).
10	sapuluh ([8]).	sapulú ([9]).
11	sawalas.	sapulú èrai.
12	duė walas.	sapulú duwĕ.
20	duè puluh.	duwe palu.

Het *Siangsch* of bahasa Dusun wordt gesproken langs de rivieren Aju en Mantalat, beide zijtakken der Baritoe en verder langs de hoofdrivier tot ver in het binnenland.

Het *Tidoengsch* bepaalt zich tot de noordelijke grenzen van ons gebied. De hoofdrivier is de Sesajap. De lijst van deze taal is vervaardigd door den Controleur SIMONS, die mij haar ten gebruike afstond.

Het *Soloksch* komt voor aan de Giung of Darvelbaai en op de Solok eilanden, die W. O. Borneo verbinden met de Philippijnen.

De Wester-afdeeling is bij gebrek aan lijsten der taaltakken buiten beschouwing gebleven.

Met Bijdrage wordt in de aanteekeningen beneden bovengenoemd proefschrift bedoeld.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
isa.	itjò.	saènam; 1 maal-iganda.	isa.
ruèh.	duwè.		duwa.
tèlo.	tilo.		toó (zeer ge ekt) (²).
èpat.	ĕpat.		opat.
dimè.	limo.		lima.
ènèm.	onom.		ănăm (zangerig) (³).
pitu.	pitu.		pitu.
walu.	djarlu (⁵).	walu (⁶).	walu.
suèi.	suèi.		siam.
pulu.	purlo (⁵).		hang po.
pulu isa.	itjò lawin pulo (¹⁰)		hang po tag isa (¹¹).
pulu ruèh (¹²)	duè lawin pulo.		hang po tag duwa.
ruam pulu.	duan purlo		kauha=kauhaan (¹³).

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
100		saratus.	djatus.
1000		sakojan.	saribu.
aanstonds,			
aantoonen,	tandjuk.	tindjuk.	tunru.
aarde.	tanah.	pètak.	tana.
achter.	Bandjr. dudi.	harian=rahian.	odi.
achteruit.		haluli.	uli.
ademhalen.		manahasèng.	
ader, wortel.	urat.	uhat.	wakat = ujat.
aldaar.		haanai.	
allerlei.	djinis.		
ananas.	Bandjr. kanas.	kanas.	
ankertouw.			
arm.	lèngan.	lèngè.	kami.
arm (opper-).		pènang.	kènang.
asch.	habu.	kawu.	
asĕm (zuur).		asèm.	
atap.		sapau.	sapo.
baden.		mandui.	endes?
bambu.		humbang.	
bang.		mikèk.	
bau.		èwau.	èwo.
bĕli.		pili-pili.	moli.
beneden.	bawah.	awa, iwa.	
bĕras.		bèhas.	bojas.
beschaamd.		mahamèn.	
besnijden.	sunat (Bandjr. gapit.)	sunat (19).	

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
djatuh.	saratus.		hang gatus.
sakojan.	sakutjan.		hang iwu.
		djakin.	
tutui.			
tanè.		tanah.	
hanrian.			
ulèk.			mahuli; makahuli.
humèwuk.			magnapas.
wakat=uwat.	uhat.	babakag.	gamut=urat (14).
		dadanai.	
		gini-ginis (15).	
malaka		malaka.	
dandan (16).			dandan.
	tundung.	angan.	bàktàn.
apènang.			
		kauk.	
ihèm.			
hapau.	sapo.	atop.	
maurus.	mondui.		paigo (17).
paring.			patang.
takoet.			bura.
ènguh.		badung.	
widi.	muli.	angalau.	
hawa, imbe (18).	pinda.	dedasu.	
wèah.	wutjah.	bagas.	bèwras.
umangan.			timăntăm.
sampit.			sunat=gipit.

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
betalen.	bajar, Bandjr. tahur.	tahur.	
beven.			
bewaken.		djaga.	
bewaren.		mingkès.	ngontok.
biawak.	(leguaan).	badjawak.	
bijten.		pangkit.	kèkèt.
bilalang.		sangkalap.	bèlèmbang.
binden.	ikat.	kahut.	kaput.
bitter.		pait.	
blaasroer.	soempitan.	sipèt.	potan.
blad.		dawèn.	daon.
blauw.		biru.	
bloed.		daha.	daja.
boete.		dusa.	
boos.	bintji, marah.	lait.	
borst.	dada.	usuk.	
borsten.	susu.	tusu.	utèt.
boven.		ambu.	
bril.		sarimin matè.	
broeden.	mangharami.	mahèrèm.	
broeder of zuster.	(jongere).	andi.	andi.
broos.	rapoh.	rupèi.	tèmpar, rapai.
brug.		tatèan.	apar.
buffel.	kĕrbau.	hadangan (22).	karèwau.
buiten.	luar.	ruar.	
butir.	Bandjr. buting.	butih.	buti.
dajang.		ajang.	pèngadurung.
dapper.		hanji, basiag.	ronu.
dapur.		dapuhan.	atang balika.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
wajat.			bajad.
gupuh.			pidpid=gupuh.
djaga.			djara.
ĕnriku.			
manjua.	mandahat.	pidalat.	bibang.
kikit.	ngirut.	angabut.	kătkăt.
angkalap.		gagapu.	
auwèt?		angadjalat?	hĕkĕt.
paït.			mapaït.
pètan.	sopot.		
rawèn:	dauen.	dauen.	dahun?
biru.			bilu.
ira.	daha.	dada.	duru (20).
danda.			sa.
sangit.		abansi.	ama² ?
uhuk.			dogha.
umu.	tusu.		duru.
haambau.			pataăs.
tasmak.			samin mata.
ngukup.			nangoom.
andi (21).			manhud.
rapai, mapètah.		tapu.	
tètèi.			taitaian.
karèwau (23).	krowo.		kawau.
luar.			gua.
wusi.	butih.		
ambau.	adjang.		
hèèi.	ontong.	asiag.	isăg.
rapuan.		dapuan.	

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
datjin.	(unster).	dasing.	dasing.
deelen.		bagi.	bagi.
dĕras.	(vlug, sterk.)	dèhès	mèpès.
dief.		panakau.	
diep.		handalem.	lalum, takĕi.
dij.	paha.	sapak.	kasapang
dik.		kapal.	kapar.
dom.		humung.	
dood.		patèi.	patè.
doorn.		duhi.	duĭ ([24]).
draaikolk.		ulèk.	leok, ulak.
dragen (op den rug.)	ambin.	umah.	awi.
drinken.		mihup.	isèp ([25]).
droog.		èkèi.	ngoing.
droom.		nupi.	upi.
druppelen.		hantis.	pitèk.
duim.		tundjuk indu.	
duister.	kabut.	kaput.	dèndèm (zwart?).
durian.		dahian, dahuian.	dujan.
eergisteren.		andau bihin.	
ei.	Bandjr. hantalu.	tantèluh.	tolui
elleboog.		siku.	hiku.
eten.		kuman.	man.
etter.		nana.	
fakkel.		hamputut.	
fout.	salah.	sala.	sala.
fuik.		buwu.	buu.
gal.	hampadu.	pèru.	poru.
garnaal.	Bandjr. udang.	undang.	

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
dasing.		dasing.	
kala.		antaiad.	
karèh.			
maling.		buntakau.	
lalèm.		dalam.	dupang laum.
kahapang.	sapak.	apa.	paä.
kapan.		kapal; lamu.	
lunga.			lindăm.
patèi.	patoi.	patei.	patai.
runrui.	duhi.	duwi.	
ulak.	urlok.		
umbè.		angambin.	
nguut.		angimunsia.	
kèkai.			tahai.
upi (26).	nupi.	kaindupi.	
pètak.		amatak.	
tampuan.		tampupu.	
ièng (=hirĕng).	kaput.	landam.	
rujan.			
anrau daluru.			
atèlui.	tantorloh.	talu.	iklug.
		siku.	
kuman (27).			
nana.		nana.	
lutut.		tuluk.	
hala.	sarla.	salah.	
wuwu.		bubu.	
apèru.	poru.	limpadu.	
urang.		udang.	ulang

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
geleiden.	antar.	agah.	
geluk.	kasĕnangan.	sanai.	
geslachtsdeel.	(mannel.;) ([28])	uti.	soli.
geslachtsdeel.	(vrouwel.;).	puki.	lusit.
geweer.	bĕdil.	sanapang.	
gisteren.		andau malė.	
goud.		bulau.	
graven.		kali.	
groot.		hai.	solai.
haar.		balau.	balu.
hagedis.	tjitjak.	tasak.	
hakken.		tėtėk.	pėtėk.
hand.		kukut.	
hart v/h hout.	tĕras.	tėras.	mėang.
heet.		lasu.	
herkauwen.		sipa ([29]).	
hersenen.		untėk.	lalu.
hert.		badjang.	takajo.
hiel.	tumit.	takir.	
hijgen.		mėngėk.	sėngat.
hik.		salėngkok. ([32])	salėgĕ.
hinken.		timpang.	
hond ([24])..	Oeloe soengai koe-tang.	asu (Jav.)	koko.
hooren.		hining.	dinga, nga-ringa.
honger.		lau.	laü.
hout.		kaju.	kaju.
houtskool.		buring.	aring.
houtsoort. (ze-kere).		kusi.	puti.
huis.		huma.	blaai, lou.
hut.		puduk.	

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
atèt.		angatăd.	
sanai.		asanai.	
wuti.	sorlak.		utin.
puki.			bilat.
sanapang.		badjil.	
hingkariwè.			
amas.			bulau.
kadi.		angali.	
hantè.		majè.	magă, maha.
wulu.	warlo.	abuk.	
sasak.		sesak.	pinit.
tètèk.		amidis.	
wungkunung.			
tèah.			
laing.		lasu, naasu.	pasu.
papa.		angunjal.	supa.
utèk.		utak.	
kawawè.	utjang.	pajau (29).	usa. (30)
tungka.		tumbit.	
hingal.			
tèndu.		anjingkåk.	
kèpa.		pinka? (36).	
antahu.	asu.	asu.	iru.
rèngèi (33).	soneh.	angkuliman.	dăngăg.
lati.		bitilan.	habdi.
kaju.	kadju.	taun?	kahui.
arèng.	buring, arong.	aba.	
pusi.			
lèwu.	lowu.	baai. (32)	baai.
punduk.		lubung.	

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
indigo.		tahum.	mètèm.
inschepen (zich).		djakat.	
jaloersch.		kabèhu.	kawoju.
jeukerig.		gatèl.	lakatè. (38)
jong.		tabèla.	tia.
kaaiman.		badjai.	boah.
kakebeen.		idjang.	bèam.
kakkerlak.	lipas.	lipès	
kalk.	kapur.	kètuk.	apui (41)
kam.		sundur.	sisir.
kat.		pusa.	
katjang.		harètak.	
kies.		guntum.	walè.
kind.		anak uluh.	
kip.		manuk.	piak.
klem.		kurik.	idis.
kleinzoon.		èsu.	opu.
kleven.	lakat.	lèkèt.	
knevel.	misai sèngot.	gumi.	sansingut.
knie.	Bandjr. lintuhud (45)	utut.	
kogel.		paruru.	
komen.		sampai.	ampè.
koopen.	bèli.	pili, bili. (46)	moli.
koppelaarster		luang.	lalang.
koreng.		buhit.	
kort.		pandak.	udok.
koud.		sadingèn.	ringin.
kruin.		lawi.	lai.

Maanjau.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
tajum, tamu-jung.	tahum. (37)		
sungkat.			sakat.
kadidit.			
katèn. (39)		agilam.	
ia.			
woah.	badju. (40)	bowaja.	
raäng.	djaäng.		
bihulang.		lipas.	
kapui.	apoh.	angapug.	
hurut.		sulud.	sudlai.
using.		usi.	kuting.
haratak.		kasang.	
rahaman.	bahaum.	nipang bagang. (42).	bagaäng.
	dadja.	anak.	bata. (43)
manu.	piak.		manuk.
njanit.		lumat.	
umpu.			
rèkèt.		sumakåt.	
ulu alèp.	tuut.	atud.	tuhud.
piluru.			punglu.
hampè.		katawăd.	
widi.	muli.	angalau.	bi.
saruhan.			
purat.		bakadul.	
imbè?		adjwa?	
ringin.		saloi.	
lawi.		taub?	

Hollandsch of	Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
kuit.		buntis.	djakèr.
kussen.		hasium.	
laag.	lapis.	lapis.	lipis.
laden.	muat.	puat.	buat.
lang (van tijd).		tahi.	ola.
langsat. (de vrucht)		lasat.	
leeg.	(Bandjr. puang).	buang.	lawè.
leenen.		indjam.	ihau.
leggen.		ingkès, andak.	
lenden.		kahang.	towing.
leven.		bèlum.	bolum.
lid.	ruas.	lawas.	banè.
likken.		djèlap.	dèla.
links (50).		sambil.	saï.
lip.		biwih.	biwi.
looden.	duga.		
loopen.	lari.	dari.	bujo.
luis.		guti.	kutu.
meer.		labih.	lèwi.
meevaren.		habambai.	
mensch.		uluh (54).	ulun, sanaring.
middellijf.		bèntèng.	
mier (witte).		buhèi.	ajan.
mier.		bitik.	
misleiden.	tipu.	tipu.	
moeder.		indu, inai.	nè.
mogen.		ulih.	ahan.
mond.		njama, njamè.	bowa.
mooi.	bagus.	bahalap.	boön.
mortier.	lèsung.	lisung.	losung.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
wisis.	batih.	buah tanak.	bitis. [47]
siuk.			sium. [48]
lapis.			
buat.		angudan.	
lawah.			
lèhat.			
lawang.		kosong.	
ihau.		angimbas.	bääs.
andak.		katiau.	
pinggang.		awak ?	hawakan, pinggang.
wèlum.		muiak.	
wanèi.		ruas.	
dilap.	ngèlap.	anila.	
kawi [50].	kamurlèi [51].	kait.	alawa.
wiwi [52].	biwih.	bibir.	higad.
		ngaluga.	
rari.	nangkoru.	gisimbul.	
kutu [53].	kutu.	kutu.	kutu.
labis.	rahuwi.	lebih.	
sinrah.			abai.
ulun.	urlun.	ulun.	
		banteng.	
kamètèi.		lanai.	
wisik.		linsamut.	
tipu.		anipu.	
inèh.	tinang.	ina.	ina [55].
iuh.			
wawa [56].	njama.	kabang.	simud [57].
maèh.		bais.	
lèhung.		tutuan.	

Hollandsch of	Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
muis.		blawau.	lèso.
muskiet.		njamuk.	kejongo.
naam.		aran.	aran.
zijn naam.		araè.	aranno of aranda (58).
nabij.		tukèp.	
nacht.		alèm.	alum.
navel.		pusèr.	pusong.
neef.		akèn.	akèn.
nest.		sarang.	salai (59).
neus.		urung.	urung.
nieuw.		tahèta.	kado?
njiur.	(klapper).	ènjuh.	niui.
noord.		utara.	utara (60).
oksel.	kĕtiak.	katiak.	
olifant.			
„ 's snuit.	bulalai.	lalai.	
omhoogwerpen.		ambung.	bambung.
ongeluk.	tjĕlaka.	silaka.	
oog.		matè (63).	matè.
zijn oog.		mataè	matèno of matèda.
ooit.		pudji.	pini.
oom.		ama.	tama.
open.		uab (64).	sengkang.
overmorgen.		mèlai djèwu.	
overstroomen.		suhu.	
paal.		djihi (65).	
paalworm.	kapang.		

Maanjau.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
walawau.	brlawu.	tikus.	
mamu.	terlungo.	namug.	
ngaran.	aran.	ingalan.	ngan.
ngaranni.	arae.		
rièt.		ingkăd.	
alèm.		kaiuwan.	doom.
puhèt.	pusèt.	pusat.	pusud.
akèn.	akoong.		
hanai.		tambuan.	
urung.	urung.	adung.	ilung.
wali (60).	tahota.		
nini.	onjuh.	piasan.	
utara (62).		utara.	
kèlèk.		bakitak.	
		gadingan.	
lalai.		djindjilai.	
balèmbung.	njepak (?).		tilambuk.
silaka.		silaka.	
matè (63).	mata.	mata.	
matèni.	mataè.		
suah of ni-hinra.			
mama.	ama.	imaman.	
uka.	uap.	unjukab.	ukab.
karuan.		sua banda.	
baäh (Bandjr.)		abunsuk.	
ari.		udjak.	
tamiluk.		tambiluk.	

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
padi.		parëi.	parė.
paling.		lindung.	
pělanduk.		palanduk.	palanuk.
pělapah.		palapah.	palapa.
pěrahu.		arut.	
persen.		pèhè.	ampèh.
peuteren.		kuit.	
pink.	kelengkeng.	angking.	
pleisteren (lappen).	tampal (tapal).	tapèl.	napèr.
prijs.	Bandjr. haraga. (66).	règa.	
prop.		sumbèl	sènsèng.
rauw.	měntah.	manta.	
rechts.		gantau.	
regen.		udjan.	uran. (67)
regenboog.		liu.	sarenaja.
rek.	para-para.	pahè.	
ribben.		barawar.	
rijp.		masak.	
ring.		tisin.	sinsim.
rivier.		sungai.	
roeiriem.		bèsëi.	
roepen.		kahau.	took.
roer.		kamburi.	kamudi.
rollen.		balun.	balun.
rond.		buntèr.	solo.
rood.		handang.	mèa of bura? (68).
rook.		asèp.	otut.
rotan.		uwëi. (69)	uwè.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
parèi.	paroi.	belad.	paaj.
wujaka.			indung.
palanuk.	palanduk.		
palapa.			
wèta.		padau.	
ameh.			
garuit.			
kingking pa-njanjup.			kingking.
tapèn.			
haraga.		lega.	
sumpal.			
manta.			
kawan.			
uran.			
parau.	liu.	balintung.	liahu.
	pahè.	busai.	
hingkang.			
mihak.		mansak.	hinug.
utas.	tisim.	sinsin.	singsing.
hungai.		sungai.	
wèhèi.	tjohoi.		bogsai.
hèrau.		ngalagau.	
kamudi.		pangolinin.	bangsaan.
walun.			
buntar		limpung.	
riang.	bahandang.	lia.	pulah.
atuk.		lisum.	
uwèi.	awèi.	awai.	uwai.

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
ruggegraat.		likut.	lutuk.
sandelhout.	tjĕndana.		
schaap.		tabiri.	
schedel.		takuluk.	
scheren.		sukur.	tolong.
scherp.		njihi, tadjim.	
schillen.	kupas.	usi.	
schildpad.	binku.	badjuku.	bujuku.
schip.		banama.	bunawa.
schommelen.		tujang.	
schoon.	bĕrèsih.	barasih.	
schouder.		baha.	pelèkė.
schuim.		burė.	burĕ.
sĕlendang		sindjang.	
sirih.		lèut.	laür.
slaaf.		djipèn.	
slachten.		sumbalih.	lèlèng.
slang.		handipė.	nipė?
slapen.	tidur.	tiruh.	turui. (72).
slijpen.		asa.	asá.
slikken.	tĕlan.	tèlèn.	tolèn.
smeden.		tasal.	
smelten.		lènjah.	awus.
speeksel.	ludah.	ludja.	pupus.
spiegel.		saramin.	
spin.		lawa².	
staart.	ekor.	ikuh (73).	ikui.
	saekor.	idjė kungan.	èrai kongė (74).
steen.		batu.	batu.
stelen.		takau.	
stem.		augh.	èngan.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
talutuk.	likut.	lulang banguk-lun.	
		sindana.	
babiri.		biri [2]	bili [2]
ulu.		karungkung.	
kukur.		punggut.	
kumat, diring.		ladăm.	haït.
upah. ([70])		likasa.	
bujuku.			
bunawa.		kapal.	
siang.		tuja.	
barasis.		alisi.	
papalè.	baha.	limbawa.	abagah ([71]).
wurè.	wuro.	putak.	
kakamban.		sulindang.	
luat.	luat.	buja.	buja.
walah.		lipan.	
samalis.	njarak.	njembelih.	sumbaï.
anipè.	rlohi.	mandalan.	haäs.
anrè.	tirui.	malang.	toog (to-l-og).
aha.		asai.	asa.
tèlèn.		tenalan.	tănăn.
tèpè.			
lènuh.			tunau.
rura.	rludja.	uiag (Bandjr.)	lurá
saramin.		selamin.	
ganralawa.		tingkalawa.	lawa.
ukui	ikuh.	iku.	ikug of ikul(?).
èrang katikui ([75]).	itjo kungan.		
watu.		batu.	
alat.			
lèngan.	augh.	suwara.	

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan
ster.		bintang.	bintang.
stil.	sunji.	suni.	maringin.
stinkdier.		sèru.	soru.
stoel.			
storm.		riwut.	ènus.
strak.	kĕntjang.	kantjang.	
sumangat.		hambaruan.	djuüs.
taai.		liat.	lome.
tak.		èdan.	daán.
tand.		kasingè.	kukut.
te		hong, hila.	tai.
tĕngadah.		tanggèra.	njenda (76).
tèngkok.		tèkok.	
terkedjoet		tangkèdjèt.	
tiada.		dia atun.	bèloh.
tiharap.	(vooroverliggen).	hikèp-hingkèp.	
tijger.	harimau.	harimaung.	timang.
tong.		djèla.	lola of dula.
touw.		tali.	tali.
trap.		hèdjan.	tukar.
tusschen.		hèlat.	èkang.
tweeling.		hatatup.	ruang.
vadem.		dèpè.	dopè.
vader.		bapa.	ma.
vallen.	djatuh, luruh.	lawu, duruh.	lotú, ruruh.
valsch.	tjulas.	tulas.	sulas.
varken.		bawui	bawui.
vegen.		puas.	pusut.
ver.		kèdjau.	oro.
verbranden.		tinu.	
vergelden.	bĕlas.	balèh.	balès.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Solokscb.
wawa hiang.	potionnou?	bintang.	bituün.
suni.		mangan.	
asèru.	wunta.		
		kadera (Port.).	
riwut.			
kansang.		kinansang.	
amiruė.			
lajat.		alikat.	
raän.	daän.	adan.	sanga.
dipèn.	kusing.	nipan.	ipun.
hang.			
hangut.			
tènru.			
embah.			
		tika (77).	
salèèp.		antibangus.	
harimaung.		masang.	
lèla.	djurla.	dila.	dila.
tadi.	tali.	tabid.	lubid.
tukad.	kutjan.	tukad.	hakdan.
hèlang.	horlang.		
aruangan.		agapid.	kambal.
rèpė.		dapa.	depa.
ambah.	tamang.	iama.	ama.
lawu.		datu.	nahoog, nahaloog.
sulas.		ansiabat.	
wawui.	bawui.	bakas.	babui.
puhut.		papas.	
lawit.	otju.	lawi.	maja.
kubu of papui		anunu.	sunug.
walèh.		amalas.	

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
verkonden.		marau.	
verlossen.		tèwus (78).	
verminderen.	susut.	rusut.	kuih.
vieren.	ulur.	uluh.	ului.
vinger.	Bandjr. djaridji.	tundjuk.	
vlechten.		darè.	darèn.
vleugel.		palapas.	
vlieg.		langau.	sewakang.
vliegen.	tĕrbang, tarabang.	tarawang.	
voorbijgaan.		halau.	lalo.
vouwen.	lipat.	lipèt.	lepet?
vriend.		urai.	
vroeger.		horan (ona).	bajuh.
vrouw.		bawi.	bawè.
vrouw.	(echtgenoote).	sawè.	sao.
mijn vrouw.		sawangku.	saoab of saoku.
uw vrouw.		sawan.	saokam.
zijn vrouw.		sawaè.	saodà of saono.
vullen.		atip.	
vuur.		apui.	apui.
vuurhaard.	dapur.	dapuhan.	atang baliku.
vuurvlieg.		kalapiting.	
water.		danum.	danum.
wateren.	Bandjr. kamih.	kahit.	
weg.		djalan.	alan.
wenkbrauw.		kining.	kening.
west.	barat.	barat.	barat.
wijsvinger.		tundjuk panindjuk.	bukami.
wit.		puti.	bura.
worm.	ulat.	urèt.	ijui?

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
manau.		usad.	
tèwuh.		labusi.	
runsut.			
ului.			
kingking.		galagai.	djaï.
rarè.		matug.	
èlat.		alad.	pîkpik.
lalèt.		bungulad.	
sumiding.		antulud.	lupad.
itah.		ansail.	
lèpèt.	tipok.	lipat.	
tangkè.			barai.
	usang.		
wawèi.	bawè.	ulun dinandu.	babei.
darangan.	uruh.		
daranganku.	uruhtaku.		
darangannu.	uruhm.		
daranganni.	uruh?		
satik.		udan.	
apui.		apui.	kaju.
rapuan.		dapuan.	dapulan.
kulumpising.		iap[2].	
ranu.	danum.	timug.	tubig (79).
ini.			ihi.
lalan.	tandukan.	dalan.	daan.
kining.			kilai.
barat.		barat.	bagat.
panutui.	tindju.		
		pulak.	
ulèt	urlot.	ulat.	oöd.

Hollandsch	of Maleisch.	Biadju-Dajaksch.	Lawangan.
zaad.	bidji.	bawak.	ènsoi
zaaien.	tĕboer.	tawur.	tarasèi.
zee.		tasik.	tasik.
zenden.	suruh	suhu.	siti.
zien.		itè, pass. gitan.	
zitten.	duduk.	unduk.	
zoet.		anis.	manis.
zon.		mata-n-andau.	matè olo.
zout.	Bandjr. ujah	ujah=kahing.	sarau.
zuid.	sĕlatan.	salatan.	salatan.
zuigen.	isap.	injup.	sèsèp.
zuur.	asam.	asèm.	
zwaar.		bèhat.	bojat.
zwager.		ajup.	aju.
zwak.	lĕmah, lembek.	lèmu	lèmè.
zwanger.	Bandjr. tian.	tihi.	
zwart.		bilèm.	
zwavel.		tambarirang.	malirang.
zweer.	barah.	baha.	
zwemmen.		tangai.	
zweren. (een eed doen.)	sumpah.	sapa.	

AANTEEKENINGEN.

1. De telwoorden tot en met 10 in het Bandjareesch zijn: *asa, dua, talu, ampat, lima, anam, pitu, walu, sanga, sapuluh* en volgen dus het Javaansch.

De krâmâ-telwoorden zijn hier onbekend. Het aantal mij bekende woorden, uitmakende de Bahasa dalam bedraagt ± 80. In een afzonderlijk bijdrage over het Bandjareesch zal eene opgave van bovengenoemde woorden voorkomen.

Maanjan.	Siangsch.	Tidoengsch.	Soloksch.
diki.		gadung.	bigi (80).
tawurahi		ngambur.	
tahik.	tisik.	tingkaju.	
buju.	njuhu.	nusab.	
indi.		angilang.	kita.
harung.		tumudung.	
kamis.	munis.	manis.	
matè anrau.	mata-n-ondo.	mata-n-adau.	mata sera.
rangi.		masin.	asin. (81)
salatan.		salatan.	
bèhèp.		amiti (tètè?)	
ihim.			
wèat.	bahat.	bagat.	
daup.			
lèmè.		lami.	
		katian.	buris, bărăs.
intèm.	maron.	itam.	andăm (82).
malirang.		malilang.	maïlang.
	baha.		busul, baütut.
katambah.		ansadui.	langui.
sapa.			sapah.

---

2. *Toö* in het Soloksch is zeer gerekt. Meerdere voorbeelden van het uitvallen van een medeklinker zijn: *daăn, paă, oöd.*
3. Dit *ănăm* wordt zeer zangerig uitgesproken en zou voor te stellen zijn door e u n e u m.
4. Tusschen *walö* in het Law. en *walu* in het Maanj. bestaat alleen verschil in de gerekte uitspraak de 2de lettergreep, nl. die in *walö* is lang.
5. *Djarlu* en *purlo* is zeker een eigenaardige schrijfwijze, doch de elementen *r* en *l* zijn er in voorhanden, zie bl. 143 van bovengemeld proefschrift, waar melding ge-

maakt wordt van het sporadisch voorkomen van zulke overgangsklanken; Sund. *lumbrah* = Jav. *lumrah*. O. Jav. *lumrá* enz. en bl. 183 *bubu* = *bewru* enz.

6. In de lijst der Tidoengsche taal komt vreemd genoeg alleen het telwoord 8 voor en ook nog achtmaal = *ingka walu*, waarvoor in het Biadj. Daj. *hangka hanja* gebruikt wordt. In het Maanj. = *hamalu*.
7. Is algemeen Philippijnsch. In herinnering wordt gebracht *uli-siwa* op Ceram (Serang), zie Land- en Volkenkunde van Dr. DE HOLLANDER.
8. Het Bandjareesch kenmerkt zich door het sterk uitspreken der *h*, iets wat aldus op Java niet wordt gehoord.
9. Let op het vaak ontbreken der *h* als sluitletter.
10. Tagalog; *labin* bij telw. zie Bijdrage Dr. BRANDES.
11. *Tag* = vergezeld van, volgens mededeeling van Dr. BRANDES.
12. Verder in het Maanj. *tèlum p.*; *èpat p.*; *dimèm p.*; *ènèm p.*: *pitum p.*; *walum p.*; *suèi p.*;
13. Verder in het Soloksch. 30 = *katăluan*, niettegenstaande 3 = *toó* is; *kapatan*, *kaïman*, niettegenstaande *lima* = 5 is, *kaănăm*, *kapituan*, *kawaluan*, *kasiaman*.
14. Algemeen noordelijk woord.
15. Onvolledige herhaling komt in het Biadj. Daj. veel voor.
16. Ook in de Sangiang-taal.
17. *Igo* = *ligo* = *dirus* enz.
18. Zie noot 5. Wanneer in het Law. dialekt de *b* als beginletter eener lettergreep een *m* voor zich heeft, dan is die *b* bijna niet hoorbaar. Malag. *amba*.
19. De gewoonte van besnijden bestaat ook bij de Dajaks, om gezondsheidsredenen volgens ingewonnen informatie.
20. Zie bl. 46 en bl. 47 Bijdrage op het woord bloed: *dugó*, *dogó*, *raha*, *ráh*, *rah*, *daha*, *dara*, *dörö*, *darah*, *daro*, *ra*.
21. Bandjareesch *ading*. N. Jav. *aḍi*. De *d* in *andi* in het Law. dialekt wordt nauwelijks hoorbaar uitgesproken.
22. In het Bandjr. staat *hadangan* naast *hidangan*.
23. Bol. Mong. *karambaau*.

24. O. Jav. *rwi*, N. Jav. *ri*.
25. Ook voor drinken.
26. Met eenen korten klank beteekent *këladi*.
27. Alleen van rijst; van andere dingen zegt men *kula*.
28. *Butuh* Bandjareesch, dat ook als persoonsnaam wordt gebruikt.
29. *Sipa* wordt *simpa; sipèt simpèt; tèpè tèmpè* als w. w.; *papa* wordt *mapa*.
30. Ook Kuteisch.
31. *Usá* is de gewone noordelijke vorm.
32. *Sëgu* in 't Jav. luidt in het Bandjr. *sigu*; Tag = *sigok*.
33. Oeloe Soengai = *hingka*.
34. Bandjareesch *ha-* of *hidupan*.
35. O. Jav. *rëngö*, Mal *dëngar* zie Bijdrage bl. 89.
36. *Baai* = *balai*.
37. Jav. *tarum*, *tom*.
38. Mogelijk wel kleverig; Bandjareesch *lakat*, bv. *bëras lakatan*.
39. Eigenlijk „kieken", ook aldus in het Bandjareesch.
40. Jav. *badjul*.
41. 24 paal n. w. van Pëngaron ligt een beroemde kalkgrot *batu apu* genaamd.
42. Tag. Bis. *bag-ang*. Het Bandjareesch heeft *wihang* = O. Jav. *wëhang*. Bijdr. bl. 71 en 177 en heeft niet de beteekenis van hals: *duduk basangga wihang*.
43 *Bata* is Philippijnsch.
44. Het infix *um* komt veelvuldig voor o. a.:

gumumut,	*kumakat*	*lumantak*	*umandui*
simunui	*kumatag*	*lumampu*	*umawu* (olie)
sumamput	*kumindi*	*lumantug*	
simunui	*kumadjal*	*lumani*	
sumila	*tumudung*	*limangu* (zelfst nw.)	
sumaisil	*tumundan*	*lumandui*	
sumanding	*tumangi*	*lumangan*	
sumilau	*tumilis*		

Voorbeelden van het infix *in* komen in het Tidoengsch ook voor:

binagu	*ginadi*	*kinabul*	*lanate*	*pinasip asip*
binita		*kinansang*		*pinular*
binaju		*kinuwis*		*pinantah*
siniwa		*kinuwil*		
sanali		*tinanggu*		*inarapat.*
sinumbang		*tenalan*		*kinjami?*

45. Op bl. 92 voorkomende vormen zijn: *tohor*, *tohod*, (*tuur*), *tür*, *ĕntud*, *utuq*, *kalantuq*, *toot*, *tot* (*tononă*). Mal *lutut* en *tjuwit* = Daj. *utut* en *uhit.*
46. Een voorbeeld van klinker-assimilatie, zie Bijdr. bl. 61.
47. Zie Bijdrage bl. 60 noot 3.
48. Kussen *nanium;* de gekuste *siium:* de kusser *simium.*
49. Jav. en Bandj. *kiwa.*
50. Bulusch *kawihi*, zie Bijdrage bl. 65 en bl. 66.
51. Bis = *oala.*
52. O. J. *wiwi.* Zie Bijdrage bl. 97 en bl. 105.
53. *Haut ang bangat dinung kutu ha palat* = een luis op de hand is niet meer duidelijk te zien, d. i. een aanwijzing van het tijdstip der schemering = *siruh* in het Law. dialekt.
54. Dr. HARDELAND schrijft fautief *olo. Ulun* is ook Bandjr. *pina kahada kuwawa ulun.*
55. Tag. = *ina.* In het Kahaian dialekt ook *inai.*
56. *Wawa hiang* = ster.
57. Jav. muil.
58. Zie Vormveranderingen der Maleische taal door H. VON DE WALL, bl. 139, waar *da* geacht wordt oorspronkelijk te zijn geweest een pronominaal suffix van den derden persoon en als afkomstig van of van denzelfden oorsprong als het thans nog op Bali gebruikelijke *ida*, = zijn, haar.
59. Tag. *salag,* Bis *salag.*
60. Zie Bijdrage bl. 49. Malag. *wao*, Bal. *bau*, O. J. *wăhu*, Form. *waho.*

61. In het Law. dialekt zijn in gebruik:
Noord = *sai matè olo bolum* = links oog dag leeft
Oost = *matè olo bolum* = oog dag leeft.
Zuid = *sanan matè olo bolum* = rechts oog dag leeft.
West = *matè olo matè* = oog dag dood

62. In het Maanj. dialekt
Noord = *kawi matè anrau wèlum*
Oost = *matè anrau wèlum.*
Zuid = *kawan matè anrau wèlum*
West = *matè anrau matèi.*

63. *Te* is kort in het Bandj. Daj. en lang in het Maanj.

64. Jav. *ungkab.*

65. Zie Bijdrage, bl. 120.

66. De sluitletter *r* der 1e lettergreep wordt een nieuwe lettergreep: *tarabang*, *barasih*, *djaranih*, *saradjoe* enz.

67. Jav. *udan.*

68. Mal. *merah*, zie Bijdr. bl. 16 noot 3, waar gesproken wordt van woorden, die uit herhaling van eenlettergrepige stammen ontstaan zijn: *rangdang* enz. (*rangdang*, *rangrang*, *rara*, *ra.*)

69. Zie Bijdrage bl. 55: Form = *uweg;* Bul. = *ue*, Sund. *hoë*, Daj. = *owaei;* Bis = *ooáy*, Tag. = *ouáy.*

70. *Upa* = loon.

71. De *g* heeft eenigzins een *r* klank.

72. Jav. Ngoko *turu;*

73. Bandjareesch *ikung; butir* = *buting.*

74. *Èrai ti* = een stuk. Het is niet onbeleefd aan een hoofd te vragen: *anak sampean barapa ikung?*

75. Hoewel in 't Maanj. *isa* = een is, neemt het toch *èrang* uit het Law., waar een = *èrai* is.

76. *D* onduidelijk.

77. Tid. neen = *tinapa.*

78. De ondervolgende woorden toonen aan dat de *s* in het Biadj. Daj. dialekt overgaat in *h* in Maanj. dialekt: *sapau* = *hapau; asèm* = *ihèm; usuk* = *uhuk; siku* = *hiku; sala* = *hala; tèras* = *tèah; buntis* = *batih; lasat* =

lèhat; labis = *labih; lisung* = *lèhung; bèsèi* = *wèhèi; sungai* = *hungai; asa* = *aha; pusut* = *puhut; barasih* = *barasis enz.*.

79. Zie Bijdr. bl. 119, waar aangeteekend wordt Form. = *salom* en Malagasy = *rano* enz.

80. Bandj. *bigi*. Mad. = *bigih*.

81. Gezouten visch = *ista asina*.

82. *Ăndăm* = regenwolken, *remdĕm* = zwart.

Aanteekeningen betreffende eenige der in de afdeeling Padang-Lawas voorkomende

HINDOE-OUDHEDEN,

DOOR

CH. E. P. VAN KERCHOFF.

Voor zoover ik heb kunnen nagaan bestaan op dit oogenblik in de afdeeling Padang-Lawas nog de navolgende oudheden, allen blijkbaar afkomstig uit het tijdperk toen de Hindoes zich in het stroomgebied der Broemon- en Paneh-rivieren gevestigd hadden.

1°. Een Hindoetempel of tjandi op nagenoeg 1 paal afstand van de kampong Pertibidjai gelegen aan den rechteroever der Panehrivier,

2°. Drie tempels van volkomen hetzelfde type als de sub 1° vermelde aan den linkeroever der zelfde rivier tusschen Pertibidjai en de monding der Paneh in de Broemon,

3°. Een zeer uitgestrekte ruïne van een tempel nabij die zelfde uitmonding, doch aan den rechteroever der Paneh bekend onder den naam van Biara Si Pemoetoeng,

4°. Een Tjandi in Oeloe Broemon nabij de uitmonding van de luk Sangkilon in de Broemonrivier,

5°. Een oudheid, bekend onder den naam van Koeboeran nabij de kampong Goenoeng toea tonga.

De eerstgenoemde oudheid, niet ver van Pertibi gelegen en even als de overigen hier bekend onder den naam van „biara" (Sanskr. *wihâra*, vulgo: klooster) is reeds zeer vervallen en vertoont voor een groot deel niet veel meer dan steenhoopen.

De boomen en struiken, die zich op en tusschen de steenen geworteld hebben, bedreigen den tempel met een geheel verval. De wortels dier boomen toch dringen steeds verder en verder tusschen het metselwerk en worden de boomen door den wind bewogen, zoo ontstaan talrijke scheuren en barsten tot eindelijk het uit zijn verband gerukte metselwerk in brokstukken naar beneden valt.

Thans geeft de ruïne niets meer te zien dan een uit metselsteen opgetrokken tempel, waarin aan de zijde, die naar het Oosten gericht is zich een nis bevindt.

Die nis is geheel ledig, terwijl noch in de onmiddellijke nabijheid, noch eenigszins verder af beelden of anderszins worden aangetroffen. Waarschijnlijk evenwel heeft vroeger in de nis een beeld gestaan, voor iets anders is er te weinig ruimte.

De hoofdtempel is op een heuveltje gebouwd, dat aan den voet ongeveer 14 M. breed, 10 M. lang en op de plek, waar het gebouwtje staat nagenoeg 3 M. boven den beganen grond hoog is.

Van uit de nis schijnt vroeger een trap naar omlaag te hebben gevoerd, van treden is evenwel geen spoor meer te herkennen, alleen een opeenhooping van aarde met verspreide steenen.

De tjandi is 3.5 M. in het vierkant en nagenoeg 6.5 M. hoog, de ruimte van binnen wordt geheel door de nis ingenomen, die bijna 5 M. hoog, 3 M. breed en ruim 2 M. diep is.

De dikte der muren aan de voorzijde is 0.92 M.

De koepel is zeer gehavend door 2 boomen wier wortels zich door ontstane barsten hebben heengewerkt, een groot gedeelte van den achterwand en van het bovenste deel der tjandi zijn daardoor reeds ingestort.

Het geheele gebouwtje is uit roode, naar het bruine overhellende tichelsteenen vervaardigd, vele steenen van het dak zijn reeds naar beneden gestort en op enkele plekken dringt het daglicht reeds door. De naar beneden gevallen steenen vormen langs den voet van het heuveltje puinhoopen.

De metselsteenen zijn uit roode klei vervaardigd en van verschillende afmetingen. De groote steenen zijn gemiddeld 24 duim lang, 15 duim breed en $4^1/_2$ duim dik, terwijl de kleine gemiddeld 17 duim lang, 8 duim breed en 3 duim dik zijn.

De groote steenen hebben voornamelijk tot het daarstellen van grof werk, z. a. fundeering en ringmuur gediend, de kleinere zijn met meer zorg afgewerkt, hebben scherpe kanten en de zichtbare kanten schijnen geslepen.

Ook vindt men nog tegels van verschillende afmetingen, die tot vloerbedekking en ornamentwerk dienen.

De steenen zijn door een bruinachtig gekleurde metselspecie aan elkander gehecht. Pleisterwerk wordt nergens aangetroffen.

De aangebrachte bouwkunstige versieringen, zooals lijstwerk enz. zijn voor zoo ver nog herkenbaar zeer eenvoudig, doch met kennis van zaken aangebracht.

Onmiddellijk vóór het tempeltje bevindt zich een hoogte, waarvan echter de afmetingen niet meer zijn op te geven, daar het losloopend vee en de overal voortwoekerende ilalang er de afscheiding van onkenbaar hebben gemaakt, alleen ziet men daar nog een hoop ordeloos dooreengeworpen steenen.

Op eenigen afstand, links van het tempeltje is nog een aarden verhevenheid, waarop brokstukken van steenen liggen.

Legenden bestaan omtrent deze oudheid niet, eenige oude hoofden deelden wij alleen mede, dat voor zoo ver zij vernomen hadden het tempeltje er reeds was toen de Batakkers van het plateau van Toba uit, de Padang-Lawas bevolkten. Nog vertelde men mij, dat vroeger tijdens Toengkoe Tamboesei, den medestander van Toengkoe Imam van Bondjol, vele oudheden waren omvergehaald en deze gelast had de steenen naar Daloe-Daloe te brengen om er een misigit van te bouwen.

De volgende drie Hindoe tempels hierboven genoemd en

waarvan ik er twee bezocht leveren slechts zeer weinig verschil op met de hiervoor beschrevene.

Alleen is bij twee dier tempels nog een ringmuur waar te nemen, die wel is waar op vele plaatsen is ingestort en door aarde en gras moeilijk te herkennen valt, doch waarvan het duidelijk is dat hij oorspronkelijk den geheelen tempel omgaf en eene opening of poort had recht tegenover de nis in den tempel.

De afmetingen van dien ringmuur, die uit steenen is opgetrokken, is bij een der tempels 55 schreden in de lengte en 38 in de breedte.

Bij diezelfde ruïne bevinden zich aan den voet, waarop de tempel zich verheft, nog 2 beelden, een soort van draken voorstellende, die veel van leeuwen met gedrochtelijke koppen hebben.

Voor den tempel, ongeveer 8 M. daarvan verwijderd, bevindt zich eene verhevenheid, uit metselsteen opgetrokken, het muurtje is echter overal ingestort en met aarde bedekt zoodat de juiste afmetingen niet meer zijn op te geven.

Een der drie tempels is van binnen 2.60 M. in het vierkant, de hoogte der nis in 't midden bedraagt 3.10 M., terwijl de hoogte van den geheelen tempel 4.70 M. is.

Het belangrijkste is zeker de biara Si Pemoetoeng, zoowel om hare uitgestrektheid alsook omdat daar meer dan elders de vroegere toestand kan worden gereconstrueerd.

Deze uitgestrekte bouwval is gelegen aan de rechterzijde van de uitmonding der Paneh in de Broemoenrivier.

De opening van den hoofdtempel is naar het Oosten gekeerd, aan de Westzijde bevindt zich een soort vallei, volgens mijne onderstelling eene vroegere rivierbedding. Voor die onderstelling bestaat te meer grond omdat ook de overige tempels allen nabij rivieren zijn gelegen.

Het hoofdgebouw is de tempel, die zich op een heuvel verheft, welke 10 M. lang en breed is.

De trap, die van den tempel naar beneden leidt en ook

geheel uit metselwerk heeft bestaan, zal 6,5 M. lang zijn geweest en 4.80 breed; doordat de trap is ingevallen, is het niet mogelijk de afmeting juist op te geven.

Het fundament van den tempel bestaat uit metselsteen evenals de tempel zelf.

Recht vóór den trap op 5 M. afstand daarvan bevindt zich eene verhevenheid of terras, dat 9.5 M. in het vierkant bedraagt, doch waarvan de hoogte niet meer kan worden opgegeven.

Wat zich vroeger op die verhevenheid heeft bevonden is niet meer na te gaan. Uit de ophooping van aarde en puin aan de Oost- en Westzijde zou men moeten veronderstellen, dat zich daar vroeger trappen bevonden. De verhevenheid zelf bestaat uit metselsteen, doch is overal met gras en aarde bedekt en daarbij op vele plaatsen zeer gehavend.

Ter zijde van den hoofdtempel op 5 M. afstand daarvan bevindt zich rechts een verhevenheid, waartoe eene hoewel zeer geschonden, dan toch nog bruikbare trap van af den tempel toegang geeft.

Dergelijke trappen bevinden zich ook aan de drie andere zijden dier verhevenheid, die 10 M. in het vierkant beslaat. Die verhevenheid is opgetrokken uit steen, evenwel niet uit metselsteen, doch uit grijzen en lichtbruinen zandsteen. De blokken zijn van vrij groote afmeting, zoo was van eenigen de maat 0.35 M. lang, 0.21 M. breed en 0.11 M. dik.

Het fundament of onderste gedeelte is voorzien met ornamentwerk, men onderscheidt nog duidelijk uitspringende lijsten.

Overal zijn echter reeds scheuren en barsten ontstaan, de zijmuren deels ingestort, terwijl het terras van boven bedekt is met aarde, gras en puin.

Waartoe deze verhevenheid gestrekt heeft, of wat ze vroeger gedragen heeft, is niet meer na te gaan.

Aan de linkerzijde van den hoofdtempel bevindt zich ook eene verhevenheid, doch daaraan zijn geen trappen, steenen of lijstwerk meer waar te nemen. Voor zoover ik na kon gaan bedroegen de afmetingen van het vroeger terras ook

10 op 10 M. en zal waarschijnlijk het geheel wel volkomen identisch zijn geweest met de zooeven besprokene verhevenheid.

Ter zijde van het terras dat zich vóór den hoofdtempel bevindt, bestaan wederom verhevenheden, waarvan de linksche nog het meest herkenbaar is.

Die verhevenheid is 5 M. in het vierkant.

Het fundament is uit metselsteen opgetrokken, om ersierd, restes van een trap zijn aan ééne zijde nog herkenbaar. Overigens is alles zoo bedekt met aarde en begroeid met gras en ilalang, dat er niets bijzonders van te vermelden valt.

Het geheel wordt omgeven door een ringmuur, ook uit metselsteen bestaande; de muur omsluit een rechthoek waarvan de zijden bedragen 50 en 62.5 M. De dikte van den muur is niet meer na te gaan, evenmin de hoogte, daar er overal aarde tegen aangehoopt is en door de sinds 50 tallen van jaren losloopende karbouwen de muur overal is ingestort en afgebrokkeld.

Tegenover den [tempel in den ringmuur bevindt zich een aarden verhevenheid; ik vermoed, dat daar vroeger een poort gestaan heeft.

De steenen muur wordt wêer omgeven door een aarden wal, die, hoewel grootendeels reeds gelijk geworden met den beganen grond, hier en daar nog te herkennen is.

De afstand van den steenen muur tot de aarde wal bedraagt aan de voorzijde van den tempel 111 M.; de afstand op zij van den tempel (links) van den steenen muur tot de aarden wal is 21 M.

Achter die wal is een soort gracht, geheel droog, die ± 3 M. breed is, dan krijgt men weer een aarden wal.

Op 32 M. van laatst vermelde aarden wal verheft zich op eene verhevenheid een klein, uit metselsteen opgetrokken bouwval, waarvan de omtrek aan de voet gemeten, 5 M. in 't vierkant bedraagt.

Ook deze bouwval is zeer vervallen; of vroeger op die verhevenheid een tempeltje gestaan heeft is niet meer uit te

maken. Vermoedelijk was het een wachthuisje van de lieden met de bewaking des tempels belast.

Rechts van den tempel is zulk een bouwval niet meer te vinden, waarschijnlijk zal echter ook daar wel zulk een gebouwtje geweest zijn, daar de Hindoes zooals uit alle oudheden blijkt veel van symmetrie hielden.

Om tot den hoofdtempel zelf terug te keeren vermelden we, dat de nis 2.60 M. in 't vierkant bedraagt, de hoogte 2.66 M., in 't midden 4 M.

De dikte der muren, die de nis omgeven, is 1.40 M., de hoogte van het geheele gebouwtje 3.80 M.

Rondom den hoofdtempel verspreid, treft men verscheidene beeldenen brokstukken van beelden aan.

Zoo staat bij den voet van den trap nog een beeld van een draak, veel overeenkomende met een gedrochtelijken leeuw. Dat beeld is 0.70 M. lang tegen 0.75 M. hoog.

Een brokstuk van een beeld geeft eene voorstelling van een man, die met zijn rehterhand een soort van zuil torscht; het onderstuk van dit beeld is niet meer te vinden.

Een ander beeld, waaraan het hoofd ontbreekt, stelt een man voor, die zijn eene knie gebogen heeft en in zijn hand een zwaard houdt.

Een op zij liggend beeld, voor een groot deel in den grond bedolven, geeft ons een brokstuk van een gedrocht te zien, nl. een arm en een hand voorzien van vleugels, waarschijnlijk is dit een support van een deel van het bovenstuk van den tempel geweest. Ter zijde van de verhevenheid voor den tempel stond nog een voetstuk van een zuil overeind, doch blijkbaar was dat beeld, evenmin als de anderen daar op zijn oorspronkelijke plaats. Misschien is dit alleen het geval met het beeld van den knielenden man, daar dit zich schuin vóór den tempel bevindt en een afbeelding geeft van een persoon die in 't gebed verzonken is.

Die beelden zijn allen uit een soort grijzen zandsteen vervaardigd, die wel van elders moet zijn aangebracht, daar die in den omtrek niet wordt aangetroffen.

De metselsteenen zijn van dezelfde afmetingen als hiervoren opgegeven, een paar waarvan ik de maat nam, bedroegen 0.28 M. lang, 0.16 M. breed en 0.04 tot 0,05 M. dik.

Waarschijnlijk hebben zich in vroegeren tijd nog veel meer beelden ter plaatse bevonden doch zijn die van de hoogte der tempels gevallen en daardoor verbrijzeld.

Zeer veel schade is aan de ruïne toegebracht door de boomen en struiken, die zich op den tempel verheffen en die door hun wortels en stammen het overigens zeer hechte metselwerk uit elkander rukken. Het zal dan ook niet vele jaren meer duren of de geheele tempel zal in elkaar storten en niets als een puinhoop zal later meer de plek aanwijzen, waar eens het werkelijk grootsche gebouw stond.

Vroeger waren er nog verscheidene meerdere biara's doch deze zijn langzamerhand geheel vervallen.

Zoo spreekt de Controleur GOOSSENS in een rapport van 't jaar 1881 over een Hindoe oudheid nabij de kampong hantosan en geeft daarvan eene beschrijving.

Thans geeft eene opeenhooping van steenen slechts de plaats aan van die oudheid, die in 1881 toch nog vrij Lerkenbaar moet zijn geweest.

Ook bevonden zich daar beelden waarvan thans niets meer te zien is en verder een soort watervat, zeer beschadigd; uit de aanwezigheid waarvan door Controleur GOOSSENS de conclusie werd getrokken, dat de Hindoes die de tempels oprichtten, Boeddhisten waren, daar deze zich in tegenstelling der Brahmanen van wijwater bedienen.

De hindoe oudheid in Oeloe Broemoen is ook reeds zeer vervallen en wijkt niet af van de reeds beschreven biara's.

Eenigszins afwijkend is de hindoe oudheid, die nabij Goenoeng Toea wordt gevonden.

De bevolking noemt het een graf, — waarschijnlijk omdat de oudheid iets heeft van een Bataksch graf, — en verbindt er eene legende aan, die evenwel volstrekt niet in verband staat met het Hindoeisme.

Toch deel ik die legende hier in 't kort mede.

Te Loeboe Tamiang (Angkola) woonde vroeger een jongeling Ompoe Djolak Mariboe genaamd, die met een bovennatuurlijke kracht begaafd was.

Hij was zeer strijdlustig van aard en kon hij geen oorlog voeren met menschen, zoo koelde hij zijn woede aan boomen, die hij neervelde, vandaar dat de Padang Balak geheel ontdaan is van bosschen.

Echter hield hij zich ook met landbouw bezig en bezat hij sawahs te Saba bangoenan (landschap Pertibi), waar hij een arenboom plantte, later *Bargotna topong* geheeten; visch kreeg hij uit de Aik kaboran, *toeak* uit den Dolok.

Te Pintoe bosi (Angkola) wijst men nog een steen aan, waarin hij de afdrukken van zijn voet achterliet, toen hij zijne karbouwen bewaakte.

Ompoe Djolak Mariboe geraakte in oorlog met Namora Soelagan, een radja in Mandeling, omdat hij diens dochter geschaakt had.

Namora Soelagan was veel machtiger dan Ompoe Djolak Mariboe en deze moest wijken. Hij riep echter de hulp in van zijn zes broeders, waarvan Datoe Pengoeboeng de dapperste was. Langen tijd werd de strijd volgehouden, doch toen alle broeders en ten laatste Datoe Pengoeboeng sneuvelden, moest Ompoe Djolak Mariboe vluchten. Zijne vrouw, Djariboe Tala, was onderwijl zwanger geworden en toen men bij de vlucht den Batoe Toea naderde, voelde zij het tijdstip harer bevalling naderen. Terwijl haar man water ging halen, beviel ze van een zoon, doch om een einde aan den twist tusschen haar vader en haar man te maken doodde zij zich zelf. Ompoe Djolak Mariboe begaf zich daarop naar het Oosten en zulk een kracht ging er van hem uit, dat alle *tamoesoe* boomen zich wendden in de richting, die hij genomen had, vandaar dat de *tamoesoe* boomen steeds hun bladeren kroon naar 't Oosten keeren.

Het graf van Datoe Pengoeboeng en van diens broeder Lapong na mondol-ondol zou zich te Goenoeng Toea bevin-

den. Klaarblijkelijk is echter deze oudheid van Hindoe oorsprong.

Ze bestaat uit twee terrassen; het grootste is 8.5 M. in 't vierkant en 1 M. hoog.

Aan de voorzijde, die naar het Oosten is gericht, bevindt zich een zeer vervallen trap welks voet 2 M. van het muurtje, dat de verhevenheid omsluit, verwijderd is.

Dat muurtje is zeer in verval en voor een groot deel ingestort, daarenboven met aarde bedekt; gedeeltelijk is dit toe te schrijven aan het vee, dat in de nabijheid der kampong graast.

Op de muren der zijkanten zijn nog de bouwkunstige versieringen te herkennen, bestaande in uitspringend lijst werk.

Op de hoogte, die geheel met aarde bedekt is, schijnen vroeger nog twee zeer lage terrassen te zijn geweest. Op het bovenste kleine terras ligt een groote steen, voor een deel in den grond bedolven. De zijden van dien steen zijn 0.45 M. lang, een der zijvlakken is van daarin uit gebeitelde ornamenten voorzien, de andere zijvlakken zijn effen. In het eveneens effen bovenvlak is een klein vierkant gat, zoodat er waarschijnlijk voorheen iets heeft opgestaan.

Ook treft men nog een paar vierkante effen steenen aan waarvan in het bovenvlak een vierkant gat is, waarschijnlijk hebben daar beelden of zuilen opgestaan.

Aan den voet van den trap liggen, voor een deel wêer in den grond bedolven beelden en ornamenten, die waarschijnlijk tot supports van beelden hebben gediend. Ze liggen vermoedelijk niet op hun oorspronkelijke plaats, doch zijn zoo diep in den grond begraven, dat er bijna geen bewegen aan is.

Een dier beelden is 84 M. lang, 56 cM. breed aan de achterzijde en 37 cM. aan de voorzijde.

Op de beide hoeken aan de voorzijden van het terras bevonden zich vroeger raksasa's in den vorm van overeind zittende leeuwen.

Thans bevinden die beelden zich echter op het erf van de Controleurswoning, waarheen ze vroeger gebracht zijn. Ze

zijn gemeten van af de pooten tot en met den kop 0.73 M. hoog, op de borst 0.27 M. breed en van de borst tot aan het begin van de staart 0.5 M. lang.

Op $5^1/_2$ M. vóór boven beschreven terras is een kleinere hoogte, waarvan lengte en breedte 6.5 M. in 't vierkant bedraagt. De hoogte is 0.75 M.

Waarschijnlijk was aan de Oostzijde ook vroeger een trap doch thans is de toestand van dit geheele terras zoo vervallen dat er niets meer van te herkennen valt.

Het tusschen en op beide hoogten opgeschoten wildhou, heeft tot het vernielingswerk zeker bijgedragen en niet minder het losloopend vee.

Op deze tweede verhevenheid moet zich vroeger een groote steen in kubiek vorm hebben bevonden, doch die steen is naar beneden gerold en van één gespleten liggen de brokstukken thans in het gras aan den voet der verhevenheid.

Op eenigen afstand van het bouwwerk bevindt zich een brokstuk van een zuil, die met daarin uitgebeiteld ornamentwerk versierd is.

Evenals elders is al het bouwwerk van gebakken steent de beelden daarentegen zijn van zandsteen.

De afmetingen der steenen zijn dezelfde als vroeger opgegeven.

De overige bouwvallen van Hindoe-oudheden zijn, zoo deerlijk vervallen, dat eene beschrijving daarvan geheel overbodig moet worden geacht.

Moge bovenstaande beschrijving, door een leek gegeven volstaan om een denkbeeld der oudheden in deze afdeeling te geven.

HET LANDSCHAP LOEHOE,

GETROKKEN UIT EEN RAPPORT VAN DEN GOUVERNEUR VAN CELEBES, DEN HEER

D. F. VAN BRAAM MORRIS.

I. HET LAND.

Het landschap Loehoe, ook genaamd Loewoe of Loe, grenst ten zuiden: aan de onder Boni sorteerende Pitoempanoewalanden, aan Wadjo, en aan Poleang, zijnde het op den vasten wal van Celebes gelegen gebied van Boeton;

ten westen: aan Wadjo, Adjatapparăng, Masenrempoeloe, en aan de Mandarsche staten;

ten noorden: aan Palos (Kaili), en aan de tot het gebied der residentie Menado behoorende landstreken Posso en Todjo;

en ten oosten: aan het tot het gebied der residentie Ternate behoorende landschap Toboengkoe, aan Laiwoei of Kandari en aan Poleang.

Wijders wordt het langs de zuidkust door de golf van Boni bespoeld.

Zuidelijk eindigt het gebied van Loehoe, op het Z. W. schiereiland bij de rivier Bariko, die de grens vormt met de Pitoempanoewa-landen en met Wadjo, en op het Z. O. schiereiland bij den hoek van Towari (op de kaart Takari of Tokari), waar de rivier van dien naam de grens daarstelt met Poleang.

In het noorden, oosten en westen zijn als grenzen aangenomen de respectieve waterscheidingen, zoodat alle Toradja-landen gelegen tusschen de kust van Loehoe en die waterscheidingen, begrepen zijn onder het gebied van Loehoe

De Loehoereezen gaan nog verder en beweren zelfs dat hun gebied zich noordelijk uitstrekt tot het meer van Posso, door hen eenvoudig Ranoe genoemd, naar het woord „ranoe", dat in het Toradja'sch „meer" beteekent.

Zij gronden hun beweren op de omstandigheid, dat ook de Toradja's uit die streken gewoon zijn hulde te komen bewijzen bij de optreding van een nieuwen vorst van Loehoe.

Met de kaart van het eiland Celebes door Stemfoort en ten Siethoff in de hand, en de hierboven omschreven grenzen als maatstaf aannemende, bestaat het gebied van Loehoe eene oppervlakte van 562.5 vierkante geographische mijlen, met een kustlijn van 70 geographische mijlen.

De tot Loehoe behoorende eilanden beslaan eene oppervlakte van ± 2 □ geographische mijlen.

Loehoe is verdeeld in de landschappen:

Mengkoka of Bingkoka, Lelewaoe, Oessoe, Wotoe, Baeboenta, Ponrang, Rongkong, Seko, Boewa, Olang, Masambe, Walenrang, Larompong, Soeling, Tjimpoe en Bariko.

De hoofdplaats Palopo met omstreken, onder de algemeene benaming van Warä, maakt eveneens een afzonderlijk deel uit.

Van de hierboven bedoelde landschappen die zich vazallen (*lili*) van Loehoe noemen liggen Mengkoka en Lelewaoe aan de oostkust van de baai van Boni; Oessoe aan de noordoostkust; Wotoe en Baeboenta aan de noordkust; Rongkong, Seko, Masambe en Walenrang binnenslands in het noordwestelijk gedeelte; en Boewa, Ponrang, Olang, Larompong, Soeling en Tjimpoe langs de westkust.

Verder behooren tot Loehoe bijna alle Toradja-stammen of staten van Midden-Celebes, waarvan de voornaamste zijn:

Padjoengallo,, Oeraso of Toraso, Karre, Pantilang, Ranteboewa, Maliang, Lembang en Batoe-aloe, allen gelegen ten zuidwesten van Palopo; — Marendeng, Tampo, Sangalla, Palippoe, Lewatoe, Makale en Lada, allen gelegen ten westen van Palopo; — en Boentoe, Nangalla, Batang, Pamboelang, allen gelegen in centraal-Celebes.

De hoofdplaats Palopo bestaat uit de kampongs:

Tapponge, Mangarabombang, Pandjalaë, Tjămpaë, Boneë, Paroempange, Amasangăng, Soeratănga, Bolasadaë, Batoepasi, Padjalesang, Boentoeroe, Tempotikka, Waroeë, Songka, Penggoli, Sabamparoe, Laminda, Kampongberoe, Balandaï, Ladiadia en Rompoewang.

Zij is gelegen aan het noordwestelijkste uiteinde van de baai van Boni, zuidelijk van de tot in zee uitloopende uitloopers van de bergtoppen Malambe en Andoli, in het moeras gevormd door den mondingen der Palopo- en Pitjempoeterivieren.

De hoofdkampongs van Mengkoka zijn: Kolako, Tohowa en Passoeloï;

terwijl de voornaamste plaatsen langs de kust zijn:

van Palopo zuidwaarts: Songka, Ponrang, Balambang, Olang, Djenemaedjae, Tjimpoe, Larompong, Soeling en Bariko; —

van Palopo oostwaarts: Tamalaba, Baramamase, Walenrang, Battăng, Marobo, Lamasing, Labonro-bonro, Taratti, Binănga tănga, Possare, Bongko, Mantalinga, Pangebakkang, Pao, Sammă, Biro, Tokeë, Balibola, Tapponge, Tjappasalo, Lapoenti, Batatongka, Tamoekoe, Lasetangsetange, Patila, Poreang, Laoewe, Laboraoe, Laëlamba, Balobalo, Wotoe, Tarebe, Boeboe, Langkara, Tjarekang en Oessoe.

De namen der onderdeelen van de verschillende landschappen, waarvan sommige reeds tot de Toradja-stammen behooren, zijn niet bekend.

De eilanden die tot Loehoe behooren, zijn:

Palopo, ook wel eenvoudig Liboekăng (eiland) genoemd, gelegen in de baai van Palopo in de nabijheid van de hoofdplaats van dien naam; Boeloepolo; Groot en klein Satiri, gelegen ten zuiden van Oessoe; Laboeroko en Tjampea, gelegen ten noorden van Mengkoka in de nabijheid van de baai van Pao; en Padamarang, Groot en Klein Lambasina, Lemo, Masading, Ampara, en Masokkorange, allen gelegen in de baai van Mengkoka, tegenover de hoofdkampongs.

Loehoe is een bij uitnemendheid bergacht'g land.

Ten zuiden en westen verheft zich het Latimodjong of Latibodjong gebergte, waarvan de voornaamste toppen een hoogte bereiken van ongeveer 10.000 Rijnl. voeten; ten noorden het centraal gebergte van Celebes, waarvan enkele toppen nog hooger zijn dan die van den Latimodjong; ten noordoosten het gebergte van Oessoe Tamori en Taboengkoe, en ten oosten het gebergte van Lelewaoe, en Mengkoka.

Van deze hooge gebergten breiden zich takken naar de kust uit, waarvan de voornaamste zijn de Tiromanda, de Bottopoewang, de Torongkong en de Tampoge.

De Tiromanda en Bottopoewang loopen van het zuidwesten naar het noordoosten, en eindigen ten noorden van Palopo, waar hunne uitloopers, met name de Maramba en Andoli steil in zee afloopen.

De Torongkong komt uit het noordwesten en eindigt ten oosten van Tamalaba; een zijner uitloopers is de berg Marowanging.

De Tampoke komt uit het noorden, en bereikt bij Bata Tongko en Boraoe de kust; terwijl de Lelewaoe en Mengkoka gebergten langs de geheele oostkust van de golf Boni steil in zee afloopen.

Al deze bergen zijn met zwaar bosch begroeid en hebben een zeer woest aanzien; tot zelfs in de nabijheid van de hoofdplaats Palopo zijn in deze bergstreken noch huizen noch tuinen te bekennen.

Vlak land wordt alleen aangetroffen langs de west- en noordwestkust.

Deze vlakten strekken zich eenige kilometers landwaarts in uit en zijn aan de westkust het meest bevolkt. Zij zijn van alluviale vorming en raken bij vloed onder water. De bodem vooral in de onmiddelijke nabijheid der zee is week en voor het meerendeel moerassig. Daarentegen moeten de bergen vruchtbaar, en de grond aldaar zeer geschikt voor de koffiecultuur zijn.

De rivieren van Loehoe zijn

ten zuiden van Palopo: die van Bariko, Larompong, Tji-

mpoe, Soeling, Djenemaëdjae, Olang, Ponrang, Boewa, Songka, Palopo en Pintjempoete;

ten oosten van Palopo: die van Salo boelo, Tamalaba, Walenrang, Marowo, Lamasing, Pompengang, Laboeraboerao, Lasore, Oeppa, Oewae lawi, Mantalinga, Pao, Biro of Patimang, Tokkeë, Tapponge, Tjappa saloë, Lapoente, Walo, Djampoe, Batatongka, Tammoeko, Patila, Setang-Setange, Laoewo, Laboraoe, Saloewanna, Batoe balo, Wotoe, Boeboe, Langkara, Tjarekang, Oessoe;

ten zuiden van Oessoe: die van Lelewaoe, Pao, Kolako, Tohowa en Passoeloi;

ten zuiden van Mengkoka: die van Pondo poelo, Boewa tallang en Towari, welke allen haar water in de golf van Boni ontlasten.

De twaalf eersten ontspringen uit het gebergte Latimodjong, de een en dertig daaropvolgenden uit het hoog centraal gebergte van Celebes en de acht laatsten uit het Mengkoka gebergte.

De grootste van al deze rivieren is die van Oessoe. Zij ontspringt uit het meer Matanna, gelegen noord-oostelijk van Oessoe binnenslands op de grenzen met Taboengkoe, en is met zeer groote prauwen bevaarbaar tot aan de kampong Oessoe twee dagen roeiens de rivier opgelegen.

In 1861 bezocht wijlen de Gouverneur J. A. Bakkers deze rivier, roeide haar twee dagen met een gewapende boot opwaarts, doch vond de beide oevers nergens bewoond. Thans is zij de afvoerweg van de damar, welke uit de binnenlanden komt en naar Palopo vervoerd wordt.

Op de Oessoe volgt de rivier van Tjarekang, mede eene groote rivier, ontspringende uit het Tamori gebergte, die eveneens met groote prauwen een paar dagen landwaarts in bevaarbaar is.

Na deze twee zeer groote rivieren volgen de Langkara, Wotoe, Boraoe, Batatongka, Djampoe, Tjappasalo, Tapponge, Pao, Mantalinga, Oewae Lawië, Lasore, Walenrang, Boewo, Djenemaedjaë, en Larompong.

Al deze rivieren zijn met groote prauwen een dag opwaarts bevaarbaar, en dienen als afvoerwegen voor sago en rotan en andere boschproducten.

De Djenemaedjae (rood water), aldus genoemd naar haar rood water dat zelfs tot eenige mijlen in zee zichtbaar is, heeft steeds een sterken stroom, en wordt weinig bevaren, omdat hare oevers onbewoond zijn; daarentegen worden de Larompong en de Boewa, zijnde de afvoerwegen voor de koffie uit de binnenlanden, druk door handelsprauwen bezocht.

Van de overigen worden slechts de Wotoe, de Boeraoe en de Tjappasaloe door vreemde handelsprauwen bezocht.

De overige rivieren van Loehoe zijn alleen bij hoog water bevaarbaar, niettegenstaande ook zij afvoerwegen zijn van boschproducten, komende uit de binnenlanden.

Nog moet worden aangeteekend, dat de mondingen van al dezer rivieren aan zee onbewoond, moerassig en zwaar begroeid zijn met *bangko* en *apiapi* hout (mangroven en rhizophoren) en met *nipa*, en dat bij vloed het daaromheen liggend land geheel en al onder water staat, terwijl zij bij den minsten regen in de bergen buiten hare oevers treden.

De voornaamste baaien van Loehoe zijn die van Mengkoka en Palopo, wijders die van Oessoe, Lelewaoe en Pao. Slechts de twee eersten worden door handelschepen en vaartuigen bezocht, en leveren veilige ankerplaatsen op.

Van Mei tot en met Augustus staat in de geheele baai van Boni nog al wind, zoodat gedurende die maanden in de baai van Palopo wel wat zee kan staan; echter niet zoodanig dat de gemeenschap met den vasten wal gestremd is.

De baai van Mengkoka is tegen den westmoesson door de daarvoor liggende eilanden eenigszins beschut. Door de vele koraalreven, welke in die baai worden aangetroffen, kan men bij het binnenloopen ervan niet te voorzichtig zijn.

Toch kunnen bijna alle vaartuigen, maar vooral de inlandsche, èn voor Palopo èn voor Mengkoka, vrij dicht onder den wal ten anker komen.

De overige baaien worden hoogst zelden door handelsvaartuigen bezocht.

Op Celebes is regel dat de oostmoesson in April en de westmoesson in November aanvangt, en dat gewoonlijk de kenteringsmaanden zijn Maart en October.

De bergketens, welke het zuidwestelijk schiereiland van Celebes van zuid naar noord doorsnijden, oefenen echter op deze saizoenen invloed uit, ten gevolge waarvan de regens langs de oostkust van zuid-west-Celebes en in de geheele golf van Boni, eenige maanden later invallen.

Zoo beginnen in de landen om die golf de regens in Mei en Juni, en eindigen in October, wanneer het aan de westkust volle oostmoesson is. Derhalve hebben de moessonsveranderingen in de baai van Boni meer overeenkomst met die in de Molukken.

In de maanden Mei tot en met Augustus staan in de baai van Boni de oostenwinden stevig door, en die maanden zijn in den regel de ongezondste.

Langs de geheele westkust van Boni, heeft men namelijk eene aaneenschakeling van koraalbanken met modder.

Zoodra deze banken bij eb bloot liggen, verspreiden zij, reeds bij de minste zonnehitte, een zeer onaangenamen reuk.

Deze bedorven lucht nu wordt door de oostenwinden landwaarts opgedreven, en veroorzaken dan kwaadaardige koortsen, die bij vreemdelingen somwijlen van dien aard zijn, dat deze jaren na dien nog de nadeelige gevolgen daarvan ondervinden.

Gedurende de Bonische expeditie in 1859 waren het hoofdzakelijk de Badjowasche koortsen, die de gelederen onzer troepen erg dunden.

En toch schijnt de gezondheidstoestand te Palopo niet ongunstig te zijn; vermoedelijk om de navolgende redenen.

Niettegenstaande die hoofdplaats in een modderpoel gelegen is, en zindelijkheid bij de bevolking eene onbekende zaak is, regent het aldaar bijna iederen dag, meermalen voorafgegaan door zware onweders.

Deze luchtverschijnselen, een gevolg van de onmiddellijke nabijheid der hooge bergen, schijnen den atmospheer te zuiveren, en gunstig te werken op de schadelijke invloeden, welke de miasmata onherroepelijk zouden moeten veroorzaken. Trouwens de bewoners van Palopo beweren dan ook dat wanneer het ten hunnent gedurende zeven dagen niet geregend of geonweerd heeft, zij dan veelvuldig door koortsen en diarrhée geplaagd worden.

Niettegenstaande Loehoe rijk aan bouwgronden is, wordt de landbouw in dat land toch niet bijzonder ter harte genomen, vooral niet door de kustbewoners.

Bijna alle kuststreken zijn uitmuntend geschikt voor de padicultuur, en toch worden alleen in de nabijheid van Bariko, Soeling, Larompong en Tjimpoe padivelden aangetroffen, terwijl langs die kust slechts hier en daar uitgestrekte djagongtuinen te vinden zijn.

De oorzaak van deze verwaarloozing van den aanplant van padi en djagong, is gelegen in de omstandigheid dat het land overal overrijk aan sago is, zoodat de bevolking geen de minste moeite behoeft te doen ter bekoming harer allereerste levensbehoeften.

Rijst wordt dan ook alleen door de zeer voornamen als gewoon voedingsmiddel gebezigd; de minderen zien die niet dan bij feestelijke gelegenheden of bij offeranden.

Ook aan de verbouwing van tweede gewassen, zooals aard- en peulvruchten, wordt door den eigenlijken Loehoerees evenmin eenige zorg besteed; en bestonden er in Loehoe geene Toradja's, dan zou landbouw aldaar wellicht eene geheel onbekende zaak zijn.

Deze Toradja's verbouwen ten minste niet alleen rijst, djagong en allerlei tweede gewassen, maar ook koffie en tabak. En vooral de aanplant van de koffie schijnt in de Toradja-streken van jaar tot jaar toe te nemen, althans afgaande op de toenemende hoeveelheid koffie die van uit Loehoe geëxporteerd wordt.

De cultuur van koffie is echter nog in haar wording. Zorg

voor de tuinen of voor een regelmatigen aanplant wordt niet besteed; zoodra de padi of djagong geoogst is, worden de tuinen met kleine boompjes beplant, en voor het overige wordt de zorg aan de natuur overgelaten.

Daar echter de koffie in het Loehoesche rijp aan den boom vrucht voor vrucht geplukt en uit de roode schil geperst wordt, is zij van goede kwaliteit, en zeer zeker zou zij prima kwaliteit halen, indien de Toradja's niet van de vreemde opkoopers hadden afgezien, om de koffie, alvorens die ter markt te brengen, nat te maken ten einde haar gewicht te verhoogen.

Tabak wordt alleen aangeplant voor eigen consumptie, suikerriet voor versnapering.

De veeteelt is van weinig beteekenis. Hier en daar worden wel eenige kudden karbouwen aangetroffen, doch niet in die hoeveelheid als elders op Celebes.

Paarden zijn in de kuststreken schaarsch en die er zijn, munten uit door lompheid, groote hoeven en trage bewegingen.

De kustbewoners beweren, dat de Toradja's in het bezit zijn van vele karbouwen en paarden, dat hunne karbouwen tot de grootste en sterkste soorten behooren, en dat hunne paarden, waarvan zij zelve weinig gebruik maken, hoewel klein, toch taaie bergpaarden en daarom als pikolpaarden zeer gewild zijn.

Verder moeten de Toradja's zich nogal toeleggen op het fokken van varkens, waarvan het vleesch door hen gepreféreerd wordt boven dat van karbouwen.

Rundvee wordt in geheel Loehoe niet aangetroffen; schapen en geiten slechts hier en daar.

De bosschen zijn echter overvloedig rijk aan wild gedierte, zooals herten, varkens, karbouwen en *anoewang*'s, bij de Toradja's bekend onder den naam van *tokata* (antilopen), welke door hen gevangen worden door middel van strikken of met de lans.

Het jagen te paard geschiedt alleen hier en daar langs de kust op vlakke terreinen, en dan nog bij hooge uitzonderingen.

Slechts de bewoners van de hoofdplaats Palopo van het

daarvoor gelegen eiland van dien naam, van de kustbewoners langs de Westkust van de golf van Boni en van de hoofdkampongs van Mengkoka houden zich met de vischvangst, voor eigen behoeften, bezig.

Zij oefenen die uit door middel van netten, welke met kleine vlerkprauwen in zee uitgebracht worden; doch het liefst blijven zij onder het onmiddelijk bereik van den wal, voorheen uit vrees voor zeeroovers, thans omdat zij beducht zijn door weêr en wind naar andere streken te vervallen.

Groote visschen worden door hen zelden gevangen, meestal kleine, eenige overeenkomst met de haring en sardijn hebbende (*siboela* en *timbang*); het moet dan ook gezegd worden dat zij in den regel met een geringe vangst tevreden zijn.

Het visschen door middel van sero's geschiedt alleen langs de kust van Palopo en aan de Mengkoka'sche kampongs.

In de omstreken van Mengkoka, vooral op vele koraalbanken om de eilanden voor die plaats gelegen, wordt wijders door de aldaar gevestigde Badjoreezen veel tripang en schildpad gevangen.

Gedurende de laatste jaren werden vandaar ook parel en andere schelpen ter markt gebracht, doch de vangst dezer weekdieren is nog van zeer weinig beteekenis.

De nijverheid bestaat bij de eigenlijke Loehoesche bevolking enkel in het weven van grove sarongs, het goud- en zilversmeden, het vervaardigen van vischnetten en het kloppen van sago.

De overige takken van nijverheid, zooals het inzamelen van boschproducten, het vlechten van fijne en grove rotan manden; van *toedang*'s of *saraoeng*'s (zonnehoeden) van bamboe; van andere fijne voorwerpen van rotan en bamboe, zooals tabak en sirih-doozen, en een groote verscheidenheid van mutsen; van fijne tikars of ligmatten; van fijne elegant gekleurde mandjes en doozen; van koffiezakken; het vervaardigen van grove rotan matten; van *kape*'s of inlandsche handkoffers uit de bladnerven van den sagoboom; het

graven van ijzer en goud; het smeden van krissen, *badi's*, *kalewang's* en lansen; het vervaardigen van *sampang's* en andere kleinere vaartuigen; het kloppen van sago en van *oedjang Kaili* (Kailisch papier) uit de bast van den *iwo*-boom, welk papier tot kleeding dient; het bereiden van het *ipo* vergift voor de blaasroeren; het drogen van huiden enz. zijn allen in handen van de Toradja's.

Vooral in het vlechten van manden en matten en in het smeden van ijzer munten deze laatsten zeer uit, en wanneer men hunne gebrekkige werktuigen in aanmerking neemt, dan is het te bewonderen, hoe zij in staat zijn om zulk fijn vlecht- en smeedwerk te leveren.

De fijnste manden en matten worden door hen gevlochten van de *anämme*, een glanzend oranje- of goudgeelachtige parasietplant (graminea) dat ter lengte van een halven meter, als gras in de boomen van de zwaarste bosschen groeit.

Hunne *kalewang's*, krissen, *badi's* en lansen hebben eene buitengewone vermaardheid, en zijn vanwege hunne deugdelijkheid, maar vooral door hunne schoone damasceering (*pamor*) in geheel Nederlandsch-Indië zeer gewild, vooral die afkomstig van Torongkong en Wotoe.

Het ijzer meer bekend onder den naam van *pamoro*, wordt door hen gevonden in de bergen van Torongkong en Oesoe, terwijl goud aanwezig moet zijn te Soesoe, gelegen in de bergen ten westen van Tjimpoe, te Latoeppa bij den oorsprong der Palopo rivier, en te Dampang en Toreoe in de verre Toradja streken, noordwestelijk van Palopo.

Van het goudwasschen of graven wordt echter niet zeer veel werk gemaakt.

Al de hierboven bedoelde artrkelen van nijverheid worden door de Toradja's aan de kustbewoners verruild tegen zout, ruw katoen, katoenen stoffen, en aarde- en koperwerk.

Het geheele land van Loehoe is als het ware overdekt met zware bosschen, die zich bijv. langs de noord- en oostkust van de golf van Boni, zelfs tot aan zee uitstrekken.

Al deze bosschen zijn overdadig rijk aan allerlei boschpro-

ducten zooals sago, rotan, honig, was, damar, goed timmerhout in allerhande soorten, *nipa*, *roembia* (bladeren van den sagoboom voor dakbedekking), *nibong* (Cariola Rumphiana Mart) voor dak- en vloerlatten, bamboe, *soga* (Caesalpinia ferrugina Desu) op Java gebezigd om te batikken, *bingkoeroe* (een geele verwstof), *anămmi* (graminea) en *kaleleng* (lianen om te binden), waarvan de inzameling voor de bevolking inderdaad een onuitputtelijke bron van welvaart zoude zijn, indien zulks geregeld geschiedde, en die bevolking, in het bijzonder de kustbewoners, door hare indolentie niet meer dan eens geneigd was om slechts dan te arbeiden wanneer de nood aan den man is. En toch worden ten gevolge van den rijkdom der bosschen, zonder dat de bevolking er hard voor behoeft te werken, nog belangrijke hoeveelheden der hierboven bedoelde producten aan vreemde opkoopers verkocht.

Zoo zijn onder anderen alle *sampang*'s, welke in geheel Wadjo en in de Noordelijke streken van Boni op de rivieren en in de meren gebruikt worden, van Loehoe afkomstig, waarvan enkelen van 40 tot 50 pikols kunnen laden, doch alleen ook op deze wijze wordt partij getrokken van den rijken voorraad timmerhout in de bosschen aanwezig.

Bij een goed geregeld bestuur zou een zoo door de natuur bevoorrecht land zeer zeker een der welvarendste landschappen van dit gewest zijn.

De handel in Loehoe is nog al van eenig belang. Zulks is niet toe te schrijven aan de energie van de inheemsche bevolking, want de handel berust geheel en al in handen van Arabieren, Chineezen, Boegineezen en Makasaren, die zich daar tijdelijk zijn komen vestigen, maar uitsluitend aan den buitengewonen rijkdom van boschproducten, en toenemende productie van koffie.

Ieder jaar komen geregeld ter hoofdplaats Palopo eenige schepen van Singapore, Pontianak, Wadjo en de monding der Tjinrana rivier, een enkele keer ook van Makasar aan, om producten af te halen.

Het aantal dezer schepen steeg in 1886 tot twaalf, waaronder twee groote driemasters, in de overige jaren tot zeven of acht.

Gewoonlijk komen zij in Maart en April, vertoeven daar tot Juli en Augustus, en vertrekken alsdan met eene volle lading sago, rotan, koffie, was, huiden, soga en nibonghout naar Singapore.

De handel met Makasar, Balangnipa en Boni geschiedt uitsluitend door middel van prauwen, en vooral met Mengkoka is die handel vrij levendig. Behalve Palopo en Mengkoka bezoeken deze prauwen ook nog Soeling, Tjimpoe, Larompong, Boewa, Bata-tongka, Wotoe en Boraoe. De handel van uit Palopo met alle oostelijker gelegen plaatsen geschiedt door middel van kleine prauwen, waarmede sago, rotan, damar en was naar de hoofdplaats afgevoerd worden.

De voornaamste artikelen van invoer zijn: zout, rijst, gedroogde visch, opium, geweren, kruit en lood, — zoo deze drie artikelen namelijk kunnen worden ingesmokkeld, — bijlen en kapmessen, Europeesche garens en lijnwaden, ruw katoen, zijden en katoenen stoffen, inzonderheid balatjoeng (ongebleekt katoen), aarden en steenen potten, pannen en schotels, koperwerk en kramerijen; — die van uitvoer, naar Singapore: sago, rotan, koffie, was, huiden, soga, bingkoeroe en nibonghout; naar Makasar en de kustplaatsen: koffie, damar, rotan, sago, was, tripang, schildpad, schelpen, huiden, nibong, timmerhout, gemaakte sampang's [1]), bingkoeroe, kaleleng, roembia bladeren, anämmi, anämmi tikars, mandjes en doozen, wapens, vooral kalewang's en badi's en verder eene groote verscheidenheid boschproducten, alleen geschikt voor de inlandsche markt en te veel om op te noemen.

Een geregelde omzet van handelsartikelen bestaat echter niet; alle producten worden door ruiling verkregen, en alleen

(¹) Deze zijn van tweeërlei soort: de smalle langwerpige met ronden bodem afkomstig van Palopo, zijn uitsluitend bestemd voor de Tjinrana rivier en Wadjo, de korte breede met scherp toeloopenden bodem (*soppe*), afkomstig van Mengkoka, voor Balangnipa, Makasar en de eilanden.

de koffie wordt nu en dan bij het gewicht en tegen gereed geld opgekocht.

Het in voorraad opstapelen of verzamelen van boschproducten is bij de inheemsche bevolking eene ongekende zaak; daarmede wordt gewacht tot dat de schepen of prauwen gearriveerd zijn, zoodat de handelaren tegen wil en dank genoodzaakt zijn om zoolang te wachten totdat hunne lading vol is. Ware dat wel het geval, de handel zou nog levendiger zijn.

De uitvoer van sago wordt geraamd op ± 15.000 pikols, die van rotan op ± 10.000 en die van koffie op ± 6000 pikols 's jaars; die van was, tripang, huiden en andere artikelen is zelfs bij benadering niet bekend.

De voornaamste handelsplaatsen zijn Palopo, Soeling, Larompong, Boewa, Batatongka, Wotoe, Boraoe en de drie hoofdkampongs van Mengkoka, allen gelegen in de nabijheid der kust en bij de mondingen der rivieren.

Die in de binnenlanden zijn Ranteboewa en Baramamate, beiden gelegen op een dag reizens afstand van Palopo, de eerste westelijk en de tweede noordelijk van genoemde plaats, waar om de vijf dagen pasar gehouden wordt, en waar de Toradja's hunne koffie ter markt brengen, en zich van zout, gedroogde visch, lijnwaden, ijzer- en koperwerk voorzien. Verder bestaat over land nog eenige handel met Sidenreng en Doeri, doch die is van geringe beteekenis.

De Loehoereezen zelve zijn geen zeevarend volk; groote prauwen bezitten zij niet. Hunne grootste vaartuigen zijn de *djaramba*'s (vlerkprauwen), ter grootte van een à twee kojangs, waarmede zij de kusten, gedeeltelijk zeilende en gedeeltelijk boomende, bevaren. Met deze prauwen komen zij tot aan de monding der Tjinrana-rivier, doch midden in zee wagen zij zich nooit.

Als koperen pasmunt bezigen de Loehoereezen de Chineesche pitis, tot dat einde van Singapore aangevoerd. Dit kopergeld is op Celebes nergens anders gewild, doch daar de handel

door ruiling plaats vindt, hebben de handelaren daarmede gewoonlijk geene moeielijkheden.

Ten slotte wordt aangeteekend, dat alle in- en uitgevoerde artikelen aan rechten onderworpen zijn. Een vast tarief bestaat daaromtrent niet; gewoonlijk wordt de lading van ieder vaartuig geschat en worden de te betalen rechten daarnaar geregeld. Alleen de opium is verpacht; overigens mag een ieder vrij koopen en verkoopen.

II BEVOLKING.

De bevolking van Loehoe bestaat uit Loehoereezen en Toradja's.

De eersten zijn Boegineezen (To woegi or To oegi) en de laatsten bergbewoners, waarvan enkele stammen nog zeer onbeschaafd zijn.

De Boegineezen, allen Mohamedanen, zijn gevestigd ter hoofdplaats Palopo, langs de geheele westkust van de golf van Boni, en in de drie hoofdkampongs van Mengkoka. Ook treft men hier en daar Boegineezen aan in de strandkampongs langs de noordkust van genoemde golf.

De Toradja's, meest allen heidenen, bewonen de binnenlanden, voornamelijk de bergstreken.

Volgens Junghuhn behooren de Boegineezen tot het Bataksche ras, volgens de Hollander tot het Maleische; in beide gevallen echter tot de beschaafdste.

Ik voor mij vermeen, dat zij van denzelfden stam zijn als de Toradja's, dus van de Bataksche. Dit leid ik af uit de omstandigheid, dat de taal der Boegineezen en ook die der Makasaren zeer veel overeenkomst heeft met die der Toradja's. Bij vergelijking dezer drie talen met elkaar, komt men althans tot die conclusie.

De Boeginees van Loehoe is echter geheel en al verbasterd. Luiheid, overmatig gebruik van opium, veelwijverij, en vermenging met den Toradja, zijn daarvan de hoofdoorzaken. Te indolent om iets uit te voeren, om met werken den

kost te verdienen, leven de voornamen terende op ouden roem, alleen van roof en diefstal, terwijl de minderen zich te gemakkelijk van hunne eerste levensbehoeften, door den rijkdom aan sago, kunnen voorzien, dan dat zij zich aan landbouw zouden willen wijden; het onvermijdelijk gevolg hiervan is dat het ras achteruitgaat, en hoe langer hoe dieper zinkt.

Eene gunstige uitzondering hierop maakt echter de Boegineesche bevolking van Mengkoka; trouwens deze zijn vreemdelingen afkomstig van Wadjo, Boni en de Ooster Districten, die door handel en zeevaart zich een eerlijk en winstgevend bestaan verschaffen.

De Toradja's behooren naar mijne meening zeer zeker tot den Batakschen stam, evenals de Dajaks van Borneo.

Hunne levenswijze, gewoonte en gebruiken, vooral ten opzichte van het koppensnellen, komen althans zeer veel met elkaâr overeen; maar bovendien worden hunne priesters *baliang*'s en hunne geesten *Sangiang*'s genoemd, evenals die der Dajaks, en gelooven ook zij, dat zij uit zee zijn komen aandrijven, en wel in die tijden, toen alles nog onder water stond, behalve de toppen hunner hooge bergen. Omstandigheden, die voor een leek afdoende zijn, om te durven veronderstellen dat de Toradja's en Dajaks van dezelfde origine zijn.

Doch van welke afkomst zij ook mogen zijn, dit is zeker, dat zij van landbouw leven, dat zij niet zoo wreed zijn als van hen wel beweerd wordt, en dat de gebreken, die hen thans aankleven, door hen van de vreemdelingen overgenomen zijn.

De benaming Toradja is hun door de kustbewoners van Celebes gegeven om de navolgende redenen.

Toradja is samengesteld uit de woorden *to* of *taoe* (mensch), *ri* (daar) en *adja* (landzijde of binnenland.) *To* is eene verkorting van *taoe*, en *radja* van *riadja*, zoodat dus Toradja zeggen wil „menschen uit het binnenland" of „bewoners van het binnenland" en, daar nu de binnenlanden van

Celebes bergachtig zijn, „bergbewoners". Overal op Celebes, waar ook, wanneer men naar het land der Toradja's vraagt, worden de centraalbergen van Midden-Celebes als hunne woonplaatsen aangewezen, onverschillig of men zich op de noord-, zuid-, oost- of westkust bevindt; van daar dus dat zij overal Toradja's zijn.

Tot de ruwste en onbeschaafdste der Toradja's behooren de bergbewoners van Mengkoka. Deze zijn de eenigen nog die geregelde sneltochten organiseeren, tot welk einde zij naar de kust afdalen, en die kust met kleine vlerksampang's in groepen van 20 tot 30 man afvaren, om onschuldige strandbewoners, visschers of handelaren te overvallen en te vermoorden.

Van de overige Toradja's wordt beweerd, dat zij dan alleen koppensnellen, wanneer bijzondere omstandigheden hun zulks voorschrijven, in welk geval zij dan alleen diegenen snellen, met wie zij in vijandschap leven of tegen wie zij oude veeten hebben.

Het volk is verdeeld in drie klassen: *a.* adel, *b.* middelstand, en *c.* slaven en pandelingen.

Tot den adelstand behooren de vorst en al de leden van zijn gezin, de rijksgrooten, de voorname en mindere prinsen en de voornaamste hoofden van het land. Tot den middelstand de mindere hoofden, de kamponghoofden, de priesters, de gegoeden en de vrije kampongbewoners, en tot den slavenstand, allen die geene vrije kampongbewoners zijn.

Loehoe is evenals Mandar het land der slavernij bij uitnemendheid. De onmiddelijke nabijheid der Toradja-landen en de indolentie van den Loehoerees zelven is daarvan oorzaak.

De Loehoerees is een hartstochtelijke dobbelaar en opiumschuiver; doch daar hij niets bezit, moet hij om aan zijne lusten te kunnen voldoen, òf gaan stelen òf zich verpanden of verkoopen.

Wordt hij bij het stelen betrapt en niet afgemaakt, of later als de dief herkend, of eenvoudig van diefstal beschuldig,

dan moet hij het dubbele, zoo niet meer, van de waarde van het ontvreemde vergoeden, en daar hij daartoe gewoonlijk niet in staat is, wordt hij eenvoudig slaaf gemaakt en aan den meestbiedende verkocht. Dit lot ondergaat hij zeer gewillig en er wordt geen poging door hem gedaan om te ontvluchten, want zoo zulks geschiedde, zou hij een kind des doods zijn.

Verpandt hij zich zelven om aan zijn speelzucht bot te vieren, of om te kunnen schuiven, dan wordt hem geld tegen 100°/₀ ter speelplaats zelve of in de opiumkit geleend. Verliest hij bij 't spelen, wat in den regel het geval is, dan wordt hij aan een ander overgedaan, en deze beschouwt hem dan terstond als zijn rechtmatigen slaaf.

Hij gaat dan op die wijze van den een op den ander over, steeds met verhooging van den koopprijs, totdat hij in een prauw te recht komt en verder over zee ontvoerd wordt. Begaat de Loehoerees een misdaad, of wordt hij van 't een of ander verdacht, dan is zijn lot „slaaf worden". Hij wordt dan eenvoudig in de kampong rondgeleid, en aan dengene als slaaf afgestaan, die genegen mocht zijn de boete voor te schieten, tot de betaltng waarvan hij zoogenaamd veroordeeld was.

Is iemand aan een ander geld schuldig, en kan hij die schuld op de eerste aanmaning niet voldoen, dan wordt eenvoudig zijn kind of een ander lid van zijn gezin opgevat en als slaaf verkocht; zonder dat het bestuur zich verder om die zaak bemoeit, al komt de vader of de moeder zich dagen achtereen over die willekeurige bejegening beklagen. En wanneer hij niet spoedig het ontvoerde lid van zijn gezin vrijkoopt, in welk geval hij dan het twee- of drievoudige van het bedrag zijner aanvankelijke schuld moet betalen, dan is dat kind of wie ook verdwenen en het land uitgebracht.

Men zegt dat ook de Toradja een hartstochtelijke dobbelaar is, en dat hij om aan zijn dobbelzucht te kunnen voldoen, zich zelven, vrouw en kinderen op het spel zet.

De Boeginees, die hem dat dobbelen en andere slechte

gewoonten geleerd heeft, animeert hem gewoonlijk om te dobbelen, ja schiet hem daartoe zelfs welwillend de benoodigde gelden voor.

Op een gegeven oogenblik staakt de geldschieter echter zijne voorschotten, eischt op staanden voet betaling, en daar de Toradja geen geld heeft, en hem ook geen tijd gegund wordt om het geleende door de levering van koffie of boschproducten aan te zuiveren; wordt hij eenvoudig gebonden en als slaaf ter markt gebracht.

En op die wijze is menig Toradja, meer dan eens voor de luttele som van 4 of 6 gulden slaaf geworden, en over zee naar verre plaatsen vervoerd.

Maar nog eene andere omstandigheid werkt in Loehoe de slavernij in de hand.

De vorsten en prinsen, groote nietsdoeners en leegloopers, maar toch geweldige dobbelaars en opiumschuivers, moeten toch ook leven en staatsie voeren, al bezitten ze niets.

Niets is nu voor hen gemakkelijker dan met een bende de onschuldige Toradja's in hunne geisoleerde tuinhuisjes te overvallen, te knevelen, en naar de strandplaatsen te vervoeren om ze daar als slaven aan de prauwvoerders te verkoopen.

Bovendien heeft de werkelijke Boeginees eene innige verachting voor den Toradja, eensdeels omdat deze heiden is, en anderdeels omdat hij als het ware als een wild dier in de bosschen leeft en woont.

Het is dus voor den Boeginees werkelijk een behagen, en een genot, wanneer hij een Toradja kan strikken, „want de Toradja" — zegt hij, — „is tot niets anders geschikt dan om opgevat en als slaaf verkocht te worden; van die voorbeschikking is hij zelf zoo doordrongen dat hij uit zich zelf een stuk touw (n. l. het touw ter lengte van 2 à 3 vadem, dat hij bij wijze van hoofddoek om zijn hoofd slaat) medebrengt om ons het opvatten en vastbinden gemakkelijk te maken".

En deze rooverijen geschiedden vroeger veelvuldig, toen van uit Palopo, met de daar jaarlijks komende schepen,

nog slaven naar Pontianak en zelfs naar Singapore, uitgevoerd werden, welke slavenhandel thans door de strenge maatregelen welke te dien opzichte door de Regeering genomen zijn, gelukkig heeft opgehouden te bestaan.

Thans worden alleen nog met kleine praauwen of over land slaven naar de Boegineesche landen vervoerd, werwaarts zij helaas! nog steeds een gereeden weg vinden.

De in Loehoe gebruikelijke titels zijn: voor den vorst *Padjoeng* of *Datoe*; voor de leden van den rijksraad *Opoe* of *Tomaradja;* voor de voorname prinsen *Datoe*, *Aroe*, *Opoe*, *Madika*, *Mentjara*, en *Mengkola;* voor de mindere hoofden *Anronggoeroe*, *Matowa*, *Sariang* en *Soero;* voor de priesters *Kali*, *Imang*, *Kate*, *Bidala*, *Dodja* en *Goeroe*, en voor de Toradjasche hoofden *Madika* en *Tomakaka*.

De vorst mag eerst den titel van *Padjoeng* voeren, wanneer hij wettig gehuwd en behoorlijk gekroond is (*rilanti*), anders is hij slechts *Datoe*.

De vier voornaamste leden van den Hadat, te weten: *Opoe Patoenroe*, *Opoe Pabitjara*, *Opoe Tomarilalang* en *Opoe Balirante*, voeren den gezamenlijken titel van *Pakătanni adă* (leden van den Hadat), ook van *Tomaradja* (groote heer).

Deze laatste benaming werd echter tijdens mijn aanwezen in October 1887 afgeschaft, dewijl de Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden in alle Boegineesche landen *Tomaradja* genoemd wordt en het derhalve ongepast was dat mindere hoofden ook dien titel voerden.

De kroonprins voert den titel van *Opoe Tjăning*, afgeleid van *tjăning* (zoet, aangenaam, gewild), derhalve „de gewilde", „de begeerde".

De mindere leden van den Hadat, negen in getal, voeren den gezamenlijken titel van *Pangadărrăng matjowaë* (de oudsten onder den Hadat).

Het opperbestuur in Loehoe van zich-zelf sprekende, noemt zich bij voorkeur *Ikang to Wară*, (wij menschen van Wara), afgeleid van Wară, de hoofdplaats Palopo, waar eenmaal de groote Saweregading gezeteld heeft; wat dus zeggen wil „wij

bewoners van de hoofdstad", of „wij stedelingen bij uitnemendheid", waar natuurlijk tegenover staat: „gij burgerlieden, volk van buiten, platte landbewoners, onze minderen".

De voornaamste districtshoofden voeren den titel van *Daloe*, *Mangkole*, *Madika*, *Mentjara*, *Pelempang* en *Aroe*; de kamponghoofden die van *Matowa* en *Sariang* en de zendelingen of boodschappers dien van *Soero*.

De Toradjasche hoofden zijn *Madikas* en *Tomekakas*.

De havenmeester is even als overal elders *Sabandara* en diens handlanger *mata-mata*.

Ieder prins of prinses wordt aangesproken met *Opoe*. Hebben deze prinsen geene bijzondere titels of zijn zij geene hoofden van landschappen, dan worden zij genoemd naar hunne kinderen, door vóór hunne namen te plaatsen het woord *gawe* (beschikken) of *to* (mensch), bijv. *Opoe Gawena Beso* (de vorst die over Baso beschikt), of *Opoe To Palagoena* (de vorst die de mensch, vader, is van Palagoena). Overigens wordt ieder prins of prinses aangesproken met *Patta* (heer, vorst, meester).

Zoodra deze prinsen of prinsessen op jaren gekomen zijn en kleinkinderen hebben, worden zij naar hunne kleinkinderen genoemd, bijv. *Nenena Baso* (de grootvader of grootmoeder van Baso).

Alle prinsen en prinsessen hebben de gemeenschappelijke benaming van *ana ăpona mapadjoenge*, dat is: „de kinderen en kleinkinderen van hem die de pajong voert", derhalve van den regeerenden vorst, terwijl jongere prinsen aangeduid worden met *andi*.

De prinsen voeren voor hun eigennaam het woordje *La* en de prinsessen het woordje *We* (een woordje tot aanduiding van mannelijke of vrouwelijke eigennamen) bijv. *La Baso* en *We Banri*.

Deze verschillende prinsen worden weder in soorten onderscheiden.

De regeerende vorst of aroe mangkaoe is een *widja manoerang* (een hemeling), een nazaat van den uit den hemel

gedaalden eersten vorst; hij moet dan wit bloed hebben (*madara takkoe*), van overmengd zuiver vorstelijk bloed zijn, gelijk het melkachtige sap van den *takkoe* boom (cactus). De volbloed prins is een *aroe matasă* (zuivere, rijpe prins), en behoort hij tot de kroonpretendenten, dan is hij tevens een *ana patola* (iemand die een ander kan opvolgen).

Kinderen van een vorst of prins bij eene vrije vrouw of slaven zijn *ana tjera* (half bloed).

Kinderen gesproten uit een huwelijk van een *ana patola* met een *ana tjera* zijn *radjeng* (vermengd bloed).

Kinderen uit een huwelijk van twee *radjeng* zijn *radjeng-lăbi* (veredelde radjeng).

Kinderen uit een huwelijk met twee *radjeng lăbi* zijn *radjeng matasă* (rijpe, zuivere radjeng); en kinderen uit het huwelijk van twee *radjeng matasă* zijn *radjeng madopă* (die evenals de krabben een nieuw vel gekregen hebben, dus op nieuw gezuiverd of gelouterd zijn).

De wettige vrouwen zijn *wawine pada* (vrouwen van gelijke afkomst); trouwt men eene vrouw van mindere afkomst, doch nog van de familie, dan is zoo'n vrouw een *wawine seadjing* (eene vrouw uit de familie); is men gehuwd met eene vrije vrouw uit den burgerstand, dan is die vrouw eene *wawine to sama* (eene vrouw uit den lagen stand), terwijl bijwijven *goendi* of *torilaong* zijn.

Daengs zijn de adellijken in het algemeen, doch ook minderen eigenen zich dat praedicaat toe.

Bij de gegoeden wordt meer dan eens de benaming van *oewana* (vader van) of *indona* (moeder van) gewijzigd in *Daenna* (de Daeng van).

Het hoofd der *bisoe* of heidensche priesters is de *Poewammatowa*, het onderhoofd de *Poewam-malolo*, de priesters zelve zijn *bisoe*; bij de Toradja zijn deze priesters *baliang*.

Doekoen en vroedvrouwen zijn *sanro*, geneeskundigen *tabi*; volgelingen zijn *djowa's*, vrouwelijke bedienden *patoemaning*, minnen *indo pasoesoe*, en de vrouwelijke verzorgsters van kinderen *indo akko*.

De aanvoerders van troepen voeren den titel van *Poenggawa*, *Doeloeng* of *Anronggoeroe*, naar gelang hunner waardigheden; de mindere aanvoerders zijn *Palima*, *Kapitang* en *Sariang*.

De priesters hebben de algemeene benaming van *goeroe* en *santari* (geestelijken), de geleerden van *panrita* of *walli*; ambachtslieden zijn *panre*, landbouwers *palao roema*, zeelieden *palipi*, scheepsgezagvoerders *anakoda* of *poenggawa* toovenaars en duivelkunstenaars *parakangpăpo* en *padoti*, slaven ata's in 't Toradjasch batoewa's en pandelingen *tomanginrăng*.

Een mindere spreekt zijn meerdere altijd met *poewang* (heer, vorst, meester) aan, eveneens de jongere den ouderen in leeftijd.

De mindere man wordt bij den naam zijner kinderen genoemd, bijv. oewana Baso (vader van Baso) of indona *Băse* (moeder van Băse), bij den Toradja *Awana Baso* en *Inana Base*.

Een jongere broeder of zuster van zijn ouderen broeder of haar oudere zuster sprekende, zegt altijd *Daengkoe* (mijn Daeng); terwijl de andere broeder of zuster zijn jongere broeder of zuster *anri* noemt.

Evenals in alle andere Boegineesche landen, zijn ook in Loehoe de huizen op palen gebouwd.

Zij zien er echter erg onoogelijk en zeer verwaarloosd uit, en wel uithoofdè het aan den minderen man verboden is om bij den bouw zijner woning andere gereedschappen dan den bijl, en de parang te gebruiken.

De palen en alle andere houtwerken zijn mitsdien ruw en onbekapt, terwijl alle verbindingen niet door gleuven of pennen geschieden, maar door vasthechting met rotan.

Ten gevolge dezer omstandigheid zijn de huizen niet hecht gebouwd, en zakken reeds na een jaar in elkaar.

Daarbij komt dat de bamboe schaarsch is, zoodat de omwanding van ruw hout en *nipa* bladeren gemaakt wordt en de vloer uit ruwe *nibong*latten bestaat. Alleen

de dakbedekking is solide en van *roembia* (sagoboom) bladeren.

Het huis van den gewonen man staat gewoonlijk twee meters boven den grond, en bestaat uit twee à drie vakken, rustende op drie à vier rijen palen, ieder van vier stuks. Ter linkerzijde wordt een afdak aangebracht met een iets lageren vloer dan van het woonhuis, welk afdak de *djambang* heet, en tot keuken en bergplaats van drinkwater en brandhout dient.

Deze *djambang* loopt gewoonlijk naar achteren door en steekt van daar met een afzonderlijk dak iets verder dan het huis lang is, uit, welk verlengstuk den naam van *tamping* draagt, en gebezigd wordt gedeeltelijk tot eetplaats en gedeeltelijk tot secreet.

De ingang van de woning is gewoonlijk van voren in de *djambang*, waarin de trap uitkomt. Het voorhuis is gewoonlijk voorzien van drie vensters, twee kleine en een groote, naast den ingang. Dit groote venster heet *talongang sala* (onecht venster) en dient om bij sterfgevallen de lijken daardoor uit het huis te dragen.

Verder zijn kleine vensters ter rechterzijde en van achteren aangebracht.

De indeeling van het huis is eenvoudig. Zoodra men de deur is ingetreden, heeft men een opene voorkamer, die tot zitkamer dient, en waar tevens de hoofden der gezinnen hun verblijf hebben. Vervolgens heeft men eene afgeslotene ruimte, waarin kamers zijn aangebracht tot verblijf der jonge dochteren, en van het overige vrouwelijk personeel.

De zolder dient tot berging van padi en andere proviand, ook om goederen of allerhande rommel te bewaren.

Het meubilair is nog eenvoudiger, en bestaat gewoonlijk uit rotan- en lontarmatten, kook- en waterpotten, pannen, borden, schotels, kopjes, weefgetouw, manden, korven en houten haken om het een en ander op te hangen. Alleen om het bed, dat uit een legmat met een paar kussens bestaat, hangen gordijnen, doch alles is even vuil en smerig,

want zindelijkheid, orde of netheid zijn geheel onbekende zaken.

Voor het huis heeft men gewoonlijk het rijstblok, en onder het huis de *tjămă*, ter hoogte van de keuken en het secreet, welke *tjămă* (modderpoel) een vergaarbak is van allerlei vuiligheden, die een onuitstaanbaren stank verspreiden.

Daar waar de grond niet drassig is, wordt het onderhuis ook nog gebezigd tot stalling. van paarden en karbouwen, zoodat een Loehoesche kampong, bij laag water, een echt pesthol is. Bij hoogwater worden al die stinkpoelen door het opkomende water overdekt, en ik schrijf het alleen aan deze omstandigheid toe, dat in Loehoe niet telkens gevaarlijke ziekten uitbreken.

De vorstelijke woningen zijn grooter, steviger gebouwd, netter afgewerkt en van eene behoorlijke planken of bamboezen omwanding voorzien; anders hebben zij dezelfde indeeling als van die der gewone kampongbewoners. Ook is bij deze woningen van voren nog een *tamping* aangebracht, waarin de trap uitkomt.

De vorstelijke woning in Loehoe draagt den weidschen naam van *langkana* (paleis bij uitnemendheid), anders wordt zij gewoonlijk *sao-danra*, *sao-radja* of *soradja* en *salasa* (vorstelijke woning) genoemd.

Alleen deze vorstelijke woningen mogen een staatsietrap (*sampana*) voeren, en van voren en van achteren drie op elkaâr volgende gevels (*timpa-ladja*) hebben; terwijl verder de beide uiteinden van den nok van het dak versierd zijn met een nagemaakte karbouwenkop met hoorns.

Naast de vorstelijke woning staat gewoonlijk nog eene andere woning, door een brug met de eerste verbonden. Deze woning heet *bola siwali* (nevenhuis) en dient tot keuken en verblijf van het personeel. Staat deze keuken afzonderlijk, dan wordt zij *sangkokang* genoemd. Om de vorstelijke woning is een bamboezen pager getrokken tot afsluiting van het vorstelijk erf; dit afgeslotene gedeelte heet *lalăng răbang*

De ingang tot dit erf heet *taboetaboewang*, zijnde een

hoog huis met eene verdieping, waaronder de poort doorloopt, en in welk huis de portier met de wacht aan de poort *pangorouwang taboetaboewang* hun verblijf houden.

Het tegenwoordig verblijf van den vorst is eigenlijk geen *langkana*, maar een *soradja*: daarvoor is het niet groot genoeg. De vorige *langkana*, rustende op 84 palen is ingestort en vergaan.

Feestloodsen en tijdelijke verblijven heeten *baroega*, dubbele huizen *bola sada*, jachthuizen *langkeang*, en lusthuizen *bola djàbà*, een huis dat veel van een kooi van een vogel heeft.

De masigits, die gewoonlijk in het centrum der kampongs. staan, zijn vierkante gebouwen met een spits toeloopend dak. De masigit van Palopo is van steen en nog al hecht gebouwd.

De Toradja's wonen verspreid en in kleine tuinhuizen; geregelde kampongs worden bij deze bergbewoners niet aangetroffen, ondanks de bewering van den heer RIEDEL.

De kleeding van den gewonen Loehoerees bestaat uit een korte broek van wit katoen (*saloewara pontjo*), een bontgekleurde sarong (*lipa*) een hoofddoek (*pasapoe*) en een buikgordel (*pabăkăng*). Verder draagt hij om zijn gordel een *poeroekăng* (tabakszak) van zwart, groen of rood laken, tot berging van zijne sirih-ingredienten, van geld en van zijne amuletten, en daaroverheen zijn kris, kawah (*badi*) of kalewang, bevestigd door een krisgordel, genaamd *tali bănang*. Is hij op reis, dan heeft hij ook de lans in de hand.

De voornamen dragen dezelfde kleedij, met dit onderscheid dat zij een korte rood zijden broek aan hebben, dat de scheden hunner krissen van goud zijn (*pasan timpo*), dat hun krisgordel van passement is (*tali bănang padjama*) en dat hunne sarongs en hoofddoeken geglansd zijn (*rigaroesoe*).

Een baadje wordt alleen bij plechtige gelegenheden of op reis aangetrokken.

De goeroe's of geestelijken hebben gewoonlijk een mutsje op, en dragen in den regel ook lange witte baadjes. Den

rozenkrans (*bilampilang*) bevestigd aan een zakdoek, hebben zij meestal in de hand, of om het gevest van den *badi* of *kawali goeroe* (het wapen van den priester, zijnde een smalle badi met het gevest naar boven gekeerd) geslagen. Deze *kawali* steekt in een gordel met een groote ovale plaat van goud, zilver of koper.

De vrouwen dragen een korte broek en daarover de bont gekleurde sarong; in huis hebben zij geen baadjes aan, anders een zwart, bruin, rood of doorschijnend kort baadje al naar gelang van haar leeftijd. Jonge meisjes dragen doorschijnende zijden baadjes. Op reis zijn al deze baadjes wit van kleur, en dragen de vrouwen bovendien een rooden doek over het hoofd.

De versierselen zijn ringen, oorbellen, arm- en voetenbanden, en borstplaten van goud, zilver of koper, al naar gelang van stand of rijkdom.

De hofkleedij is het bovenlijf naakt, een *tapong* (een lang baadje) bij wijze van sarong om het lijf en boven de kris gedragen, en een *sangko* (Boegineesch mutsje).

Niemand mag op het vorstelijke erf worden toegelaten dan met een mutsje op en een lans in de hand; degenen die hoofddoeken dragen moeten bij de *taboetaboewang* blijven. Ook moeten de leden van den Hadat en de voorname prinsen, wanneer zij den vorst bezoeken, hun eigen sirihdoos (*epoe*) in de hand nemen.

Bij festiviteiten of plechtige gelegenheden worden zijden kleêren gedragen (*pasangingăng*), met een zwarte *tapong* en een zwart mutsje voor de onderen in leeftijd, terwijl de jongeren een wit mutsje en een witte *tapong* dragen.

Gouden knopen aan de baadjes zijn zeer gewilde artikelen, ook gouden platen aan den krisband met allerlei koranische inscripties bij wijze van amulet. Ook de vrouwen van de voornamen dragen bij feestelijke gelegenheden zijden baadjes.

Jonge prinsen die ten hove zijn, moeten de sarong bij wijze van jurk om het lijf dragen en daarboven de kris in een gordel; deze kleedij heet *matapi risaliwăng* en de prinsen *patapi-risaliwăng* (jonkers).

Kinderen loopen in den regel naakt; bij de voornamen dragen deze kinderen gouden borstplaten (*kawari*), gouden arm- en voetenbanden (*poto's*) gouden versieringen om den hals (*geno*), gouden amuletten om den bovenarm (*sima*) en gouden schaamdeeldeksels, voor meisjes *djempang* en voor jongens *atjo-atjo*, die beiden den vorm hebben van pudendum en penis.

Ten teeken van waardigheid draagt een ieder die een rijksbetrekking bekleedt, een klein kort lansje in de hand en mogen zij zich de sirih-doos achteraan laten dragen. Vorsten, rijksgrooten en aanzienlijke prinsen laten zich de lans vooruitdragen, de vorst en de voornaamste rijksgrooten ook hun waardigheidsschild (*lengoe* of *kaliawo*), hun *basi paka* (lans met twee of drie punten gelijk een vork), hun waterketel (*tjere*) en sirih-doos (*epoe* of *lambong ota*).

In den oorlog zijn de voornamen gewapend met eene *basi banranga* (lans met vederbossen) en hebben zij de *badjoe rante* (maliënkolder) aan, de minderen hebben gewone lansen of zijn met geweer en kalewang gewapend.

De Toradja zijn verschillend gekleed. Zij die veelvuldig met de kustbewoners in aanraking komen, hebben witte korte broeken, witte sarongs en witte baadjes aan, evenzoo de vrouwen. De mannen dragen echter om het hoofd geen doek, maar een rol touw ter lengte van twee à drie vadems. De echte Toradja heeft echter niets anders aan dan een *soengkali* (*tjidako*) van boomschors en een sarong of van boomschors of van wit eigen geweven katoen. Zijn wapen is een kalewang, een parang, een lans en de blaaspijp met de vergiftigde pijltjes. Trekt hij ten oorlog of gaat hij uit koppensnellen, dan zet hij zijn rotan hoed met koperen hoorns (*lake*) op, steekt zich in een van boomschors vervaardigde harnas, genaamd *baboekara* of *parakang*, en voorziet zich verder van een vierkant houten of een rond van rotan gevlochten schild (*lengoe* of *djobang*). Ook vuurwapenen zijn in de laatste jaren erg bij hen in gebruik geraakt.

In plaats van de *poeroekang* of tabakszak, hebben de Toradja's een van rotan of anämi gevlochten mandje bij zich,

dat zij aan een riem over de schouders en afhangende onder den arm dragen.

Vrouwen dragen op hare tochten een van rotan of bamboe fijn gevlochten *toedoeng* of breedgeranden hoed op haar hoofd.

De talen, die in Loehoe gesproken worden, zijn de Boegineesche en de Toradjasche.

Van 't Boegineesch zegt Dr. B. F. Matthes het ondervolgende.

„Deze taal is die van een volk, dat onder ons Europeanen den naam draagt van Boegineezen, zeker naar het Maleische *orang Boegis*.

„Dit *Boegis* is echter eene verbastering van *Woegi*; want de menschen welke deze taal gewoonlijk spreken, noemen zich zelven *To Woegi* „menschen van Woegi". Woegi is nu de naam van een kampong aan de Walanni rivier.

„De bewoners van deze kampong hadden in oude dagen, en wel ten tijde van Saweregading, die met een dochter van den koning van Tjina (het tegenwoordige Lagoesi en Wadjo) gehuwd was, bij de talrijke bezoeken, die deze vorst uit onderscheidene landen ontving, de rol van tolken te vervullen. Vandaar dat die vreemde volkeren, wanneer zij den van Loehoe afkomstigen monarch bezochten, gedurig van Woegi spraken, en de taal die niet alleen aan het hof van Saweregading, maar door geheel Pamana, Wadjo, Soppeng, Boni, de Adjatapparangs, Barroe en Tanette gesproken wordt, met den naam van basa to Woegi of basa Woegi bestempelden.

„Het Boegineesch behoort, evenals het Makassaarsch, tot den zoogenaamden Polynesischen taalstam, te weten tot dien taalstam, welke zich over de eilanden in de Indische zee van af Madagascar in het westen, oostwaarts tot het Paasch eiland toe in den Stillen oceaan, in allerlei vertakkingen uitgebreid heeft, en wel tot de voornaamste hoofd vertakking van dezen taalstam, n. l. die welke zich over den Indischen Archipel verspreid heeft. Geen wonder derhalve, dat het

Boegineesch groote overeenkomst heeft met het Javaansch, Maleisch, doch inzonderheid met het Makassaarsch, eene overeenkomst niet zoo zeer in klanken en woorden, als wel in de wijze van woordvorming en syntaxis, aangezien genoemde talen insgelijks tot deze hoofdvertakking van den Polynesischen taalstam behooren.

„Even als 't Makassaarsch is ook 't Boegineesch bijzonder arm aan woorden, die het algemeene moeten uitdrukken, en daarentegen zeer rijk aan zoodanige, welke 't meer bijzondere te kennen geven.

„Zoo heeft men bijv. geen algemeen woord voor dragen, maar bijzondere bewoordingen voor de verschillende wijze, waarop men iets draagt, terwijl verder de algemeene woorden meer dan eens van bijzondere afgeleid zijn, bijv. van 't Boegineesche *manoe* (kip), het Boegineesche *manoe manoe* (vogel).

„De taal is dus in zeker opzicht rijk, in zeker opzicht arm. Om aan deze armoede te hulp te komen, en ook soms, zonder dat er de minste noodzakelijkheid voor bestond, heeft de Boeginees, evenals de Makassaar, uit andere talen woorden genomen. Dat de stamverwante Polynesische talen hierbij de grootste rol gespeeld hebben, is in den aard der zaak gelegen. Doch andere talen hebben blijkbaar haren invloed uitgeoefend. Zoo treft men ook in het Boegineesch nu en dan eenige Sanskrit woorden aan; doch hun getal is slechts gering, zoodat het niet onwaarschijnlijk is, dat zij door middel van het Javaansch of Maleisch in de taal zijn opgenomen.

Duidelijker zijn de sporen van 't Arabisch, dat sedert de omhelzing van het Mohamedaansche geloof door de Boegineezen en Makassaren, in het begin der 17e eeuw, beider talen met eene menigte woorden verrijkt heeft. Nu eens werd zulks vereischt, om uitdrukkingen voor godsdienstige denkbeelden te vinden, dan eens geschiedde het enkel uit ingenomenheid met de in hun oogen eeniger mate heilige taal.

„Ook van het Portugeesch en van het Hollandsch heeft de Boeginees enkele woorden overgenomen.

„Van onderscheidene taalsoorten, zooals men die in het Javaansch aantreft, te weten: het Ngoko, het Krâmâ, het Madijâ en meer andere, heeft de Boeginees evenmin als de Makassaar eenig denkbeeld.

„Echter is het Boegineesch rijk genoeg, om het onderscheid in rang en stand bij het spreken duidelijk te doen uitkomen.

„Ook van het dialectverschil valt in 't Boegineesch eigenlijk niet te spreken.

„Iets geheel anders is het onderscheid tusschen oud-Boegineesch en dat Boegineesch hetwelk nog heden ten dage algemeen in gebruik is.

„Die oude taal vindt men vooral in een onder de Boegineezen algemeen bekend heldendicht, dat zijn naam draagt naar zekeren La Galigo, wiens persoon daarin een voorname rol speelt en daar nu de vader van La Galigo, met name Saweregading, uit Loehoe afkomstig is, vindt men daar in de tegenwoordige taal nog vele overblijfselen van het oud Boegineesch.

„Ook de bissoe's bedienen zich bij hunne plechtigheden en zangen gewoonlijk van de oude taal.

„Verder heeft men onder de Boegineezen een soort van dieventaal, bekend onder den naam van Basa to Bakkă, naar de kampong Bakkă in Soppeng, eertijds een echt roofnest en verblijf van slecht volk".

Aldus de heer MATTHES; ik voor mij geloof dat zoowel de Boegineesche als de Makassaarsche taal, eene verfijning is van de Toradja'sche talen, en wel om reden zeer vele Boegineesche en Makassaarsche woorden geheel gelijkduidend zijn aan de Toradja'sche. Trouwens de Boegineesche taal is van Loehoe afkomstig, vanwaar zij zich van lieverlede over Zuid-Celebes uitgebreid heeft, en waar zij door de aanraking der bevolking met vreemdelingen successievelijk is beschaafd en gewijzigd.

De heer MATTHES, die niet in de gelegenheid was om de

Toradja'sche en de daaraan verwante Mandar'sche- en Sangalla'sche talen te bestudeeren, heeft dit natuurlijk niet kunnen bevestigen; en toch bij nauwkeurige vergelijking van zeer vele Boegineesche en Makassaarsche met Toradja'sche woorden komt men tot de hierboven bedoelde overtuiging.

De Boegineezen hebben een eigen letterschrift; zij bedienen zich van dezelfde 19 letters als de Makassaren, doch hebben er nog vier samengestelde bijgevoegd, zoodat hun alphabet uit 23 letters bestaat; een oud schrift bestaat bij hen niet.

Hun litteratuur is nogal uitgebreid en rijk in verscheidenheid. De heer MATTHES verzamelde tijdens zijn dertigjarig verblijf op Celebes ongeveer 130 handschriften, handelende over verschillende onderwerpen. De voornaamste waren gedichten, heldenzangen, geschiedenissen, wetten en allerlei voorschriften. Alleen het La Galigo gedicht bestaat uit meer dan twintig deelen. Al deze geschriften munten uit door scherpzinnigheid, smaak en schoone keuze van woorden. Hunne gedichten behoeven niet onder te doen voor die van iedere beschaafde natie, terwijl hunne handelswetten en geschriften over allerlei rechtspleging getuigen van scherpzinnigheid, en goede beginselen omtrent jurisprudentie.

Het Boegineesch, dat in Loehoe gesproken wordt, is evenals in Boni, zuiver en niet zooals in Wadjo of Sidenreng vermengd met allerlei harde en onwelluidende achtervoegsels. 't Is de taal van den beschaafden Boeginees, hier en daar opgeluisterd door eenige oud Boegineesche woorden.

De Boeginees in Loehoe spreekt echter ook nog het Sangalla'sch, de taal waarvan hij zich in zijne dagelijksche omgeving bedient.

Dit Sangalla'sch schijnt de hoofdtaal te zijn van de aan Loehoe ondergeschikte Toradja'sche stammen; 't heeft veel overeenkomst met het Toradja'sch, dat in de omstreken der Mandarsche staten gesproken wordt, en ook met het Boegineesch, maar vooral met het Makassaarsch.

Eene eigenaardigheid der Toradja's is dat zij het zoogenaamde *adamakätjä* der Boegineezen niet kunnen spreken,

zijnde de uitdrukking *ă*, bijv. in *paimăng* (wederom), *makăda* (zeggen), *rilalăng* (daar binnen), welke *ă* moet uitgesproken worden als onze *e* in behalve, begin en geloof, maar welke door den Toradja als de gewone *a* wordt uitgesproken. bijv. *paimang*, *makada* en *rilalang*.

De Loehoereezen beweren dat iedere Toradja stam eene afzonderlijke taal heeft, zoodat het aantal Toradja'sche talen legio moet zijn.

Wegens gebrek aan gegevens kan de werkelijke sterkte der bevolking van Loehoe niet worden opgegeven. Wat er van bekend is, is slechts eene raming of gissing.

Het Boegineesche gedeelte van Loehoe bestaat uit de kustlanden, de hoofdplaats Palopo en de hoofdkampongs van Mengkoka.

De kampongs aan de kust zijn 45 in getal.

Wordt nu aangenomen, dat deze kampongs, met de daarbij behoorende kleinere onbekende kampongs, ieder uit 50 huizen bestaan, en dat ieder huis door tien personen, wat niet hoog geschat is, bewoond wordt, dan geeft zulks eene bevolking van 22.500 zielen.

De hoofdplaats Palopo bestaat uit de kampongs:

Tapponge.	met	100	huizen.
Mangarabombang.	„	30	„
Pandjalaë.	„	70	„
Tjampaë.	„	10	„
Boneë.	„	30	„
Paroempangeë.	„	30	„
Amasangang.	„	60	„
Soeratănga.	„	4	„
Padjalesang.	„	5	„
Bola sadaë.	„	5	„
Batoepasi.	„	10	„
Bentoeroe.	„	4	„
Tampotikka.	„	6	„
Waroe-ë.	„	3	„

Transporteere 367 huizen.

Per Transport 367 huizen.

Soongka.	met	20	„
Penggoli.	„	30	„
Sabamparoe.	„	30	„
Laminda.	„	40	„
Kampongberoe.	„	3	„
Balandaai.	„	4	„
Ladiadia.	„	7	„
Rampoewang.	„	6	„

te zamen 507 huizen,

ieder bewoond door 20 personen geeft eene bevolking van 10.140 zielen.

Het eiland Palopo telt 40 huizen ieder bewoond door 10 personen geeft 400 zielen.

De drie hoofdkampongs van Mengkoka tellen.

Kalako.	60 . . .	huizen.
Tohowa	100 . . .	„
Passoeloe.	20 . . .	„

te zamen 180 huizen met

een bevolking ieder van 20 personen, geeft een totaal van 3600 zielen.

Neemt men nu aan dat de Toradja-landen eene oppervlakte beslaan van 500 vierkante geographische mijlen, en dat op ieder vierkante geographische mijl 300 menschen wonen, dan zou de Toradja'sche bevolking 150.000 zielen bedragen, zoodat op die wijze voor Loehoe eene bevolking verkregen wordt van

kustbewoners.	22.500 . .	zielen.
hoofdplaats Palopo.	10.140 . .	„
eiland Palopo.	400 . .	„
Mengkoka.	3.600 . .	„
Toradjas.	150.000 . .	„
of te zamen.	186.640 . .	zielen.
waaronder.	36.640	Boegineezen.

Ik vermeen dat de hier boven bedoelde berekening de

eenige aannemelijke is, om het bevolkingscijfer van Loehoe te gissen. (¹)

Ten slotte zou men, op grond der bewering van de Loehoereezen, dat de Toradja streken nog al sterk bevolkt zijn het geraamde bevolkingscijfer kunnen brengen tot het ronde getal 200.000 zielen, wat dan ook niet te hoog geschat is.

III. REGEERING.

Het hoofd van den staat is een vorst met den titel van *Padjoeng*, in wiens handen het hoofdste gezag berust, en die over leven en dood te beschikken heeft.

Hij moet zijn een *aroe matasă* (van zuiver vorstelijk bloed), en gesproten uit het echte vorstengeslacht (*widja manoeroeng*).

Door den Hadat gekozen, en als een hemelsch wezen vereerd, mag hij dan pas den titel van Padjoeng voeren, wanneer hij gekroond is (*ri lante*), anders is hij eenvoudig *Datoe*.

De waardigheid is erfelijk, zoowel in de vrouwelijke als in de mannelijke linie; alleen bij hooge uitzonderingen worden vrouwen verkozen.

Verder is het eene vereischte dat de vorst wettig, dus met eene prinses van den bloede, gehuwd zij, opdat bij plechtige gelegenheden ook de vrouwen der rijksgrooten en van de voornaamste prinsen ten hove kunnen gerecipieerd worden.

Bij sterfgevallen mag het lijk van den vorst niet worden ter aarde besteld, dan nadat zijn opvolger als vorst is uitgeroepen.

Die uitroeping moet echter binnen 24 uren na den dood van den vorst geschieden.

Bij de ter aarde bestelling moeten alle hoofden van de tot Loehoe behoorende landstreken, zelfs die van de verst verwij-

(¹) Indertijd werd bij de berekening der bevolking in de Gouvernementslanden als maatstaf aangenomen, dat op iedere vierkante paal 127 zielen wonen, terwijl voor de vorstenlanden werd vastgesteld 60 zielen op een vierkante paal. Stelt men nu dat een vierkante geographische mijl gelijk is aan vijf vierkante palen, dan zouden de Toradja-landen eene oppervlakte beslaan van 2500 □ palen. Dit getal nu met 60 vermenigvuldigd, geeft een totaal van 150.000 zielen.

derde Toradja-stammen tegenwoordig zijn, en moeten de laatst genoemden bij wijze van rouwbeklag ieder een stuk *widang*, zijnde een stuk grof wit katoen van eigen weefsel, dat tot doodskleed dienen moet, opbrengen.

Heeft de vorst zich jegens het land misdragen, dan wordt hij van den troon vervallen verklaard, en moet zijn vervanger eveneens binnen 24 uren optreden.

Deze opvolger is gewoonlijk de *Opoe tjäning* of kroonprins (de gewilde, de begeerde, de geliefde of beminde, van het woord *tjäning* zoet), die daartoe reeds vooraf door den Hadat in overeenstemming met de voornaamste prinsen van het land verkozen wordt en tot welk einde gewoonlijk uitverkoren wordt de oudste wettige zoon van den regeerenden vorst.

En is de *Opoe tjäning* bij zijn optreden nog onmondig, dan wordt het bestuur voor hem door den geheelen Hadat uitgeoefend, zonder dat een afzonderlijke voogd aangesteld wordt.

Bij de kroning van een vorst (*lanti*) moet geheel Loehoe tegenwoordig zijn, dus ook weer de Toradja'sche hoofden van de verst verwijderde landstreken.

Dit is oorzaak dat de kroning tegenwoordig maar hoogst zelden plaats vindt; de laatste der Loehoesche vorsten die gekroond werd, was dan ook zekere We Tanrijawaroe, de grootmoeder van den in 1880 overleden vorst To Baroewe Matinrowe ri Limpomadjang, dezelfde die in het begin dezer eeuw regeerde en die met wijlen den vorst van Soppeng Matinrowe ri Amalana gehuwd was, en aan wien de Engelschen in 1814 een gouden gordelplaat met toepasselijke inscriptie vereerden. Later is er geen Loehoesche vorst meer gekroond geworden, zoodat geen harer opvolgers eigenlijk den titel van Padjoeng mochten voeren.

Op welke wijze de krooning van een Loehoeschen vorst geschiedt, vindt men beschreven in het werk van Dr. B. F. Matthes, handelende over de bisoe's of heidensche priesters en priesteressen van Celebes.

Het voornaamste dier beschrijving laat ik hieronder volgen:

De titel van den koning van Loehoe is die van Padjoeng, d. i. regen of zonnescherm.

Geen wonder alzoo, dat hier bij de huldiging de in oostersche landen reeds in het algemeen zoo hoog aangeschreven pajoeng een dubbele waarde heeft.

Het vervaardigen van de roode, voor dit feest bestemde pajoeng gaat met veel moeite gepaard. De baleinen mogen slechts van Lelewaoe ten Noorden van Mengkoka, de stof waarmede de pajoeng bekleed moet worden, een stof veel kostbaarder dan zijde of satijn, alleen van Weoela, boven op het gebergte van Oesoe, de stok niet dan van Baeboenta afkomstig zijn.

Al die bestanddeelen nu moeten op plechtige wijze en in statigen optocht door opzettelijk daartoe aangewezen personen, en vooral van de zooeven genoemde zeer ver van elkander verwijderde plaatsen gehaald worden, dewijl zij daar in oude tijden uit den hemel op aarde nedergedaald zouden zijn. En dan is het ten slotte geenszins onverschillig, aan wien de samenstelling van het kunststuk opgedragen worde.

Dit werk is enkel en alleen toe te vertrouwen aan een afstammeling en naamgenoot van zekeren Pantjaï, die nergens anders wonen mag dan te Pao, ten oosten van Palopo, de hoofdstad van het rijk van Loehoe.

Wanneer de pajoeng eindelijk gereed is, worden de Poewa matowas, die bij deze gelegenheid twee in getal schijnen te zijn, de een geheel in het geel gekleed, met hun ganschen stoet van bisoe's afgevaardigd, om dit gewichtig stuk van Pao af te halen, en naar het vorstelijk paleis van Loehoe te Palopo over te brengen.

Dat dit niet stilletjes in zijn werk gaat, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Alle muziekinstrumenten en duivelbanners toch verbonden aan de werkzaamheden der bisoe's, worden medegenomen om daarmede een oorverdoovend geraas te maken, terwijl door de bisoe's voortdurend gedanst wordt

onder het zwaaien der duivelbanners en het p evelen van toorerformulieren.

En onder dit alles wordt insgelijks niet verzuimd, om die pajoeng gedurig met betooverde geroosterde rijst te bestrooien. Aan het paleis gekomen wordt onder het schieten met lela's en geweren, nog meer leven en rumoer gemaakt.

In het paleis aangekomen, wordt in het vertrek, waar de rijkssieraden gewoonlijk bewaard worden, eene plaats aan de roode pajoeng ingeruimd, en deze op een soort van staatsiebed gedeponeerd. Aan Pantjaï wordt dan opgedragen om voor de pajoeng goed te waken.

Als de tijd van het feest nabij is, kleedt men den in te wijden vorst geheel op de wijze der voorouders, en dit is dus, gelijk men zich voorstellen kan, al zeer eenvoudig. Zelfs aan een sarong valt niet te denken. Men bepaalt zich slechts tot een doek, die om het middel geslagen, en tusschen de beenen doorgehaald wordt. Doch hierin voegt een inlandsch vorst zich gemakkelijk. Lastiger is het hem, dat hij in dit costuum zeven dagen en nachten op eene soort van rustbed moet doorbrengen, met slechts een harde kokosnoot tot hoofdkussen.

Dat hij dan ook al dien tijd weinig rust geniet, laat zich begrijpen, vooral, wanneer men daarbij bedenkt, dat er door de bisoe's zooveel mogelijk gezongen en gedanst wordt, en men hem gedurig uit de Latowa, een oud werk over inlandsche wetten en gebruiken, voorleest.

Dit alles geschiedt hoofdzakelijk om te voorkomen, dat de booze geesten het op verstoring zijner eeuwige rust toeleggen. Als de zeven dagen en nachten van harde beproeving voor den vorst verloopen zijn, verschijnt de *pantja*, een soort van staatsie-draagstoel, die te Wotoe, dat in de nabijheid van Pao gelegen is, vervaardigd werd, voor de deur van het paleis. En nu gaat de vorst naar beneden met den Opoe Patoenroe, of eersten rijksraad aan de rechter en de Opoe Pabitjara of tweeden rijksraad, aan de linkerzijde.

In de *pantja* gestapt, wordt hij, onder het lossen van

het geschut, en te midden van het gejuich der menigte, door de prinsen en grooten des rijks, maar vooral door dansende en zingende bisoe's, naar een hoog gebouw, dat den naam van *tanabangkala* draagt, begeleid.

Dit bestijgt hij alleen hand aan hand met zijn' eersten staatsdienaar, den zoo even genoemden Opoe Patoenroe.

Geheel boven gekomen, gaan zij tegen over elkander zitten, met een steen, waartegen zij beiden met de voeten drukken, in hun midden, terwijl beiden de rechterhand aan het gevest aan de *alamäng* of sabel, en Opoe Patoenroe met zijn linkerhand des vorsten linkerduim vasthoudt.

Naar het schijnt doelt die steen op de al oude wetten en gebruiken des lands, die de vorst en de Opoe Patoenroe als eerste representant des volks, bestendig, ja met het zwaard in de hand, hopen te verdedigen.

Daartoe verbindt zich dan ook de vorst op nieuw bij deze gelegenheid. En dit verband wordt op plechtige wijze door den Opoe Patoenroe bezegeld door, als ware hij de opperpriester des lands, de bij het sluiten van een huwelijkscontract gebruikelijke gewoonte te volgen, en den linkerduim des vorsten met zijne linkerhand te omvatten.

Terwijl de vorst en de Opoe Patoenroe daarboven deze zinnebeeldige handeling verrichten, staat Pantjaï beneden met de roode pajoeng in de hand, en roept met luider stemme dat hij voor een oogenblik het woord verlangt te hebben.

En als de menigte dan eindelijk een weinig tot bedaren gebracht is, noodigt hij het volk van Loehoe uit, dat men hem zijn pajoeng afkoope, om die voortaan boven 's vorsten hoofd te houden.

Dadelijk springt de Opoe Pabitjara toe, om met de linkerhand naar den stok van de pajoeng te grijpen. En zoo staan weldra beiden tegenover elkander, met de linkerhand aan de pajoeng, en met de rechter aan het gevest van hun zwaard. „Geef me toch de pajoeng", roept de Opoe Pabitjara. „Gij krijgt die niet", zoo luidt het antwoord van Pantjai, „tenzij

gij mij den prijs, dien ik daarvoor vorder, voldoet. En zoo gij haar met geweld wilt nemen, zonder mij te betalen; welnu dan zullen wij er om strijden".

Op de vraag hoeveel Pantjai voor zijn pajoeng vraagt, verneemt Opoe Pabitjara, dat hij die bekomen kan voor vier schoone maagden en vier krachtige welgevormde buffelhoeders.

En nauwelijks heeft Pantjai dit gezegd of de Opoe Patoenroe roept van boven: „Ik koop het voor dien prijs, Pantjai! om haar boven het hoofd van mijnen vorst te houden".

Als de koop daarop gesloten en de pajoeng door den Opoe Pabitjara naar boven gebracht is, maakt de Opoe Patoenroe haar open en stelt haar zoo, dat het hoofd van den vorst daarmede overschaduwd wordt, die van nu af aan niet meer *Datoe,* maar naar die pajoeng, de *Padjoeng,* dat is regen- of zonnescherm, van Loehoe genoemd wordt.

Daarna beginnen al de vorsten en hoofden van Loehoe één voor één met de kris in de hand, al dansende, en onder het uiten van allerlei hoogdravende grootspraak, trouw aan den nieuwen vorst te zweren.

Deze gewoonte van trouwzweren, bekend onder den naam van *mångåroe,* eindigt dan gewoonlijk daarmede dat ieder zijne hartstochtelijke ontboezeming van achting en genegenheid besluit met zijn hoofddoek of muts af te nemen, en de handen voor het voorhoofd samenbrengende, eerbiedig zegt: „Hulde zij u gebracht, o vorst! Oe-sampaë!".

Ten slotte betuigt ook de nieuwe vorst met de kris in de hand zijne verkleefdheid aan Rijksraad en volk.

En nu vangt op nieuw de taak der bisoe's aan, die wederom met de Poewa matowa's aan het hoofd, rijkelijk met geroosterde rijst strooien, en het geraas nog vermeerderen door hun zang en dans.

Als de vorst eindelijk van dat hooge gebouw der wijding (*tana-bangkala*) naar beneden komt, heeft er nog eene door de bisoe's bestuurde plechtigheid plaats, die eertijds zooals onder anderen uit de La Galigo gedichten blijkt, ook bij andere feesten, bijv. wanneer een prinsje of prinsesje voor het eerst

de voeten op aarde zetten zoude, gelijk ook bij vorstelijke bruiloften, niet achterwege mocht blijven.

Men had bij die *tana bangkala* ter weerszijden van den weg bamboezen geplant, en die rijkelijk behangen met gouden armbanden en halsketens, met prachtige kleedingstukken en andere kostbaarheden, met oliteiten van allerlei aard, die als 't ware de takken en bladeren, doch vooral ook de vruchten van levende bamboe, moesten voorstellen.

Door die laan van boomen (*mänrawe*) nu wordt de pas gehuldigde vorst gedragen, of bij de hand geleid, terwijl men hem uitnoodigt, om toch van de vruchten dier ten zijnen behoeve door de onderdanen geplante boomen te plukken.

En wanneer hij dan die laan uitkomt, laat men hem over eenen witten looper gaan, achtereen volgens de voeten zettende, vooreerst op een metalen bak (*ompŭ sekati*), die een met een witten doek overdekten buffelkop, en daarboven een stuk goud ter grootte en in den vorm van een voetzool bevat; daarna op eene soort van porseleinen schotel (*salabatta*) met aarde, die alleen voor groote feesten door de bisoe's van ververwijderde zoogenaamde heilige plaatsen gehaald, en met allerlei oliteiten vermengd wordt; en eindelijk op een negental metalen bakken met padi-aren.

Deze symbolische handeling geeft den wensch te kennen, dat 's vorsten pad voortaan effen en blank, ja door niets verontreinigd zij; dat hij vooral overvloed van rijst en buffelvleesch voor zich zelven en zijne onderdanen hebbe; dat voorts zijn schatkist rijkelijk van goud voorzien zij; zoodat hij als 't ware steeds over een bodem van goud loope; eindelijk dat zijn levensweg met geurige en welriekende bloemen bezaaid, door godsvrucht geheiligd zij.

Na deze wandeling stijgt hij dan weder in de staatsie palankijn of draagstoel om naar zijn paleis terug te keeren.

Maar wanneer hij daar aangekomen is, duurt het ook nog weder geruimen tijd, eer dat hij boven is.

Een van de Poewa matowa's, te weten die welke geheel in het rood gekleed is, klimt het eerst den trap op, met

den aan het eene uiteinde van den langwerpig smallen zijden doek vastgemaakten armband in de hand, terwijl hij den armband aan het andere uiteinde door den in het geel gekleeden Poewa matowa, die vooreerst beneden blijft staan, laat vasthouden. Als hij nu boven is, wil hij den vorst, die door den Poewa matowa beneden bij de hand geleid wordt, kwansuis niet in het paleis toelaten, en vraagt aan dien Poewa matowa, wie dat toch is die daar beneden staat? en waar hij vandaan komt? wie zijn vader is? en wat hem recht geeft in het paleis te komen wonen, die gewijde plaats waar de rijkssieraden bewaard worden?

De Poewa matowa beneden antwoordt dan: „Luister naar mijne rede. Het is een vorst gesproten uit het geslacht van Batara Goeroe, die in een bamboe uit den hemel nedergedaald, op aarde geleefd heeft met We-njili-timo, de uit het schuim der zee verrezene. Hem staat het alzoo vrij, om op te gaan in dit paleis, en zich, even als zijne voorouders, eerbied en hulde te laten bewijzen."

Na het vernemen dezer inlichting, komt de in het rood gekleede Poewa matowa terstond naar beneden, om, gelijk de andere Poewa matowa, den pas gehuldigden vorst met geroosterde rijst te bestrooien, en hem onder het gejuich der menigte bij de hand naar boven te leiden.

Hier neemt de vorst dan plaats op een soort van rustbed, terwijl hij in den rug door een hoog kussen gesteund wordt.

Ten slotte heeft er een groote maaltijd plaats, waarbij vorst en volk rijkelijk onthaald worden.

En als eindelijk de gasten allen huiswaarts keeren, verzuimt niemand, het zij hoog of laag geplaatst, zich bij het scheiden voor den vorst neder te werpen, en hem nogmaals eene hulde te brengen, waarop hij thans zoo ten volle aanspraak maken kan.

De plechtigheden bij de begrafenissen zijn nog omslachtiger, en ook hier spelen de bisoe's eene voorname rol.

Deze bisoe's, — die het volle vertrouwen van den vorst genieten, — zijn tevens belast met de bewaking der rijkssieraden

die in de vorstelijke woning moeten blijven, onafscheidelijk van den Vorst.

De *Hadat* of rijksraad van Loehoe is in twee categoriën verdeeld.

De opperste raad, genaamd *Pakatani-adăe* (die de hadat in handen heeft) bestaat uit:

1. den Opoe Patoenroe,
2. den Opoe Pabitjara,
3. den Opoe Tamarilalang, en
4. den Opoe Balirante,

aan welk college toegevoegd is de Opoe Tjăning of kroonprins.

Deze vijf grootwaardigheidbekleeders voeren ook den titel van Tamaradjaë (de groote heeren) welke titel echter op verlangen van den Gouverneur van Celebes en Onderhoorigheden voor den vervolge afgeschaft is.

De tweede categorie, genaamd *Adăaseraë* (de negen hadatsleden) bestaat uit:

1. den Opoe Madeka ri Panrang,
2. den Opoe Madika ri Boewa,
3. den Opoe Madika ri Baeboenta,
4. den Opoe Wage,
5. den Opoe Tjenrana,
6. den Opoe Gontjinge,
7. den Opoe Matjange,
8. den Opoe Kamoemoeï en
9. den Opoe Lalan-tonro.

Van deze negen vormen de drie eersten een afzonderlijk college genaamd *Pangadarang Matjowaë* (de oudsten der hadatsleden).

Aan het hoofd van dezen gezamenlijken rijksraad staat de Opoe Patoenroe, zijnde de eerste man na den vorst, die als 't ware zijne bevelen door een ieder doet opvolgen, gehoorzamen, naar het woord *toenroe* [1].

[1] Aan den tegenwoordigen titularis is de persoonlijke titel toegekend van Măkadangăn tana (spreker voor het land of die uit naam van het land spreekt).

Vervolgens zijn de Opoe Pabitjara en Opoe Tamarilalang belast met de behandeling en oefening van alle loopende zaken, terwijl aan den Opoe Balirante de zorg is opgedragen voor 's vorsten inkomsten en kleeding, weshalve hij als zoodanig den sabandar onder zich heeft, en verantwoordelijk is voor de afdoening van alle handelszaken, en voor de aanraking met vreemdelingen.

De Pangadarang matjowae oefenen toezicht op de werkzaamheden toevertrouwd aan de overige leden van de Adă aserae, waarvan Opoe Wage de betrekking vervult van Anregoeroena Pampawa epoeë, d. i. het hoofd der sirih doosdragers en hofbedienden; Opoe Tjenrana die van Anregoeroena ata rijolange, d. i. aanvoerder van het lijfvolk, van de bewakers in de vorstelijke woning, terwijl de vier overigen allen Anregoeroena anakaroenge zijn, d. z. de bevelhebbers of leiders der prinsen, die aan 't hof zijn, en daar tot de hofhouding van den vorst behooren.

Wanneer echter belangrijke staats- of bestuursaangelegenheden moeten behandeld worden, nemen al deze leden van den hadat ook zitting in den raad, anders wordt de leiding van het bestuur eenvoudig overgelaten aan den Opoe Patoenroe met zijne mede pakatăni adă, bijgestaan door de adă matjawa.

De vorst heet dan in naam het hoogste gezag in handen te hebben, doch regel is het dat hij zich met niets bemoeit, en alles aan zijne Makadangăe tana overlaat, vooral wanneer iets dat niet in den smaak valt aan de orde is, bij welke gelegenheid dan gretig gebruik gemaakt wordt van het afschuivingssysteem. En daar nu in Loehoe zelf, hoogst zelden eensgezindheid onder de leden van den rijksraad heerscht, zoodat de een den andere telkens tracht te ontloopen, is regeeringloosheid daarvan het gevolg, of wel een ieder

---

omdat hij, toen zijne moeder tijdelijke vorstin was, uit naam zijner moeder regeerde en later toen hij na den dood zijner moeder tot vorst verkozen werd, van die waardigheid afstand deed ten behoeve van den tegenwoordigen Vorst, tengevolge waarvan ook deze hem als Măkadangăn tana bleef handhaven.

pleegt naar eigen goedvinden recht te spreken, van welk recht Opoe Patoenroe niet het minste gebruik (of misbruik) maakt.

De toevoeging derhalve van den Opoe Tjäning aan den oppersten raad, met het doel om zich voor de regeering te bekwamen, en zich met de staats- en bestuursaangelegenheden vertrouwd te maken, is vrij wel een wassen neus.

Al de hierboven vermelde betrekkingen zijn erfelijk in de familie.

De vorst wijst echter in overeenstemming met de overige leden van den hadat de persoon aan, die de vacante betrekking moet aanvullen.

Overigens wordt Loehoe bestuurd door hoofden van landschappen (*lili*'s of vazalen), die ieder in hun gebied het recht van zelfbestuur in handen hebben.

Deze hoofden zijn:

Opoe Palempa To Rongkong, hoofd van het landschap Rongkong;

Opoe Palempa To Oesoe, hoofd van Oesoe, ook wel Mangkole ri Matana, hoofd van Matana;

Opoe Mentjara Oge, hoofd van Wotoe;

Opoe Mentjara Malili, hoofd van Lelewaoe;

Opoe Mentjara Ngapa, hoofd van Mengkoka;

Opoe Palempa To Bentoewa, hoofd van Bentoewa;

Datoe Larompong, hoofd van Larompong;

Opoe Palempa To Soeling, hoofd van Soeling;

Opoe Madika ri Masambe, hoofd van Masambe;

Opoe Madika ri Panrang, hoofd van Panrang;

Opoe To Paninggowang, hoofd van Paninggowang en Seko;

Opoe Olang, hoofd van Olang;

Opoe Palempa To Waleenrang, hoofd van Waleenrang;

Opoe Mentjara Boraoe, hoofd van Boraoe;

Opoe Tjimpoe, hoofd van Tjimpoe en

Aroe Bariko, hoofd van Bariko;

terwijl de verschillende Toradja-stammen, ieder een Madika aan hun hoofd hebben, bijgestaan door Tamakakas en andere mindere hoofden.

Bovengenoemde hoofden zijn met hunne onderhoorigen tot bepaalde diensten jegens den vorst verplicht.

Zoo zijn de Torongkong's belast met de zorg over de veiligheid van den vorst. Zij zijn de vertrouwde lijftrawanten van den vorst en genieten als zoodanig eenige prerogatieven. Een ieder die hen beleedigt, is des doods schuldig, en wordt er bij ongeluk een om het leven gebracht, dan moet er een bloedprijs opgebracht worden gelijk aan de waarde van tien andere menschen. Slaven mogen zij nimmer worden, en wanneer zij op de pasar komen, mogen zij naar believen van alles nemen zonder iets te moeten betalen.

Het hoofd en het volk van Masamba is verplicht om bouwmaterialen en werkvolk te leveren wanneer de vorstelijke woning moet vernieuwd of gerepareerd worden; een ander om dragers te leveren wanneer de vorst op reis gaat of om het paleis bij afwezigheid van den vorst te bewaken, en op die wijze wordt door een ieder in de lasten van het opperbestuur gedeeld.

Ten slotte is aan het hoofdbestuur toegevoegd een stel *soero*'s of zendelingen, die belast zijn met het overbrengen van brieven, bevelen en boodschappen, en die bij de hoofden en bevolking in hoog aanzien staan.

Deze bestaan uit kampongshoofden met den titel van *gŭlarăng*, *malowa* of *sariang*.

Zij worden door het kampongvolk gekozen, en door de respectieve landschapshoofden aangesteld, en zijn de uitvoerders van den wil dier landschapshoofden.

Op eigen gezag mogen zij in geenen deele handelen. Gewoonlijk zijn deze hoofden dan ook de gunstelingen van de landschapshoofden, die voor niets anders te zorgen hebben dan dat de opbrengsten en leveringen, waartoe de bevolking verplicht is, behoorlijk binnenkomen.

Aan 't hoofd van de geestelijkheid staat een *kali*, te Palopo gevestigd; hij heeft onder zich vier *imang*'s, verscheidene *katib*'s, *bila*'s en *dodja*'s, vier *maële*'s (ameles) of boodschaploopers.

Alle godsdienstaangelegenheden behooren tot de competentie van den kali, hij moet er voor zorgen dat alle voorschriften van den Islam getrouw worden nagekomen, en dat de godshuizen door het geheele land in bruikbaren staat verkeeren. Als hoofd van den *sjarat* spreekt hij recht in alle zaken betreffende huwelijken, echtscheidingen en nalatenschappen, en bij de behandeling van gewichtige zaken wordt ook zijn advies door den vorst en den hadat ingewonnen.

Daar in Loehoe de bisoe-dienst onder vorst en volk nog zeer in zwang is, zijn de Loehoereezen slechts in naam Mohammedanen, en zelfs de kali laat dit vrijwel blijken, doordien hij des Vrijdags nooit in de masigit komt, om de gemeente in 't gebed voor te gaan. Toch staat te Palopo een steenen masigit (een hecht gebouw), die van de eerste invoering van den Islam ± 1610 dagteekent.

Enkele Toradja-stammen hebben zich zoogenaamd laten bekeeren, en den Islam omhelsd. Iets van dien godsdienst begrijpen, doen zij echter niet, zoodat ook door de bekeerde Toradja's de *sangiang's* (geesten) met hart en ziel vereerd worden. De priesters dezer *sangiang's* worden *baliangs* genoemd en de vereering geschiedt althans in de Noordelijke Toradja landen, door eene rondedans, die al trippelende en onder het geraas van vele trommen wordt uitgevoerd. De *baliang's* hebben dan voor deze gelegenheden een plat vierkant mutsje op van gevlochten lontarblad, waarvan de bovenste hoeken met kippenveêren versierd zijn, en in de rechterhand een mesje met de punt naar beneden en de scherpe kant naar de binnenzijde gekeerd.

Dit rondtrippelen duurt dan nachten achtereen, zoolang tot zij er bij neêrvallen, in welk geval zij dan door den heiligen geest heeten bevangen te zijn.

In die overspanning wordt door hen allerhande wartaal gesproken, die als de wil der geesten wordt aangenomen.

Toradja's, die de Islam hebben aangenomen, worden *Toradja-mapato* (tamme Toradja), de overigen *Toradja djawa djawa* (onbeschaafde) of *Toradja kapere* (heidensche Toradja's) genoemd.

De Boeginees is echter steeds geneigd om den Toradja bij zijnen scheldnaam te noemen, te weten *Toradja pakanre asoe* (hondenvreter) of *Toradja pakanre oela* (slangenvreter).

De rechtspleging berust in handen van den Opoe Patoenroe en van de drie overige leden van den voornaamsten hadat (Pakatăin adae). Gemeenschappelijk overleg of samenwerking heeft echter hoogst zelden plaats, zoodat een ieder naar eigen goeddunken handelt, en er meer dan eens geen recht te verkrijgen is.

Handelaren zijn dan ook gewoon om bij het ontstaan van kwestiën onder hen, bij elkaâr te komen, een voorzitter te verkiezen, en dan zelve de zaak maar af te doen. Deze wijze van rechtspreken, waarbij in den regel de sabandar moet presideeren, heet *mabitjara oendang-oendang*, d. i. rechtspreken volgens geschreven wetten, te weten het handelswetboek der Wadjoreezen.

Het gevolg van een en ander is dat in Loehoe een ieder zijn eigen rechter is, en mocht het soms gebeuren dat de hadat zich de zaken aantrekt, dan is dat voor het meerendeel het gevolg van partijdigheid, omdat dan een vriendje moet worden geholpen.

De meeste straffen bestaan dan ook in boeten; verbeurdverklaring van iemands have en goed, en veroordeeling tot slavernij. Is de delinquent een prins of ander voornaam heer, dan moet hij al heel zwaar hebben misdreven, wanneer hem tijdelijk het verblijf ter hoofdplaats Palopo ontzegd wordt, anders valt hij niet onder het bereik der gerechtigheid.

Alleen bloedschande wordt met den dood gestraft en wel door middel van verdrinken.

De inkomsten van den Vorst bestaan voornamelijk in de inkomende en uitgaande rechten, welke in de havenplaatsen worden geheven, en jaarlijks ongeveer *f* 15.000 zouden bedragen; in de opbrengsten, waartoe de verschillende vazallen verplicht zijn, en in de revenuen zijner eigene landschappen.

De in- en uitgaande rechten worden door den Vorst met

de vier voornaamste leden van den hadat gedeeld, evenzoo alle homages, welke in natura opgebracht worden.

Overigens genieten de leden van den hadat en de landschapshoofden, alleen die inkomsten, welke zij van hunne landen trekken, zooals *săsoeng minanga* of doorvoerrechten op de rivieren, *săsoeng ală* of boschrechten te voldoen bij de vergunning om boschproducten te verzamelen of om timmerhout te kappen, en de gewone *săsoeng*, zijnde tolgelden of doorvoerrechten bij het vervoeren van koffie en andere handelswaren.

Verder de *săsoeng pasa* of pasar rechten en de *baratoe* zijnde de rechten geheven bij de verschillende dobbelspelen.

Daar waar sabandars gevestigd zijn, komen alle inkomende en uitgaande rechten ten bate van den vorst, anders vervallen ook die ten voordeele van de landschapshoofden.

De Toradja-stammen zijn verplicht om jaarlijks aan den vorst in natura op te brengen, een zekere hoeveelheid van al datgene wat hun land oplevert, bijv. goud, ijzer, kalewang's, kawali's of badi's, lansen, was, honig, damar, rotan, sago, koffie, anămi en anămi matten en mandjes. soms ook slaven, karbouwen en paarden, ieder naar gelang van zijn draagvermogen.

IV. GESCHIEDENIS.

Van de geschiedenis van Loehoe is weinig bekend.

Volgens oude overleveringen moet Loehoe, destijds genaamd Waria, de bakermat der Boegineesche beschaving, en in de 10e tot en met de 14e eeuw het machtigste rijk van Celebes zijn geweest. De Lagaligo-gedichten bevestigen althans dat Loehoe in die tijden, en wellicht reeds vroeger de suprematie over alle Celebesche staten en landen bezat.

Successievelijk in verval geraakt, kwam het onder de regeering van den Makasaarschen koning Toe ni Palangga [1], onder de heerschappij van het destijds zoo machtige Maka-

[1] De negende Makasaarsche koning, die omstreeks 1520 regeerde.

saarsche rijk, van welke heerschappij het eindelijk door SPEELMAN verlost werd, doch niet dan nadat één der Loehoesche vorsten te Boeton, bij gelegenheid dat de Makasaren aldaar door SPEELMAN verslagen werden, gevangen genomen was, en nadat de Makasaren in 't laatst der 16e of in 't begin der 17e eeuw, de Loehoereezen gedwongen hadden om het Mohammedaansche geloof aan te nemen.

Na den val van het Makasaarsche rijk in 1667 en nadat het zich in 1668 bij Talo tegen de O. I. Compagnie aangesloten had, ten gevolge waarvan de vorst van Talo in 1669 naar Java verbannen werd, hebben de Loehoereezen, die aanvankelijk tot het Bongaaisch contract van 18 November 1667 toegetreden waren, zich als het ware van het tooneel teruggetrokken, en zich alleen nu en dan met Boni in verbinding gesteld.

Door het huwelijk echter van de Loehoesche vorstin We Oemoeng Opoe Larompong met den Bonischen vorst Lapataoe Matinrowe ri Nagaoelang, die van 1696 — 1714 regeerde, kwam Loehoe geheel onder Bonischen invloed.

Hun dochter Batari Todja Aroe Timoeroeng Datoe Tjita Matinrowe ri Tippoeloewe, volgde ook hare moeder als vorstin van Loehoe op, doch daar zij in 1748 kinderloos stierf, maakte Loehoe zich na haar dood weder vrij van den Bonischen invloed.

Te dien tijde omstreeks 1741, voerde de Oost-Indische Compagnie onder den Admiraal SMOUT oorlog met Wadjo. Hoewel door Bonischen invloed van ons vervreemd geraakt, koos Loehoe toch in dien oorlog de partij der Compagnie.

Daarna hadden wij geene aanrakingen meer met Loehoe.

Eerst in 1824 werden pogingen aangewend om Loehoe tot het vernieuwd Bongaaisch contract te doen toetreden, doch te vergeefs; en toen later in 1860 en 1861 weder opnieuw door Commissarissen voor de Bonische zaken pogingen werden in 't werk gesteld om Loehoe tot het sluiten van een contract te bewegen, leden ook die pogingen schipbreuk.

Men schreef dit toe aan kwade praktijken van de Bonische zijde.

Aroe Adjaliring, zuster van Aroe Lompoe (moeder van de tegenwoordige leenvorsten van Boni), en van den Bonischen Aroe Poegi Matinrowe ri adja benteng, was toch gehuwd met den Loehoeschen prins Opoe Tjimpoe, en nu werd verondersteld, dat ook in de Loehoesche aangelegenheden Boni zich tegen ons partij gesteld had.

Deze meening was echter niet juist, want niet Boni maar wel Soppeng en Wadjo oefenden sints het begin dezer eeuw invloed op Loehoe uit.

De Soppengsche vorst Ta Onrong Matinrowe ri Amalana, die gedurende het Engelsche tusschenbestuur regeerde (1782—1820), was gehuwd met de Loehoesche vorsten We Tanrijawaroe Matinrowe ri Palopo, grootmoeder van den in 1880 overleden vorst van Loehoe To Baroewe Matinrowe ri Limpomadjang, terwijl de voorlaatste vorst van Soppeng Tonampeng Aroe Sengkang, tinrowe ri Watoe, een broeder was van den tegenwoordigen vorst Iskandar Aroe Larompong en een oom van den hier boven genoemden To Baroewe.

En daar nu Aroe Sengkang en Aroe Larompong van moederzijde uit het Wadjosche vorstenhuis afstamden, en in Wadjo groot gebracht waren, laat het zich verklaren dat Wadjo, hoewel niet openlijk, zich nu en dan in Loehoe ten onzen nadeele heeft doen gelden. En vooral in zake het sluiten van een contract zal Wadjo in der tijd wel in afkeurenden zin hebben geadviseerd.

't Is den Assistent-Resident J. A. Bakkers in September 1861 dan ook niet eerder gelukt om Loehoe tot het sluiten van een contract met het Nederlandsch-Indisch Gouvernement te doen besluiten, dan nadat de toenmalige vorst van Soppeng Tonampeng Aroe Sengkang, daartoe zijne medewerking toegezegd had en zelfs schriftelijk bij het bestuur van Loehoe had aangedrongen, om zijn voorbeeld te volgen, en zich bij het Gouvernement aan te sluiten ([1]).

([1]) Boni heeft n. l. in 1849 de kandidatuur van Tanampeng als vorst van Soppeng tegengewerkt, ten gevolge waarvan in Soppeng een burgeroorlog uitbrak.

Dit eerste contract met Loehoe na 1667, werd bij besluit 12 December 1861 No. 6 goedgekeurd en bekrachtigd.

De vorst met wien dit contract gesloten werd, namelijk Abdulkarim To Baroewe, na zijn dood genaamd Matinrowe ri Limpomadjang, overleed in 1880, en werd door zijn oudtante Opoe Anronggoeroe opgevolgd. Deze vorstin die zeer rechtschapen en Gouvernementsgezind was en die reeds voor haar optreden alle handelaren in bescherming nam, regeerde slechts drie jaren en werd na haar overlijden (1883) genaamd Matinrowe ri Tămaloeloe.

Op haar volgde de tegenwoordige vorst Iskander Aroe Larompong, met wien op den 15en September 1887 het laatste contract gesloten werd.

Tot zoo ver de geschiedenis van Loehoe, voor zooveel die uit officieele bescheiden kan worden geput. Meerdere bijzonderheden zijn niet bekend.

Ik voeg hierbij nog een relaas omtrent de oudste geschiedenis van Loehoe, zooals die in oud Boegineesch beschreven is in de Lagaligo-gedichten, en zooals die door den heer Matthes zijn weergegeven.

Volgens bedoelde gedichten, aldus genoemd naar zekeren Lagaligo, één der daarin voorkomende helden, begint de geschiedenis van Loehoe met de verschijning van zekeren Batara Coeroe, die uit den hemel is gedaald.

Deze Batara Goeroe is de oudste zoon van den oppergod des hemels To Palanrowe (de schepper), ook genaamd To Patotowe (de beschikker van 's menschen lot) en van Datoe Palinge-e (de schepster), en op aarde nedergedaald op verlangen van alle vorsten en vorstinnen van den hemel en de onderwereld, die — na een groote familieraad, belegd door den oppergod des hemels, en waarbij het warm toeging — hadden besloten om Batara Goeroe te zenden om de aarde, die toen nog een chaos was, in een voor menschen bewoonbaar oord te herscheppen.

Daar echter Batara Goeroe niet buiten gezellig verkeer kon blijven, maar vooral ook omdat hij die aarde tevens met

menschen bevolken moest werd er verder bepaald dat zijn moeders tweelingbroeder, de oppergod van de onderwereld met name Goeroe. ri Sàläng en diens echtgenoot Patotowe's tweelingzuster, met name Sinaoe-todja (d. i. die door het water overschaduwd wordt), hunne dochter We-njili-timo Tampo-ë ri boesa empang (d. i. de uit het schuim der golven opgekomene) naar de aarde zouden zenden om daar nevens vijf andere prinsessen uit de onderwereld als eerste en voornaamste vrouw in het huwelijk te treden met Batara Goeroe.

Batara Goeroe daalde daarop in een bamboe langs den regenboog met zijn gevolg op aarde neder, terwijl We-njili-timo met haren stoet uit de golven der zee oprees, en door Batara Goeroe met opene armen ontvangen werd.

Het oord waar die ontmoeting plaats had, was Loehoe, destijds genaamd Warä, vanwaar zich de beschaving verder over Celebes, en zelfs daar buiten, verspreidde.

Onder de vrouwen, die Batara Goeroe kinderen baarden, behoorde in de eerste plaats zekere We Saoeriwoe.

Deze beviel van een dochter, waaraan men den naam van Sangiang Säri gaf. Dit meisje kwam reeds zeven dagen na de geboorte te overlijden, doch uit haar asch verrees het voor den inlander zoo onmisbaar, ja door sommigen zelfs als heilig beschouwde rijstgewas (Sangiang Säri).

Nadat Batara Goeroe ook bij andere vrouwen kinderen bekomen had, werd eindelijk We-njili-timo insgelijks zwanger en baarde hem Batara Lattoe.

Uit den echt van Batara Lattoe met We Opoe Sängäng, werd een tweelingpaar geboren, bestaande in een jongen name Sawerigading en een meisje met name We Tanrijabeng.

Vervolgens keerde Batara Goeroe vergezeld van We-Njili-timo en al zijne andere vrouwen, maar den hemel terug, om daar voor goed te blijven. De kinderen bleven alleen op aarde achter.

Van Sawerigading vindt men in de Lagaligo gedichten eene menigte tochten over de aarde, ja zelfs naar den hemel en de onderwereld vermeld.

Hij bezocht alle landstreken van Celebes tot zelfs de baai van Palos (Soenrä), terwijl zijn reizen buiten Celebes zich uitstrekten tot Ternate, Bima, Madjapahit (Java), ja zelfs tot Käling (Kling, de kust van Coromandel), met welke landen hij oorlog voerde of door huwelijken aldaar gezag verwierf.

Uit een huwelijk van Sawerigading met We Tjoedaï werd Lagaligo, de held naar wien het gedicht genoemd is, geboren.

Van diens lotgevallen vindt men insgelijks in het gedicht eene uitvoerige beschrijving.

Toen We Tjoedaï later geen lust had om naar de onderwereld af te dalen, en Goeroe ri Säläng toch verlangde, dat zijn achterkleinzoon Sawerigading den troon van Todjatodja of de onderwereld, beklimmen zou, deden de goden der onderwereld het schip van Sawerigading in den afgrond verzinken, terwijl hij met We Tjoedaï op reis was naar Tjina, het tegenwoordige Wadjoreesche landschap Pamana. Sawerigading en We Tjoedaï in de onderwereld aangekomen, vervingen den hoogbejaarden Goeroe ri Säläng met diens vrouw in de regeering.

Sawerigading's zuster We Tanrijabeng en haar man Rämäng ri langi (de wolken des hemels) bestegen daarentegen den troon des hemels, waarop tot dus verre Patotowe en Palinge-é gezeten waren.

Daarop verdwenen de vorsten en vorstinnen allen van de aarde, hetzij zij hemelwaarts opstegen, of in den afgrond wegzonken.

We Tanrijabeng baarde een zoon genaamd Salinroeng-langi of Läte-paräpa (de bliksem).

We Tjoedaï beviel ook in de onderwereld van eene dochter met name Simpoeroe-todja.

Läte-paräpa trouwde in de onderwereld met Simpoeroe-todja.

Nadat het huwelijk voltrokken was, rees het paar omhoog naar de wereld om daar over Loehoe te regeren.

Als Simpoeroe-todja in Loehoe bevallen was van een zoon,

steeg Lăte-parăpa ten hemel om van zijne moeder We Tanrijabeng eene wieg te vragen voor het kind.

Bij die gelegenheid vernam hij van zijne moeder, dat over zeven dagen de regenboog opgetrokken zou worden, zoodat de menschen dan niet meer, gelijk tot dus verre het geval was, gedurig heen en weer naar den hemel konden gaan. Ook de toegang van de aarde tot de onderwereld zou dan gesloten zijn. Tusschen hemel en onderwereld zou echter gemeenschap blijven bestaan.

Lăte-parăpa deelde dit mede aan zijne vrouw Simpoeroe todja, die toen niet op aarde wilde blijven. Zij keerde naar de onderwereld terug.

En zoo waren er geene goden en godinnen meer op aarde.

Daarna bleef men in Loehoe en elders op Zuid-Celebes een tijd lang zonder vorstelijk bestuur; want men achtte aldaar in oude tijden goddelijke afkomst, die zich door bloed zoo wit als het sap van den *tăkoe* boom openbaarde, als een eerst vereischte voor de vorstelijke waardigheid.

Gelukkig verbeeldde men zich in Loehoe weder een vorst gevonden te hebben, die uit den hemel op aarde was nedergedaald en den naam droeg van Simpoeroesija.

Deze trad in den echt met Patijang djala en uit dit huwelijk werd geboren Anakadji.

Toen Anakadji den mannelijken leeftijd bereikt had, huwde hij met zekere We Tappotjina, de dochter van Sălama-lama, een vorst van Mantjapaï, die insgelijks van hemelsche afkomst was.

Bij dit Mantjapaï denkt men onwillekeurig aan het land, dat op Java bekend stond onder den naam van Madjapait. Echter had men volgens den inlander ook een Mantjapaï in Bone, dicht bij Patiro, en een Mantjapaë in Wadjo tusschen Paria en Tana sitolo.

Nadat het huwelijk tusschen Anakadji en We Tjappotjina voltrokken was, keerde het jeugdig paar naar Loehoe terug en kreeg We Tjappotjina bij haar vertrek van haar moeder

een pakje uitstekende doepa of wierook, een potje welriekende olie en een kluwen geel geverfde zijde.

Als We Tjappotjina in Loehoe bevallen was van eene dochter, met name We Matänga Empong, en het kind op zekeren dag erg huilde, zong de grootmoeder van vaderszijde een lied, waarin spottenderwijze gezinspeeld werd op dit geschenk van We Tjappotjina's moeder.

We Tjappotjina achtte zich hierdoor beleedigd. Zij brandde onmiddelijk van de geurige doepa, en nadat zij den zijden draad uit elkander getrokken en met olie besmeerd had, begaf zij zich daarover, als over een brug, naar Mantjapaï.

Toen nu haar man haar overal zocht, vernam hij van zijne moeder, dat de zoo teer beminde echtgenoote naar Mantjapaï de wijk genomen had. Anakadji spoedde zich derwaarts, en wist haar na veel moeite te bewegen, dat zij met hem naar Loehoe terugkeerde. Bij deze gelegenheid werd het jeugdig paar met geschenken van allerlei aard, vooral in landerijen bestaande, als overladen.

Nauwelijks had de dochter van Anakadji en We Tjappotjina met name We Matänga Empong, den huwbaren leeftijd bereikt, of zij trad in den echt met zekeren Poentjang koeli, een bewoner der onderwereld. Uit dat huwelijk werden twee kinderen geboren, een jongen en een meisje. De eerste bekwam den naam van La Malala, de tweede van Dolaija Toen die Dolaija door een boozen geest toegesproken werd, begreep de vader, dat het zaak was, haar onmiddelijk naar de onderwereld te laten verhuizen. La Malala dit vernemende, wilde zijn zusje gaarne derwaarts volgen, en verzocht daarom, voortdurend al drijvende, om naar de rivier te mogen gaan, ten einde daar een bad te nemen.

Doch de eigenlijke bedoeling was slechts om zich daar naar de onderwereld te laten nederdalen.

De moeder dit begrijpende, stelde hem dagelijks thuis in de gelegenheid, om een bad te nemen, doch eindelijk gaf zij aan het verlangen van haar zoon toe. En nu daalde hij met toestemming des vaders in de onderwereld neder,

doch men liet hem, na verloop van negen dagen naar Loehoe wederkeeren.

Om hem echter tegen de booze geesten te beschermen, gaven zijn grootouders in de onderwereld hem een menigte *padoeka setang*'s of duivelverdrijvers mede, zooals de *tjoerigo*, de *anabatjing*, de *lae-lae*, de *soedjikama* en de *patangarang*, allen nog heden bij de vorsten en bisoe's in gebruik.

En zoo kwamen dan volgens den Inlander, de padoeka setang's het eerst op aarde.

Behalve de bovengenoemde was er ook nog een soort van pot, genaamd *dapo balibonga*, welke aan de zorg van zekere We Dămnikoro toevertrouwd was. En terwijl de andere dames, nadat zij ieder den aan hare zorg toevertrouwden schat overgebracht hadden, wederom huiswaarts keerden, bleef We Dămnikoro, bevreesd als zij was, dat die pot soms breken mocht, op aarde achter. Ook legde zij in Loehoe een tuin aan, dien zij met bloemen beplantte.

Van den hierboven genoemden Anakadji stammen nu alle latere vorsten van Loehoe af, van welke slechts bekend zijn:

Moehamad Wali Mohiridin Matinrowe ri Wară (14e vorst);

Abdullah Mohidin, Matinrowe ri Malangke (15e vorst);

Achmad Nasiroedin Matinrowe ri Gowa (16e vorst);

Sultan Moehamad Mohidin Matinrowe ri Tompotikka (17e vorst);

Sultan Moehamad Matinrowe ri Langkanana (18e vorst);

Batara Todja Matinrowe ri Tippoeloewe, tevens vorstin van Boni, 1715-1748 (19e vorstin);

Batara Toengka Fatima Matinrowe ri Patiro, 1749-1756 (20e vorstin);

La Tanrileleang Maesa Mahatoedin Matinrowe ri Soreang, 1757 (21e vorst);

. . . . Matinrowe ri Kaloekobodowa, (22e vorst);

La Tanrileleang Maesa Mahatoedin Matinrowe ri Soreang, (23e vorst),

La Tanripappang Sultan Abdullah Matinrowe ri Sabamparoe, 1809 (24e vorst);

We Tanrijawaroe Matinrowe ri Palopo, 1810-1826 (25e vorstin);

Laodanriwoe Ande Baroe, (26e vorst);

Abdulkarim To Baroewe Matinrowe ri Limpomadjang, overleden in 1880 (27e vorst);

Opoe Anrong Goeroe Matinrowe ri Tamaloeloe, 1800-1883 (28e vorstin);

en Iskander Aroe Larompong, 1883-1888 (29e vorst).

Wat nu de Toradja's betreft, ook deze beweren dat hunne voorouders uit zee zijn komen aandrijven, te weten zekere Tamaboesa ri lembong (die op het schuim der baren is komen aandrijven), die in een bamboe op de Toradja'sche kust werd geworpen, in de tijden toen nog maar de toppen der hooge bergen van de Toradja landen zichtbaar waren en al het overige land nog onder water stond.

Deze Tomaboesa ri lembong was ook de eerste Toradjasche vorst, van wien alle Toradja'sche volken zouden afstammen.

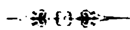
Later zijn de Toradja's successievelijk naar de lager gelegen streken afgezakt, telkens wanneer het zichtbare land toenam, totdat zij eindelijk zich over geheel Celebes hebben verspreid.

MAKASAR, 14 *Juli* 1888.

(BLADVULLING.)

De tekst van de prozabewerking van de Babad Tanah Djawi gecastigeerd.

Dat er hier te Batavia bij het Depot van leermiddelen exemplaren verkrijgbaar zijn van de door MEINSMA uitgegeven prozabewerking van de Babad Tanah Djawi mag als bekend verondersteld worden, doch te betwijfelen is het dat men algemeen weet, of als er elders reeds op gewezen is, nog weet, dat in die exemplaren de bladzijden 64, 129 en 484 gewijzigd zijn geworden.

Bij bladz. 129 heeft zonder twijfel de meening gegolden dat het beter is op geenerlei wijze mede te werken tot stijving van het bijgeloof omtrent bovennatuurlijke krachten; bij de beide andere bladzijden, die erg cru zijn, is het eene kwestie geweest van kieschheid of van goeden smaak, en men mag niet vergeten dat de bedoelde exemplaren grootendeels dienen moeten om verstrekt te worden als leesboek, of ook wel als belooning op Gouvernementsscholen.

Het feit is het vermelden waard vooral omdat de wijzigingen aangebracht zijn in een geschrift dat ons Europeanen leert wat de Javaan zijne geschiedenis noemt, en het gedeelten geldt die verhalen, waarin volgens de logica van den Javaan het geheim schuilt van de buitengemeenheid der personen waarvan op die plaatsen sprake is, en — men mag aannemen dat verreweg de meeste Javanen, ook al hebben zij geen *babad* ooit gelezen, toch weten wat in die gecastigeerde exemplaren niet meer te vinden is, maar er behoorde te staan.

Gebrek aan ruimte en hetgeen de bladzijden in den niet gewijzigden tekst te lezen geven, verbieden er hier over uit te weiden. Wie de opgegeven bladzijden zelf niet lezen kan, vindt allicht iemand die Javaansch verstaat.

NOG EENIGE JAVAANSCHE PIAGĔM'S UIT HET MOHAMMEDAANSCHE TIJDVAK,

AFKOMSTIG VAN

MATARAM, BANTĔN en PALEMBANG,

DOOR

Dr. J. BRANDES.

De *piagĕm*'s waarover hier gehandeld worden zal, zijn behoudens één uitzondering, die op een zilveren plaat wordt aangetroffen, gegrift in bladen koper van verschillende afmeting.

De origineelen zijn òf het eigendom van het Bataviaasch Genootschap òf daaraan ter ontcijfering afgestaan, waarna zij weder door tusschenkomst van de ambtenaren van het Binnenlandsch Bestuur ter hand gesteld zijn aan de respectievelijke eigenaren.

Voor zoover dit kon zijn van die geleende stukken afprenten gemaakt, die daarna ter vervanging van die origineelen een plaats verkregen in de verzameling van het Genootschap. Bij den *piagĕm* die toebehoort aan Pangeran Trusan [1]) was het ondoenbaar ten gevolge van het geringe relief der letters.

Zooals uit het opschrift boven reeds blijkt zijn zij van drieerlei afkomst: van Mataram, van Bantĕn of van Palembang.

Ik zal ze hier achtereenvolgens in de opgenoemde volgorde, die tevens de chronologische opvolging der stukken vertegenwoordigt, mededeelen en bespreken.

[1]) Beneden III, No. 4.

Eén er van, die op zilver, is reeds vroeger, zelfs tot tweemalen toe, bekend gemaakt, ten eerste door WINTER in het IVe deel van dit Tijdschrift, later nog eens in deel XXV uit de nagelaten papieren van Dr. A. B. COHEN STUART. Zooals de lezer zien zal, is een nieuwe bespreking van dat stuk tot een juiste waardeering er van, geenszins overbodig.

I.

MATARAM (?).

Het eerste stuk dat hier besproken wordt is eigendom van het Genootschap, van koper en 24 cM. lang en 3 cM. breed. Op welke wijze het Genootschap het in zijn bezit gekregen heeft en waar het is gevonden blijkt uit Not. V, 10, waar te lezen staat: „Door den Heer COHEN STUART wordt ter tafel gebracht een van Raden Saleh ten geschenke ontvangen koperen plaat, afkomstig van Tjipamingkis, lang cc. 0m.24 en breed 0m.03, beschreven met 3 regels Jav. schrift aan elke bladz., en besloten in eene daarvoor vervaardigde houten doos, — met bericht dat de inscriptie behelst een piagĕm, uitgereikt door Kjahi Ngabehi Raksa Pradja te Dajĕ loehoer aan zijn oom Warga Djaja".

Ik heb gesteld dat het stuk uit den Mataram'schen tijd moet zijn, doch zeker is dat geenszins. De beide personen die er met name in worden genoemd, herinner ik mij niet reeds elders aangetroffen te hebben, en de datum is vaag aangegeven.

Die datum luidt: „op Zaterdag 6 Rabiyulakir van het jaar Wawu", zonder nadere aangifte van het jaarcijfer.

Ten einde nu eenigszins nader te bepalen in welken tijd dat jaar Wawu vallen moet, dat eens in elke acht jaren van den kleinen cyclus, waarmede men de Mohammedaansche maanjaren o. a. pleegt te tellen, terugkeert, dient nagegaan te worden onder welken kalender 6 Rabiyulakir een Zater-

dag is. Nu is 6 Rabiyulakir de 95ste dag in het jaar; dientengevolge viel 1 Sura (Moharram) op een Woensdag, en zal dus de eerste dag van het daaraan voorafgaande jaar Alif een Vrijdag zijn geweest. Waaruit volgt dat de datum valt onder den Vrijdagschen kalender.

Daarmede is men met den tegenwoordigen stand onzer kennis omtrent het werkelijke gebruik van den Vrijdagschen en den Donderdagschen kalender door de Javanen evenwel nog niet heel veel verder. Want al is het mogelijk te berekenen op welk tijdstip de overgang van den Vrijdagschen kalender op den Donderdagschen moet hebben plaats gehad, zoo die overgang werkelijk doorgevoerd was op het oogenblik dat daarvoor het passende zou zijn geweest, uit niets blijkt dat het op dat tijdstip is geschied, en wij kunnen op geen jaren na bepalen in welk ander jaar het dan wel voorgevallen is. Het passende oogenblik zou zijn geweest in het jaar volgende op het eerste schrikkeljaar van den *windu* (cyclus van 8 jaren) [1]), die met het Javaansche jaar 1627 (Alif) begon, daar men op dat tijdstip één schrikkeldag moest laten vervallen om de omstandigheid dat men in den

---

[1]) *Windu* (ꦮꦶꦤ꧀ꦢꦸ d. i. het Sanskritsche *windu* of *bindu*) beteekent eigenlijk: "stip, punt", en dan ook het cijfer 0. Daarmede kan dus worden aangegeven de tiende in een serie van 10. Nu werd hier op Java in vroegeren tijd, blijkens de Wariga, geteld met cyclussen van 10 jaren, waarvan het tiende jaar *windu* heette, terwijl tengevolge daarvan ook een cyclus van 10 jaren een *windu* kon worden benoemd. Zoo is het woord *windu* gekomen aan de beteekenis van "cyclus". In deze beteekenis dan verder gebruikt bij en toegepast op den kleinen 8-jarigen cyclus der nieuwere wijze van tellen na de invoering van het rekenen naar Mohammedaansche maanjaren, heeft het woord de beteekenis gekregen van "cyclus van 8 jaren". Dit verklaart tevens de incongruentie tusschen het bekende bijgeloof van de Javanen dat de leeftijd van een kraton 100 jaren zijn zou, en hetgeen men vindt in de Aji Saka, waar de duur der dynastien op telkens tien *windu's* wordt gesteld, wat berekend naar de nieuwe beteekenis van *windu* slechts 80 jaren zou geven. Meinsma's opmerking (Bijdr., 2e volgr., II, 265), die door mij werd overgenomen (Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 419), verliest daardoor wel van hare waarde; er valt althans op hetgeen wij in de Aji Saka vinden een geheel ander licht. Ook blijkt er op nieuw uit dat voor den Aji Saka-roman van andere bronnen gebruik moet zijn gemaakt. Het bijgeloof van den 100-jarigen duur vindt men bijv. vermeld in Meinsma, Babad Tanah Djawi, de aanteekening bij bl. 312, reg. 12.

vorigen *windu* tegenover de andere wijze van tellen (die van den 30-jarigen cyclus) één dag ten achter was geraakt, om reden van de acht jaren, die parallel loopen met de acht jaren van den *windu* 1619—1626, en tellende volgens de methode van den 30-jarigen cyclus er slechts twee schrikkeljaren waren, terwijl er in een *windu* telkens drie worden aangetroffen. Doch het werkelijk gebruik van den Donderdagschen kalender kon door mij tot op heden slechts geconstateerd worden als voor het eerst voor te komen in den *windu* die aanvangt met het Javaansche jaar 1699 (Alip), dat is niet minder dan ruim 70 jaren na het zooeven genoemde tijdstip [1]). Neemt men daarbij nog in aanmerking dat het schijnt dat de zoogenaamde Javaansche wijze van jaartelling reeds vóór 1555 A. J., het officieele tijdstip der invoering, in gebruik was, zooals ik in mijn opstel over de koperen platen van Krawang (zie boven bl. 338 volgg.) en in het daarop volgende stukje (*ibid.*, bl. 363) waarschijnlijk heb trachten te maken, dan blijkt het dat de onzekerheid, als men moet afgaan alleen op den datum van het stuk, zooals die daarin is aangegeven, zeer groot is. Wel is waar ligt het voor de hand te veronderstellen dat, indien de overgang niet heeft plaats gehad in den *windu* 1627 — 1634 A. J., men toch vermoedelijk spoedig daarna met den Donderdagschen kalender is gàan tellen, en mag wel als zeker worden aangenomen dat hierover licht verspreid zal kunnen worden door een nauwkeurig onderzoek der datum's in de *lontar*-handschriften, als daarvoor de Mohammedaansche maanjaren gebruikt zijn, doch zoolang dit nog niet is nagegaan, waarvoor ik den tijd niet kon vinden, kan hier niet nader beslist worden.

Ik zei reeds dat ik de beide namen die in den *piagĕm* genoemd worden, volgens mijn weten elders nog niet had ontmoet. Ook uit deze ben ik dientengevolge niet in staat

---

[1]) Den datum, waarnaar ik dat heb kunnen berekenen, dank ik aan den Heer G. P. ROUFFAER (vgl. Not. XVI, 141), die er mij op wees dat de oudste datum van de Anggĕr Arubiru (Zo. 11 Sura Alip 1699) dat uitwijst.

iets naders omtrent den eigenlijken leeftijd af te leiden. Ik hoop echter dat, waar andere hier gegevens zullen kunnen verstrekken, zij zich geroepen zullen gevoelen deze aan het publiek bekend te maken.

Men ziet, ik had, evengoed als ik aan het hoofd van dit gedeelte den naam Mataram plaatste, er bijv. Kartasura kunnen opgeven; ik heb echter een flauw vermoeden dat het stuk ouder is dan het jaar 1680 A. D. [1]), en met de *piagĕm*'s, die ontegenzeggelijk uit den Mataram'schen tijd afkomstig zijn, waarvoor ik nogmaals verwijs naar mijn beide reeds genoemde opstellen, heeft dit stuk die vage wijze van dateeren gemeen.

De legende van den *piagĕm* loopt niet af, zij eindigt plotseling na een [illegible] (alsmede, en zoo ook), dat volgt op een nog niet geheel voltooid zindeel. Overigens is zij voldoende duidelijk en behoeft zij slechts weinig of geen toelichting. Zij luidt:

a. 1. [illegible] [2]) [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible] [3]) [illegible]

b. 1. [illegible] [4])

---

[1]) Men vergl. boven bl. 350. Doch de *piagĕm* is vrij onschuldig. Ik noem het jaar 1680 A. D. omdat in dat jaar Kartasura gesticht is. In VAN DEVENTER's Geschiedenis der Nederlanders op Java wordt in Deel I, bl. 254 noot, er aan herinnert dat DE JONGE Lagondeer of Chelimbi, Wonokerto en het latere Kartasoera voor ééne en dezelfde plaats verklaard heeft. Hoewel het zeer wel kan zijn dat DE JONGE door de hem toegankelijke bronnen tot die gevolgtrekking gerechtigd was, wil ik er hier even op wijzen dat in de Babad (Babad Tanah Djawi, ed. MEINSMA, bl. 365) uitdrukkelijk verhaald wordt, dat bij het kiezen van een terrein voor een nieuwe kraton, men weifelde tusschen Tingkir, Lagĕnder en Wanakĕrta. Wanakĕrta werd gekozen.

[2]) Lees: [illegible]

[3]) [illegible] onder den regel.

[4]) [illegible] onder den regel.

2. [illegible] [1] [illegible]

3. [illegible]

„Geef acht! Piagĕm van Kangjeng Kyai Ingabehi Raksapraja van Dayĕ luhur voor zijn *paman* Wargajaya. Ik geef hem een *piagĕm* omdat van alle personen van Dayĕ luhur, die zich in de Preanger bevinden, door mij *paman* Wargajaya wordt aangesteld tot *babon* (hoofd) over alle personen van Dayĕ luhur die in het westen toeven: maar ik verlang dat er zij een zeer groote . . . . . (?) alsmede . . . . . (?). Einde. Geschreven op Zaterdag 6 Rabiyulakir van het jaar Wawu".

Waarop ik nog wijzen wil is dat [illegible] met [illegible] en zonder [illegible] gespeld wordt, waaraan het hedendaagsche Javaansche [illegible] beantwoordt. In het Sundaasch echter luidt het woord *dayöh*.

De titel van Raksapraja is [illegible], niet *Kyai Ngabehi*.

[illegible] en [illegible] (= [illegible] en [illegible]) is een kramavorm van het zelf reeds in nieuw-Javaansch kramawaarde bezittende [illegible] (oud-Jav. *uwantĕn*, kramavorm van *uwara*), en is ook in het Balineesch (*wentén*) gebruikelijk.

De syllabe [illegible] na [illegible] versta ik niet; ook kan ik haar niet aanvullen.

Ik meen als bekend te mogen veronderstellen dat Dayĕluhur vroeger de naam van een van Bañumas geheel afgescheiden landschap was, dat ongeveer in omvang gelijkstond met de tegenwoordige districten Dayaluhur, Majĕnang en Pĕgadingan; daarvoor vergelijke men VETH, Java, III, 407.

In welke verhouding Raksapraja stond tot den Susuhunan is, zoolang wij niets meer van hem weten, niet uit te maken. Uit het feit dat hij zelf een *piagĕm* uitreikt, moet men afleiden, dat hij tot op zekere hoogte eigen meester was, en een nog al hoogen rang bekleedde.

---

[1] [illegible] onder den regel.

Hoe de *piagĕm* in Tjipamingkis (zie boven bl. 350) gekomen is en of Wargajaya daar woonachtig was, zijn mede een paar onbeantwoorde vragen.

II.

BANTĔN.

De tweede oorkonde is uitgereikt door een [illegible]. Het blad koper, waarop zij is ingegrift, is lang 21 cM. en breed ?. De legende vindt men in zes regels op één zijde. Zij is er zoo ingeslagen dat aan de keerzijde een vrij duidelijk relief te zien is, dat de letters in negatieven vorm vertoont. In de gleuven van de positieve zijde was witte verf aangebracht; daardoor was de oorkonde aan die zijde vrij onleesbaar geworden. Ook na het verwijderen der verfstof bleek dit niet geheel verholpen, doch het negatieve relief kon vrij goede diensten doen.

De plaat, eigendom van iemand in de desa Jupara aan de Way Pĕnĕt in de afdeeling Sĕkampung (Lampongsche districten), werd op verzoek der Directie (zie Not. XXVI, 120) door den Heer J. C. VAN HASSELT opgevraagd en aan het Genootschap toegezonden (zie *ibid.*, bl. 180) [1]).

Het is de achtste Bantĕnsche piagĕm die voor den dag is gekomen, en bekend kan worden gemaakt. Eén werd er indertijd uitgegeven door MEINSMA (in Bijdr., 3e volgr., VIII, 152), waarover ook VAN DER TUUK opmerkingen gaf (Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXIII, 135), één door HUMME (in Bijdr., 4e volgr., VIII, 1), terwijl er nog vijf andere door VAN DER TUUK afgeschreven en toegelicht verschenen in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXIX.

Onder deze is die welke MEINSMA uitgaf, de oudste; in ouderdom daarop volgt die welke HUMME het licht deed zien, de vijf welke VAN DER TUUK mededeelde, zijn jonger dan de

[1]) Over dezen *piagĕm* zie men ook Not. XXI, 80, 96, 124 en 131.

beide vorigen. Uit het jaartal in de hier bekend gemaakte *piagĕm* voorkomende (Hejrah 1127 = A. D. 1715) blijkt dat deze wat den tijd betreft, een plaats moet vinden tusschen die van MEINSMA en van HUMME.

MEINSMA,		Hejrah 1073		= A. D.	1662/63.
HUMME,		— 114. [1]	(Dal akir)	= —	1733/34.
VAN DER TUUK,	nº. 2,	— 1150	(Je)	= —	1737/38.
id.,	nº. 5,	— 1169	(Wawu)	= —	1755/56.
id.,	nº. 3,	— 1175	(Jim at-tsani)	= —	1761/62.
id.,	nº. 1,	— 1185	(He)	= —	1771/72.
id.,	nº. 4,	— (?)	(Jim awal)	= —	(?).

Uit het hier gegeven lijstje treedt aan het licht dat al deze Bantĕnsche stukken gedateerd zijn in Hejrah jaren, iets wat met de Mataramsche oorkonden niet het geval is, evenmin als met de Palembangsche, die straks zullen volgen.

Evenals bij het oudste dezer Bantĕnsche stukken (dat door MEINSMA uitgegeven), mist men op den *piagĕm* uit Jupara den eigennaam (jaarletter, *nĕptu*) van het jaar, die overigens te beginnen met het stuk uit 114 . Hejrah (HUMME) geregeld vermeld is. Eigenaardig daarbij is, dat het Dal akir van die oorkonde van 114 . Hejrah op een andere wijze van invoegen der schrikkeldagen (van één cyclus) wijst dan het Jim awal en Jim at-tsani van den laatsten *piagĕm* en van dien van Hejrah 1175. Wat daarvan de beteekenis is, vindt men uiteengezet in het opstel van COHEN STUART in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XX, 195. Deze vermeldt dat een wijze van tellen, waarbij er sprake is van een jaar Dal akir bekend is en geconstateerd kan worden als in gebruik te zijn in Palembang en op Celebes. Beneden evenwel zal de lezer een voorbeeld vinden van de bij de Javanen gebruikelijke inrichting, waarbij het jaar Jim tweemalen voorkomt (Jim awal en Jim akir), juist in een oorkonde uit Palembang

---

[1] In de transcriptie van den Heer HUMME leest men [illegible] Dit moet fout zijn, minstens moet er staan: [illegible] Vermoedelijk is bedoeld [illegible] (1146).

afkomstig, die als den naam van het jaar Jim awal vermeldt, zie beneden III, No. 3. Evenzoo kan worden geconstateerd dat deze laatste wijze van tellen ook aangetroffen wordt in de oorkonden van Mataram, vgl. boven bl. 357 [1]).

Al deze *piagĕm*'s zijn afkomstig uit en hebben betrekking op de Lampongs, waarover blijkens deze stukken het bewind van de Sultans van Bantĕn zich meer en meer heeft uitgebreid of van meer beteekenis wordt. Terwijl de oudste gericht is aan de *ponggawa*'s van den overwal (*sabrang*), wordt in den hier bekend gemaakte het bewind over de *ponggawa*'s van (de afdeeling) Pĕnĕt toegekend aan een zekeren Tumĕnggung Tanuyuda, wordt de door Humme uitgegevene uitgeschreven voor Sukung, en zijn de overigen voor Tulung Bawang; terwijl de Sultans beginnen met het planten van 500 peperboomen per persoon te eischen (*piagĕm*'s van Meinsma en Humme), wordt dat in de door van der Tuuk uitgegevene oorkonden van 1150 en 1175 Hejrah een 1000-tal, en zoo zou men nog meer zaken kunnen vermelden die doen zien dat de stukken naar tijdsorde gerangschikt ook tevens een climax vertoonen. Daartoe behoort in een zekeren zin ook dat in het oudste stuk en dat hetwelk hier bekend gemaakt wordt slechts sprake is van den Sultan van Bantĕn in het algemeen, terwijl in de lateren 's vorsten naam nauwkeurig aangegeven is. Wie de hier bedoelde vorst is, wijst het jaartal 1127 Hejrah = A. D. 1715 uit, nl. Abu'l-Mahasin Mohammad Zainu'l-Abidyn, den zesden Sultan van Bantĕn, die van 1690—1733 A. D. regeerde.

De *piagĕm* uit Jupara, welke thans volgt, behelst niet anders dan een kennisgeving van Tanuyuda's aanstelling en het bevel van den Sultan hem de hem verschuldigde ge-

---

[1]) Er is bij de boven opgegeven jaarnamen ook nog op te merken dat men voor Hejrah 1175 in plaats van Jim at-tsani verwachten zou Dal, evenals bij Hejrah 1185 in plaats van He den naam Wawu; doch in het laatste geval kan het انهاء daar ter plaatse een abreviatuur voor Hejrah zijn. Welk een verwarring men bij ettelijke dezer soort datums schijnt aan te treffen, blijkt uit Cohen Stuart's zoo belangrijk opstel.

hoorzaamheid te betoonen, met een bedreiging van straf bij het in gebreke blijven.

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible] [1] [illegible]
4. [illegible] [2]. [illegible] [3])
5. [illegible]
6. [illegible]

„Geeft acht! Bevelschrift van Z. M. den Sultan, die gehuldigd wordt in Bantĕn, uitgereikt aan Tumĕnggung Tanuyuda. Z. M. den Sultan beveelt dat al de *punggawa*'s van Pĕnĕt van hoogeren en van lageren rang, alsmede de kleine lieden opvolgen zullen al wat Tumĕnggung Tanuyuda beveelt, in overeenstemming met de *uṇḍang-uṇḍang*. Dat men dat niet nalate! Als iemand er geen gevolg aangeeft, straffe hem Sultan's rechtbank; zijne straf zij wat Z. M. zal beslissen. In het 1127ste jaar van de Hijrah".

Ik vestig er de aandacht op dat ik het *uṇḍang-uṇḍang* van regel 4 niet vertaalde. De bedoeling kan niet zijn het stuk zelf. Daarin toch wordt niet nader omschreven waarin de macht van Tumĕnggung Tanuyuda bestaan, en hoever deze zich uitstrekken zal, dan alleen wanneer men aanneemt dat met *uṇḍang-uṇḍang* bedoeld is „andere bekend veronderstelde koninklijke bevelen" of wel de bestaande wetsregels (wetboeken), die op Sumatra gewoonlijk den naam *uṇḍang-uṇḍang* dragen. Zooals men weet, heeft ook op Java een wetboek bestaan van dien naam, bepaaldelijk *uṇḍang-uṇḍang Mataram*, en in het Surya Alam getitelde wetsboek

[1]) De *cĕcak* ontbreekt.
[2]) De *cĕcak* ontbreekt.
[3]) Vermoedelijk bedoeld [illegible]

wordt dit, en zoo ook de *uṇḍang-uṇḍang Palembang*, aangehaald. Wat eigenlijk is gemeend is mij niet duidelijk.

Het [illegible] van regel 5 nam ik in een zin dien het woord ook elders heeft, evenals ook met [illegible] het geval is.

[illegible] schijnt vrij arbitrair, vooral omdat in de andere Bantĕnsche *piagĕm*'s, ook in dien éénen ouderen van Hejrah 1073, de straffen welke toegepast moeten worden bij eventueele ongehoorzaamheid tegen 's Vorsten bevelen, nauwkeurig worden bepaald.

[illegible] heeft, ook in de andere Bantĕnsche *piagĕm*'s en elders bijv. in het Sundaasch en in het Lampongsch, bepaaldelijk de beteekenis van [illegible] Jav., *ulah* Sd., جاڠن Mal. enz. In het Jav. Wdb. van Gericke-Koorda-Vreede wordt het gelijkgesteld aan [illegible], wat niet hetzelfde is.

III.

PALEMBANG.

N°. 1.

In de eerste plaats vindt de lezer hier den Palembangschen *piagĕm* die reeds tweemalen werd bekend gemaakt en op zilver is gegrift. Hoe hij in het bezit van het Genootschap is gekomen wordt verhaald in het begeleidende woord, gevoegd bij Winter's afschrift in deel IV van dit tijdschrift, bl. 188. Zoowel bij Winter's als bij Cohen Stuart's afschrift (in deel XXV, 127, ook van dit tijdschrift) vindt men eene vertaling, die echter beide niet in alle deelen overeenstemmen, en men mist bij beide een nauwkeurige beschrijving van het oorspronkelijk. Tot een juiste waardeering van het stuk is deze onontbeerlijk. Eerst daaruit kan blijken wat men eigenlijk van deze plaat te denken heeft en wat hare eigenlijke waarde is.

Daarom geef ik hier een nieuwe transcriptie, waarbij ik

telkens aan den voet van de bladzijde op de bijzonderheden wijzen zal, die niet of minder gemakkelijk in algemeene bewoordingen kunnen worden beschreven. Op zulk een wijze kan alles tot zijn recht komen.

De zilveren plaat zelt bestaat uit twee stukken die overlangs aan elkander zijn gesoldeerd. De lengte van beide dier stukken is 25 cM., de breedte resp. 6^5 en 13^5 cM., d. i. te zamen 20 cM.

Aan de eene zijde is die plaat beschreven met 14 regels schrift, terwijl aan de weerzijde 8 regels worden gevonden, waaronder nog ꧋ꦠꦶꦠꦶ. Uit dit laatste zou men afleiden dat de *piagĕm* volledig is, en mogelijk heeft men dat bedoeld.

Doch als men het stuk van naderbij bekijkt dan mist men hier en daar letters en toch ziet de plaat er niet uit of zij afgesleten is. Op de keerzijde vindt men bijv. ergens *sandangan*'s staan, terwijl de *aksara*'s ontbreken! Elders zijn de vormen van andere letters niet zuiver, misteekend, wat men aan onhandigheid van den graveur zou kunnen wijten, als het overige gedeelte der legende, waarvan het schrift over het algemeen niet onduidelijk is, dat niet tegensprak. Ook mist men een datum, die, zooals de straks volgende *piagĕm*'s zullen doen zien, in deze soort van stukken geregeld wordt aangetroffen. Dit alles in aanmerking genomen en daar nog bijgevoegd het feit dat de *piagĕm* vooral aan het einde onduidelijk is of het genoemde vertoont, doet mij besluiten dat het stuk, zooals het Bataviaasch Genootschap dit bezit, slechts een copie kan zijn, en wel een copie van een door den copiist niet goed meer leesbaar origineel. Door roest, door afslijten, door vuur kan dat beschadigd zijn geweest, en dan zou zich zeer goed laten begrijpen dat de overigens allezins nauwkeurige afteekenaar niet in staat was enkele letters te onderkennen en deze daarom heeft weggelaten om ze later nog in te vullen, andere maar heeft nageteekend in den onduidelijken vorm waarin hij ze vond en dat liefst zoo getrouw mogelijk, maar daardoor juist onnauwkeurig copieerende.

De spelling van het stuk is afwijkend, hoewel de eigenaardigheden ook elders voorkomen, bijv. in de Tjeribonsche HSS. Met elkander verward zijn de [illegible] en de [illegible], en de [illegible] en [illegible]. Men vindt [illegible] en [illegible] voor [illegible] en [illegible], omgekeerd [illegible] en [illegible] voor [illegible] en [illegible] enz. De [illegible] wordt herhaaldelijk weggelaten, wat in enkele mij bekende Tjeribonsche HSS. haast regel is, bijv. [illegible] en [illegible] voor [illegible] en [illegible] enz. Voor [illegible] vindt men op Sasaksche wijze [illegible] bijv. [illegible] = [illegible], terwijl [illegible], als veelvuldig elders, [illegible] ([illegible]) is geschreven. Eigenaardig is dat [illegible] = [illegible], in het tegenwoordige Javaansche schrift de *aksara gĕḍe* van [illegible], eigenlijk en oorspronkelijk = [illegible] d. i. *jña*, eenmaal voorkomt als *pasangan* in [illegible] = [illegible] of [illegible] of [illegible], zooals elders staat, zie *a* 7 en *b* 1. Doch het meest in het oog loopende van de spelling van het stuk, dat daaraan tegelijkertijd het eenigzins vreemde uiterlijk heeft gegeven, is dat voor een *aksara lagĕna* herhaaldelijk de *aksara* met *taling-tarung* wordt gebruikt, bijv. *ko* ([illegible]) geschreven wordt in plaats van *ka* ([illegible]). Toch geschiedt dit niet zonder regel. Zulk een schrijfwijze vindt men, als geen *o* bedoeld is, uitsluitend in de laatste lettergreep van een stamwoord, of in de derde van achteren, geteld te beginnen bij die laatste lettergreep. Doch regelmatig wordt het niet toegepast. Voorbeelden zijn [illegible], [illegible], [illegible] en [illegible] (zelfs [illegible] voor [illegible]); [illegible], [illegible] enz.; [illegible], [illegible], [illegible]; terwijl [illegible] en [illegible], [illegible] en [illegible], [illegible], en [illegible], [illegible] en [illegible] met elkander afwisselen. Het is mogelijk, dat zooals WINTER (*l. a. p.*, bl. 187) opmerkt, daarmede de plaatselijke (Palembangsche) uitspraak aangegeven is; doch hij wil dat alleen laten gelden voor de finale *a*.

Voorzijde:

a 1. [illegible] [1]) [illegible]

[1]) C. ST. *ajoe*.

[Javanese script]

2. [Javanese script] [1]) [Javanese script]

3. [Javanese script] [2]) [Javanese script] [3]) [Javanese script]

4. [Javanese script] [4]) [Javanese script] [5]) [Javanese script]

5. [Javanese script] [6]) [Javanese script] . . . [7]) [Javanese script] [8]) [Javanese script] [9]) [Javanese script] [10]) [Javanese script]

6. [Javanese script] [11]) [Javanese script] [12]) [Javanese script] [13]) [Javanese script] [14]) [Javanese script]

---

[1]) C. St. *soepada*.

[2]) C. St. *pakanpinakan*.

[3]) W. [Javanese script].

[4]) W. [Javanese script]

[5]) W. [Javanese script]

[6]) W. [Javanese script]

[7]) Zes karakters kunnen niet goed onderscheiden worden. W. las [Javanese script] C. St. *sahoer* (?) .... Volgens de transcriptie met Arabische letters zou men moeten lezen: [Javanese script] enz., zie Tijdsch. Ind. T. L. en Vk., IV, 193.

[8]) W. [Javanese script] C. St. .... *pijoetangikoe*!.

[9]) Lees [Javanese script]

[10]) Voor [Javanese script] las W. [Javanese script]

[11]) Lees [Javanese script]

[12]) Of [Javanese script], zooals bij C. St.

[13]) C. St. *maning*.

[14]) De bedoeling is [Javanese script]. Bij W. [Javanese script], bij C. St. *santakalno* (?). In de transcriptie met Ar. letter leest men [Javanese script].

7. [illegible] [1]) [illegible] [2]) [illegible] [3]) [illegible]

8. [illegible]

9. [illegible] [4]) [illegible] [5]) [illegible] [6]) [illegible]

10. [illegible] [7]) [illegible] [8]) [illegible]

11. [illegible] [9]) [illegible] [10]) [illegible] [11]) [illegible] ([illegible]) [illegible] [12]) [illegible] [13]) [illegible]

12. [illegible] ([illegible]) [14]) [illegible] [15]) [illegible]

13. [illegible]

14. [illegible] ([illegible]) [illegible]

---

[1]) Lees [illegible]

[2]) W. [illegible]

[3]) W. [illegible]°

[4]) Lees [illegible]

[5]) De plaat geeft [illegible] (!) in ouderen vorm, evenals dat ook het geval is met de [illegible] in het voorafgaande [illegible]. Bij C. St. *oegi, ĕnnama ilang*. W. las als in den tekst.

[6]) Lees [illegible]

[7]) Lees [illegible] zooals W.

[8]) C. St. *prohatin.*

[9]) C. St. *tjĕlih*, wat een drukfout moet zijn.

[10]) Lees [illegible] als W.; C. St. geeft *mijat* (*milat?*).

[11]) Zeer onduidelijk; C. St. *aro.*

[12]) C. St. *gamohano* (?) *hoekoemma.*

[13]) Te lezen [illegible] ? Zie noot 5 op deze bladzijde.

[14]) Bij W. [illegible] wat wel een drukfout is.

[15]) Ook hier heeft het karakter voor [illegible] meer van een [illegible].

[illegible] [1] [illegible] [2] [illegible]

Keerzijde:

b 1. [illegible]

2. [illegible] [3] [illegible]

3. [illegible]

4. . . . . [illegible] [4] [illegible] [5] [illegible] [6]

5. [illegible] [7] [illegible] [8] [illegible]

6. [illegible] [9] [illegible] [10] [illegible] [11] [illegible]

7. [illegible] [12] [illegible]

---

[1]) Lees [illegible], zooals W. en C. St.

[2]) [illegible] zeer onduidelijk.

[3]) C. St. *gangsal* (*angsal?*) *den adol.*

[4]) Er ontbreken een of twee karakters die niet ingevuld zijn. W. las [illegible] C. St. *miwah ja ori tinoharo;* beide alsof er geen lacune ware. Denkelijk moet er gelezen worden [illegible].

[5]) C. St. *mari*(*ng?*).

[6]) [illegible] van [illegible] op het oorspronkelijk niet ingevuld.

[7]) Lees [illegible]

[8]) Lees [illegible] met C. St.; W. [illegible].

[9]) C. St. *satijane,* wat wel weer een drukfout is. Evenzoo later *lijan.*

[10]) W. [illegible]

[11]) [illegible] aanvulling van C. St.; in het oorspronkelijk niet ingevuld. Bij W. als of er geen lacune was; vermoedelijk een fout van den redacteur.

[12]) Lees [illegible]

[illegible] (?) [illegible] [1] [illegible] . . . . . . [2]).

8. [illegible] [3]) [illegible] [4]) [illegible]

9. [illegible]

In de nooten heb ik niet aangegeven waar er óf door WINTER óf door COHEN STUART in plaats van [illegible] een [illegible] gelezen is. Ik vermoed namelijk dat in dat geval de tekst onwillekeurig door hen is verbeterd geworden. Ook enkele andere kleine verschilpunten, die niet van beteekenis zijn, liet ik onvermeld. Slechts dan wanneer dit te gelijk verbeteringen van den tekst zijn, vermeldde ik die lezingen van een van hen beiden waarin de hier gegeven tekst met den hunne overeenkomt. Behalve daar waar anders is aangegeven, is deze tekst eene transcriptie, niet meer, maar ook niet minder.

Ik geef hier, hoewel het van verreweg het grootste gedeelte niet noodig is, ook een nieuwe vertaling.

„Costuumbrief van Z. M. den Susuhunan den vorst van Palembang voor Pangeran Purbabuwana in de Pasĕmah-landen te Tañjungkurung, dien hij ontvangt omdat hij 's Vorsten bevelen, die in alle landschappen gelden, overbrengt (?), opdat die landschappen in vrede mogen tieren.

„Te weten: Geeft acht!

„Men mag elkander niet aanranden of doodslaan of verwonden, de *prawatin*'s moeten daarvoor zorgen (?).

---

[1]) Lees [illegible]

[2]) Zóó [illegible] . . . . . . , op het oorspronkelijk. Onder de *ulu*'s ontbreken de *aksara*'s en daarachter zijn weer eenige letters niet ingevuld. Het begin moet wel luiden [illegible]. Bij W. leest men [illegible] aaneengesloten, vergl. bladz. 572 noot 11: C. ST. geeft *nĕm tah(oe?)n (m)i(l)ir i Palembang*.

[3]) Lees [illegible]

[4]) [illegible] Onduidelijk en onverstaanbaar. Bij W. [illegible], bij C. ST. *sasiratusse. . . . n(?)ing*°.

„En voorts: als een Palembanger of iemand van (de) Kapungut [1]) een schuldzaak heeft met iemand van de Pasĕmah-landen, en hij doet zijn schuld op den vervaltijd niet af, dan zorgen de *prawatin*'s er voor dat het geld betaald worde. Als het geld .... dan betale (hij aan) de(n) schuldeischer het geheele bedrag van zijne vordering. Of wel: als men samen geldzaken heeft, en daarvan aangifte heeft gedaan bij de *prawatin*'s, dan mag men tegenover elkander geen daden van geweld doen of elkander verwonden (bevechten), de *prawatin*'s moeten de zaak beslechten; er mogen geen ongeregeldheden uit groeien. Als het niet uitgewezen worden kan, moeten (de betrokken personen) op zijn bevel naar Palembang worden af (gebracht).

„Voorts: als iemand gestolen heeft, en dit bewezen is. dan moeten de *prawatin*'s er voor zorg dragen (?) dat het geld (het bedrag) gestort worde in overeenstemming met het vonnis; wordt het geld niet gestort dan moeten al de bezittingen van den (schuldige) tot een voldoend bedrag geveild worden, en (dat bedrag) moet terug gegeven worden aan den bestolene; den dief is het het beste naar Palembang af te brengen.

„Verder: de heerendienstplichtigheid ([illegible]) der lieden van de Pasĕmah-landen voor zoo ver zij de grenzen bewaken ([illegible]) [2]) is: als iemand wegloopt moet hij door de *prawatin*'s worden opgevat, zij moeten hem naar Palembang brengen met wat hij bezit; als er een dienstbare of een geringe wegloopt moet hij worden gepakt, men brenge hem naar Pa-

---

[1]) Kapungut. „Het schijnt ook niet eene bijzondere plaats aan te duiden, maar een uitdrukking te zijn voor volk uit de benedenlanden, welligt voor eene zekere klasse van volk" (Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., IV, 188).

[2]) Zoo heb ik vertaald, omdat Tijdschr. Ind. T. K. en Vk., IV, 186 staat: „Ten aanzien der verhouding van Pasĕmah tot het rijk van Palembang, was alleen bekend dat die landstreek deelde in de zoogenaamde ‚atoeran sindang merdika' of ‚vrije grenswachtregeling, enz." DE STURLER, Proeve eener beschrijving van het gebeid van Palembang (1843), bl. 170, zegt: „De *sindangs* waren de zoogenaamde grensbewakers, aan wie de verdediging der grenzen en de opvatting van boosdoeners en vlugtelingen binnenslands ten pligt was voorgeschreven".

lembang af; hij zal gestraft worden naar 's vorsten verlangen ([illegible]) (?) [1]).

„Of: als iemand van (de) Kapungut de wijk neemt naar de Pasĕmah-landen of wil wegloopen naar gene zijde van het gebergte, dan moeten de *prawatin*'s hem opvatten en terugvoeren."

„En als iemand van (de) Kapungut een Pasĕmaher dood slaat of wondt of wel als een Pasĕmaher iemand van (de) Kapungut of één zijner eigen landslieden verwondt of doodt, dan mogen de bewoners der genoemde streken elkander geen hinderlagen leggen, noch elkander aanvallen, de *prawatin*'s moeten recht spreken; kan er niet worden beslist, dan zenden zij hen naar Palembang af.

„Wat betreft het verkoopen van iemand van (de) Kapungut, dat is het uitsluitend recht van den vorst; blijkt dat er een de lijfeigene van iemand is dan kan ([illegible] = [illegible] = Mal. *boleh*) hij verkocht worden.

„Als er *prayayi*'s naar de bovenlanden komen of Palembangers in opstand zijn dan late men hen (in die streken) niet toe, men verwijdere ze er uit naar de benedenlanden van Palembang.

„En als er een gezant van den vorst komt, dan moeten de bewoners van Jati hen in de Pasĕmah landen brengen met een pas.

„Voorts als er oproer (*of* rijksgevaar, [illegible]) is, dan moeten alle *pasirah*'s met veel volk naar Palembang afkomen.

„De eed door de *pasirah*'s van de Pasĕmah-landen, alsmede door de *pasirah*'s van (de) Kapungut afgelegd (*of* af te leggen) in de [illegible] (bij de heilige *waringin*) is: „de vijanden van Z. M. den Susuhunan zijn onze vijanden", en hun trouw moet hierin bestaan dat zij in geen geval aan een ander dan den vorst en diens kinderen of kinds-kinderen tot in het nageslacht [2]) hunne (onderdanigheids-)hulde zullen bewijzen.

---

[1]) Of door: 's Vorsten rechter ([illegible]).

[2]) De bedeeling kan ook zijn: „Zij, hunne kinderen en kindskinderen tot in het nageslacht". Dan zou de constructie zijn als boven [illegible]

Dat is de eed door de *prawatin*'s afgelegd op den berg Sabutang.

„En de *prawatin*'s . . . . naar Palembang (waarbij) de lieden van Jati hen moeten brengen . . . . [1])".

Waar ik vooral den nadruk op heb willen leggen is dat wij dit stuk, zooals wij het kunnen kennen, geenszins in een oorspronkelijken vorm voor ons hebben.

[illegible] in plaats van [illegible], evenals er bijv. steeds gesproken wordt van [illegible] enz.

[illegible], evenals in het Sundaasch, niet [illegible] N. Jav. = oud-Jav. *lumrá*.

[illegible] (*supaddya*, *supadya*), fraaie vorm van een [illegible], die naast [illegible] kan bestaan als afgeleid van *upâdhi* (beding), waarvoor men vergelijke KERN, Wṛttasañcaya, bl. 65. Mogelijk blijft het echter ook dat [illegible] van [illegible], en [illegible] gevormd zijn uit [illegible], kramavorm voor [illegible], in den trant en omdat er een reeks van vormen als [illegible], [illegible] [illegible] en [illegible] bestond. Is dit opzicht bestaat er nog zeer veel onzekerheid, die slechts weg genomen zal kunnen worden door een grondige historische studie van het Javaansch.

[illegible]. Kon men bij dit stuk rekening houden met hooge of lage waarde der woorden, dan zou [illegible] ([illegible]) wijzen op de eedafleggers, terwijl [illegible] weer op den vorst wijst.

[1]) Dit gedeelte en wat er nog opvolgt is mij niet duidelijk. In overeenstemming met mijn vermoeden (zie boven bl. 573 noot 2) zou men moeten vertalen: „de *prawatin*'s (moeten) om de zes jaren naar Palembang afkomen (om hem hulde te bewijzen, waarbij) de lieden van Jati (evenals wanneer het omgekeerde plaats heeft, en men van Palembang naar de Pasĕmah komt, zie boven) hen moeten begeleiden, en dan zou kunnen volgen: „met telkens 104 man". Het slot, waarin dan [illegible] overbodig zijn zou, zou dan nog kunnen behelzen: „zij keeren weer terug als er voor hen niets te doen is". Doch waarom en hoe [illegible] dat zou kunnen beteekenen, weet ik niet, tenzij het = [illegible] zou moeten wezen. Wat het [illegible] (om de zes jaren) betreft, dient er op gewezen dat men bij DE STUERLER, Proeve, bl. 33 leest: „Wij zijn niets *beroetang* (schuldig) aan Palembang, hebbende geen nederlaag van hetzelve geleden, en zijn alleen verplicht, om alle drie jaren ééns te gaan *sebo* doen (hulde bewijzen).

waarbij voor zoo ver dit mogelijk is nauwkeurig wordt aangegeven wat anterieur en wat posterieur is.

Het [Javanese script] van regel *a*. 6. heb ik toegelicht met: „de bedoeling is [Javanese script]". Dit eischt eenige verklaring.

Als men de transcripties door mij boven in de noot medegedeeld, vergelijkt, dan ziet men dat de beide eerste geen zin geven; de laatste, de Arabische, doet dat wel, maar daarin is geen rekening gehouden met [Javanese script]. En toch geeft de plaat te lezen wat ik heb weergegeven. Daarom mag het slechts de vraag zijn wat daarmede bedoeld kan wezen. Ik voor mij geloof niet anders dan wat ik stelde.

Het kan zijn dat de plaats corrupt is in dien zin dat er geheel wat anders gelezen moet worden dan er, de wijze waarop men fouten in de Hss. onder het schrijven gemaakt, verbeterd vindt, in het oog gehouden, staan zou. En dan is mijne lezing, zooals spreekt, foutief. Maar als men in aanmerking neemt dat onder de methoden die daarbij gevolgd worden o. a. deze is dat men, terwijl men bijv. een foutieve letter doorkrast, of puncteert onder en boven ([Javanese script]), of van *ulu* en *suku* te gelijk voorziet ([Javanese script]), een overgeslagen letter ergens bijschrijft en dan een aandachtsteeken zet ter plaatse waar zij moet worden ingevoegd, herhaaldelijk ook het geschrevene laat staan zonder het te deleeren en de eigenlijk bedoelde letter dan maar ergens onder zet, soms doch veel zeldzamer er boven plaatst, overgeslagen letters op eenzelfde wijze behandelt, doch, wanneer er bij zulk een letter nog een *saṇḍangan* behoort, die als de letter op zijn plaats stond, boven de bovenlijn der letters zou uitsteken, die *saṇḍangan* zet boven de letters, die er reeds stonden, dan leest men het [Javanese script] onwillekeurig [Javanese script]. Wel is de [Javanese script] te veel naar rechts gekomen, maar de [Javanese script] had reeds een plaats gekregen onder de [Javanese script], in plaats van onder de [Javanese script].

[Javanese script]. [Javanese script] is een der woorden waarvan de met den neusklank afgeleid verbale vorm beteekent: „gaan naar

de plaats, door het stamwoord uitgedrukt". [illegible] is „gaan of gaande naar Palembang". Het aantal dezer woorden in het Javaansch is niet groot. Behalve [illegible] vindt men ook [illegible] (naar Bantĕn), en het meer bekende [illegible] (naar Java); daarbij sluiten zich aan [illegible] en [illegible] (naar Pajang en de *pasisiran*, of een der *pasisiran*). Het stamwoord van dit laatste ([illegible]) is eigenlijk geen zeigennaam, wat de overige wel zijn, doch men moet het als oodanig opvatten. Dezelfde afleiding vindt men verder bijv. van [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] doch in een bepaald verband, want [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] beteekenen: „naar de *kraton*, zijn *pakuwon*, zijn *pondok*, de voor iemand aangewezen of bestemde *pasanggrahan*, de voor iemand opgeslagen *pakajangan*, naar de *pagĕlaran* gaan of daar verblijven"; ook [illegible] beteekent „naar haar nest gaan, op haar nest zitten, enz.", en zoo is ook [illegible] „naar den overwal steken, daar aankomen", en [illegible] „zijn post betrekken", enz.

[illegible] verdient een vermelding als dubbele afleiding, want [illegible] ([illegible]) is, hoewel thans speciaal in de beteekenis van „een handelwijs of gewoonte volgen of navolgen" gebruikt, eigenlijk toch gelijk aan [illegible] (van [illegible] met het nasale praefix gevormd). Zulk soort van vormen zijn bijv. ook [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], en [illegible]. Zij zijn ontstaan tijdens of nadat de behandelingswijze van éénlettergrepige stamwoorden bij het voorvoegen van het neusklankvoorvoegsel zich wijzigde of gewijzigd had. Oudtijds toch werden de monosyllabische stamwoorden, behoudens eenige uitzonderingen, op geheel dezelfde wijze vervormd als thans met de tweesyllabigen nog het geval is. Sporen van die oude wijze van behandeling heeft het nieuw-Javaansch nog overvloedig. Ik wijs hier slechts op [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], enz.,

doch daarbij moet worden opgemerkt dat deze vormen tegenwoordig gewoonlijk alleen worden aangetroffen in zekere uitdrukkingen, bijv. [illegible] en [illegible], [illegible]. De nieuwe behandelingswijze der eenlettergrepigen stamwoorden is deze: de afleiding wordt gemaakt van een door een voorslagen *ĕ* (in dit geval oorspronkelijk eene *a*) tweelettergrepig geworden bijvorm, waarvoor in overeenstemming met hetgeen bij de overige vokalen geschiedt, een gutturale nasaal komt. Het is zeer wel mogelijk dat dit is geschied in analogie met die oudere, door mij zooeven bedoelde, uitzonderingen in het oud-Javaansch, waaronder bijv. *angadohi* (van *doh*) behoort, althans van dezen oud-Jav. vorm en soortgelijken zijn het nieuwe-Jav. [illegible] enz. de rechtstreekschen opvolgers. Bij de afleidingen gemaakt van de stamwoorden van [illegible] enz., d. w. z. [illegible] enz.; nu is voor een gedeelte de oude behandelingswijze aangehouden ([illegible]), gedeeltelijk is men ze gaan behandelen naar den nieuwen manier ([illegible]), en gedeeltelijk heeft men van den onderwetschen afgeleiden vorm een nieuwe afleiding gemaakt, doch nu in den nieuwen trant ([illegible]).

De beteekenis van [illegible] komt vooral uit in de Bantĕnsche *piagĕm*'s door Dr. van der Tuuk uitgegeven in Tijdschr. Ind. T. L. en Vk, XXV. In één dier stukken (no. 2) leest men انا دينڠ لراڠن كمڤني كيا چڤكيه لن فال لن كمبڠ نال ايكو رقاني لراڠن كمڤني Onwillekeurig vertaalt men het daar en terecht met „monopolie", en hoewel die vertaling elders wellicht niet in alle deelen passen zou, geeft zij toch zeer wel weer wat de bedoeling is; in een ander geval zou bijv. [illegible] er een synoniem van zijn.

[illegible] is een dier vormen waarop mede de aandacht nog wel eens gevestigd mag worden, want hij is onregelmatig. Naar de klankregels van het Jav., ook van heden, zou het woord [illegible] moeten luiden. Dezelfde onregelmatigheid bespeurt men in [illegible] (pisblaas) van [illegible]

[illegible] en naar mijne meening in [illegible], zooals ik lees in Koorda, Wayangverhalen, bl. 85, en ik afleid van [illegible] (Sd. spelen), zoodat het „speelgoed" zou beteekenen. [illegible] naast [illegible] is niet constant.

[illegible] in regel *b.* 3 is ook ouderwetsch. [illegible] luidde in het oud-Jav. [illegible], zooals ook uit het nieuw-Jav. door de survivals bewezen worden kan. In 't nieuw-Jav. is de regelmatige oud-Jav. afleiding (*mamawa* of *amawa*) vertegenwoordigd door ([illegible] of) [illegible], de praepositie, waarnaast als *ngoko* [illegible] dienst doet. In plaats van [illegible] zou het nieuw-Jav. [illegible] geven.

Op de constructie boven door mij in noot 2 op bladz. 575 genoemd, acht ik het van belang nog even nader de aandacht te vestigen, omdat naar mijne meening dezelfde constructie in het tegenwoordige Javaansch in één geval vrij constant en in een ander veelvuldig wordt aangetroffen. De constructie is, zoo als blijkt uit het voorbeeld uit den *piagĕm* - [illegible], letterlijk: „en alle *pasirah's* van de Pasĕmah-landen leggen den eed af, en (alsmede) alle *pasirah's* van de Kapungut", deze: dat een gedeelte van een samengesteld (grammaticaal) onderwerp van een zin eerst volgt, nadat het werkwoord reeds is genoemd. In plaats van: „alle *pasirah's* van de Pasĕmah-landen, en die van de Kapungut leggen den eed af", zegt men zooals is aangegeven: „alle *pasirah's* van de Pasĕmah-landen leggen den eed af", terwijl als het hinkende paard dan nog aanvullender wijze, doch tevens verduidelijkend volgt: „alsmede de *pasirah's* van de Kapungut".

Deze constructie nu, waarbij het tweede gedeelte van het wel beschouwd samengestelde, en voor het eerste gedeelte herhaaldelijk verzwegen (grammaticale) onderwerp van den zin eerst zooveel later volgt, vindt men naar mijne wijze van zien, 1° bij den zoogenaamden reciproquen werkwoordsvorm, bijv. [illegible], en 2° bij den verbalen meervoudsvorm

van gezelschap, als [illegible]. Men heeft, als ik mij niet vergis, bij het beschrijven van de waarde van deze beide werkwoordsvormen uit het oog verloren, dat het grammaticale onderwerp van de zinnen waarin men die vormen aantreft, steeds meervoudig is en zijn moet. Het is niet noodig daarvoor voorbeelden aan te halen. [illegible] beteekent, zooals uit den praktijk bekend is, „men slaat elkander, men slaat en wordt geslagen, zij slaan elkander", terwijl een vertaling of verklaring: „hij slaat en wordt geslagen" aanleiding geven kan tot een opvatting als zou deze vorm reflexief zijn („hij slaat zich zelf"), zoowel als dat het onderwerp „hij" niet een noodzakelijke aanvulling als „en zijn tegenpartij" behoeven zou. Wordt nu het onderwerp in zijn geheel, zoowel het eerste als het tweede lid, verzwegen, iets wat in het Javaansch zoo herhaaldelijk gebeurt en geschieden kan, dan zal dat geen aanleiding zijn tot dubbelzinnigheid; wordt het eerste lid genoemd, dan kan het tweede volgen zoowel vóór als na het werkwoord, hoewel aan het laatste de voorkeur wordt gegeven; wordt het eerste lid verzwegen, dan zal het tweede na het werkwoord volgen, doch ook in dit geval dienen de woordtjes [illegible], [illegible] enz. opgevat als de conjunctie „en, alsmede", en mag men ze niet beschouwen als voorzetsel „met, in gezelschap van", om de eenvoudige reden dat [illegible] in de bedoelde beteekenis van een enkel persoon niet kan worden gezegd. Nu blijft het waar dat ook als conjunctie [illegible] en [illegible] eigenlijk gezegd de waarde van „met, in gezelschap van, enz" bezitten, maar het onderscheid in constructie waarover hier gehandeld wordt, bestaat hierin dat in het eene geval [illegible] enz. met wat daarop volgt een copulatieve aanvulling is van het onderwerp, en alsdan noemen wij het verbindingswoordje een voegwoord, in het andere een nadere bepaling van het gezegde en wij zulke woordjes als [illegible] enz. voorzetsels zouden noemen. Hetzelfde geldt ook van den werkwoordsvorm [illegible], een handeling die men evenmin alleen

kan verrichten, want in dat geval zou deze vorm in het Jav. niet worden gebruikt. Op de aanvulling van het grammaticaal onderwerp bij dezen laatsten werkwoordsvorm werd, zooals de lezer zich herinnert, reeds gewezen, door Prof. KERN in zijn Wṛttasañcaya bladz. 142. Zijne verklaring komt echter niet overeen met de hier gegevene, en meen ik om de bij [illegible] reeds vermelde redenen niet te kunnen blijven aanhangen Alle bezwaren schijnen mij een gemakkelijke oplossing te vinden als men de zinnen waarin zulke werkwoordsvormen en die aanvulling tevens worden aangetroffen, opvat als samengesteld op een wijze als hier uiteen is gezet.

No. 2 en 3.

Deze oorkonden werden beide ter inzage verkregen door tusschenkomst van den Controleur van Sĕkayu, den Heer L. M. VONCK (Not. XXVI, 164) Zij waren reeds vroeger door het Genootschap eens ontvangen door tusschenkomst van den Heer W. M. H. VAN SCHMID (Not. XXII, 49 en 75; XXIII, 93 en 120; XXIV, 60 en XXVI 120). Bij die gelegenheid heeft de Heer K. F. HOLLE ze afgeschreven en vertaald. Diens transcriptie en overzetting, die men vinden kan in de geschreven Notulen van Bat Gen. 1884 heb ik gebruikt, toch heb ik gemeend ze zelfstandig te moeten afschrijven, ten gevolge waarvan ook mijne vertaling eenigzins van de zijne afwijkt.

De origineelen zijn het eigendom van de hoofden der *dusun* Tanah Abang in de *marga* Epil, wat nader aangeduid wordt met „de breedste piagĕm — hier no. 2 — werd aangetroffen in de doesoen Tanah Abang (marga Mantri Melajoe) en de andere in de pasirah doesoen Epil (Marga Epil)."

No. 2.

Lang 33 M. en breed 15[5] cM.

a 1. [illegible] [1]) [illegible]
[illegible]

[1]) [illegible] onder den regel.

2. [illegible] [1] [illegible]
3. [illegible] [2] [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible] [3] [illegible] [4] [illegible]
7. [illegible] [5] [illegible]
8. [illegible]

Onder opmerking dat ik omtrent de lezing der eigennamen niet geheel zeker ben, geef ik hier de volgende overzetting.

„Costuumbrief van wege Z. M. den Sultan voor Ki Arya van Ipil. Hij ontvangt dit stuk in zake de boschgronden.

„Van af Sañjar tot aan Saratte zijn de boschgronden het eigendom van de lieden van Ipil; en van Sañjar tot aan Pangpětir, van daar tot aan Tambagnapu, van daar tot aan Bungur Bagañjul, en van daar nog hooger de rivier op tot aan Sělare, tot aan Těmiyang, en tot aan Těrusan Gaman behooren zij op den rechteroever aan de lieden van Ipil, op den linkeroever aan Ki Dipati Kasmaran.

„Verder: van af Sañjar de rivier van daar af (tot aan) Lěbung Jawa, van daar tot Lěbung Balanti, van daar tot aan Sunge Těma, voorts tot aan Sandangan behooren zij wat de

1) Lees [illegible].

2) Te lezen [illegible]?

3) Of [illegible]

4) Of [illegible]

5) Lees [illegible].

bovenlanden betreft aan de lieden van Ipil, wat de benedenlanden aangaat aan Pĕtaling.

„De wereld moge zich splijten, het kome er niet toe dat wat deze costuumbrief behelst voor niets gesproken zij. Einde.

„In het jaar: door (het) lichaam (der) leiders (op de) aarde (heen). 1689. Einde".

[illegible] en [illegible] zijn beide opmerkenswaard, het laatste wat de spelling betreft; bij het eerste vergelijke men boven bladz. 342, doch dit stuk is veel jonger.

Den laatsten zin van den *piagĕm*, die welke de bezwering behelst, — althans als mijne opvatting en vertaling juist is, — vindt men straks terug in no. 4. Met een kleine wijziging staat daar [illegible] [illegible] ([illegible]) is geen Javaansch, ook zou men minstens [illegible] (of [illegible]) verwachten, maar ook elders in deze soort stukken vindt men woorden die blijkbaar ontleend zijn aan de landstaal of blijk geven van een gewijzigden uitspraak; men denke slechts om [illegible] in het vorige stuk, of lette op [illegible] in het volgende, en spellingen als [illegible] en [illegible] (zie beneden) voor [illegible] en [illegible] enz.

Wat de (*candra*)*sĕngkala* betreft merk ik op dat:

[illegible] = 9 is, omdat „door, doorheen, door en door" gelijk is aan „gat", en men volgens Hindu opvatting verondersteld wordt negen openingen in het lichaam te hebben;—

[illegible] = 8 is, omdat „lichaam, verschijningsvorm" gelijk is aan [illegible], en Çiwa zich in acht dergelijke heeft geopenbaard;—

[illegible] moet zijn = 6, om reden de cijfers waarin het jaartal achter de *candra*·*ĕngkala* nogmaals is uitgedrukt, dat uitwijzen; stond er nu [illegible] (*winâyaka*) dan was er geen het minste bezwaar, want het oude eedformulier (in de oud-Javaansche opschriften) noemt juist en herhaaldelijk de *ṣadwinâyaka* d. z. de 6 *winâyaka*'s; [illegible] moet dus, wellicht over een [illegible], een fout zijn voor [illegible];—

en [illegible] = 1 is.

De overtollige woordtjes [illegible] en [illegible] hebben geen andere waarde dan dat zij den zin der woorden moeten aanvullen, een aardigheid van nieuweren oorsprong, waardoor de *candrasĕngkala*'s gewoonlijk veel aan duidelijkheid verliezen. Eigenlijk toch is de *candrasĕngkala* niet anders dan het uitdrukken van cijfers door middel van woorden die oogenblikkelijk aan dat cijfer herinneren, zooals bijv. de Hollandsche woorden : eenheid, tweespalt, drievoet, vierkant enz. dat zouden doen, of zaken waarvan er maar één, twee, drie of vier enz. bestaan als zon, ooren enz. Zulk soort van woorden bezigde men in plaats van de eigennamen der getallen (cijfers): één, twee, drie enz., omdat men, waar men in maat schreef, deze laatste, vooral als de getallen langer zijn, herhaaldelijk niet kan gebruiken. Doch dit eenvoudige, en den dichters veel gemak gevende systeem heeft in den loop der tijden bij de Javanen wijzigingen ondergaan, waardoor de oorspronkelijke eenvoudigheid zeer belangrijk geïnfluenceerd is geworden. Zooals het thans, en betrekkelijk reeds sints vrij langen tijd, door de Javanen wordt toegepast is het veelvuldig zeer moeielijk in te zien hoe menig hierbij gebruikt woord aan zijn cijferwaarde is gekomen, en herhaaldelijk zijn zulke nieuwe *candrasĕngkala*'s kwalijk, althans niet met zekerheid, op te lossen [1]). Waar tegelijkertijd, zooals hier, tevens het jaartal, — voor dezen gebruiken de Javanen de *candrasĕngkala* uitsluitend, — in cijfers is uitgedrukt, heeft men een veel beteekenend hulpmiddel tot oplossing. Ik stel mij voor om later elders uitvoeriger op dit onderwerp terug te komen.

Wat de cijfers betreft dient er op gewezen dat 1 (= [illegible]) uitgedrukt is met [illegible], waarover men vergelijke Not. XXVI, 118, wat men ook vindt in no. 3 en no. 4 beneden, en dat voor 8 ([illegible]) hier [illegible] gebruikt is, juist het tegenovergestelde van het eerste, want [illegible] is de *aksara gĕde* van [illegible], terwijl [illegible] gelijk is aan de tegenwoordig voor 8 gebruikte

[1]) Hieruit leide men echter niet af dat de *candrasĕngkala*'s voor alles onduidelijk zouden zijn. Gewoonlijk zijn zij, mits men het gebruik en de gebruikte woorden kent, gemakkelijk te lezen.

[illegible] Dat in het Balineesche schrift [illegible] voor 8 en [illegible] voor 9 wordt gebruikt is trouwens bekend.

No. 3.

Lang 30⁵ en breed 18 cM.

1. [illegible]
2. [illegible]
3. [illegible]
4. [illegible]
5. [illegible]
6. [illegible]
7. [illegible] [1] [illegible] [2] [illegible]

„Costuumbrief van Z. M. den Sultan voor de *anak dalĕm* van Tanah Abang. Zij meldt dat nu het handeldrijven van de lieden van Tanah Abang met de Koeboe's geheel afgeloopen is, het weer tot het oude terugkeert. Wijders: de boschgronden van de lieden van Tanah Abang (loopen) van Dusun stroomafwaarts (tot . . . .), bedoeld is de *muwara* van de Jarum-rivier en verder stroomopwaarts van Dusun tot de *muwara* van de Kapas-rivier, (en) tot aan zee, namelijk [illegible].

„Geschreven op Dinsdag 2 Sapar van het jaar Jim-awal, in het jaar: d o o r (het) l i c h a a m (heen) g e h o o r d (door de) w e r e l d. 1689. Einde".

---

[1] Lees [illegible]

[2] Lees [illegible]

Dit stuk is nog eenvoudiger dan het voorafgaande.

Op [illegible] werd boven reeds gewezen.

Slechts is de aandacht te vestigen op [illegible] (niet [illegible] zooals men in tegenwoordig Jav. zou vinden) = [illegible] = [illegible] of [illegible].

[illegible] betwijfel ik dat goed is, doch zoo staat er. Vreemd is hier de [illegible] voluit als *pasangan*, iets wat wel voorkomt van [illegible], [illegible] en [illegible], doch van de [illegible] uiterst zelden wordt ontmoet. Wat hetgeen in den tekst staat moet voorstellen en dus hoe hier te lezen is, kan ik niet ontdekken. Of de bedoeling is [illegible] in den zin van „het geheele gebied der rivieren" (?), durf ik dan ook niet te beslissen. Dat de [illegible] verkeerd geschreven zou kunnen zijn voor een andere letter, en dat deze (de [illegible]) er dan naast geplaatst zou kunnen zijn, zonder dat de foutieve werd doorgeslagen, is mogelijk, zooals boven bladz. 577 is aangetoond.

[illegible] heeft in de *candrasĕngkala* de waarde van 6. Ook dit woord is een voorbeeld van een eigenaardigheid bij de *candrasĕngkala*, die men ten naastebij slechts in jongere jaartalsopgaven aantreft, hoewel ook reeds een voorbeeld er van kan worden genoemd uit de 14e Çaka eeuw. Het woord is verbogen. Dit geschiedt in lateren tijd herhaaldelijk, en is een noodzakelijk gevolg daarvan dat men is gaan meenen, dat het complex der woorden, die de cijfers van het jaartal aangeven, tevens een behoorlijken, doch niet altijd een op een feit dat in het door den *candrasĕngkala* aangeduide jaar zou hebben plaats gehad, doelenden zin moeten uitdrukken. Voorts ziet men dat de Javanen (vooral van nieuweren tijd) ook verbale woorden zijn gaan bezigen, namelijk die welke de handelingen uitdrukken van of hetgeen geschiedt met de woorden die als getalswoorden gebruikt werden.

Het derde cijferteeken moet een 8 zijn, blijkens de *candrasĕngkala*. De figuur op het oorspronkelijk staat in vorm tusschen een [illegible] en een [illegible].

Voor Jim-awal in Palembang, verwijs ik naar boven bldz. 564.

No. 4.

No. 4 is de *piagĕm* waaromtrent reeds iets is medegedeeld in Not. XXVI, 118 volgg. Het oorspronkelijk is het eigendom van Pangeran Trusan (Rawas, Palembang). Door het Genootschap werd het ter inzage ontvangen door het welwillend intermediair van den Heer L. F. Wesly (Not. XXVI, 59 en 117).

De afmetingen kan ik met zekerheid niet meer opgeven, daar mijn aanteekening na het terugzenden van de plaat verloren bleek te zijn gegaan. Doch afgaande op mijne herinnering, en haar vergelijkende met de beiden voorafgaande stukken zou ik circa 28 cM. voor de lengte en ongeveer 16 cM. voor de breedte durven stellen.

De *piagĕm* luidt:

1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible]

4. [illegible]

5. [illegible]

6. [illegible]

7. [illegible]

8. [illegible]

9. [illegible]

10. [illegible]

11. [illegible]

„Costuumbrief van Z. M. den Sultan vorst (van Palembang) voor den *dipati* van Rupit. Hij ontvangt dezen costuumbrief omdat hij 's vorsten bevelen, die in alle landschappen gelden, overbrengt (?).

„Als een Palembanger een schuldzaak heeft met een bovenlander ([illegible]) of iemand die daaraan gelijkstaat en op zijn tijd niet betaalt, dan telle men (tot) bij de 13de, tot drie keer toe en de som verdubbeld is; hooger mag men niet gaan.

„Als iemand, die een schuldzaak heeft, daarvan geen aangifte doet bij de *prawatin*'s dan is er niets aan te doen, en mag men elkander niet *tarik* (in rechten betrekken).

„Een handelaar (*of*: vreemdeling) die een schuldvordering heeft op een bovenlander mag daarom niet manen, als de rijksbelasting ([illegible]) nog niet is voldaan.

„Wat schulden aangaat ten gevolge van spel of hanenklopperij, daarom mag niet gemaand worden, en men mag daarover niet twisten met woorden of doodslag.

„De *prawatin's* moeten zorg dragen voor het aanleggen van pepertuinen; al wie dat niet wil doen, dien zenden de *prawatin's* naar Palembang af.

„Ook mag een handelaar (*of*: vreemdeling) of een bovenlander geen handeldrijven in menschen, dat is het uitsluitend recht van den vorst.

„Een handelaar (*of*: vreemdeling) mag geen (vast) verblijf houden in het huis van een bovenlander, noch zich een huis bouwen; als hij dat toch doet worde hij beboet met de boete (daarop) door den vorst (gesteld).

„Als iemand gestolen heeft en dit bewezen is, dan moet uit de bezitting van den dief (het gestolene) dubbel worden vergoed (aan den bestolene), de dief moet te werk gesteld ([illegible]) worden.

„(In staatsie) begeleid mogen worden 's vorsten gezanten en de *jĕjĕnang*'s; andere begeleide men niet; als het toch geschiedt, brengen de *prawatin's* hem naar Palembang.

„Als iemand olifantstanden (ivoor) vindt, (of) goede *samambu*-rotan, karbonkels, rhinoceroshoorn, bezoar, civetkatten, *cĕlup* (?), *pintĕl* (?), en *candramawa*-katten, deze komen toe aan den vorst.

„En als iemand als kind krijgt een albino, *buras* (?), een bultenaar, *palĕkang* (?), *wujil*, een dwerg of een tweeling, die behooren (evenzoo) aan den vorst.

„De wereld moge zich splijten, het kome er niet toe dat wat deze costuumbrief behelst voor niets gesproken zij.

„In het jaar 1729. Einde".

Na de aanteekeningen boven gevoegd bij no. 1, en hetgeen opgemerkt is door den Heer C. Humme, door wien in Bijdr. T. L. en Vk., 4e vlgr., X, 363 nog een vijfde Palembangsche *piagĕm* is uitgegeven, behoeft hier nog slechts het volgende onder des lezers aandacht te worden gebracht.

[illegible] is de tegenstelling van [illegible], en dus op zich zelf duidelijk.

Wat onder [illegible] te verstaan is, kan men naslaan in

DE STURLER, Proeve, bladz. 167. Het daaraan voorafgaande [illegible] heb ik naar het verband vertaald.

[illegible] is tot op zekere hoogte in [illegible] een dubbelzinnig woord. De kooplieden, voor zoover dit geen gevestigde groote kooplieden op een hoofdplaats zijn, zijn rondtrekkend, en dus vreemdelingen daar, waar zij hun waren trachten te slijten of andere in te slaan. Omgekeerd zijn in een maatschappij waarin men geen touristen aantreft of kent, de vreemdelingen juist en slechts die kooplieden. Vandaar dat [illegible] zonder nader aanvullend complement zoowel het een als het andere beteekent, beide de genoemde waarden te gelijkertijd in zich bevat en aangeeft. Dit is voor de westkust van Sumatra o. a. reeds door anderen opgemerkt. Niet minder duidelijk blijkt het uit het Sundasche *buniaga,* of *jĕlĕma buniaga*, dat thans beteekent „een persoon die zich kortelings op een plaats gevestigd heeft", in werkelijkheid gelijk is aan [illegible], want *buniaga* (vgl. het in het Mal. gebruikte بنياݢ) is naar alle waarschijnlijkheid het Sanskrit *banijya* (handel).

Tot toelichting en illustratie van [illegible] haal ik hier uit een fragment wetboek, Panitipraja geheeten (Hss. COHEN STUART no. 38), en vermoedelijk uit den tijd der Compagnie dagteekenende, het volgende aan: [illegible]

In [illegible] is [illegible] nog op de oude wijze afgeleid met [illegible], en [illegible] een eigenaardige op de uitspraak in het Palembangsche gegronde spelling van [illegible], vgl. het later volgende [illegible] = [illegible] (albino).

Onder [illegible] zijn vermoedelijk de *raban*'s (afgevaardigden) te verstaan, terwijl de [illegible] de *jĕnang*'s (af-

gevaardigden in de binnenlanden) van DE STURLER zijn, zie Proeve, bl. 97 en 98. „De eerstgenoemden, die meestal hun verblijf op de hoofdplaats hielden en tot de *priahies* behoorden, waren de gaarders der inkomsten of belastingen en tevens de uitvoerders der bevelen van den vorst, door wien hen een gedeelte dier inkomsten van een *marga* of *doesoen*, en soms van meer zelfs, als middel van bestaan werd aangewezen. De *djĕnang*, die zelden tot de klasse der rijksgrooten behoorde, hield zijn verblijf op de plaats welke hem ter beheering was toevertrouwd."

[illegible] moet wel verbeelden [illegible].

De twee laatste artikels die vooraf gaan aan den datum en aan de zinsnede die boven bladz. 584 reeds besproken is, sommen de zoogenaamde *palawija* op of wat men daaronder in Palembang moet hebben begrepen. In het Jav.-Nederd Handwoordenboek van GERICKE-ROORDA-VREEDE wordt [illegible], na de opgave dat het „tweede gewassen" beteekent, als volgt omschreven: „2. benaming van een belasting, ten behoeve van den vorst, bestaande in de levering van verschillende soorten van vruchten en in duiven en andere dieren, zooals [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] en andere, als benoodigd voor offeranden of feestelijke gelegenheden. Ook worden mismaakte personen, zooals dwergjes, bultjes, albino's enz., die de vorst er op na houdt voor zijn vermaak ([illegible]), *pålåwidjå* genoemd". Uit een plaats in de Damarwulan-editie van Jayasubrata (VAN DORP, bl. 14) blijkt de juistheid van het laatste gedeelte van de opgave in het woordenboek, terwijl de opsomming uitvoeriger is. Men leest daar in de beschrijving van den hofstoet in het rijk van Majapahit, tijdens de regeering van de Prabu Kĕnya Kĕñcanawungu [1]) als zij au-

---

[1]) *Kĕñcana wungu* beteekent „paarsch goud" d. i. „rood goud". Deze naam is zeer sprekend, want naar de opvatting der Javanen en andere bewoners van den archipel is rood goud veel fraaier en waardevoller dan geel goud. Rood goud is een der edelste zaken die men vinden kan. Dat moet dunkt mij ook de beteekenis en tevens de bedoeling zijn van *mas mirah*, een term die zoo herhaaldelijk gebruikt wordt tegen de liefste, waarin *mirah* dus niet de beteekenis heeft van „robijn".

dientie geeft: [illegible] enz. „Zij was omstuwd door hare hofdames en de *biyada's*, alle waren tegenwoordig. Tegenwoordig waren (ook) de *palawija's*, (als): *albino's* ([illegible]), [illegible] (korte), [illegible] (?), dwergen ([illegible]), gebochelden ([illegible]), Papua's ([illegible]), negers ([illegible]) en op de partes posteriores voortscharrelende ([illegible]), bultige ([illegible]), klein geblevene ([illegible]), en dwergachtige ([illegible]) kinderen, gebrekkige ([illegible] tandelooze) kinderen, ongelijke tweelingen ([illegible]), witgevlekten, en [illegible] (?), en gesnedenen. In zeven reien waren zij geschaard". In den *piagĕm* worden genoemd [illegible] (albino's), [illegible] (?), [illegible] (bultenaars), [illegible] (?), [illegible] (dwergjes), [illegible] (dwergjes) en [illegible] (tweelingen, welk woord gewoonlijk in tegenstelling van [illegible] gebruikt wordt van tweelingen van hetzelfde geslacht). [illegible], — misschien „kinderen met een ruwen huid", — komt niet voor in de opsomming in den Damarwulan, waarin [illegible] schijnt te beantwoorden aan het [illegible] van den *piagĕm*, dat zoo, en dus vreemd, en niet [illegible] gespeld is. Noch het een noch het andere is mij duidelijk. [illegible] is „palakijn", en [illegible] versta ik niet goed. Mogelijk is het [illegible], en is de bedoeling „kinderen met beneden de knieën uiteenstaande beenen(?)". De beteekenis van [illegible] vindt men toegelicht in het Pustaka Raja purwa, I, 197, waar men in een lijst van verschillende soortgelijke wezens, ook vindt [illegible]. In die lijst vindt men verder [illegible], dat ik hier nog noem om het reeds gereleveerde [illegible], en omdat het een van het ander of beide van een derde woord een mislezing of misspelling zou

kunnen zijn. De door mij uit den Damar Wulan aangehaalde plaats vindt men met enkele wijzigingen reeds in de oudste mij bekende redactie van dezen roman, die uit de vorige eeuw dagteekent, en waarvan het handschrift dat gebruikt is voor de vertaling van dezen roman door Roorda van Eysinga in zijn Handboek der land- en volkenkunde, geschied-taal-, aardrijks-, en staatkunde van Neerlandsch Indië geleverd, zie aldaar Boek III, deel 1 (einde) en deel 2 (begin), een afschrift moet wezen. Dat verder deze soort van *palawija* reeds in de oudste ons bekende tijden tot de praerogatieven van de vorsten in den Archipel behoorden, leeren de oud-Javaansche oorkonden.

Onder de andere *palawija*'s van den *piagĕm*, die voorafgaan, ken ik de beteekenis van [illegible] en [illegible] niet, daar de gewone beteekenissen van deze beide woorden hier niet passen. [illegible]-katten zijn volgens een opgave van Rhemrev in het Jav. Wdb. „zwarte katten met vier witte pooten en een witte borst".

Dat deze omtrent *palawija* in dezen *piagĕm* gegeven bepalingen in Palembang inderdaad, zooals ook elders, geleefd hebben, blijkt uit de Sturler's beide geschriften over Palembang, waarvoor ik ten overvloede nog verwijs naar Not. XXVI, 119 volg.

Ten slotte vindt men hieronder een door beschadiging onderbroken Maleische vertaling van dit stuk, die op een aan de keerzijde van de aan ééne zijde beschreven koperen plaat geplakt stuk papier gevonden werd. De datum in die vertaling komt niet overeen met dien in den *piagĕm* zelf, zooals mede t. a. p. in de Notulen opgemerkt is.

1. . . . . فادڠ سري سلطان راتو فمبري كفد دفاتي
روفت. . . . . فياكم اين در فد

2. . . . . جڠكن تليتي فادڠ سري سلطان راتو كفد
سكل فرواتين ددالم دوسن سكلين شهدان فري حال اورڠ

3. . . . . كلو اوتڠ فيوتڠ دڠن اورڠ اولو استميوه سمان
اولو جكڠ فواس تياد ممباير مك دهيتوڠ تيكڠ والسن
سمفي تيكڠ كال

4. . . . . .لاكّ دان لاكّ حال اوتڠ فيوتڠ
دڠن تياد تراڠ كفد فرواتين ياٴيت فتڠ لاكّ تياد كنا تاريق

5. . . . . .جكّ داڠڠ برفيوتڠ كفد اورڠ
اولو جكّ بلم هابس توكن تيبن دالم تياد بوله مڽاڠيه . . . . . .

6. . . . .(جود)ي سابڠ تياد بوله دتاڠيه دان تياد
بوله جادي توكر بنته بونه ممبونه اوله حال فرواتين فد
موافقة سكليين. . . . . .

7. . . . . . . .تياد مڠيكت فرنته فرواتينڽ باو كفلمبڠ دان
لاكّ اورڠ داڠڠ انو اورڠ اولو تياد سكال٢ بوله
برداڠڠ. . . . .

8. . . . . .مندوٴ درومه اورڠ اولو اتو ممبوت
رومه جكّ دفقسانڽ كنا دندا دالم دان جكّ اورڠ. . . . . .

9. . . . . .دفولڠكن سرت نيكل يڠ ماليڠ
ايت منجادي مات ڬاوي سباڬي لاكّ يڠ بوله دانتر
سروهن دالم. . . . . . .

10. . . . . .جكّ دفقسانڽ باوا كفلمبڠ اوله فرواتين
دان جكّ اورڠ مندافت ڬاديڠ ڬاجه دن سممبويڠ . . . .

11. . . . . دان تڠڬالوڠ چلوف فنتل چندراماو سكليڽ
ايت دالم يڠ مونڽ دان جكّ اد اورڠ برانق بولي بوراس
بڠكق

12. . . . . . .دان چابول دان كمبر سكليڽ (دا)فتن دالم ترسورت
كفد امفت ليكر هاري جمادلاول فد هاري جمعة ــم
فوكل توجه ددالم تاريخ ١٢١٩ سنة

No. 5 (?).

Ten laatste deel ik hier als een No. 5 onder de van Palembang afkomstige *piagĕm's* nog een fragment mede van een stuk waarover wel is waar door Cohen Stuart reeds iets is gezegd, doch het kan geen kwaad er hier nogmaals op te wijzen, te meer daar daardoor aan een ander overbodig werk bij voorbaat uit de hand kan worden genomen.

Het fragment (lang 13 cM. en breed 3 cM.) is dat

waarover gehandeld is in Not. VI, bldz. 36 en 45. Het is een halve *piagĕm*, die ten geschenke ontvangen werd van den hoofd-jaksa bij den Bangkaschen landraad Tumĕnggung KARTA NAGARA, in wiens bezit nog een tweede dergelijk stuk was en het is dus van Bangka afkomstig.

Volgens de opgave van genoemden hoofd-jaksa noemen de Bangkaneezen ze *piagam raja Jawa*, moeten zij meer dan twee eeuwen oud zijn en afkomstig van een der vorsten van Java, wiens gezag zich tot over Bangka uitgestrekt had, vóór het onder Palembang stond.

Volgens de overlevering op Bangka moeten er primitief vier van die plaatjes zijn geweest, nl. voor de afdeelingen Sukan, Pañji, Jĕruk en Mĕnduk, ieder één en op die *piagĕm's* deed men den eed.

De eerste en de laatste dier *piagĕm's* zijn verloren gegaan. De fragmentarische moet die van Pañji zijn. Die van Jĕruk, welke in het bezit van den hoofd-*jaksa* bleef, werd door COHEN STUART afgeschreven en vertaald, terwijl van zijne bevinding mededeeling is gedaan in Not. VI, 65.

Daar met de legende van dat stuk die van de fragmentarische plaat bijna woordelijk overeenkomt (zie *ibid.*, bladz. 46), meen ik wat men van den *piagĕm* t. a. p. medegedeeld vindt, vooraf te moeten laten gaan, tot toelichting.

a 1. [illegible]

2. [illegible]

b 1. [illegible]

2. [illegible]

3. [illegible] [1]) [illegible] [2]) [illegible]

„*Piagĕm* (document, oorkonde), verleend aan den Batin van Jĕruk. Wanneer (gij? hij? iemand?) *ngalingi, titi porih*, treft (u, of hem) de vloek van Gods woord; zoo niet (*jenora*), gaat het (u of hem) wel.

„Of wanneer *para jĕnĕng dudu porih* (gij kwade bedoelin-

---

[1]) De bedoeling is [illegible]

[2]) Als voren.

gen koestert?) of *ngilĕp-ilĕp*, wordt *jĕnĕng* (gij) getroffen (door den vloek?); zoo niet, (blijft gij?) vrij."

De legende nu van de fragmentarische plaat luidt:

a 1. [illegible] . . . . . ,

2. [illegible] [1]) [illegible] . . . .

b 1. [illegible] . . . . .

2. [illegible] . . . .

3. [illegible]

Aan de zijde *a* geven de tippeltjes achter aan de beide regels aan dat er een gedeelte van de Javaansche legende ontbreekt; het plaatje is daar afgebroken. Men mag vermoeden dat de eerste lacune aangevuld moet worden met [illegible] en die van den tweeden regel met [illegible]

Op de keerzijde echter schijnt niets te ontbreken, maar zijn in den nog resteerenden hoek, door mij hier evenzoo met tippeltjes aangeduid, eenige Arabische letters te zien, die ik echter niet herkennen kon.

Ten opzichte van de vertaling van COHEN STUART, waarin veel onvertaald is gebleven, moet ik opmerken dat het mij niet is gelukt veel verder te komen. Het schijnt mij toe dat de beide stukken inderdaad een eedformulier of bezwering bevatten en dat de *piagĕm's* dus niet ten onrechte gebezigd werden om iemand te beëedigen. [illegible] toch zou kunnen beteekenen „iets verbergen, iets verheelen", en [illegible] wellicht „met opzet, opzettelijk". In [illegible] en [illegible] zie ik den bekenden titel. Doch [illegible] en [illegible] begrijp ik niet.

Volgens de overlevering zouden, zooals reeds werd vermeld, deze *piagĕms* meer dan twee eeuwen oud zijn. Dit zou ons voeren tot voor ongeveer 1680, dat is het jaartal van de stichting van Kartasura. Of dat juist is dunkt mij de vraag. Bezaten wij nu reeds wat nauwkeuriger kennis van het

[1]) Voor de [illegible] een doorgekraste letter.

Javaansche schrift in zijn historisch verloop gedurende de periode van de 15e eeuw tot op heden, dan zou daaromtrent beslister kunnen worden gesproken. De gedateerde stukken uit die periode, waarvan men zeker kan zijn dat zij, zooals wij ze kunnen raadplegen, in originali toegankelijk zijn, zijn zeer weinig talrijk. Ik voor mij geloof dat ten opzichte van deze *piagĕm's* van Bangka een nader onderzoek niet overbodig zal zijn.

Zijn zij, hoewel de traditie het anders wil, uit een jongeren tijd, dan zou het mogelijk kunnen zijn dat niet een vorst van het eiland Java (ook Bantĕn zou in aanmerking kunnen komen), maar een vorst van Palembang deze *piagĕm's* verstrekt had, terwijl het bekend is dat althans eenigen tijd het eiland Bangka onder zelfstandige vorsten of vorstinnen moet hebben gestaan, want door te huwen met de weduwe van een koning van Bangka, die iets voor 1668 A. D. de hulp der Compagnie moet hebben ingeroepen, kwam Bangka later onder het rechtstreeksch bewind van den vorst van Palembang (Susuhunan Ngabdu'r-rachman = Cindeh Balang) en zijne nakomelingen, terwijl het reeds in 1642 aan Palembang cijnsbaar schijnt te zijn geweest [1]). Daarom meende ik dit laatste stuk, met een waarschuwend vraagteeken, een plaats te kunnen aanwijzen onder de Palembangschen.

Wat nu den ouderdom der Palembangsche *piagĕm's* betreft het blijkt dat van dit laatste stuk (No. 5), waarin geen datum wordt aangegeven, de leeftijd niet te bepalen is. No. 2 en No. 3 zijn beide uit een jaar 1689, no. 4 uit een jaar 1729, terwijl bij No. 1 de datum weer wordt gemist, hoewel dat aan een andere reden zal moeten worden geweten dan bij no. 5.

Bij no. 3 wordt opgegeven dat het jaar 1689 een jaar Jim-awal is. Er kan dus geen twijfel zijn of er is geteld met (Mohammedaansch-Javaansche) maanjaren. En in dien zin zullen de opgaven van DE STURLER omtrent

---

1) Hiervoor zie men DE STURLER, Bijdrage, bl. 11 en 80.

het gebruik van Çaka-jaren, in zijn beide boven genoemde werken, wel moeten worden opgevat. De cijfers 1689 en 1729 op zichzelf zouden niet beletten aan eigenlijk gezegde Çaka-jaren te denken, doch van Hejrah jaren, zooals men die in de Bantĕnsche *piagem's* aantreft, kan geen sprake zijn. Er rest echter niet dan te veronderstellen dat wij hier sporen vinden van de eigenlijk gezegd Javaansche jaartelling, waar voor men vergelijke wat boven te lezen staat. Het gebruik van deze Javaansche telling in Palembang zou zich laten verklaren door den uitgestrekten Javaanschen invloed die in dat gewest zich in allerlei zaken kond doet. Doch, en dat is weder een voorshands onoplosbaar bezwaar, het Javaansche jaar 1689 was een jaar Wawu en geen jaar Jim-awal. Voorts verdient het wel de aandacht dat uit die benaming blijkt dat in Palembang een andere wijze van schikken der schrikkeljaren over één *windu* althans tijdelijk in gebruik is geweest, dan die, welke men als zoodanig gewoonlijk opgegeven vindt, namelijk de 8-jarige cyclus in plaats van den 30-jarige, waarvoor ik ook al naar boven verwijzen kan.

Het Javaansche jaar 1689 beantwoordt aan Dinsdag 12 Juli 1763 — Vrijdag 29 Juni 1764, het jaar 1729 aan Dinsdag 4 Mei 1802 — Vrijdag 22 April 1803, doch bij de eerste equatie houde men in het oog het boven op bldz. 599 volg. opgemerkte.

Deze stukken zijn dus vrij jong. Zij dagteekenen uit den tijd der regeering van Susuhunan Achmad Nayamu'd-din (1743—1769 A. D.) en Susuhunan Machmud Badaru'd-din (1798—1812 A. D.), en dat van 1729 (= 1802/3) is dus zelfs van vrij kort vóór den val van het Sultanaat in Palembang (1825 A. D.) Het is alsof het Sultansbewind nog een laatsten vleug van opleving gehad heeft. Over het algemeen ademen deze stukken een zachten geest, en zij bevestigen het oordeel van DE STURLER over de vorsten van Palembang in verhouding tot hun onderdanen.

Ook No. 1 houd ik voor niet veel ouder dan die waarin

men een datum aantreft. Zoo wel de zaken die genoemd worden, als de phraseologie stemt overeen vooral met No. 4 (het jongste stuk) [1]), en daarbij sluit zich ook aan de door mij vermelde door den Heer Humme gepubliceerde *piagĕm,* waarvan het jaartal naar mijne overtuiging niet juist is gelezen. Daarop vestigde ik de aandacht reeds in Not. XXVI, 118. Een nader onderzoek van het oorspronkelijk zal hebben uit te maken of ik het juist heb. Ik durf voorspellen dat het resultaat zijn zal een jaarcijfer ten naastebij overeenkomende met 1689 (= A. D. 1763/4).

Dat in No. 1 wel degelijk gezinspeeld wordt op de *aturan sindang perdika* (vgl. boven bladz. 574 noot 2) is onloochenbaar, dat het origineel van de copie die wij kunnen raadplegen, dat stuk zelf zou zijn blijkt echter niet. Is het stuk van ongeveer denzelfden leeftijd als die andere dan kan het dat niet zijn.

Hierover wordt evenwel misschien nog een nader licht verspreid door een zilveren plaat welke zich in het bezit moet bevinden van iemand in Tĕbing Tinggi, en door het Genootschap opgevraagd zal worden, evenals de kwestie van het jaartal van dien reeds vroeger door den Heer Humme uitgegeven *piagĕm* wellicht opgelost zal kunnen worden als deze is ontvangen, in gevolge een door het Bataviaasch Genootschap aan het Instituut in den Haag gericht verzoek (zie Not.

[1]) De in No. 1 voorkomende term [illegible] kan een andere waarde hebben dan die van [illegible] in No. 4. de Sturler vermeldt in zijn »Bijdrage" bl. 79, dat de Sultan's in lateren tijd den titel *ratu* veelal aan hunnen naam toevoegden, vergl. ook *ibid.*, bl. 14, waar de datum voor een contract genoemd wordt, waarin die dubbele titel voorkomt, nl. 20 April 1678. Als de beide titels overeenkomen, dan wijst ook [illegible] op jongeren tijd. De *sultan's*-titels werd door den vorst van Palembang aangenomen in A. D. 1660, zie Veth's artikel Sumatra in het Aardrijkskundig en statistisch Wdb., III, bladz. 728, »ofschoon de Palembangers zelven aan hem en zijn opvolgers den Javaanschen titel van *Susuhunan* gaven". De *aturan sindang mardika* wordt toegeschreven aan den eersten Sultan van Palembang, beter bekend bij den naam Susuhunan Cindeh Balang (*ibid.*). In No. 2, No. 3 en die, welken Humme uitgaf, vindt men slechts [illegible] zonder bijvoegsel.

XXVI, 151.), en de stukken met elkander zullen kunnen worden vergeleken.

WELTEVREDEN, Dec. 1888.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS

VAN

OUD BINTAN [1]

DOOR

J. G. SCHOT.

Volgens de Sĕdjarah Mĕlajoe, zou in vervlogen tijden zekere Sri Tri Boeana van Pĕrlembang (Palembang) zijn getogen naar de Amphitrite baai en van daar verder noordwaarts langs Lingga naar Sĕlat Sĕmboe [2].

---

[1]) Bintan (بنتن) en niet Bintang is de naam, zooals reeds lang bekend is, doch hier wellicht nog eens mag geconstateerd worden.

[2]) Omtrent de piek van Lingga wordt in de Sĕdjarah nog vermeld, dat Sri Tri Boeana, toen hij zich in de Amphitrite baai bevond, een gebergte zag; dat hij daarop aan zijn metgezellen vroeg: »Wat zijn die twee bergen?", en men hem antwoordde, dat het de Goenoeng Lingga was. Nu kenmerkt zich het Lingga gebergte door twee zeer in het oog vallende toppen, in de wandeling »de Ezelsooren" genoemd; deze schijnen ook bij den Inlander de aandacht getrokken te hebben, terwijl uit het verhaal blijkt, dat men daarin iets bijzonders zag, waardoor men onwillekeurig wordt herinnerd aan eene andere legende, die onder de bevolking nog de ronde doet. Volgens die legende had de berg vroeger drie toppen, waarvan er een, onder het verschrikkelijkste weder, in de diepte zou zijn afgestort.

Indien deze laatste legende waarheid bevat en het Lingga gebergte dus drie toppen heeft gehad, en toch Sri Tri Boeana, op het oogenblik dat hij in de Amphitrite baai kwam, vragen kon »Wat zijn dat voor *twee* bergen", dan zou men, indien men er iets uit zou willen of mogen afleiden, daaruit eenigszins kunnen opmaken, hoe langen tijd er minstens verloopen is sedert de laatste vulka-

De vorstin van Bintan Wau Sri Binai, dochter van den overleden vorst van Banglong, zond, toen zij dit vernam, twee harer mantri's Indra Boepala en Arja Boepala, om den vreemdeling te begroeten, met de opdracht hem als haren man te erkennen, indien hij van ongeveer eenzelfden ouderdom zijn zou als zij zelf, en als zoon, als hij een jongeling of knaap zou zijn.

De mantri's vertrokken met de vloot van Tandjong Rangas [1]) naar Sĕlat Sĕmboe, waar zij Sri Tri Boeana ontmoetten, en zij begeleidden hem van daar naar Bintan.

Volgens het verhaal waren er toen in die streken zooveel vaartuigen van allerlei soort, zooals: driemaster *lantjaran's*, *soeloer's*, *dandang's* en *djoerang's*, dat van Poelau Karas [2]) af tot Tandjong Rangas toe, de zee als het ware bedekt was met een aaneengesloten mastbosch.

Ook was het toen noodzakelijk, dat de handelsvaartuigen, *bidar's* en *banting's* [3]), zou de toegang tot de Bintan baai niet versperd worden, ruimte maakten door òf diep in de baai òf daarbuiten te ankeren [4]).

---

nische transfiguratie van het Lingga gebergte, welks vulkanische aard nog slechts blijkt uit warme bronnen.

Na de komst van Sri Tri Boeana toch in Bintan, Bamban en Singapoera, werd daar de Islam door de vorsten dier streken aangenomen. Bij globale berekening zou men dus tot het resultaat komen dat de »Ezelsooren" minstens voor 600 jaren reeds werden beschouwd als een kenteeken van het Lingga gebergte.

Sĕlat Sĕmboe gelegen bij Galang, loopt tusschen de poelau Sĕmboe door, zie mijne kaart in Ind. Gids 1882, Augustus.

[1]) Komt ook wel voor onder den naam Roengoes (روڠوس).

[2]) Een eiland ten Oosten van Galang, ongeveer 2 à 3 uur stoomens van Tandjong Rangas.

[3]) *Banting's* waren tweemast handelsvaartnigen.

[4]) De Bintan-baai moet vroeger, wat ook wel natuurlijk is, grooter diepte gehad hebben, maar gaf dan ook meer gelegenheid dan thans tot berging van veel schepen. Alle havens in Bintan, waaronder die van Riouw, zijn in den loop der eeuwen steeds meer en meer verslibt geraakt. In de baai van Riouw konden in der tijd, toen op Poelau Bajam nog eene versterking der Boegineezen stond, dicht in de nabijheid van die versterking Compagnie's oorlogschepen ankeren. Thans valt bij eb alles bij en achter Bajam droog, zoodat het zelf met Tandjong Pinang een geheel uitmaakt.

De overblijfselen der oude gemetselde Boegineesche versterking zijn nog op Poelau Bajam te zien.

In dezen tijd ontstond het liedje (*panton*):

Tĕlok Bintan palaboehan banting,
Tĕmpat mĕngail parang-parang [1])
Moeka hitam [2]), pinggangnja ramping
Bagei boenga soedah dikarang [3])

Nadat aldus Sri Tri Boeana feestelijk was ingehaald, werd hij, daar hij jonger dan de vorstin bleek te zijn, als zoon aangenomen door Wan Sri Binai, waardoor hij Baginda Poetra werd.

Zijn metgezel Dĕmang Lebar Daoen werd verheven tot Bandahara en de mantri's Indra Boepala en Arja Boepala werden aangesteld tot Panghoeloe Hakim.

Onder het lezen van dit, hoewel, evenals elk ander Oostersch, min of meer opgeschroefd verhaal, begint men onwillekeurig te gelooven aan zekeren vroegeren luister, ten toon gespreid in het oude rijkje van Bintan. En al zijn later de vorsten van Bintan verhuisd naar Singapoera [4]), nog later naar Malaka en Djohor, terwijl nu de rijkszetels zich bevinden op Lingga en Poelau Pĕnjingat [5]), zoo zou het toch mogelijk zijn dat de omstreken der Bintan baai een en ander konden opleveren, hetwelk aan de vervlogen tijden of den vervlogen roem herinnert.

Om dit te onderzoeken besloot ik eenige dagen in de omstreken der Bintan baai door te brengen.

Wel was ik vroeger reeds, toen ik voor een korten tijd

---

[1]) Eene lange, zilverachtig geschubde, graterige visch, die nog klein en onvolwassen ook wel *paraoetan* genoemd wordt.

[2]) *Hitam*, als het zooals hier gebruikt wordt voor *hitam manis* (geelbruin of geelzwart), is eene zeer geroemde en geliefde kleur. Het water in de Bintanbaai is ten gevolge van slib geelbruin, van daar in het liedje de uitdrukking *moeka hitam*. Evenzoo duidt *pinggangnja ramping* op de weinige breedte in vergelijking tot de toen dieper landinloopende baai.

[3]) De baai van Bintan is de ligplaats der *banting's* (en) de plaats om naar *parang-parang* te hengelen. (Met) een donker uiterlijk en eene slanke gestalte, gelijkt (ze) op een snoer van bloemen.

[4]) Reeds Sri Tri Boeana vestigde zich daar.

[5]) Meestal met een *i*- klank uitgesproken, zie mijn opstel over Battam in Ind. Gids 1882, waar het dientengevolge ook zoo is gespeld. Men zou vragen of het niet Pĕnjĕngat zou moeten zijn.

mij te Riouw bevond, voor uitspanning op één dag heen en terug, mede geweest naar de Bintan baai en wel bepaaldelijk naar de Soengei Doekoeh (door de Chineezen genoemd Kangboi), waar de Resident een peperdistrict wenschte te inspecteeren, maar wij zagen toen niet veel bijzonders.

Wat wij er aantroffen was het navolgende:

1°. eenige groote vischtoestellen (*tangkoel tawas*) [1]) in en even buiten de baai;

2°. een hoogst vervallen en morsige *kangka* [2]), vol varkens en eenige vuile naar opium riekende Chineezen, waaronder de *taulo* [3]);

3°. een nog vrij goede *tĕpeikong* [4]), en

4°. de op het invallen staande *kadjang* [5]) woning van den *taulo*, voorzien van een paar defecte ruwe banken en eene vuile tafel, die als naar gewoonte slechts eens per jaar schoongemaakt worden, en wel met Chineesch nieuwjaar.

Gelukkig vonden wij afleiding in eene wandeltocht langs een lang niet van schoonheid ontblooten boschweg, die ons naar een lager gelegen landingsplaats voerde. Hier stapten wij weder in de sloep, die ons naar boord terug bracht, waar wij vrij laat aankwamen.

De indruk toen van de Bintan-baai en hare omstreken verkregen, was dat in den tegenwoordigen tijd de baai met eb zeker voor de helft, zoo niet verder, droog valt, en dat de omstreken der baai niet zeer belangrijk zijn. Ook bleek mij dat in de Bintan-baai visch en een soort niet onsmakelijke

---

1) Groote op stellaadjes staande schepnetten.

2) De plaats, in een peperdistrict, waar de tempel, het pachthuis (doorgaans tevens het huis van den *taulo*) en eenige *kĕdai's* (winkeltjes) zijn, alsmede de ligplaats voor de tot afvoer van gambir en peper bestemde *tongkang*, *poekat* of ander kleiner vaartuig.

3) Chineesch soengei hoofd.

4) Hoewel *tĕpeikong* de naam is van de godheid, wordt in 't algemeen door Maleiers en Chineezen in de peperdistricten van Riouw en Battam de *klenteng* (tempel) met den naam *tĕpeikong* aangeduid. Of dit gebruik moet beschouwd worden als te zijn ontstaan door verkorting van *roemah tĕpeikong*, durf ik niet beslissen. Het is echter vrij waarschijnlijk.

5) Matwerk van gedroogde *bĕngkoeang* bladeren.

oesters worden gevangen, welke worden verhandeld op de vischpasar of langs de huizen te Riouw.

Hoe weinig gunstig die indruk ook was, zulks nam toch niet weg, dat ik bleef vermoeden, dat er meer te vinden zou zijn en ik meende dan ook er nogmaals heen te moeten gaan om te zien of mijn vermoeden onjuist was. Ik verkoos den tweeden maal het tochtje alleen te gaan maken, en nu niet als ambtenaar te gaan, daar men op zulk eene wijze reizende gewoonlijk op een veel minder vertrouwelijker voet met de inlandsche bevolking kan omgaan, of iets van hen te weten komt dan in het andere geval.

Tot dit tochtje werd te eerder besloten, tengevolge van eenige mededeelingen omtrent vroeger plaats gehad hebbende opgravingen en vondsten.

En al mag ten gevolge van den te korten tijd, die besteed kon worden, het onderzoek betrekkelijk weinig uitkomsten hebben gegeven, er werd nog genoeg waargenomen met betrekking op land en volk, dat het mij de moeite wel waard is geweest, en ik meen er mededeeling van te moeten doen.

Na deze voorafgaande opmerkingen ga ik over tot de mededeeling mijner gevonden resultaten.

Den 15den Januari 1883 des avond werd nog eerst te Pĕnjingat aangelegd om Z. H. den Onderkoning aldaar te bezoeken, en tevens te informeeren naar de vroeger opgegraven voorwerpen, waarvan sommigen in het bezit waren van Z. H. en waarop boven reeds gewezen werd.

Men liet mij een vrij nette, met blauw bloemwerk voorziene schotel zien, welke naar werd medegedeeld was gevonden te Pĕnaoeng, onder een zwaren steen. Deze schotel was ongeschonden, terwijl eene tweede, welke daarbij werd aangetroffen, gebroken was.

Nog werd mij vertoond eene gewone, verkleurde kom. Deze zou eenigen tijd geleden te Tandjong Merah uit den grond zijn gehaald. Daarin bevond zich toen eenig goudwerk, dat echter verdwenen is, dewijl de vinder het zoo spoedig mo-

gelijk te gelde gemaakt had. Bovendien liet mij Z. H. nog een tweetal kleine koperen laadstukken van kanonnen zien, waarvan een aan het handvat beschadigd, ter lengte van circa 1¼ span. De dikte ervan was ongeveer drie centimeter en zij hadden een loopwijdte van ± 2 centimeter. De *lila*'s waarbij zij echter hadden behoord, waren niet voorhanden. Deze laadstukken waren gevonden aan den bovenloop der Soengei Bërè, een zijkreekje van de Soengei Bintan, en wel één vrij dicht aan de oppervlakte, het andere ongeveer 3 voet in den grond.

Over een en ander sprekende, dat op den ouden tijd betrekking had, verhaalde mij Z. H. nog, dat, tijdens het bestuur van zijn vader Z. H. Marhoem kantor (Radja Ali) [1]) opgravingen op het eiland Pëngoedjan hadden plaats gehad. Bij die opgravingen werden steeds gevonden: beenderen, gebloemde schotels, kommen en in elke kom steeds gouden sieraden. De beenderen bewezen, dat men hier met graven te doen had, en uit de onbekendheid met die graven laat zich afleiden, dat ze van betrekkelijk ouden datum moesten zijn.

Wel heb ik later door enkelen hooren beweren, dat tijdens den strijd van de Compagnie met de Boegineezen, deze laatsten toen zij vluchtten, hunne dooden en schatten te Pëngoedjan zouden begraven hebben. Doch het is ongerijmd zulks aan te nemen, daar dan wel eenigen tijd later, toen de Boegineezen konden terugkeeren, die schatten weder door hen zelf zouden zijn opgegraven, en niet zoo korten tijd daarna door anderen zijn gevonden. En bovendien, wanneer daar Boegineezen in menigte begraven waren, moest men zulks weten. Z. H. de Onderkoning noch iemand op Pënjingat wist het echter.

Ook de toenmalige bevolking op Pëngoedjan was onkundig van het bestaan dier oude graven.

Er bestaat echter op Pëngoedjan eene thans nog zeer vereerde groote kramat [2]), welke behoorlijk is ommuurd geworden en in zeer goede orde gehouden wordt.

---

[1]) Overleden 1857.

[2]) Heilig graf

Eenige kleinere graven zijn van jongeren datum, en werden daar gedolven om de dooden in de buurt dier kramat te doen rusten.

Die oude kramat dan ligt een weinig benoorden het midden van Oost Pĕngoedjan, terwijl de opgravingen plaats hadden om en bij de kramat in de richting naar Lĕlat Bintan toe, dus aan de noordzijde van het eiland.

Nog dienzelfden nacht werd de tocht tot bij Pĕngoedjan aan den ingang der Bintan baai voortgezet, om den volgenden morgen, met doorkomenden vloed tot den wal in de baai door te gaan.

De Bintan baai begint tusschen Poelau Loos en Tandjong Rangas [1]) op het eilandje Pĕngoedjan, dat van Noord-Bintan gescheiden is door de Sĕlat Bintan.

Op Pĕngoedjan bevinden zich eenige kleine kampongs, nl. kampong Bĕting Pandjang en Pasir Pendek, beide zoogenoemd naar eene grootere en kleine zandplaat; en kampong Sĕlat Bintan Pĕngoedjan.

Tegenover laatstgenoemde kampong ligt op Bintan de kampong Sĕlat Bintan Oedjong. Van daar langs de kust gaande in noordelijke richting passeert men de Boekit Tamboes, voorbij welken heuvel de monding zich bevindt der riviertjes Bangsa, Pĕnaoeng en Kĕtapei, terwijl deze laatste in de Soengei Tĕroes, eene versmalde zeestraat, eene tweede uitwatering bezit. Op het tusschen deze mondingen gelegen, uit één heuvel bestaande eilandje ligt de kampong Tandjong Merah.

Aan de Soengei Bangsa ligt eene kleine kampong, Bangsa genaamd, terwijl aan de Pĕnaoeng en op de Boekits Bangsa [2]) nog verschillende woningen en plantsoenen van vruchtboomen zich bevinden.

[1]) Poelau Loos en Tdj. Rangas liggen noord-westelijk van de hoofdplaats Riouw. Tdj. Rangas is de zuidelijkste hoek van Pĕngoedjan.

[2]) De twee heuvels van dezen naam liggen tusschen de Sg. Bangsa en Sg Pĕnaoeng, in eene noordelijke richting.

Oostelijk van de Soengei Těroes ligt de Soengei Boeloeh Kasap, waar eenige woningen zijn en nu nog af en toe rijst verbouwd wordt.

Verderop ligt de Soengei Bintan, waaraan en om den Goenoeng Bintan het grootste gedeelte der soekoe Bintan woont.

Nog verder en naar het zuiden ligt de Soengei Doekoeh.

Terwijl de riviertjes Kětapei en Boeloeh Kasap van de westzijde van den Kleinen en Grooten Bintanberg vloeien, ontspringt de Soengei Bintan aan de oostzijde van dat gebergte en omstroomt het eerst in zuidelijke, daarna in westelijke richting.

Bij de monding aan den rechteroever bevindt zich eene Chineesche *kědai*. Stroomopgaande wordt de rivier gevoed links door de riviertjes Goeba, Běrè, Mensala Ilir, Mensala Oeloe, Djakas en Krong, die van de zuidelijke hellingen van den Grooten Bintanberg stroomen, links door de Oelar en Sěbrang Toean. Verder stroomop liggen aan den linkeroever de kampongs Sěriasa, Boejoeh, Pěnepa, Pantar en Boekit Batoe.

Voorbij de Krong worden de oevers der Soengei Bintan hooger en vindt men daar, bij de woningen tal van vruchtboomen aangeplant evenals aan de bovenloopen der kleine van de Goenoeng Bintan afstroomende riviertjes.

Aan den linker benedenloop der Soengei Bintan heeft men in den jongsten tijd *roembia* (sago) aangeplant. Ook een weinig paditeelt is hier beproefd, doch met ongunstig resultaat, daar er te veel zout in den bodem schuilt, iets wat eigenlijk à priori kon voorzien worden.

Overigens vindt men evenals overal in den Riouw-Lingga archipel, aan de lage benedenloopen der rivieren *bakau*-bosch.

De kampong Tdj. Merah, die den volgenden dag bezocht werd, bestaat eerst sints ongeveer een vijftigtal jaren. Een der personen, zekere Mélan, die mij op last van Z. H. den Onderkoning inlichtingen gaf, wist zich de stichting nog te herinneren. De man was op dat oogenblik een goede vijftiger.

De bevolking behoort niet tot de soekoe Bintan, maar vormt eene aparte soekoe, namelijk de soekoe Ai-djong (*ai* = water, *ajar* en *djong* = schuit, vaartuig, *praoe*, dus *orang ai djong* lieden die op het water in vaartuigen vertoefden), welke naam reeds aanduidt, dat de bewoners oorspronkelijk eene stam echte Orang laoet geweest zijn. In de kampong waren behalve het oude hoofd nog een paar lieden, die zich de dagen konden herinneren, dat de bewoners zonder vaste woonplaats op hunne vaartuigen langs de zuidelijke kust van Noord-Bintan en in de Bintan baai rondzwalkten. Hun bedrijf bestond ook toen in de vischvangst, zoowel in volle zee als op de modderbanken en in de riviertjes, die in de Bintan-baai uitmonden.

Maar men is er toe overgegaan zich op Tdj. Merah te vestigen, hoofdzakelijk ten gevolge van pressie van den kant van het inlandsche bestuur. Dit neemt echter niet weg dat, al hebben de lieden van Ai-djong nu woningen, zij toch nog dikwijls uithuizig zijn.

Het Riouwsch Maleisch, dat het Maleisch is dat daar gesproken wordt, verstaan zij nog niet al te best. Gebrek aan tijd was oorzaak, dat geen speciaal onderzoek kon worden ingesteld naar hun dialect, doch een paar woorden, die ik hier noemen wil, kunnen er eenig begrip van geven hoe groot het verschil is dat bestaat tusschen hun dialect en het Riouwsch. Die woorden zijn *opeh* en *kusar* voor „vader" of „grootvader"; *mapeh* voor „kind"; *ikĕ*, *kita* en *akoe* voor „hier" en *sikĕ* voor „daar".

Het was in de kampong Tdj. Merah, dat, toen er steenen weggeruimd werden op eene plek, waar iemand een huis wilde bouwen, de bouwer de gelukkige vinder was van de kom met gouden sieraden, die mij door den Onderkoning was vertoond geworden. Ik deed nog eens opzettelijk navraag of er soms nog iets van het gevonden goud voorhanden was. Doch het antwoord was ontkennend.

Zooals men mij mededeelde was in Tdj. Merah slechts eens zulk een vondst gedaan; later had men nog wel aan

denzelfden kant van den heuvel, aan welks voet de kampong ligt, gegraven, doch niets meer gevonden. Daarentegen hadden de Ai-djonger's vroeger wel eens meer, aan den overkant der baai, zulke vondsten gedaan, doch in den laatsten tijd kwam het niet meer voor, zoodat men wel mag aannemen, dat daar ook niets meer te vinden zal zijn.

Tengevolge van invallende eb ging een groot gedeelte van den dag verloren, daar wij eerst tegen den avond over den modderbank konden aanlanden in de monding der Soengei Bintan, waar in de buurt der zich daar bevindende Chineesche *kĕdai* (winkel) de nacht te midden van zwermen muskieten werd doorgebracht. Intusschen liet ik mij door mijn zegsmannen Mélan en Hoesin inlichten omtrent de soekoe Bintan.

De tegenwoordige soekoe wordt in drie onderdeelen gesplitst, te weten:

1o. Orang Bintan toea,

2o. Orang Bintan datang,

3o. Orang Bintan bĕrsĕmanda.

De Orang Bintan toea vormen eigenlijk gezegd de ware soekoe Bintan, zij zijn de oudste bewoners. Bij huwelijken bedraagt voor de Orang Bintan toea de huwelijksgift (*mas kawin*) 8 thail goud of 400 realen.

De Orang Bintan datang zijn de afstammelingen van de onder Dĕmang Lebar Daoen, tijdens de komst van Sri Tri Boeana, in Bintan gekomen lieden uit Sĕgontang in Palembang. Zij schijnen hooger te staan dan de Orang Bintan toea, wat daaruit blijkt, dat de *mas kawin* voor hen 10 thail goud bedraagt.

Uit dit verschil zou men geneigd zijn op te maken, dat de legende min of meer onjuist is als zij het doet voorkomen dat Sri Tri Boeana en zijn gevolg als vrienden en gelijken werden ingehaald. Immers Sri Tri Boeana werd door de vorsten van Bintan als zoon aangenomen.

Heeft het er den schijn niet van dat Sri Tri Boeana het

rijkje van Bintan, evenals misschien het oudste Singapoera, genoodzaakt heeft zijne suprematie te erkennen? Wat in allen gevalle overeenstemmen zou met het hooger aanzien waarin zijn volgers moeten gestaan hebben, hetwelk thans nog blijken kan uit de grootere huwelijksgift voor de vrouwen afstammende van de Palembangsche uitgeweken.

Het zij hier in het voorbijgaan gezegd, dat men op Bintan zoowel in zijne eigene, als in eene andere soekoe huwen kan, terwijl de huwelijksgift wordt geregeld naar de soekoe, waartoe de te huwen vrouw behoort.

De Orang Bintan bërsëmanda zijn de afstammelingen diergenen welke tot allerlei soekoe's behoorende, zich in den ouden tijd onder de Bintanners vestigden. Voor hen bestaat geen vaste *mas kawin,* daar deze afhankelijk is van de oorspronkelijke soekoe's [1]) waartoe de verschillende Orang Bintan bërsëmanda behoorden. In den waren zin des woords behooren deze lieden, hoewel thans Orang Bintan genoemd, niet tot de soekoe Bintan, die dus alleen bestaat uit de eerste twee onderdeelen.

Thans worden de Orang Bintan toea en Orang Bintan datang saamgevat onder den naam Bangsa Boekit Batoe, terwijl de anderen de Bangsa Pënaoeng [2]) worden genoemd.

Den volgenden dag werd de Soengei Bintan gedeeltelijk bezocht en hier en daar een kijkje genomen, alsook verschillende oude graven bezichtigd.

Over eenige dier graven, te weten die te Boekit Batoe, meldde reeds de Heer Teijsmann in zijn botanische reis in Riouw-Lingga een en ander. Naar de *nizam* [3]) dier graven te oordeelen liggen te Boekit Datoe vijf vrouwen (vorstinnen?) en één man begraven. De steenen op de vrouwengraven zijn minder dik dan breed, dus plat, terwijl die op het man-

[1]) Over soekoe's in Riouw Lingga, zie Ind. Gids. jaarg. 1882 pag. 164 en vlgg. en pag. 462 en vlgg.

[2]) Van *naoeng* = schaduw, lommer, bescherming; *bërnaoeng* = lommer enz. zoeken, ergens schuilen; zich ergens ophouden, vertoeven; vergl. *bërlindoeng.*

[3]) Steenen op de graven geplaatst in de richting van het hoofd naar de voeten. *Nizam* is, evenals het Mal. *mesan,* eene verbastering van het Perzische *nišān.*

nengraf, van onder naar boven breeder wordende zeshoekige zuilen zijn, eindigende in een soort tiaar.

Dit graf zou de laatste rustplaats zijn van zekeren Tor (of Tok) Tĕlani [1]), iemand van Trĕngganau, volgens sommigen een kleinzoon van Dĕmang Lebar Doen. Deze Tok (*datoek = datoe?*) werd oudtijds door den radja van Pahang overvallen en gedood. Zijne drie zonen zouden toen naar Malaka zijn gevlucht, terwijl een gedeelte der vluchtelingen het lijk van Tok Tĕlani naar Bintan overvoerden en het te Boekit Batoe in de vorstelijke begraafplaats bijzetten.

Een der vrouwengraven moet het graf zijn der vorstin Wan Sri Binai, doch welk het is, kon niet worden uitgemaakt. Waarschijnlijk is het dat waarop in later tijd een koranspreuk is geplaatst.

Vele dezer steenen toch werden uit piëteit vernieuwd; ook de plaatsing werd anders sints de Islam hier doordrong.

De onderkoning van Riouw verklaarde mij zeker te weten dat al de graven te Boekit Batoe dateerden uit den vóór-Islamschen tijd, om welke reden hij voor zich geen bezwaar had tegen eene opening dier kramat's, doch de bevolking hoewel thans Islamsch, was en blijft nog zoo gehecht aan deze voorouderlijke vorstinnengraven dat Z. H. moest afzien van het opsporen van oudheden.

De plaatsing (richting) der *nizam*'s op de graven te Boekit Batoe laat thans uit Mohammedaansch oogpunt niets te wenschen over; de later levenden hebben de graven hunner overleden heidenen verislamd.

Het maken van graven laat anders heden zelfs nog wel een en ander te wenschen over; doch bij ontdekking van fouten, verandert men de *nizam*-richting. De doodsengelen Nakir en Wanakir (Moenkir) schijnen dus vooral op de plaatsing der grafsteenen te letten. Zoo vond ik in kampong Bĕdese op Nginang bij Tandjong Sau in straat Riouw op het kerkhof verscheidene graven verkeerd gedolven. De Panghoeloe kampong en een anak radja te dier plaatse hierop opmerkzaam

[1]) Ind. Gids. Jrg. 1882, pag. 165.

gemaakt, gaven mij tot antwoord: „Tida mĕngapa, mĕlinkan diobahi nizam" (Het heeft niets te beduiden, slechts de *nizam*'s behoeven veranderd te worden).

Boekit Batoe aan de Bintan rivier ontleende dien naam aan de steenachtige, ijzererts bevattende heuvels te dier plaatse. In vroeger tijden werd hier namelijk erts gegraven, dat vervolgens meer stroomop naar Tĕbing Tinggi [1]) werd vervoerd, alwaar het gesmolten en verwerkt werd. De naam Tĕbing Tinggi dateert van de Palembangsche intocht in Bintan.

De Palembangsche ijzersmeden vestigden zich aldaar en noemden de kampong waarschijnlijk naar de plaats hunner afkomst, eerstens zeker wel uit zucht om hoewel in een vreemd land toch te huis te schijnen, en ten anderen ook wel om eenige overeenkomst die zij meenden te zien in de hooge rivieroevers (*tĕbing*)

Te Tĕbing Tinggi zou volgens mededeeling der Bintanners zich bevinden het graf van zekeren Datoe Toké. Wat deze datoe in zijn tijd voor bijzonders was, kon ik niet te weten komen.

Bij de uitmonding der kleine Soengei Krong bevindt zich de aanlegplaats waarvan de Onderkoning gebruik maakt als hij deze streken bezoekt. Hier woonde ook zekere Said, die bij afwezen van den vorst toezicht op de bevolking uitoefende.

Bij de Soengei Krong begint reeds het strandbosch. De woningen der bevolking liggen hier ook reeds meer van de Soengei Bintan verwijderd tegen den voet van den Bintan berg en daarop verspreid. Het benedengedeelte van den berg is hier beplant met vruchtboomen van allerlei soort.

In Soengei Djakas iets meer naar zee toe werden indertijd vrij dicht bij den voet der Goenoeng Bintan in den grond gevonden eenige overblijfselen van een vaartuig, met daarin zich nog bevindende groote onbeschadigde sapan houten pennen. Aan den vorm der pennen, welke wegens hare deug-

[1]) Eens zoo ver stroomop als Boekit Batoe.

delijkheid nog dadelijk dienst konden doen, bleek, naar werd medegedeeld, dat het vaartuig waartoe zij behoord hadden van vrij groot kaliber moest zijn geweest, zoodat de bevolking dan ook niet begrijpen kon hoe zulk vaartuig zoover boschwaarts en zoover van zee kon zijn te land gekomen. En daar men zich niet herinneren kon ooit vaartuigen met sapanhouten pennen gezien of gemaakt te hebben, geloofde de bevolking dan ook te doen te hebben met het wrak van een wangkang van zekeren Chinees Tok Sĕkoedei, wiens schip op den Bintanberg strandde, toen deze nog een *troemboe* (onder water zich bevindende klip) was. [1]) Ook de twee kleine koperen laadstukken van kanonnen, waarvan wij reeds melding maakten en die in Soengei Bĕrė op een afstand van 200 vadem van den voet der Bintan berg waren gevonden, meende het volk waren afkomstig van Tok Sĕkoedei.

Of nu uit een en ander mag worden opgemaakt, dat de Bintan berg nog onder de oppervlakte der zee was, toen reeds betrekkelijk dicht daarbij een bevolking zich ophield, die de draagster der overlevering kan zijn geweest, durf ik hier al evenmin beslissen. Zeker is het dat de Bintan baai vroeger veel dieper en veel grooter, misschien wel een zeestraat is geweest.

Verschillende boringen door mij bewerkstelligd in de omstreken der Soengei Bintan tot bij Soengei Djakas en Soengei Krong, zelfs tot zeer dicht aan den voet van den Bintan berg, deden zien dat daar onder eene meer of min dikke laag met bosch begroeid slib koraalbanken moeten schuilen. Soms kwamen er zelfs nog zeer goed gevormde ongeschonden koraalstengels voor den dag. Dit laatste moet worden toegeschreven aan toevallig slechts kleinen bovendruk.

Door dit een en ander wordt het vermoeden tot groote waarschijnlijkheid, dat hetgeen op de kaarten als een vrij groot eiland Bintan staat geteekend, vroeger uit een tamelijk groot (Noord Bintan) en eene menigte kleinere bestaan zal hebben, eenigzins op de wijze zooals het eiland Battam met de Bolang archipel thans zich voordoet.

---

[1]) Over deze legende, zie ook Ind. Gids Jrg. 1881 pag. 170.

Omtrent de stranding van Tok Sĕkoedei verhaalt het volk nog het volgende. Tok Sĕkoedei's zoon verloor bij de stranding het leven. Veranderd in een vogel, vloog hij terug naar Siam tot zijne moeder om haar het treurige bericht over te brengen. Deze werd op het hooren dier tijding zoo bedroefd, dat zij langzamerhand wegkwijnde. Haar zoon trachtte vervolgens weder zijn vader op te zoeken, en vloog terug naar Bintan, en van daar naar andere streken doch te vergeefs.

Thans nog laat op zekere tijden van het jaar zich een vogelsoort in Bintan hooren, door de Bintanners Tok Sĕkoedei [1]) genoemd, uit wier eigenaardig geroep de Bintanners eenige Chineesche uitdrukkingen meenen te hooren [2]).

Wegens onbekendheid met het Chineesch was het mij, toen ik dezen vogel hoorde, onmogelijk om de betrekkelijke juistheid hiervan te beoordeelen. Doch men zegt dat de vogel o. a. ook „laitja" roept dat in het Chineesch „kom eten of drinken" moet beteekenen.

Voor wij van de Soengei Bintan afstappen, volge nog iets over de kramat van Tok Kĕlalo, welke zich in de Soengei Bĕrė bevindt en bij hoog water bedekt wordt.

De richting der grafsteenen is hier van Oost naar West, dus geheel in strijd met de regelen van den Islam. De steenen echter zijn eenigzins van dezelfde soort als die welke in later tijd te Boekit Batoe op de graven geplaatst werden, doch minder versierd, en duiden weder op het graf eener vrouw.

De oorsprong dezer kramat is als volgt. In de oude Bintan-baai gebeurde het, dat een vaartuig ter hoogte van de tegenwoordige Soengei Bĕrė vast raakte. De schipper hierover verwonderd, deed onderzoek en bemerkte tot zijne verbazing, dat zich een bank had gevormd die bijna tot aan de oppervlakte van het water reikte, terwijl op die bank de

[1]) Waarschijnlijk ziet men in de vogels de afstammelingen van den in een vogel veranderden zoon

[2]) Men neemt daaruit te verstaan, dat een zoon zijn vader roept en zegt, dat de moeder het eten gereed heeft gemaakt.

onderste ledematen eener vrouw boven water uitstaken, en een klagend geluid door hem werd gehoord.

Terstond zwoer hij, begrijpende dat de afgestorvene ontstemd was, haar behoorlijk te zullen begraven, doch zeide daartoe eerst een paar *nizam*-steenen (hij noemde ze *batoe atjih* [1])) te moeten halen.

Het klagend geluid hield op, en terstond kon het vaartuig zijn weg vervolgen. De schipper kocht op zijn reis een paar grafsteenen, doch vergat later wat hij met die steenen te doen had, tot hij toevallig weder bij Bintan komende, met zijn vaartuig weêr allerlei ongelukken en zijn tocht allerlei vertraging ondervond. Toen bedacht hij zich, dat al die tegenspoed veroorzaakt werd door het niet nakomen zijner vroeger gedane belofte, waarop hij, hoewel het lijk niet meer te vinden was, op de plek waar hij het vroeger gezien had, de *nizam* steenen plaatste. Sints doet Tok Kĕlalo geen kwaad meer.

Den derden dag werd een bezoek gebracht aan de omstreken van de Boekit Bangsa genoemde heuvels en de tocht geëindigd met een bezoek aan den kramat te Pĕngoedjan.

De Soengei Bangsa ontleent haren naam aan den heuvel Boekit Bangsa, waar indertijd de oudste kampong zou gestaan hebben, terwijl de naam Bangsa gebezigd werd, omdat in die kampong slechts lieden van zekere afkomst mochten verblijven. De woning der vorsten echter bevond zich op eene plaats waar nog ongeveer een 40 à 50 jaren geleden eene kleine kampong, Karang Batoe genaamd, gevonden werd [2]).

Thans zijn op den Boekit Bangsa niets dan vruchtboomen

---

[1]) Deze grafsteenen werden, naar mij werd medegedeeld, vroeger van Atjih gehaald. Of nu daaraan de naam *batoe atjih* haar oorsprong te danken heeft, durf ik niet beslissen. *Batoe atjih* is overigens eene gewone Maleische uitdrukking voor grafsteenen. In den nieuwsten tijd echter worden ze in Riouw opgeleverd, door de zandsteengroeven van Sĕngarang, welke door Chineezen worden bewerkt.

[2]) Meer aan den kant der Soengei Kĕtapei, aan de vroeger breedere Tĕroes.

en enkele woningen te vinden. Ook bijzondere graven (*makam*) waren er niet op te merken.

Aan de Soengei Pĕnaoeng woonden de nog later gekomen, die niet tot de eigenlijke soekoe Bintan behoorden en onder de jurisdictie stonden van een orang kaja [1]). Aldaar werd mij ook gewezen een oud graf, bekend onder den naam makam Pĕnaoeng, hetwelk dateerde van den tijd, toen de Atjihers oorlog voerden met Bintan en daar tijdelijk vasten voet kregen [2]). De toenmalige Orang kaja Pĕnaoeng die in den strijd sneuvelde zou daar begraven zijn.

Gewoonlijk echter werd de Boekit Tamboer als algemeene begraafplaats gebruikt, hetgeen ook thans nog geschiedt.

In den omtrek van Boekit Bangsa en Pĕnaoeng waren nog duidelijk sporen te zien van vroegeren vrij uitgebreiden rijstbouw. Thans was het geheele terrein bosch geworden of alang-alangveld. Slechts op enkele plekjes van zeer geringe uitgebreidheid wordt door de zich daar nog bevindende schaarsche bevolking, die in drie kampongs verdeeld is, af en toe rijst verbouwd.

Het was bij gelegenheid, dat men aan den rand (*tĕbing*) der Boekit Bangsa, eene kleine sawah willende aanleggen, in den grond de twee schotels vond waarvan boven reeds is gesproken.

In later tijden is de bevolking van Pĕnaoeng en de Boekit Bangsa meer en meer getrokken naar de tweede zuidelijkere Boekit Bangsa. Thans woont de Orang kaja aan de Soengei Bangsa op eene plaats die kennelijk vroeger door de zee bereikt werd.

Het uitstapje werd besloten met een bezoek aan de kramat te Pengoedjan, in den omtrek waarvan ruim dertig jaren geleden verscheidene opgravingen plaats hadden. De plek waar behalve beenderen ook nog schotels, kommen en goudwerk gevonden werden, besloeg ongeveer de noordelijke

[1]) Zie boven. Ook Ind. Gids Jrg. 1883 pag. 472.

[2]) Aan de zuidkust van Noord-Bintan bij kampong Goerah zijn ook thans nog de overblijfselen te zien eener vroegere Atjihsche versterking.

helft van het eiland Pĕngoedjan. Blijkbaar had men ook hier met eene en wel zeer oude begraafplaats van vroegere Bintanners te doen, hetgeen daaruit op te maken was, dat men er onbekend mede was. Slechts één kramat was bekend, omdat er groote ruwe grafsteenen op stonden.

Jammer dat van al het opgegraven goud en de sieraden niets meer overgebleven is. Een zeer oud man op Pĕngoedjan verhaalde mij, dat men in menigte en bepaaldelijk met het doel om goud te zoeken, in den omtrek van de nog bestaanden kramat had gegraven en dat men zeer veel gevonden had.

Fort de Kock, 26 Oct. 1888.

SCHETS
DER
OBI-EILANDEN
DOOR
J. STORMER
Controleur van Batjan.

De hier volgende schets is samengesteld uit:

1e. de aanteekeningen door mij gemaakt op mijne *in de* maanden December 1885 en Februari 1888 met den Resident van Ternate F. S. A. DE CLERQ naar die eilanden gedane reizen;

2e. uitgebreide inlichtingen mij ten aanzien dier eilanden verstrekt door den te Laboeha (Batjan) woonachtigen persoon van A. F. DE WINTER, den Batjanschen Danoe Naimoeddin en eenige gewezen Galelareesche en Tobeloreesche zeeroovers, die jaren achtereen in den Obi-archipel uiterst geschikte schuilplaatsen vonden.

Aan deze beschrijving is eene door mij vervaardigde schetskaart toegevoegd, die zoo nauwkeurig als in de gegevene omstandigheden mogelijk was, geteekend is.

De Obi-groep bestaat uit een groot eiland: Groot Obi of Obi Major en vijftal kleinere, op de kaarten genoemd Poeloe Bisa, Tapa [1]), Obi latoe, Gomoemoe en Gaseh [2]) en uit verscheidene zeer kleine.

---

[1]) Op de kaart Tapat, waarvoor ook naar beneden bl. 622 verwezen wordt. Red.

[2]) Gaseh = Toebalai op de kaart, ook hier voor zie men beneden. Red.

De eigenlijke naam van Obi is Ombi een woord aan het oud Obisch, dat dezelfde taal moet geweest zijn als het oud Batjansch, ontleend en waarvan de beteekenis is verloren gegaan. In die taal en ook in het tegenwoordige Batjansch beteekent het woord *ra* „groot", zoodat de naam Ombira, dien men op verscheidene kaarten aantreft, niets anders wil zeggen dan Groot Ombi.

Dit Groot Ombi is een eiland, dat zich tusschen ongeveer 1°20′ en 1°45′ Zuiderbreedte en tusschen 127°20′ en 128°15′ Oosterlengte trapeziumvormig uitstrekt en van de westzijde tot aan de rivier Wooi besar d. w. z. over ongeveer vier vijfde gedeelte van de lengte een bergland vormt, uit verscheidene massieven bestaande, die op het oog vrij wel dezelfde hoogte n.l. van ± 4000 voet hebben en ontelbare toppen van weinig beteekenis bezitten.

Van Wooi-besar tot aan den zuidoosthoek, Serang-maloleoe [1]) genaamd, is het land vlak en laag. Indien het waar is dat eene lange kustlijn een vereischte is voor een land om tot groote ontwikkeling te komen, dan is Groot Ombi in dit opzicht slecht bedeeld. Inhammen of bochten van eenig aanbelang toch vindt men er niet.

De kleinere baaien zullen beneden behandeld worden.

De voornaamste kapen zijn Oedjoeng Pala (W. kust), O. Akelamo (id.), O. Serang-maloleoe (O. kust), O. Djoboeboe (N. O. kust) en O. Sésépé (N. kust); geen van alle is bijzonder vooruitspringend.

Daar het eiland zoo goed als onbewoond is, worden er geene wegen, zelfs geene boschpaden aangetroffen.

De weinige inlanders van Halmaheira, Batjan, enz. die zich tijdelijk aan de stranden ophouden, hebben er dan ook veelal een innigen afschuw van zich ver landwaarts in te begeven, bevreesd als zij zijn voor de vele booze geesten, die Groot Ombi wordt gezegd te herbergen.

De kusten zijn slechts hier en daar steil, meestal doet zich een vaak vrij breede vlakke strandzoom aan het oog

1) Op de kaart Maloleo. Red.

voor, en zooals hierboven werd opgemerkt, is het oostelijk gedeelte des eilands geheel vlak.

Te Poloekoe aan de zuidkust maakte ik in December 1885 een tocht naar het noorden; drie palen kon ik langs onmerkbaar stijgend terrein den loop der Poloekoe rivier volgen, toen ik eensklaps aan den voet van een gebergte kwam zóó steil, dat zelfs de inlandsche damarhalers zich genoodzaakt hadden gezien in den bergrug staken te slaan waaraan zij lange rotans bevestigd hadden, die zij bezigden om er zich aan naar boven te trekken.

Hun weg volgende, had ik al spoedig bij onafgebroken stijging eene hoogte bereikt die volgens mijn aneroide barometer zeventien honderd voet bedroeg; terwijl zich op dat punt verder eene reeks van bergruggen, de een al hooger als de ander aan mijn oog voordeed.

Uitgestrekte hoogvlakten en valleien ontbreken, doch kleinere plateau's geschikt voor ettelijke landbouwondernemingen komen veelvuldig voor.

Uit hetgeen hierboven omtrent de kustlijn en baaien gezegd is, volgt dat schiereilanden niet aanwezig zijn.

Poeloe [1]) Bisa, eigenlijk genaamd Sélilé of volgens sommigen Silelέwi, dat in het Ternataansch eene plaats beteekent waar veel casuarinen groeien, is een langwerpig smal eiland, gestrekt in de richting van west naar oost en benoorden de westelijke helft van Groot Ombi gelegen.

Het is weinig geaccidenteerd en verheft zich op eenigen afstand van de kust tot eene overal vrij gelijke hoogte van 500 à 600 voet. De kust is in het algemeen vrij steil, kleine strandvlakten vindt men slechts aan de noordkust en op twee plaatsen aan de zuidkust.

In December 1885 maakte ik eene excursie op dat eiland en had na een paar uren klimmens het hoogste gedeelte er van bereikt.

[1]) Het Maleische *poelau* moet bijv. in het Javaansch *poelo* luiden, en dit laatste zal op verschillende plaatsen, vooral in het oosten van Archipel, weer als *poeloe* worden uitgesproken. De vorm *poeloe* in plaats van *poelau* is dus niet overal onjuist. Wat op een gegeven plaats het juiste is, is slechts ter plaatse uit te maken. Red.

Dit was redelijk vlak, doch op verschillende plaatsen door kleine ravijnen doorsneden.

Baaien en kapen van aanbelang bezit het eiland niet.

Tapa heet eigenlijk Tapat, welk woord in het Batjansch „juist" of „recht toe recht aan" (Mal. *bĕloel-bĕloel*) [1]) beteekent. Het is zoo genoemd omdat het door zijne hoogte en ligging van Batjan uit gemakkelijk te zien is en tot baken strekt aan de Batjanners, die de Ombi-eilanden gaan bezoeken.

Het is zeer steil, bezit zoo goed als geen strand, is op het oog 1000 à 1200 voet hoog en ligt ten westen van Sélilé.

Bezuiden Tapat en ten westen van Groot Ombi, ligt Ombilatoe door de inlanders gewoonlijk Bilatoe genoemd.

Dit is mede zeer steil en verheft zich in het zuidelijk gedeelte tot een ongeveer 1500 voet hooge piek.

Aan de westzijde bezit het vier vrij diep inspringende baaien.

De kusten van Tapat en Ombilatoe zijn op verreweg de de meeste plaatsen steil en rotsachtig.

Gomoemoe op eenige mijlen afstand bezuiden Groot Ombi gelegen, doet zich aan het oog voor als een eiland, dat niet bijzonder geaccidenteerd en even hoog is als Sélilé.

Het moet rijk zijn aan kleine inhammen en kreeken, welke aan de oostkust voor grootere prauwen toegankelijk zijn. De grootte is ongeveer de helft van die van Sélilé, het steekt zich eenigszins langwerpig van het westen naar het oosten uit.

Gaseh, dat beoosten Groot Ombi ligt, is onder dien naam bij inlanders dezer streken niet bekend. Hoogstwaarschijnlijk moet men hierbij aan eene vergissing denken van hen, die het eerst dien naam vermeldden, daâr Gaseh in het Ternataansch „zout" beteekent. De eigenlijke benaming is Toebalai. Het is even hoog als Gamoemoe en ongeveer even groot.

Op de tegenwoordig in gebruik zijnde zeekaart van dit

[1]) Vergelijk bijv. oud Sundaasch *tĕpĕt* = *bĕner*. Red.

gedeelte der Molukken (Moluksche archipel, Blad I, Batavia 1878) vindt men beoosten Groot Ombi en niet ver van den wal van dit laatste verwijderd een vrij groot eiland geteekend, dat de namen Lojang en Loekisoeng draagt.

Zoowel de Commandant HOLLAND van het stoomscheepje Coredo, waarmede ik in December 1885 de reis naar en om Groot Ombi maakte, als de Commandant van den Gouvernements stoomer Havik (met welk schip ik in Febrauari jl. gelijke reis deed) de heer NOLLES en zijne scheepsofficieren zagen er te vergeefs naar uit

Op beide reizen heb ook ik getracht het, bij het omstoomen van den zuidoosthoek van Groot Ombi, in het oog te krijgen, maar het mocht mij evenmin gelukken als hen.

Op grond van deze waarnemingen en van de verklaring van verscheidene zaakkundige inlanders, die ik ondervraagd heb, vermeen ik hier te kunnen constateeren dat het niet bestaat [1]).

Wel is er een Lojang, eigenlijk Silojang of Siloja genaamd. maar dit ligt beoosten Toebalai; tusschen Groot Ombi en Toebalai treft men geene eilanden aan.

Van de kleinere om Groot Ombi gelegen eilanden ontbreken verreweg de meeste op evengenoemde zeekaart, terwijl daarop beoosten Toebalai twee voorkomen, Pekik en Lawin welke door geen bewoner dezer streken aldus worden genoemd.

Instede van deze laatsten werden mij, door mijne inlandsche berichtgevers opgegeven: Watengér of Watengiri, Silojang, Waai-ola, Tapiola, Liliola en Koi-maki of Poeloe-Pisang, die ik echter niet op de schetskaart heb aangeduid. omdat ik omtrent hunne juiste ligging te veel in het onzekere verkeerde.

De zee, die de Ombi eilanden bespoelt, levert vrij veel gevaren voor de scheepvaart op.

Klippen, reven en ondiepten vindt men voornamelijk op de

[1]) Zou men het vlakke oostelijke gedeelte van Groot Ombi wellicht voor een afzonderlijk eiland aangezien hebben? Red.

noordkust van Groot Ombi, op de oostkust van Sélilé, op de oostkust van Belang-Belang (ook Poeloe Makasar genaamd) en in den omtrek van Gomoemoe.

De zuidkust van Groot Ombi, de straat tusschen dit eiland en Toebalai, die tusschen Ombi-latoe en Groot Ombi, mits men dicht onder den wal van dit laatste houdt, en de straten tusschen Belang-Belang en Sélilé en dit laatste en Tapat zijn echter zuiver.

Vlak onder den wal vindt men op die plaaatsen, hier en daar kleine reven, doch groote schepen, die toch nimmer zoo dicht bij het strand komen, hebben daarvan niets te vreezen.

De Ombi zee is aan zeer sterke stroomingen onderhevig die voor de navigatie, vooral met prauwen, dikwijls belemmerend zijn.

Behalve de boven reeds genoemde inhammen, vindt men nog baaien op de eilandjes Belang-Belang en Mala-Mala, die echter zoozeer door land omsloten zijn, dat zij meer het karakter van kleine binnenzeeën dragen en door de inlanders om die reden dan ook met den naam *talaga* (meer) bestempeld worden.

Geschikte ankerplaatsen voor groote schepen vindt men op Groot Ombi bij Laiwoei, Lodji Akélamo, Poloekoe en Wooi-besar, aan de kust van Sélilé bij Dowongi-Kasoeba [1]) aan die van Tapat aan de oostzijde en aan die van Ombi-latoe in de Laboean Pala en bij Gosoengi Gakoe; zij zijn echter meerendeels alleen bruikbaar in die moessons waarin de heerschende wind er niet op staat.

Rivieren van eenige beteekenis die echter alleen over eene geringe uitgestrektheid voor sloepen en prauwen bevaarbaar zijn, treft men slechts op Groot Ombi aan.

Zij zijn: de Akelamo, Waijaloar, Fati, Popaja, Masang, Poloekoe, Bobo, Wooi-besar, Laiwoei en Taboedji; enkele zooals de Poloekoe hebben bij de monding eene breedte van ruim honderd meters.

Van hunne lengte is weinig bekend; de grootste schijnen in het middengebergte des eilands te ontspringen.

---

[1]) Op de kaart: Dowoenge. Red.

Allen hebben een sterk verval; in eene, de Wooi besar komt zelfs een fraaie waterval voor.

Deltas worden nergens gevormd, het water is overal kristalhelder en drinkbaar.

De oevers zijn aan den benedenloop der rivieren zonder uitzondering vlak, eerst op eenige palen afstands aan het strand worden zij steil.

Aan de monding van bijna alle, zelfs van de grootste zooals de Poloekoe, hebben zich zandbanken gevormd, die den ingang belemmeren.

De stroompjes op de kleinere eilanden zijn niet noemenswaard. Op Groot Ombi bevindt zich aan de westkust en wel ten noordoosten van het eiland Mala-Mala en ongeveer een uur gaans van het strand verwijderd een groot zoetwatermeer.

Ik zelf heb het niet gezien, maar volgens de berichten is het ongeveer vijf duizend meters lang en drie duizend meters breed, op eene hoogte van vijf honderd voet gelegen en op sommige plaatsen zeer diep [1]).

Er rijzen twee eilandjes uit op.

Het water is zoet, helder en drinkbaar.

Hoe het gevoed wordt en of het uitwatert, en door welke rivier is niet bekend.

Een afzonderlijken naam draagt het niet.

Het oostelijk gedeelte van Groot Ombi is op onderscheidene plaatsen moerassig; in den regentijd worden die moerassen in kleine lagunen herschapen.

Het klimaat komt vrij wel met dat van Batjan overeen.

Over dag bedragt de gemiddelde temperatuur in de schaduw 86° Fahr. des nachts 76°.

Van Mei tot September, waarin er zuide- en sterke zuidoostewinden, in October en November, evenals in April en het begin van Mei, is de wind veranderlijk en zwak; en van

---

[1]) Volgens het kaartje is het niet langer dan ongeveer 2500 meter, en niet breeder dan ongeveer 2000, doch men houde in het oog dat het kaartje slechts een schetskaartje is, en de opgave in den tekst berust op berichten die niet nauwkeurig konden worden gecontroleerd. Red.

December tot April hebben noordelijke en noordwestelijke winden de overhand, die ook eensklaps afgebroken worden door buien uit het zuidwesten, de hevigste in deze streken, die echter slechts een paar uren aanhouden, maar dan ook soms huizen, groote boomen enz. omverwerpen.

Van Juni tot September zijn de oost- en zuidkusten van Groot Ombi door de hooggaande zeeën moeielijk te naderen; ook is dit met de zuidkust het geval, wanneer de zuidwestewind waait, terwijl de westkust gedurende de maanden December tot en met Februari door de westelijke winden gebeukt wordt.

De noordewind treedt zelden hevig op, daar zijne kracht door den Bantjan-archipel gebroken wordt.

Met uitzondering van Maart, April en October is de regenval gedurende het geheele jaar zeer belangrijk.

Een gevolg van dezen vochtigheidstoestand der atmospheer is dat de lucht er zeer zelden helder is en de Ombi eilanden van zee uitgezien dikwijls in nevelen gehuld zijn.

Hoewel de dampkring electrisch genoeg is, zooals blijkt uit de waterhoozen, die vaak worden waargenomen, behooren onweders op Ombi toch tot de zeldzaamheden.

Omtrent de geologie en mineralogie van den Ombi-archipel is nog zeer weinig bekend, doch uit de specimina der gesteenten, die op mijn last op Groot Ombi en Ombilatoe verzameld werden, mag worden afgeleid dat de grootere eilanden van oude formatie zijn. Vulkanen, zoowel nog werkende als uitgedoofde, warme bronnen of andere uitingen van een vulkanische werking, ontbreken geheel, hetgeen wel eene bijzonderheid in het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel mag worden genoemd.

De bergen hebben dan ook geen van alle den eigenaardigen vulkaanvorm, met uitzondering van den berg van Ombi latoe, die eenigszins als een piek verrijst, doch vermoedelijk toch niet van vulkanischen oorsprong is.

Steenkolen en bruinkolen komen volgens DE WINTER (oud

opzichter bij het mijnwezen te Batjan) op onderscheidene plaatsen van Groot Ombi en Sélilé voor.

Als voornaamste beddingen noemt hij het stroomgebied der Akelamo en Waailoar (of Wajaloar) rivieren; van de Akelamo bracht hij mij een stuk bruinkool mede dat bij mijne overige specimina gevoegd is.

Ook zou volgens zijne meening goud op Groot Ombi geenszins ontbreken.

Danoe Naimoeddin is in zijne mij gedane mededeelingen omtrent den mineralen rijkdom van Groot Ombi en Sélilé zeer stellig.

Met den te Laiwoei woonachtigen Soelarees Maja volgde hij den loop der Masang-rivier (zuidkust van Groot-Ombi) en kwam op dien tocht aan eene plaats, waar de oevers vrij steil en vier à vijf meters hoog waren. Zij bestonden uit lagen steenkool die eene dikte van een à twee voet bezaten en door nagenoeg even dikke lagen aardachtig gesteente van elkander waren gescheiden.

Uit enkele dier koollagen sloeg de Danoe een stukje weg en het bleek hem dat hij met harde glanzende steenkool te doen had, zooals hij zegt, volkomen gelijkende op die. welke aan boord der stoomschepen gebruikt wordt.

De brandstof komt volgens zijne verklaring ook op andere plaatsen der zuidkust van Groot Ombi in groote hoeveelheid voor zoomede op de zuidkust van Sélilé in de nabijheid der plek genaamd Lélewi, waar hij en Maja eene vrij belangrijke bedding er van ontdekten.

Verder beweert hij dat de rivier Wooi-besar (zuidkust van Groot Ombi) door een terrein loopt waarvan de grond geheel gelijk is aan dien van de Poan rivier op Batjan en welke dus hoogstwaarschijnlijk goud bevat. Prachtige steenkolen n. l. robijnen, agaten enz. verzamelde hij in en bij de rivieren Pipa-maloléoe [1]) (oostkust van Groot Ombi) en Morasa (noordkust van idem); verscheidene malen verkocht hij hen tot een gezamenlijk bedrag van vele honderde guldens

[1]) Zie de noot boven bl. 621. Red.

aan Makassaarsche kooplieden, die Batjan bezochten, en dit laatste feit wordt bevestigd door mijn particulieren schrijver Danoe Fadil.

In December 1885 bezocht ik eene strandvlakte bij Oedjong Tanah-merah (op de westkust van Groot Ombi), die zeer ijzerhoudend bleek te zijn.

Een zeer fraaie heuvel, bijna geheel uit bergkristal bestaande, vindt men aan de oostkust van Ombi-latoe bij de plek Soela mati genaamd.

Het oostelijk gedeelte van Groot Ombi is alluviaal. De kleinere eilanden Bélang Bélang, Tèlor, Poeloe Toesah of Poeloe Koetjing en de Santare eilanden, welke laatste ook wel Poeloe Sambitaran worden genoemd, zijn niet anders dan begroeide koraalreven.

De bodem der Ombi-eilanden is bijna allerwege met eene dikke laag vruchtbare humus bedekt; slechts op enkele plaatsen van geringen omvang en aan sommige rivieroevers komt het oorspronkelijk gesteente aan den dag.

Al de Ombi-eilanden zijn van het strand tot op de hoogste bergtoppen begroeid. Op de grootere komen in het wild eene menigte boomen voor, die als specerij- en harsvoortbrengers en om hun hout hooge waarde hebben.

Wilde notenmuskaatboomen vindt men overvloedig op Groot Ombi, Sélilé, Tapat en Ombilatoe.

De boomen gelijken niet in het minst op die, welke op Banda en elders in de Molukken en in Minahasa gecultiveerd worden; de stam is slanker en de bladerenkroon veel ijler.

De noot, die van eene zeer dikke schil voorzien is, waardoor de vrucht de grootte en den vorm van een persik bereikt, is van goede kwaliteit en staat niet achter bij de Bandanoot No. 2.

Van de kleinere eilanden komen vooral op Poeloe-Pisang [1]) veel nootenboomen voor.

Kruidnagelboomen zijn schaarscher, ten minste voor zoo-

[1]) Niet op de kaart aangegeven, zie boven. Red.

veel tot dusver bekend is. Op Groot Ombi vindt men twee volwassen en vruchtdragende boomen bij de monding der Akélamo rivier.

Kokospalmen ontbreken zoo goed als geheel.

Uitgestrekte sagodoesoens treft men aan op het zuidwestelijk gedeelte van Groot Ombi en wel hoofdzakelijk bij Oedjong Pala, tegenover de eilandjes Laparbai bij Kané Kanéo, bij Lodji, aan de Akélamo en in het geheele oostelijke gedeelte des eilands.

De soorten, welke er groeien zijn die, welke in deze streken de namen: *sagoe. litjin-pasonang, poeloetan* en *batalinga* dragen.

Sago ontbreekt op Sélilé, Tapat en Ombi-latoe, doch is wederom aanwezig te Gomoemoe, Toebalai en de oostwaarts daarvan gelegen kleinere eilanden voornamelijk op Poeloe Pisang.

Behalve op Gomoemoe komt sagoeweer weinig voor.

Zeer groote *kajoepoetih* bosschen bedekken een. gedeelte van Groot Ombi aan de Morasa (noordkust) en Wooirivieren (zuidkust). Of de boomsoort dezelfde variëteit is, als waaruit op Boeroe de kajoepoetih olie gestookt wordt (de Melaleuca cajeputi) moet nog onderzocht worden.

De Ombi-eilanden zijn bijzonder rijk aan harsvoortbrengende boomen.

Tot dusver kent men vijf soorten nl. de *damar tenang, damar radja, damar hiroe, damar toewada* en *damar rasamala.* allen afkomstig van canariumsoorten.

De beide eerste harsen zijn in den handel meer bekend onder de namen resp. van gom damar en gom copal.

De voornaamste vindplaats van *damar ténang* is Sélilé, daarop volgen Tapat, Ombilatoe en Groot Ombi, waar aan de westkust dichte bosschen er van staan.

Tengevolge der groote winsten, die in de laatste jaren met den verkoop van gom-damar gemaakt werden, was ieder inlander, die in de jaren 1885, 1886 en 1887 de Ombi-eilanden bezocht damar-inzamelaar.

Er werden duizende pikols naar Batjan uitgevoerd en daar van de hand gezet.

Groot Ombi is rijk aan *damar radja* of gom-copalboomen, vooral aan de zuidkust zijn er duizende bouws grond mede begroeid.

Aan den midden- en bovenloop der Poloekoe-rivier treft men er onafzienbare bosschen van aan.

Intusschen wordt dit boschproduct weinig geexploiteerd. Voor rekening van den heer C. W. R. VAN RENNESSE VAN DUIVENBODE [1]) te Ternate werden in 1885 en 1886 aan evengenoemde Poloekoe rivier ettelijke honderde pikols van goede kwaliteit verzameld door Bandjarezen, die zich daar tijdelijk nedergezet hadden, doch met het vertrek van deze hield die inzameling op.

De inlanders uit deze residentie maken er geen werk van: zij maken betere zaken met den handel in gom damar.

De gom-copalboomen staan dan ook vrij ver van het strand verwijderd, zoodat het transport der hars nog al lastig is, ten minste moeielijker dan dat van gom damar.

Met de inzameling van *damar hiroe* en *damar toewada* heeft men eerst in 1887 een begin gemaakt. Van de prijzen, die er in Europa mede behaald zullen worden, zal de ontwikkeling van dezen nijverheidstak wel voornamelijk afhangen. Beide harssoorten komen op Groot-Ombi en Sélilé voor.

Damar rasamala eindelijk is een product van het eiland Bélang-Bélang. Deze harssoort is zeer welriekend.

Als verdere boschproducten van de Ombi-eilanden moeten genoemd worden *bamboe*, diverse *rotan* soorten en *gĕtah pĕrtja*.

De bosschen van Groot Ombi, Sélilé, Tapat en Ombi-latoe bevatten verscheidene prachtige timmerhoutsoorten.

Vooraan in de rij staan ebbenhout, ijzerhout, *linggoa* en *bintanggor* (hier te lande *kapoeratja oetan* genoemd).

Waar het strand moerassig is, hebben de rhizophoren en casuarinen de overhand.

Volgens eenparige getuigenis van allen, die mij terzake inlichtingen verschaften en volgens mijne eigene bevinding,

---

[1]) Vergelijk boven bl. 217, 280 en 245. Red.

is de grond van Groot Ombi uiterst geschikt voor het drijven van allerlei cultures.

Galelareezen en Tobeloreezen beweren dat de verbouwing van rijst, *djagoeng* en tabak dáár voor de inlanders veel meer voordeelen afwerpt dan elders in de residentie Ternate; de kwaliteit der voortbrengselen wordt zeer geprezen.

Aan zoogdiersoorten zijn de Ombi eilanden zeer arm.

Als representanten mogen genoemd worden te land de varkens, waarvan de bosschen wemelen, en ter zee de walvisschen, waarvan zelfs eenige variëteiten gevonden zijn, en de zeekoe (mal. *doejong*, Lat. Halicore dujong).

Buideldieren (Mal. *koesoe*) zijn niet zeldzaam, doch herten ontbreken geheel evenals apen.

Het komt mij voor dat het lage oostelijke gedeelte van Groot Ombi uitstekend geschikt zou zijn voor veefokkerij.

Onder de vogels leven in den Ombi Archipel enkele soorten, die op de Batjan eilanden en Halmaheira onbekend zijn zooals bijv. de *boeroeng tamboer* of *totoboe*, die een eigenaardig roffelend keelgeluid bezit, dat op een vrij verren afstand kan gehoord worden, terwijl andere soorten zooals de witte kakatoea schijnen te ontbreken.

De duiven en hoenderachtigen zijn sterk vertegenwoordigd: tot de eersten behooren de groote boschduiven (*koemkoem*) waarvan drie variaties: de witte, de groene en de lichtbruine bekend zijn en de *boeroeng mas* of *morien*, een goudduif.

Van de hoenderachtigen zijn merkwaardig de *moleoe* en de *moemoenga*, beiden Megapodien, die eieren zoo groot als ganzeneieren produceeren.

Deze eieren worden met die van een grondduif (*koemkoem tanah*) in groote hoeveelheden op Bélang-Bélang en Telor gevonden.

Onder de roofvogels is de *gohéba* (Falco leucogaster) de grootste.

De paradijsvogel van Batjan (Semeioptera Wallacei) be-

woont ook Groot Ombi, zelfs moeten er eenige varieteiten van zijn, schooner van vorm en kleuren dan de Batjansche soort.

Kruipende dieren zijn in deze streken zeer overvloedig. Onder de slangen merkt men twee pythonsoorten op, waarvan de individuen eene verbazende lengte kunnen bereiken, zooals onlangs bleek toen er op Tapat een van zes en een halven vadem lengte gevangen werd.

Voorts drie soorten van zeer giftige adders, de zoogenaamde *oelar bisa,* die o. a. op Sélilé zoo menigvuldig zouden zijn dat de inlanders het gaandeweg Poeloe Bisà (Giteiland), zijn gaan noemen.

Hierbij is echter kolossale overdrijving in het spel geweest, daar ik verscheidene inlanders heb gesproken, die geruimen tijd op Sélilé verblijf hielden en nimmer één adder gezien hebben.

Een exemplaar van een op Groot Ombi gevonden adder is in mijn bezit.

Krokodillen maken overal de kusten onveilig; terwijl de vochtige lage streken overvloedig bevolkt zijn met leguanen en hagedisachtige dieren, waaronder soorten voorkomen die gezegd worden vergiftig te zijn.

Schildpadden waaronder zeer groote en fraaije zijn voornamelijk bewoners der wateren om de kleinere eilanden: vooral in den omtrek van Gomoemoe worden zij door Galelareezen, Tobeloreezen en Badjoereezen ijverig gezocht en gevangen.

De zee tusschen en om de Ombi eilanden is bekend om haar vischrijkdom, die dan ook onafgebroken door de inlanders der omliggende eilanden geexploiteerd wordt.

Zij trekken maanden lang van de eene kustplaats naar de andere en drogen, zouten, en rooken zoolang visch totdat zij eene prauwlading bijeen hebben, waarmede zij dan naar hunne woonplaatsen terugkeeren.

De beste en fijnste vischsoorten zijn voorhanden, maar ook haaien en wel in niet geringe hoeveelheid.

In het meer van Groot Ombi leeft eene zeer smakelijke soort zoetwatervisch de *soemasé*, die er in groote scholen rondzwemt.

Daar vindt men ook zeer lekkere paling.

De eilanden Bélang-Bélang, Toesah' en Telor zijn geliefkoosde verblijfplaatsen van de beurskrab (Mal. *katang kanari*, Lat. Birgus latro), die om haar voortreffelijk vleesch zeer gezocht is.

Ook verscheidene andere soorten van eetbare krabben, benevens kreeften en garnalen komen in de zeeën en rivieren en aan de stranden van den Ombi-Archipel voor.

Parelen en paarlemoerschelpen worden gevischt tusschen de Santare eilanden (oostkust van Sélilé), de eilanden Woka, Kélo en Sésépé (noordkust van Groot Ombi), de oostkust van Bélang-Bélang en de oostkust van Mala-Mala.

Behalve op de kust van dit laatste eiland, waar men de zoogenaamde *ngotjo* soort vindt met groote ronde schalen, in het groot op de Europeesche oester gelijkend, zijn het overal elders *fefe* oesters met langwerpige, kromme schelpen en wier parelen minder waard zijn dan de *ngotjo*-parelen.

Men haalt hen van banken af, waarop van drie tot negen vadem water staat.

Ten slotte zij hier vermeld dat ook verscheidene soorten van *tripang* (holothuriën) de Ombi zee bewonen en door inlandsche visschers druk worden gevangen.

Van eene oorspronkelijke Ombische bevolking, die door VALENTIJN nog besproken wordt, is tegenwoordig niets meer bekend.

De Batjansche legende zegt, dat die bevolking zich de vervloeking der goden op den hals haalde en door deze in den vorm van apen naar Batjan werd overgeplaatst.

Die overlevering schijnt te moeten strekken om het eigenaardige voorkomen van apen op Batjan te verklaren, daar die diersoort op geen der naast bijliggende eilanden aanwezig is.

Alleen treft men onder de hoofden van het sultanaat Batjan nog een Ngofamanjira van Ombi aan, wiens ambtsvoorgangers gezegd worden in den ouden tijd de Ombi-eilanden bestuurd te hebben en die dus van de gedaante verandering hunner onderdanen verschoond schijnen te zijn gebleven.

Volgens eene andere overlevering was ook Gomoemoe voorheen bevolkt, doch namen de bewoners de wijk naar het tot de Residentie Amboina behoorend eiland Boano.

Als men in aanmerking neemt dat de naam Poan nog op Batjan voorkomt en de uitgang *no* na de sluitletter *n* eene specifiek Ambonsche is (zoo wordt het eiland Séran door de bevolking der Oeliassers steeds Seranno genoemd), dan is het wel mogelijk dat aan dit verhaal waarheid ten grondslag ligt.

Tegenwoordig wordt de Ombi archipel nog slechts tijdelijk bezocht en bewoond door Batjanners, Galelareezen, Tobeloreezen, Makianners en Tidoreezen, die er komen om gom damar in te zamelen en te visschen naar schildpad, tripang en grootere en kleinere soorten van zeevisch, welke laatste zij ter plaatse rooken, drogen en zouten.

Slechts op ééne plaats aan de noordkust van Groot Ombi heeft zich in 1882 iemand nl. een Soelarees, met zijne familie metterwoon gevestigd, de overige bezoekers der Ombi-eilanden vertoeven er hoogstens zes maanden om daarna met een rijken buit aan plantaardige en dierlijke koopmanschappen huiswaarts te gaan.

Indien men het aantal personen dat jaarlijks die streken bezoekt op duizend stelt, is men zeer dicht bij het juiste getal.

Voor zoover zij de Mohammedaansche godsdienst niet belijden, maken de bezoekers hún werk ook van de varkensjacht en het vervaardigen van gedroogd en gerookt varkensvleesch.

De ruine van het vroegere fortje de Bril of den Briel gelegen op de plaats thans Lodji genaamd (westkust van Groot-

Ombi), verkeert, haar onderdom in aanmerking genomen, nog in vrij goeden toestand.

Het is een vierkant gebouw geheel van steen opgetrokken; bestaat uit een binnengalerij en twee kamers en heeft een emplacement van ongeveer zestien vierkante meters.

Het ligt op ongeveer vijftig passen van het strand.

Eenig opschrift of merkteeken draagt het niet.

Een paar honderd passen ten oosten daarvan staat een uit graniet gehouwen in den grond gemetselde pilaar, waarop een het ondersteboven geplaatste N en daaronder het bekende monogram der Vereenigde Oost-Indische Compagnie gebeiteld zijn.

Zoowel aan deze pilaar als aan de achter het fortje aanwezige graven, wordt door de rondzwervende Tobeloreezen en Galelareezen, die deze plaats bezoeken, eer bewezen.

Deze bestaat hierin dat zij er twee of drie witte kiezelsteentjes bij of op werpen.

LABOEHA, 12 Maart 1858.

TAPAT
Gatala
Tjap
BELANG-BELANG
Hoeda Mabobang
Dowonge Kasoebo
Laboean Lolong
TELOR
TOESAH
OF
KOETJING
Laboean Pala
LAIWOEI
OMBI-LATOE
KADERA
Soelamati
KARGA
Gosoengi Gakoe
O.Pala
Lelaoe Tongo
G
Lemolemo
ROEBÉ
LAPAR BAI
OEBO OEBO
KANÉ KANÉ
Kasina
MALA MALA
Tanah Merah
Lodji

